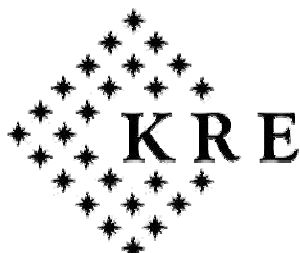

Reformáció Öröksége

7/1

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

Tiszáninneni Református Egyházkerület
Sárospataki Református Kollégium

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

7/1

„...TANÁCSAID HŰSÉG ÉS IGAZSÁG”
TISZTELGŐ ÍRÁSOK
DIENES DÉNES PROFESSZOR ÚR
65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:

Csorba Dávid – Szatmári Emília

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
• Tiszáninneri Református Egyházkerület
Budapest – Sárospatak, 2021

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021

© Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2021

© Szerzők, szerkesztők, 2021

Olvasószerkesztő
Csorba Dávid, Mester Gyula, Pálfi Edina, Szatmári Emília

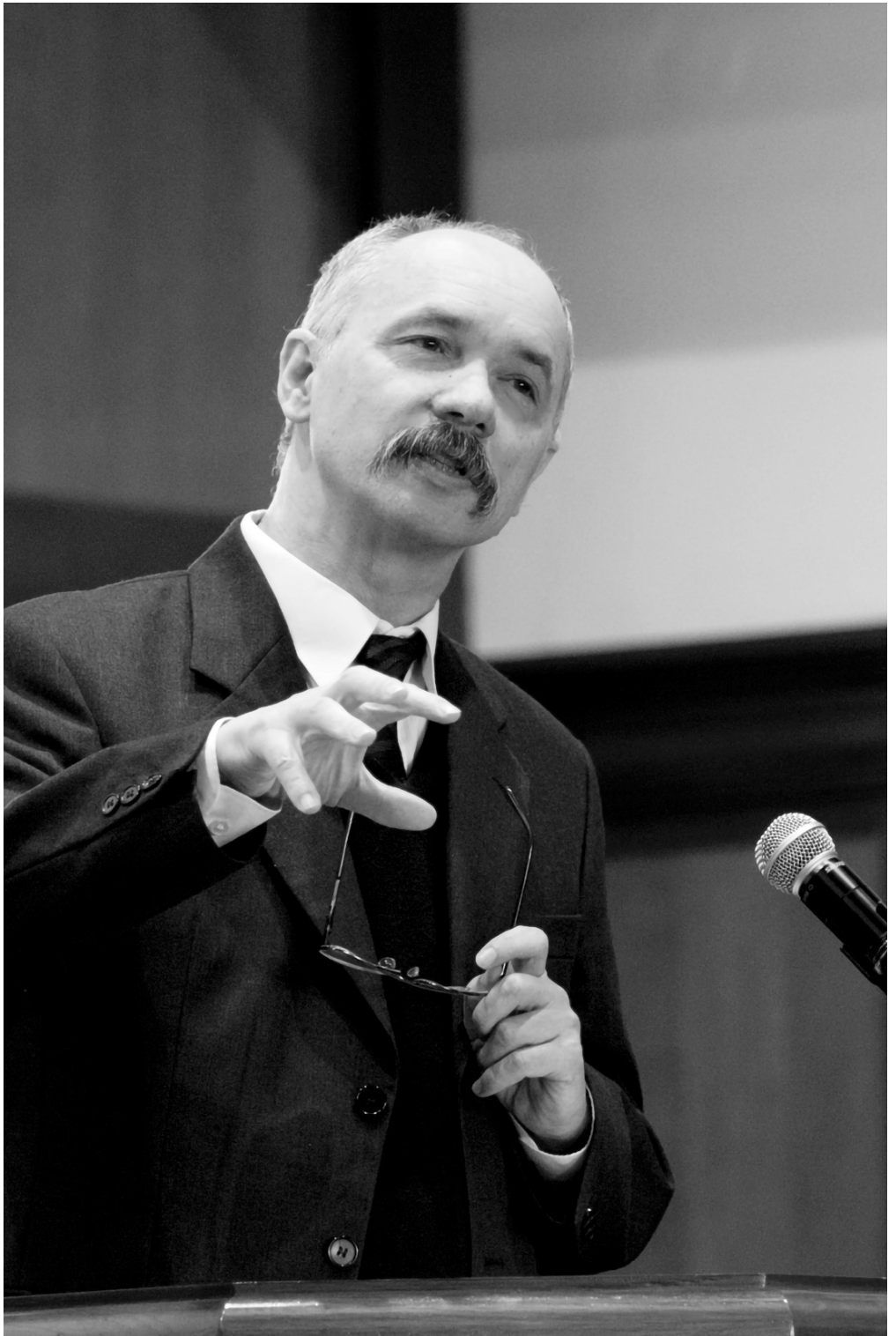
Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

I. kötet

ELŐSZÓ	11
--------------	----

A) Patakiság

OLÁH RÓBERT	
Az ármány bajnokai: szatirikus dráma a Sárospataki Református Kollégiumból (1846)	19
EMÓDI ANDRÁS	
Sárospataki szüreti szupplikánsok Biharban	43
VERÓK ATTILA	
Patak híre a világban. Hallei kaleidoszkóp a kora újkorból	59
UGRAI JÁNOS	
A cseh–morva misszió utóélete a Tiszáninneni Református Egyházkerületben a 18–19. század fordulóján	75
GYÓRI L. JÁNOS	
Sárospatak és Debrecen vonzásában. Szívből jövő köszöntés Dienes Dénes 65. születésnapjára	93

B) Egyházkeormányzók más szerepben

SZABÓ ANDRÁS	
Öt nap Wittenbergben	103
SZABADI ISTVÁN	
„Töröknek, tatárnak köntösét megfogtam, fejemet murzának szépen meghajtottam”. Nógrádi Mátyás püspök váradi fogsága (1680)	111
SÁRAI SZABÓ KATALIN	
„Az volt ám tanári kar! A Fiastyúkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön”. Szász Károly nagykőrösi tanársága és kapcsolati hálója	121

KOVÁCS TEOFIL

- Balogh Ferenc és a Vasárnap Megszentelése Mozgalom
az Evangyéliumi Protestáns Lap tükrében 139

LOVÁSZ KRISZTIÁN

- Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig.
Három püspökválasztás Magyarországon ifj. Révész Imre életében 155

NAGYNÉ NÁDASI ERIKA

- Igemagyarázat: Iránymutatás egy tanítványnak 179

C) Várostartörténet

SIPOS GÁBOR

- A gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre költözése 185

ŐZE SÁNDOR

- „Kálvinok és ortodoxok”. Egy dél-alföldi város, Szentes, emlékezete
és önmeghatározási kísérlete a török kiűzése utáni fél évszázadban 199

BARÁTH BÉLA LEVENTE

- „Atyafiságosan és keresztyéni szeretettel intetett”. Egyházfegyelmi
feljegyzések a Sárospataki Református Egyházközség
1770 és 1841 között keletkezett irataiban 219

KÓNYA ANNAMÁRIA

- Az eperjesi református gyülekezet második megalakulása 247

BIRÓ LÁSZLÓ

- Laudáció: Köszönet és kérés 257

D) Nemzetközi kapcsolattörténet

PETRÓCZI ÉVA

- Két tizenhetedik századi anglikán nagykövet: Sir Henry Wotton
és John Donne 261

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND

- Egy téma – két szerző: a pozsonyi véstörvényszék és a gályarabság
a Leydecker fivérek magyar vonatkozású műveiben 275

NAGY KORNÉL

- Xačatur Ařak'elean OMeč. (1666–1740) örmény unitus
szerzetes-misszionárius erdélyi kapcsolatai 293

TARTALOM

KURUCZ GYÖRGY

- A göttingeni egyetem és magyarországi kapcsolatai: Johann Beckmann technológia professzor három levele Ribinyi János udvari bizottsági titkárhoz a 18–19. század fordulóján 323

GAÁL-SZABÓ PÉTER

- Természet és kultúra James H. Cone ökoteológiájában 341

PUSZTAI GÁBOR

- A holland misszió: Tüski István Lajos református lelkész Hollandiában 353

LAKATOS NELLA

- Laudáció: „Menjetek el szerte az egész világba” (Mk 16,15) 377

- Az I. kötet szerzői 379

- A sorozat eddig megjelent kötetei 383

ELŐSZÓ

Dienes Dénes professzor úr 2021 őszén töltötte be a 65. életévét, s ezen alkalmából köszöntik őt tisztelői, barátai ezzel a kötettel.

Mint az köztudott, Dienes Dénes szereti az eredeti, kéziratos forrásokat, és előadásában is élénk képekkel és ugyanakkor pontos hivatkozásokkal idézi fel azokat mint a letűnt múlt eseményeinek elhivatott őre. Mindamellet, hogy ilyenkor a nemzeti, felekezeti, etnikai viszonyok pontos rajzával alkotja meg a kontextust, köztudott, hogy mindig az emberi döntést kereste egy történelmi eseményben: legyenek azok egy régió tragikus történelmi pillanatai, vagy éppen egy személy, egy élethelyzet anekdotikus elemei.

Kutatói pályáját saját egyházközsége, majd szülőfaluja (Ároktő 1989, Alsóvadász 1998) gyülekezettörténetével indította. A Sárospataki Református Kollégium levéltárában korszakos forrásfeltáró munkát végzett (ilyen az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiadása), s ezeknek önálló periodikát is szentelt (*Acta Patakina*, 1999–). Emellett szervezte a reformáció korától máig terjedő korszakokról számos történelmi tanulmánykötet megjelentetését (*Nemzet, egyház, művelődés* sorozat, 2004–). Saját kötetei részint a református egyházzal (a Barcza Józseffel együtt szerkesztett *A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990*, 1999), részint a Kollégiummal (az Ugrai Jánossal együtt írt *A Sárospataki Református Kollégiumtörténete*, 2013; magyarul és angolul), részint pedig a tágabb környezet, a kerület történetével foglalkoztak (az Ugrai Jánossal együtt írt kétkötetes *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 2017).

Az újrainduló pataki Teológián az egyháztörténetet oktatta, ehhez jegyzeteket készített (legújabbán: *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, 2020). Számos közegyházi és kollégiumi tisztet vállalt, az újrakezdés után több folyóiratot ő indított útjára (*Sárospataki Füzetek*, 3. Ú. F. 1997–, *Egyháztörténelmi Szemle*, 2000–, *Sárospataki Református Lapok / Reforrás* 2013–), s gondozott hosszú éveken át. A környezetében lévő tehetséges hallgatókat patronálva többen szereztek az ő támogatásával tudományos fokozatot.

A Teológia egyháztörténész professzora, a Gyűjtemények vezetője, és a Sárospataki Református Kollégium közgazgatója: ezek révén és személyiségének is köszönhetően nemcsak a régió tudományos életének meghatározó alakja, de Kollégium küldetésének és a „pataki szellem” eszményeinek mindenkori képviselője.

Ezen életút mentén tehát elsősorban egyháztörténeti jellegű, levéltári forrásokat vagy eszmetörténeti jellegű témákat megjelenítő írásokat vártunk. Egyház- és teológiatörténet, gazdaság- és művelődéstörténet, pataki és összreformátus téma egyaránt megszólal e gyűjteményben. És emellett helyet biztosítottunk a Dénes tanár úr személyiségét, lelki képét és humorát megragadó írásoknak is. Legyen az egy gyülekezeti nap, presbiterképző vagy szakmai konferencia, Dénes karaktere átsugárzik ezeken, mind az írások, mind a képek arculatán ez nyomon követhető. Érkeztek tehát olyan írások, melyek részint az ő tudományos érdeklődéséhez, részint az ő emberi oldalához, személyiségéhez, kegyességéhez és humorához illenek, őt jelenítik meg vagy a vele való találkozást idézik fel.

A kötetben 50 szerző írása található 8 szekcióban, s 2 kötetben. Ezek mind a Professzor úr pályájának egy-egy irányához kötődnek, de amerikai stílusban rendezve: az élen állók a jelen témáihoz állnak közelebb (pataki iskola és kollégiumi ügyek, egyházkormányzati feladat, város- és régiótörténet, nemzetközi feladatvállalás), a kötet végiek az ő tudományos munkájának kezdeteihez kötődnek szintúgy visszafelé (vallás- és egyháztörténet, írás- és könyvtörténet, adattárak, személyes kegyesség kezdetei). Minden szekció tudományos írásokkal kezdődik, időrendben halad; és egy személyes jellegű írással zárul, mely több műfajt képviselhet, lehet esszé, vers, igemagyarázat illetve tanítványi vagy kollegiális köszöntés.

Az első kötet a *Patakiség* című A) szekcióval kezdődik. Oláh Róbert, a TTREK Nagykönyvtárának főkönyvtárosa mutatott be egy 19. századi pataki „iskola-dramát”, mely felfedi egy rektorváltás körülményeit, és diákoldalról ábrázolja a tanári kar tagjait. Emódi András, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület levéltárosa ugyanebből a korból hozott Várad környéki adatokat pataki szupplikánsokra. Verók Attila, az egri EKKE egyetemi tanára a hallei egyetemen feltárt hungarica adatok közül válogatta ki a Patakra vonatkozókat műfajok szerint. Ugrai János, a Tokaj–Hegyalja Egyetem tanára a Pataki Kollégium egyik specifikumát, a cseh–morva misszió felvilágosodás kori utóéletét rajzolta elénk. A szekciót Győri L. János, TTREK gyűjteményi igazgatója személyes hangú köszöntésében Patak emlékezetét rögzítette debreceni fénytörésben.

A B) szekció az *Egyházkormányzók más szerepben* címet kapta: ebben ugyanis majdani és regnáló esperesek és püspökök egyik életmozzanatát jelenítik meg a tanulmányok. Szabó András, a Károli és a Selye János egyetemek tanára Miscolczi Csulyak István zempléni esperes diákkorának egyik wittenbergi epizódját

idézte fel. Szabadi István, a TTREL igazgatója Nógrádi Mátyás debreceni püspök váradai fogságának levéltári forrását értelmezte. Sárai Szabó Katalin, a Ráday Gyűjtemény kéziratárosa Szász Károly későbbi dunamelléki püspök nagykőrösi tanárságának kapcsolati hálóját vizsgálta. Kovács Teofil, a TTREK tudományos főmunkatársa Balogh Ferencnek, későbbi tiszántúli püspöknek a kegyességi kiadványát, az *Evangeliumi Protestáns Lap* írásait boncolgatta. Lovász Krisztián, a DRHE doktorandusza ifj. Révész Imre püspökké választásának belső harcait láttatta, csak nemrég kutatható vált források alapján. Végül Nagyné Nádas Erika, a pataki gimnázium vallástanára igemagyarázata zárja ezt a részt a 2Tim 1,7 alapján, a vezető és a tanítvány krisztusi mintáját élénk tárva.

A harmadik, C) szekció *Város történettel* van eljegyezve, minthogy mindegyik írás egy-egy város dokumentumai alapján szólt a református egyház és iskola történeti világáról. Sipos Gábor, az ERE nyugalmazott levéltárosa a pataki háttérű gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre költözéséről írt. Őze Sándor, a PPKE egyetemi tanára Szentés városának mozgalmas életét mutatta be a 17–18. század fordulóján. Baráth Béla Levente, a DRHE rektora a pataki egyházközség 18–19. századi egyház fegyelmezési jelenségeiről hozott egy csokorra valót. Kónya Annamária, az Eperjesi Egyetem történésze a helyi református gyülekezet 19. századi újjászületéséről írt. Végül pedig Biró László, a pataki presbiterképzésen végzett tanítvány szólt elismeréssel a Dénes tanár úrtól a kihelyezett kurzuson kapott személyes üzenetről.

Az első kötet záró részét adó D) szekció a *Nemzetközi kapcsolattörténet* a protestantizmus színes európai látképét transzatlanti és kaukázusi párhuzamokkal is ékesíti. Petrőczy Éva, a Károli Egyetem nyugalmazott tanára angol példát hozott, két 17. századi költő és tudós arcképét megrajzolva. Bujtás László Zsigmond, a szegedi Inscriptio Album Amicorum munkacsoport tagja a gályarabság hollandiai adatai közül azonosított be a protestáns gályarabok hírét vivő 17. századi kiadványok szerkesztői közül egy testvérpárt, s adatolta háttérszövegeiket és azok forrásait. Nagy Kornél, armenológus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa egy erdélyi örmény unitus szerzetes-misszionárius erdélyi kötődéseit járta körül óriás mennyiségű kéziratos forrást felvonultatva. Kurucz György, a Károli Egyetem rektorhelyettese a göttingeni egyetem magyar tudományos kapcsolatairól szólt, s közölt ehhez több levelet. Gaál-Szabó Péter, a DRHE oktatója, az Interkulturális Tanulmányok Kutatóintézet vezetője az afroamerikai felszabadítás-teológia markáns képviselőjének, J. H. Cone-nak az ökoteológiai arculatáról írt. Pusztai Gábor, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének vezetője Tüski István életútját s kiemelten is az ő hollandiai recepcióját tárja az olvasók elé. A szekciót Lakatos Nella, a Nagybányai Egyházmegye Presbiteri Szövetsége elnökének köszöntői szavai zárják. Végül a kötet szerzőinek affiliációja olvasható.

A második kötet az E) szekcióval indul, *Vallás- és egyháztörténet* címet kapott. Ebben az időrendet szem előtt tartva elsőként kapott helyet Lévai Attilának, a Selye János Egyetem tanárának a magyarok ősvallásáról szóló kutatástörténeti áttekintése. Ezt követi Csukás Gergelynek, a Zürichi Egyetemen doktorált egyháztörténésznek, s a Zwingli 500 nevű nemzetközi konferencia egyik szervezőjének a hiánypótló áttekintése Zwingli nemzetközi és magyar recepciójáról. Csepregi Zoltán, az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektora az 1717-es reformáció-jubileum zömmel dunántúli evangélikus megszólaltatóiról fennmaradt hungarica gyűjteményből szemlézett. Fazekas Csaba, a Miskolci Egyetem tanára, az *Egyháztörténeti Szemle* egyik szerkesztője a 19. századi magyar katolikus egyháztörténet-írásnak a reformációt, reformátusságot értékelő 19. századi irányait, nézőpontjait elemzi. Németh Tamás, a Pápai Református Teológiai Akadémia rektora Bibó István egyik utópisztikus írását elemzi annak apósa, Ravasz László egyházképe-höz viszonyítva. Török Istvánnal, a pataki Gimnázium legendás vallástanárával készített interjút Szatmári Emília azokról a '80-as évekbeli dél-borsodi önművelő lelkész-körökről, melyekben Dienes Dénes is tevékenyen részt vett. Végül Lapis József, az SRTA könyvtárosa adta közre egy áhítati versét Krisztus magányáról, mely ezt a vitákkal terhelt egyháztörténeti témakört egy központ köré vonja.

Az F) szekciót az *Írás- és könyvtörténet* témaköre fogja egybe. Ósz Sándor Előd, az ERE kolozsvári főlevéltárosa egy pataki csemegével kedveskedett az ünneplőnek, két helyben őrzött antikva bejegyzéseinek és írásainak az elemzésével. Bátoriné Misák Marianna a pataki gyűjtemények lelkész-könyvtárosa az OL által feltárt, pataki fejedelemszöveg, Lorántffy Zsuzsanna leveleit elemezte. Csorba Dávid, az SRTA tanára és a KRE ETKI Reformáció Öröksége Műhely főmunkatársa Gyöngyösi Árva Pál kassai 18. századi lelkészhez kötött pasquillusnak summázta az eddig feltárt variációit. Imre Mihály, a Debreceni Egyetem professor emeritusa két 18. századi tudós sárospataki recepcióját tárta fel azok Patakon őrzött kéziratái és kiadványai alapján. Ferenc Postma, a magyar származású holland teológus, az Amszterdami Egyetemi Könyvtár tiszteletbeli tagja, a SRTA tiszteletbeli tanára, egy 18. századi franekeri albumban azonosított be magyar bejegyzéseket. Hegyi Ádám Alex, a Szegedi Egyetem tanára ismét egy összegző tanulmánnyal jelentkezett, immáron a 18. századi kéziratok könyvek olvasóiról. Ezt a szekciót egy pataki teológus, Halász Teodóra köszöntő írása zárja, mely az ünneplő egyháztörténeti óráinak személyes hatását összegezte.

A G) szekció az *Adattárak és eszmetörténet* címet kapta, mivel a kutatók itt nem csupán eddig nem ismert, újonnan feltárt és meglehetősen sűrű adatsorokat közöltek, de mindig elővillant ezek mögül egy-egy tudós személyiség arca, vagy egy korszak jellemző eszmei vezérelve. Hubert Gabriella, az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója 16–17. század fordulóján élt és alkotott dunántúli

evangélikus lelkészek írásait a fellelhető források számbavételével vette górcső alá. Oláh Tamás, a sátoraljaújhelyi levéltár vezetője a Rákóczi-szabadságharchoz közzölt egy levelet Kassa kuruc blokádjához. Kolumbán Vilmos József, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet rektora 17–18. századi erdélyi vizitációs jegyzőkönyveknek az oktatási infrastruktúrára és/vagy annak hiányára vonatkozó adatait összegezte. Monok István, az MTA Könyvtár igazgatója és a Tokaj–Hegyalja Egyetem tanára egy 18. századi fáradt adatoló megjegyzésére hivatkozva a könyvjegyzékírás alkotáslelektanáról értekezett. Kovács I. Gábor, az ELTE nyugalmazott tanára a történeti elitkutatás keretében végzett munkái sorában most a 19. századi jobbágy eredetű református egyetemi tanárok életrajzát adta közre. A szekciót Fekete Csabának, a TTREK főkönyvtárosának személyes hangú esszéje zárja, mely a fennmaradt adatok és szóbeliség aránytalanságaira hívja fel a figyelmet, kiemelve azokat a szempontokat, melyek az oralitás megőrző szerepére világítanak rá.

A második kötet utolsó szekciója, a H) az *Életút és kegyességi arculat* nevet kapta, mivel ide biográfiák, személyes életutak elemzése kerültek, melyek mögül minduntalan előviláglik a személyiség kegyességi arculata. Homoki Gyula, az SRTA tanára és a KRE doktorandusza a *Vita Danielis Stylitae*-ben mutatta ki a korabeli dogmatikai viták pengeváltásait. Marjovszky Tibor, a DRHE emeritus professzora, a SRTA tiszteletbeli tanára Erasmus önéletrajzait adja közre saját fordításában. Balogh Judit, az EKKE egyetemi tanára egy református székely nemesúr, Béli Pál lelki arcát rajzolta meg. Kónya Péter, az Eperjesi Egyetem rektora egy 18. századi eperjesi evangélikus szubrektor, J. S. Klein életútját követte végig. Szász Lajos, a budafoki református gyülekezet tudós történész-lelkésze Szalay József nagybecskereki lelkész 19. század végi életrajzát közölte, mely egyben rögzítette annak tudományos életútját és kegyességi arcát. Végül Demkó Ferenc a SRKG angoltanára zárja ezt a szekciót: Dienes Dénes egykori ároktői gyülekezetének tagjaként költői ihletettséggel szólt a közös emlékekről, s méltatta a gyülekezetben maradandó emléket maga után hagyó lelkipásztort.

A második kötet végén immáron nemcsak szerzői affiliáció olvasható. Elsőként egy, az ünnepelttel készített 2016-os interjú, melyben Dienes tanár úr arról nyilatkozott, hogy milyen egyházképet látott/kapott a lelkészi életútja kezdetétől; hogyan élte meg, hogyan értékeli a szolgálatát; s mit tekint fontosnak továbbadni a teológiai tanárként. Ezt pedig egy képgyűjtemény követi az ünnepelt tanári és lelkészi életpályájának eseményeihez kötve.

A kötet előállítását sok jó ember segítségével tette lehetővé. A kötet szervezését Csorba Dávid és Szatmári Emília, a szövegek lektorálását Csorba Dávid, Mester Gyula, Pálfi Edina és Szatmári Emília végezték. Nagy képanyagból válogathattak a szerkesztők: a digitális képek gyűjtését Asztalos József, Biró László, Mátyás Péter, Milákné Gecse Mariann és Tar Csaba testvérünknek köszönjük! A szö-

vegek közti helyeket Nagy Károly Zsoltnak az alsóvadászi templomról készült fotói díszítik. A szövegek minőségi tördelését Herman Zsuzsanna, a képek applikálását és a borítóttervet Asztalos József neve fémjelzi. A tisztelgő írásokat a Tiszáninneri Református Egyházkerület, a Károli Gáspár Református Egyetem és Sárospataki Református Kollégium együttes támogatásával adja közre a *Reformáció Öröksége* nevű egyháztörténeti kiadványsorozat.

Dienes Dénes professzor urat Ézsaiás próféta szavával köszöntjük, aki az Úr Istenhez ekként szólt: „*Uram, te vagy Istenem, magasztallak, dicsérem nevedet! Mivel csodát cselekvél, örök tanácsaid hűség és igazság*” (Ézs 25,1). Dienes Dénes mint lelkes, tanár, professzor, illetve mint számos egyházi és kollégiumi vezetői poszt betöltője gyakran tapasztalhatta, milyen nehéz vitás kérdésekben részrehajlás nélkül, de mindkét felet meghallgatva döntést hozni. Választott igéje is ennek jézusi tanácsát rögzítette: „*legyetek azért okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok*” (Mt 10,16). Aki vele együtt dolgozott, nála kutatott, vagy tőle kért segítséget egy kibogozhatatlannak látszó történeti esemény, forráskutatási helyzet vagy éppen jogi, gazdasági, etikai probléma kapcsán, az elmondhatja, hogy mi mindent kaphatott tőle. Igei útmutatót, egyháztörténeti analógiával fűszerezett magyarázatot, békére intő tanácsot, humoros anekdotával erősített kiegyensúlyozó jellegű útmutatást: gyakran mindezt együtt. Azt hisszük, hogy őrállói szerepében az Istenhez való hűség és az embertársaihoz való könyörület vezette, s mondhatjuk, hogy ennek tanulságait szívünkbe zártuk. És azt reméljük, hogy az Isten a szolgálatában őt köztünk még sokáig erőben és jókedvben élteti, s ezen a biblikus úton vezetli!

Sárospatak – Budapest, 2021 őszén

Csorba Dávid

A) Patakiság

AZ ÁRMÁNY BAJNOKAI: SZATIRIKUS DRÁMA A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUMBÓL (1846)

Oláh Róbert

A református kollégiumok diáksága kritikus helyzetben határozottan védte az érdekeit: a tanítás rendjének megzavarásával, paszkvillusok írásával, az iskolából való kivonulással, szélsőséges esetben pedig fegyveres ellenállással. Patakon 1618-ban a bormérés szabadságának korlátozása miatt, 1642-ben a Tolnai Dáli János mellett és ellen kiálló diákok összetűzése okán, 1648-ban a tanítási rendben bevezetett és a diákság anyagi javainak felhasználására vonatkozó szabályozás következményeképp, 1659-ben és 1667-ben ismét a bormérés ügyében tört ki diákzsendülés.¹ 1794-ben egy tanuló súlyos testi büntetése (valójában az illetékes iskolaszék mellőzése) vezetett robbanáshoz.² Mindez nem számított kizárólag pataki sajátosságnak, Debrecenben hasonló gyakorisággal és eszközökkel igyekezett elégtételt venni a coetus, ha számára kedvezőtlen fordulat állt be. Elég csak az 1657. és az 1704. évi iskolai törvényekhez kapcsolódó eseményekre utalnunk.³ A kisebb iskolák közül Bodrogkeresztúr példáját említhetjük, ahol 1638-ban került sor fegyveres atrocitásra.⁴

Általában a diákság önkormányzati jogának és szabadságának csorbítása szolgáltató indokot az ellenállásra.⁵ 1846-ban Patakon a contrascriba-választás került veszélybe. A közösség korábban saját soraiból választotta meg a coetus második legjelentősebb tisztviselőjét, aki a senior fő segítője, ellenőre, gyakran utóda volt. Felügyelte az épületek tisztaságát és a kollégiumi mészárszéket, az iskolai kapu esti bezárását. A fegyelmi ügyekben eljáró iskolaszék jegyzője volt, a ki-

¹ Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2016, 40–43; Dienes Dénes: *Diákzsendülések Sárospatakon, különös tekintettel a nagy lázadásra 1667, 1–9*. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/diaklazadas.pdf> (Letöltés: 2021. február 2.)

² Ugrai János: Egy 18. század végi deákzsendülés nyomában, *Aetas* 18(2003/2), 30–42.

³ Dienes–Ugrai, *A Sárospataki*, 41; Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 21–23, 67–68; Tóth Béla: A Debreceni Kollégium 1704. évi törvényei, in Gazdag István (szerk.), *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve* 13 (1986), 25–35.

⁴ Dienes: *Diákzsendülések*, 1.

⁵ Uo., 2.

sebb fegyelmi vétségeket maga kezelte, számon tartotta a könyvtári és a pedelusi kiadásokat.⁶ Nem volt véletlen tehát, hogy a mindenkori *contrascriba* személyét érintő kollektív jogsérelem indulatot váltott ki a pataki diákság körében.

Az ügyszöveghez kapcsolódó hivatalos iratok mellett fennmaradt egy kéziratos dráma, amelynek egy példányát a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben,⁷ egy másikat Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár Kézirattárában⁸ őriznek. *Az ármány bajnokai* című gúnyirat születéséhez vezető események rekonstrukcióján túl bemutatjuk a művet és közreadjuk a debreceni példány szövegét.

AZ 1846. ÉVI RENDBONTÁS PATAKON

1846. április 26-án Miskolcon ülésezett a Tiszáninneri Református Egyházkerület közgyűlése. A jegyzőkönyv tanúsága szerint felolvasták a kerületi számvevőszék küldöttségének Orbán Ferenc kollégiumi esküdt ügyében született jelentését, valamint a diák választát, amelyben megfogalmazta a maga mentségeit. Orbánt a korábbi csínytevései és makacs ellenszegülése miatt a közgyűlés résztvevői nem tartották alkalmasnak arra, hogy az esedékes *contrascriba*-választás jelöltje legyen. Tartottak tőle, hogy megválasztása esetén a Kollégium tőkéjét nem kezelné megfelelően. A kollégiumi tanári kar többsége szintén támogatta a mintadiáknak aligha nevezhető jelölt választásból történő kizárását. Felolvasták továbbá a diákság több mint kétszáz aláírással ellátott folyamodványát, amelyben kiálltak a korábbi ellenőrválasztási jogok megtartásáért, s emellett azt kívánták, hogy nyilvánítsák Orbán Ferencet választhatóknak. A nyomozás feltárta, hogy az említett folyamodványt sokan olvasatlanul írták alá. A közgyűlés (egyfajta minőségbiztosításként) jónak látta, hogy az aratási vizsgák során a Kollégiumban jelen lévő kerületi bizottság tagjai és a tanári kar vizsgálja meg a választható diákokat, és közülük azokat, akiknek „erkölcsi magaviselete ellen alapos kifogásuk leend”, zárja ki a választásból. Kikötötték továbbá, hogy a diákságot vezető senior csak az lehet, akinek magaviseletére és munkájára nem volt panasz ellenőrként. Végül elhatározták, hogy a továbbiakban a 11 esküdt diák közül a *contrascribát* nem a diákság választja meg, hanem az algondnok kerületi bizottság tagjai és az iskolai tanács titkos szavazással döntenek a személyéről.⁹

⁶ Lásd: Ugrai: Egy 18. század végi, 38.

⁷ Jelzete: SRK TudGy. B/LXIX/31,140/1705 mell., 1r–9r. Köszönettel tartozom a Levéltár munkatársainak az iratok digitális másolatáért.

⁸ Jelzete: TTREK Nagykönyvtár R 473/a. *Egyházi, és vallási egyvel[e]gek*, 218r–223v.

⁹ SRK TudGy. B–13. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv, 1846. április 26. Miskolc, 53. pont, 338–339.

Az évszázados hagyományokat sértő változásról gyorsan tudomást szereztek a közeli Patakon. Bende György kilencedikes „beöltözött” diák vitte meg a hírt a Kollégiumba, akinek a nyomozás szerint kulcsszerepe lehetett a történetek elhíresztelésében.¹⁰ Vallomása szerint a Kollégium rajztanáráként Pesten járt rajzeszközöket vásárolni, és miskolci születésüként a közgyűlésen próbált fuvart szerezni a Kollégiumba.¹¹

A zavargás hetekig tartott. 1846. június 4-én a Miskolcon tartott kisebb gyűlésen határozat született a diákság lecsendesítéséről és a hangadók megbüntetéséről. A pünkösdi utáni szorgalmi időszakban érkezett gr. Vay Károly egyházkerületi helyettes algondnok és főiskolai gondnok¹² az újra fellángoló zavargás elsimítására. Június 28-án kénytelen volt visszatérni a Kollégiumba, ahová addigra megérkezett az aratási vizsgákra kirendelt egyházkerületi küldöttség is, melynek tagjai a segítségére voltak a viszonyok rendezésében. Vay július 12-én kelt levele már a vizsgálat eredményeit összegezte.¹³ A vizsgálatot lefolytató bizottságban gr. Vay Károly mellett részt vett Lónyai Gábor segéd főgondnok,¹⁴ Vadnai György és Csillai József ügyvédek, Futó Sámuel¹⁵ és Hegedűs László lelkészek és mások.¹⁶ A hivatalos jelentésekből rekonstruálhatjuk a további eseményeket.¹⁷

A bizottság súlyos cselekményként értékelte a tanórák megzavarását. Megállapították, hogy „[n]emmellyek a’ köztanítási órákat csendzavarást eszközölköpo-gással [...] akadályoztatták, – mások a’ keletkezett gúnyiratokat vétkes buzgo-sággal terjesztették.” Előre megszervezett akcióról volt szó, többen vallották, hogy tudomásuk volt róla, hogy „zavargás” vagy „rendetlenség” készül.¹⁸ A Kollé-

¹⁰ SRK TudGy. B/LXIX/31,262/292–1, 1v.

¹¹ SRK TudGy. B/LXIX/31,265/295–4, 1r–v. A vizsgálat végén Bendét visszamarasztották és egy évre eltiltották a jótéteményektől.

¹² Gróf Vay Károly (1816–1854) 1848–49-ben honvéd őrnagyként szolgált. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, Hasonmás, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981, XIV, 1009.

¹³ SRK TudGy. B/LXIX/31,261/291, 1r.

¹⁴ Ifj. Lónyay Gábor (1805–1885) egykori pataki diák, országgyűlési képviselő, mezőgazdasági író. *Magyar írók élete és munkái*, XVII., Gulyás Pál adatgyűjtéséből s. a. r. Viczián János, Bp., Argumentum, MTA, 1995, 1134.

¹⁵ Id. Futó Sámuel (1826–1893) abaújszántói, majd böcsi lelkész, 1827-től 1853-ig abaúji esperes. Lásd: Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977,³ 12.

¹⁶ Hegedűs László (1814–1884) Patakon és Berlinben tanult, hazatérése után lelkészi pályára lépett. 1855-ben alsó-zempléni esperessé választották, 1867-ben lemondott a hivataláról és világi pályára lépett. 1870–83 között a Kollégium világi gondnoka volt. Ld. Zoványi: *Magyarországi protestáns*, 245–246.

¹⁷ SRK TudGy. B/LXIX/31,262/292–1, 1r–2r.

¹⁸ SRK TudGy. B/LXIX/31,264/294–3, 1r–2r.

gium egyik renitens diákja, a korábban csak befolyásos nagybátyja közbenjárására visszavett Jármly Bernát joghallgató¹⁹ harmadmagával egy követ dobott annak a tanteremnek az ajtajához, ahol Milotai József igazgató éppen filozófiaórárt tartott. A megadott jelre a teremben lévő ifjúság egy része dobogással, kopogással, zajongással (például kulcscsomója elejtésével) szakította félbe a tanítást.²⁰

Az iratok tanúsága szerint a vizsgálat idején a már idézett 1794. évi eseményekhez hasonló módon igyekezett összezárni a coetus közössége és megakadályozni a bűnösök kilétének felderítését. A „tények kivilágosodhatását némelyek makacs és megvető tagadással mások a’ tanúk fenyegetésével, sőt személyes bántalmával is minden úton akadályozni ügykeztek.”²¹ Az egyik diák vallomása szerint „a halgató teremben felszólítás történt, hogy senki ne valljon egyesekre, csak az egészre.”²² Végül a gyanúsítottak többszöri kihallgatása, egyesek bezárása és néhány, a cinkosok egységét megtörő diák vallomása segített felgöngyölíteni a szálakat.

A nyomozás másik szálát *Az ármány bajnokai* című satirikus dráma szerzőjének és terjesztőinek felkutatása jelentette. A vizsgálóbizottság a felvett vallomások nyomán az irodalmi téren szárnyait bontogató Palcsó Károly²³ nyolcadik éves „beöltözött” diákot vádolta, aki eleinte mindent tagadott, s csak karcerbe záratása és az ellene vallók hatására tett részletes vallomást. Palcsó szerint az eredetileg rövidebb szövegét utóbb különböző részek hozzáadásával többen meg-

¹⁹ A Szabolcs vármegyei Laskodon született 1824-ben. 1848 júniusában beállt a Debrecenben alakuló 10. honvédszászlóaljhoz. Részt vesz a délvidéki harcokban, 1849 januárjától a feldunai hadtestben szolgált. Tizedes, majd 1849. május 11-től hadnagy volt a szerveződé 94. zászlóaljnál. Lásd: Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tiszttikara*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/j-CB4/szolnoki-es-magyardelloi-jarmly-bernat-D10/> (Letöltés: 2021. február 10.)

²⁰ SRK TudGy. B/LXIX/31,265/295–4, 1r–2r.

²¹ SRK TudGy. B/LXIX/31,262/292–1, 2r.

²² SRK TudGy. B/LXIX/31,264/294–3, 2r. (15. tanú)

²³ Palcsó Károly (1823–1865) Paltsó György bődi lelkész fia. Tíz éves korától a pataki Kollégiumban tanult, 1844-ben német szóra Lőcsére ment, majd visszatért Patakra. Szinnyei lexikona szerint a „papi pályától Ármány cz. pajkosságból irt drámájáért elűtetvén, a gróf Teleki családnál nevelő volt Pesten”. Kicsapása után jogot tanult és ügyvédi vizsgát tett. 1848 őszén a 18. honvédszászlóalj önkéntesként fogott fegyvert. Örmesterként szolgált, majd 1849 januárjában hadnaggyá léptették elő a komáromi várórségnél. Szeptember 28-án Klapka György a katonái érdemjel 3. osztályával tüntette ki. Az augusztus 3-i ácsi csatában megsebesült. 1849-ben főhadnagyként kapitulált Komáromban. Nevét Bulcsúra változtatva a Fáy-családnál nevelősködött. 1852-től Losoncon, 1854-től Kiskunhalason, majd haláláig Kecskeméten tanított. Temetési beszédei és versei jelentek meg nyomtatásban. Lásd: Szinnyei: *Magyar írók*, I, 1406–1408; Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tiszttikara*, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/b-F8/bulcsu-1848-ig-palcsu-karoly-496/> (Letöltés: 2021. február 11.)

toldották, például a jellegzetes előképekkel. Ő maga állítólag nem akarta közzétenni a drámát, két hétig aládájában rejtgette. A korábban említett Jármly Bernát jogászhallgató vette rá a kézirat átadására, azzal az ígérettel, hogy magára vállalja a szerzőséget. Jármly ezután többeknek megmutatta az iratot, Béla nevű „orator” öccsével le is másoltatta.²⁴ Más tanúk szerint Palcsó maga is mutogatta a kéziratot és büszkélkedett a szerzőségével.²⁵

Az esküdt diákok vallomása szerint a gúnyirat Jármly fellépésétől kezdve szabadon terjedt. Kopré Ferenc²⁶ a szállása kapujára kiragasztva találta, Olajos Pál²⁷ a petrahón szolgáló tiszteletes Sebők Józsefnél²⁸ olvasta, aki pedig az iskolatanítójától kapta. Körösi István²⁹ az erdőbényei iskolatanítónál látta a kéziratot, aki Patakon járva „mint ritkaságot megszerezte magának”.³⁰

Az események zárásaként a súlyosabb vétkek elkövetőit – a gúnyirat szerzőjeként azonosított Palcsót, a rendbontás érdemi szerzőjének vélt Jármlyt, valamint a vizsgálatot akadályozó Klobusiczki László és Zsarnai Gábor³¹ ötödéves diákokat – bizonyítványuk kiadása mellett elbocsátották, 24, illetve 48 órát hagyva a kiköltözésre. A kihallgatott diákok közül többen egy évre elveszítették az addig élvezett jótéteményeket, másokat visszamarasztottak a tanulók sorában és karcerbe zártak. A teljes IV. és III. éves osztály, melynek tagjai húsvéttól fogva elmulasztották Milotai bölcsészettani előadásait, nem vizsgázhatott és nem kapott róla bizonyítványt.³² A diákság ugyanis Milotai Józsefet tette felelőssé a contrascriba-választás megakadályozásában, s emiatt egy ideig nem vett részt az óráin.

²⁴ SRK TudGy. B/LXIX/31,264/294–3, 2v. (23. tanú)

²⁵ SRK TudGy. B/LXIX/31,264/294–3, 2v. (24. és 26. tanú) A sárospataki példány utolsó levélén szerepel is Palcsó neve.

²⁶ Kopré Ferenc 1852–1865 között ondi, 1865–1885 között örösi, majd 1885-től 1895-ben bekövetkezett haláláig tiszalúci lelkész, 1880-tól 1894-ig alsó-zempléni esperes. Lásd: Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei: a kezdetektől a millenniumig: adattár*, Sárospatak, Tiszaujváros, [s. n.], 2017,³ 203, 218. <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tizsaninneni-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/> (Letöltés: 2021. febr. 7.)

²⁷ Id. Olajos Pál 1847–1892 között gesztelyi lelkész volt. Lásd: Ugrai: *A Tiszáninneni Református*, 206.

²⁸ Ifjabb Sebők József 1805–1807 között adminisztrátor volt apja után Böcsön. 1807–1815 között Felsődobozán, 1815–1820 között Felsőnovajon, 1820–1838 között Kázmárkon szolgált, 1839–1841 között pedig Hernádszurdokon. Ezt követően kerülhetett Petrahóra (amely később Bodroghalász néven Sárospatak részévé vált). Ugrai: *A Tiszáninneni Református*, 45, 27, 34, 45, 178.

²⁹ Körösi István 1847-től az 1879-ben bekövetkezett haláláig Taktaharkányban szolgált. Ld. Ugrai: *A Tiszáninneni Református*, 223.

³⁰ SRK TudGy. B/LXIX/31,264/294–3, 1r–1v. (8., 9., 10. tanú)

³¹ Zsarnai a Kollégiumból 1843-ban a „Szepességre ment” német nyelvet tanulni. Ld. *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok 1783–1871/72: Forrásközlés*, s. a. r. Ugrai János, Sárospatak, Tiszaujváros, [s. n.], 2012, 168. <https://www.patakcollege.hu/wp-content/uploads/2020/03/diaknevsorpatak.pdf> (Letöltés: 2020. jan. 21.)

³² SRK TudGy. B/LXIX/31,230/260–4, 2r.

Az ügynek volt még egy további áldozata: maga a rektor. Szinyei Gerzson (1836–1919) kollégiumi tanár és könyvtárnok jó hat évtizeddel későbbi visszaemlékezése szerint „Milotai József tanárt, aki mint igazgató szabadválasztási joguknak útjába állott, állásától való megváltásra kényszerítették 1847-ben.”³³ Így vált valóra a Palcsó-féle dráma zárásaként megjelenített Nemezis istenasszony ítélete.³⁴

MEGJEGYZÉSEK A DARABRÓL

Az ármány bajnokai drámai formába öntött, színpadi cselekményekhez tartozó instrukciókkal, díszletre és kellékekre vonatkozó utasításokkal ellátott mű. Szerzőjének deklarált célja volt, hogy a kollégium tanárait kifigurázza. Palcsó parodizálni igyekezett a szereplők „szavokjárását”, máskor testalkatukból űzött gúnyt. A szöveg gyökereit az ókori klasszikusok között kereshetjük. A görög-római irodalmon edződött református diákság ismerte a nagy szatirikusok műveit, a kollégiumi könyvtárakban nem számított ritkaságnak a felbukkanásuk. A 3. jelenés parafrazeált népdalbetétei pedig arra mutatnak, hogy a klasszikus auktorok mellett a népi költészetből is gyakran táplálkozott a kollégiumi diákköltészet. A 18. század második felében élte második virágkorát az iskoladráma-játszás Sárospatakon, amelynek jellemző sajátossága volt a humoros, parodizáló hangnemű közjátékok alkalmazása.³⁵ Ennek hagyományai is közrejátszhattak a dráma létrejöttében.

A dráma alapvetően szatirikus-humoros fordulatai közé tartoznak a tanárparódiák, a közönségnek szánt kiszólások, valamint Milotai rektor és a második diák párbeszéde. A mai olvasó durvának és sértőnek találja a drámában megfogalmazott vádak többségét, ugyanakkor a diákközlések idején nem voltak szokatlanok az ennél erősebb megnyilatkozások sem. A coetus tagjai 1667-ben valósággal foglyul ejtették a lecsendesítésükre érkező esperest és főispánt. 1794-ben ismeretlen röpiratírók a kollégium rektorának megölésére szólították fel a diákságot, s hogy ez nem volt üres fenyegetés, jól látható abból, ahogyan a rektor megítélte a helyzet komolyságát.³⁶

³³ Szinyei Gerzson: A magyar, különösen a sárospataki tanuló ifjúság 1848-ban, *Sárospataki Ifjúsági Közlöny* 25(1909), 1909. ápr. 1., 98–102 (99–100).

³⁴ „Patak felett is elszállott e’ rém, / De magamban azt jól elvégezém / Hogy meg mentem e’ régi Iskolát, / Ki csapom annak mai Rectorát.”

³⁵ Lásd: Varga–Novákovits Zsuzsanna: Mintegy 150 év a sárospataki iskoladráma történetében: Funkcióváltás vagy csupán hangsúlyeltolódás történt az iskolai színjátszásban 1650–1790 között?, in *Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának tudományos és művészeti eredményei*, Eger, EKF Líceum, 2018, 56–64. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5746/1/56_64_Varga.pdf (Letöltés: 2020. február 4.)

³⁶ Dienes: *Diákközlések*, 6; Ugrai: Egy 18. század végi deákközlés, 32.

A debreceni kézirat másolójától idegen kéz szövegvégi megjegyzése nyomán „id. Finkei János, abauji fi. 4 éves tógás diák” másolhatta a szöveget. Neve sem a pataki, sem a debreceni kollégium diákjai között nem szerepel, egy lehetett a generációkon át Patakra érkező Finkey család leszármazottai közül.

Az egy felvonásra és négy jelenésre osztott darab négy helyszínéből egy ismétlődik:

1. jelenés „Szabad tér. Felemelt trónon áll Nemezis, jobb kezében véres pallossal, baljában mértékkel. Két óldali éneklő kar. Egy oldalon jog- más oldalon az ármány dalnokai.”
2. jelenés „egy Sessionalis terem. Milotai, ’s a’ több ármány hősök.”
3. jelenés „több napokkal később diákszoba; asztal, mellyen kulacsok, poharak, kürtök [...] tele vannak édes borral [...]”
4. jelenés „[...] mint az első jelenésben”

Nyitásként és zárásként „szabad tér” fogadja a szemlélőt, s egyúttal a trónon ülő, klasszikus attribútumaival megjelenített Nemezis. „[A]z igazság boszuálló isten asszonya” monológja foglalja keretbe a drámát. A keresztyén teológia és az ókori mitológia ötvözésére bőven találunk példát Balassi Bálinttól Csokonai Vitéz Mihályig.

A dráma szövegében megjelennek olyan kulcsfogalmak, amelyek 1848 előestéjén nem hatnak szokatlanul. Erényként jelentkezik a haza, a haladás, a szabadság és a tudomány szeretete, a jó honpolgárokat nevelő iskola eszményképe. A tanári kar egészével, illetve egyes tagjaival szemben megfogalmazott vádak részben az egyéni gyengeségekre, részben a hivatalviseléssel összefüggő mulasztásokra alapozták. Előbbiek közé sorolhatjuk az alkoholizmust, a korrupciót, a kártyázást, a restséget, a falánkságot, az önzést és a szexuális kicsapongást, az utóbbiak közé a hazafiatlanságot, a haladásellenességet, a vallástagadást és a rossz honpolgárok nevelését. Palcsó Károly a harmadik jelenésben összeveti a pataki Kollégium hajdan volt fényes múltját a jelen silányságával, felemlegeti, hogy „Nincsen Kövink, mint Kézi, Nyiri, ’s más” kiváló professzorok. A felvilágosodással együtt járó egyházkritika hatásának tulajdoníthatjuk a rektor, a tanári kar, a tiszántúli püspök, az Oxford-Mozgalommal kapcsolatba hozott sátoraljaújhegyi lelkész, valamint a lelkészi kar egészének bírálatát.

A pataki Kollégium tanáira nézve igazságtalan ítéletet mondott Palcsó drámája. A hazafiatlan színben feltüntetett oktatók közül Palkovics Antal 1848–

1849-ben gerillacsapatot szervezett és vezetett.³⁷ Az oktatók Kollégium iránti elkötelezettségét Molnár István példájával illusztrálhatjuk, aki a gimnázium egykori igazgatójaként vagyona jelentős részét az intézmény gyarapítására rendelte.³⁸ A tudomány és a haladás akadályozása szintén olyan vád, amelyet az életrajzok alapján könnyű cáfolni. A tanári karból többen az Akadémia tagjai voltak, életük során számos cikket, tudományos művet és tankönyvet írtak. A tizennégy fős karból két ifjabb tanárt kezelt kivételként a szerző: Csoma Mihályt és Bakó Dánielt,³⁹ őket „jogvédőként” pozitív színben tüntette fel.

SZÖVEGKÖZLÉS

A' Sáros-pataki Hely[jét] H[it] v[allású] Főtanoda Oktatói 's Felügyelői 1846ban eltörölték azon régólta divatozott jogot, melly szerént a' tanuló ifjuság, Contrascribáját, kebeléből, szavazattal maga választotta. Ez adott alkalmat egy – nevét elhalgatott – tanuló ifjunak, következő Dráma készítésére, mellyben az illető Oktatóknak szavokjárása is utánoztatik.

Az Armány [!] bajnokai.

Dráma egy felvonásban.

1846. febr[uár] 21^{én40}

Személyek

Milotai⁴¹

rector-professor.

Somosi⁴²

Kálniczki⁴³

³⁷ Szinnyei: *Magyar írók*, X, 196–198.

³⁸ Uo., IX, 198–199.

³⁹ Milotai József rektor feljelentette Csomát és Bakót az egyházkerületi kormányzóknál, mivel a tanítványaik névsorát nem adták le, ezzel akadályozták a tandíjak beszedését, valamint önkényesen maguk jelölték ki a magántanítókat. Ld. B/LXIX/31,140/170–5, 1r–v.

⁴⁰ A pataki kéziraton utólag felvitt megjegyzés szerint „1846. április 20. előtt” keletkezett a darab.

⁴¹ Milotai József (1796–1855) 1831–1832-ben a pataki Kollégium tanára, majd sátoraljaujhelyi lelkész, 1839-től ismét pataki tanár. 1845-től a Kollégium rektora, ahol is „hatalmával visszaélt, és e miatt egyenetlenségbe került a tanulókkal és a tanári karral.” 1846-ban lemondott a tanárságról. Ld. Szinnyei: *Magyar írók*, VIII, 1430–1431. Szinyei, A magyar, 99–100. 1847-re tette Milotai lemondását.

⁴² Somosi János (1783–1855) 1818-tól a Kollégium tanára, a könyvtár és a nyomda gondnoka, 1834-től 1854-ig alsó-zempléni esperes. Héber nyelvész, az Akadémia levelező tagja. Uo., XII, 1283–1285.

⁴³ Kálniczky Benedek (1786–1861) 1820-tól 1859-ig az egyháztörténelem és az exegézis tanára volt a Kollégiumban. Uo., V, 886–887.

Csengeri ⁴⁴	
Gortvai ⁴⁵	
Majoros ⁴⁶	
Mólnár ⁴⁷	ármány hősök
Zsarnai ⁴⁸	
Szeremlei ⁴⁹	
Palkovics ⁵⁰	
Apáti ⁵¹	
Sóltész ⁵²	
Nemezis	az igazság boszuálló isten asszonya
Csoma ⁵³	jogvédők
Bakó ⁵⁴	
Esküdtek, közdiákok, dalnokok	
Filep	Bedellus Milotai testőrje

- ⁴⁴ Csengery József (1796–1850) az egyetemes történelem, az oklevéltan és latin irodalom tanára volt Patakon. Uo., II, 267–268.
- ⁴⁵ Gortvai János (?–?) Kövy Sándor tanítványa, 1829-től 1853-ig annak utódként tanított a jogi tanszéken. Ekkor az osztrák jog kötelező bevezetése miatt nem hirdetett meg előadást. Bolvári–Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia, *Zempléni Művészet* 7(2007/3), 93.
- ⁴⁶ Majoros András (1788–1854) 1838-tól a logika és a magyar irodalom tanára. Szinnyei: *Magyar írók*, VIII, 393–394.
- ⁴⁷ Molnár István (1801–73) 1826-tól rimaszombati, 1831-től pataki tanár a mennyiség- és természetani tanszéken. 1851-től a gimnázium igazgatója. Vagyona jelentős részét a Kollégium gyarapítására hagyta. Uo., IX, 198–199.
- ⁴⁸ Zsarnay Lajos (1802–66) a gyakorlati teológia tanára, az MTA tagja, 1860-tól az egyházkerület püspöke, a protestáns autonómia harcosa. Életére lásd: Misák Marianna, Zsarnay Lajos rövid életrajza, *Egyháztörténelmi Szemle* 14(2013/4), 38–50.
- ⁴⁹ Szeremley Gábor (1807–67) Máramaroszigeten, Sárospatakon, majd a bécsi protestáns teológiai fakultáson, végül ismét Patakon tanított. Filozófusként Hegel egyik első hazai követője volt. Szerkesztette a *Sárospataki Füzeteket*. Szinnyei: *Magyar írók*, XIII, 823.
- ⁵⁰ Palkovics (1848-tól Pálkövi) Antal (1816–1862) sajkóczai lelkész, majd 1843-tól a pataki Kollégiumban a régiségtan, a latin-, a német- és a francia nyelv, valamint a történelem tanára. 1848–49-ben gerillacsapatot szervezett és vezetett. Uo., X, 196–198.
- ⁵¹ Apáthi/Apáthy János (?–?) 1829-től 1851-ig a Kollégium első hivatásos ének–zene tanára, mellette építészeti is tanított. Jeles orgonisták mestere, a Kántus vezetője. Szabolcsi Bence, *A magyar zene évszázadai*, II, XVIII–XIX. század, s. a. r. Bónis Ferenc, Bp., Zeneműkiadó Váll., 1961. <https://mek.oszk.hu/02000/02044/html/2kotet/10.html> (letöltés: 2021. február 17.)
- ⁵² Sóltész János (1809–1879) 1834-től a Kollégium természetrajztanára és orvosa, a biológiai szertár gyarapítója. Szinnyei: *Magyar írók*, XII, 1211–1213.
- ⁵³ Csoma Mihály (1807–77) politikát és pedagógiát, majd a gimnáziumban filozófiát, magyar irodalmat, statisztikát és mennyiségtant tanított. 1848-ban nemzetőr kapitányként katonai gyakorlatokat tartott az ifjúságnak. Uo., II, 407.
- ⁵⁴ Bakó Dániel (1809–65) 1831-től a Kollégium tanára. Latin és görög szótárai jelentek meg nyomtatásban. Uo., I, 363–364.

Hely a' Sárospataki R[eformátus] Collegium.
Idő a' XIXdik század.

Első jelenés

Szabad tér. Felemelt trónon áll Nemezis, jobb kezében véres pallossal, baljában mértékkel. Két oldali éneklő kar. Egy oldalon jog- más oldalon az ármány dalnokai.

Nemezis

Égből jöttem én villám szárnyakon,
Mint a' büntető Isten ostora:
Hogy sirjak az igaznak kinjain,
Hogy lenne itt a' bűnnek gyász tora.
Édent teremte Isten e' földön,
Hogy viruljon a' szabadság hona.
De a' szabadság mennyei virágít
Le típrá az ármánynak Démona.
És sirt a' jó, égő kinok között
És jajagott a' véres üldözött.
Míg a' gonosz, dicsőség székiben
Rút álnokság-palástba öltözött.
Itt ülnek a' tanítószékeken
A' sötétségnek lárvás hősei,
És látszanak a' szabadság fáján
Ezeknek rút hernyó menései.
Komor lón a' haragnak Istene,
Le küldte engem égvillám gyanánt,
Hogy viruljon a' jognak édene,
Hogy vesszen a' ki jogot sértve bánt.

A' jog' dalnokai

Üdv neked, üdv, várt mennyei vendég.
Im leborulunk szined előtt.
Égi hatalmad lengjen a' földön
A' melly az ármányt tiprani jött.

Az ármány dalnokai

Nevetjük mi hatalmadat
ha! ha! ha!

Nemezisnek.
Igaz ügynek ... ostora.
A' ki egy Krisztust fára feszít,
Belzebub műve dolgozik itt.

Változás

egy Sessionalis terem.⁵⁵ Milotai, 's a' több ármány hősök.

Második jelenés

Milotai /:ünnepélyesen:/
Csak hatalmat kezembe jó urak!
Csak hatalmat, mely zabolázni tud,
'S törpévé teszi a' nagy lelkeket.
E' hajlok, a' tudomány hajloka
A' tudományé, melly hajnal gyanánt
Világít és nyakunkra működik.
Korunk a' gyűlölt szabadság kora,
De él az ármány álnok Démona,
Melly minden észet, 's világot eltörül,
Mely rab láncban bizottan, örül,
És romba dülve Luther uj hona,
Ur lesz a' várt sötétség [!] Démona.
Hatalmat hát kezembe társaim!
Hogy tegyem azt, mit tett a' hős Kain.
Ha iskolánkban igaz jog vagyon,
Hatalmas karral üssem én agyon.

Majoros

Élljen az ármány! he! he! Collega!
A' mint látom, ön tudja penzumát,
És tudja azt, mit tenni kell nekünk,
Önzés legyen a' feltárt Biblia,
Ne a' Megváltó hasztalan tana.
Héj! sok tanítvány be köté az én
Pisla szemem, a' bankó leplivel.
Sok meg dohányt, kendert, lent, életet⁵⁶
Hozott nekem, – mert pénzt keríteni
Mí uton módon – óh! az – isteni.

⁵⁵ ülésterem

⁵⁶ búza, gabona

Lám Kézíné⁵⁷ mostan minő szegény,
Tudok arról egy kis kalandot én.
Ugy van. Igen. pénz. 'sarnok hatalom,
A' szabadság' éhes vámpirjai
Ölik majd el, e' féktelen szilaj nép
Szellem szárnyu magas dagályait.

Csengeri

Hát a' henyeség, jambor Collega!
Még 'sirrú hizni, ugy sertés gyanánt.
A' kell nekünk! im e' hájas kebel
Tanúsítja ez üdvös nézetet.

Somosi

A' Hit! Mi a' Hit? lepel, szép lepel,
A' melly mellett egy semmi létezik.
Ugy van. bár én krákogva tanitom
A' koncz felett, az áldott Bibliát
És a' mi több, busan tapasztalom
Az ellen álhatatlan kor' szellemét,
Mellynek sugára mindent ront mi jó.
De ám ne féljünk. a' hatalmas Róma
Kaput nyitott a' vakság székinék;
'S mi jók valának a' középidők,
Míg a' szabadság bódult zászlóját
Fel nem üté a' hitvány Apostól.

Zsarnai

Mondják, Jezus az égi ideál,
De mind bolond a' ki azokhoz áll.

Kálniczki

Én nem bánom. – alhatnám Collegák!
A' bor jó vólt. Im az orrom úgy virit,
Mint egy czégér a' csapszék oldalán.

Mólnár /:kezét mosva:/

Esedezem ... könyörgöm ... mire hát?
Nyissuk meg a' Gyülésnek ajtaját.

⁵⁷ Kézy Mózes (1781–1831) kollégiumi professzor özvegye.

/:Filep az ajtót ki nyitja. az Esküdtek be lépnek. Később Csoma, és Bakó:/:

Milotai

Üdv, üdv, önöknek, másod Ülnökök.
A' ki velünk mától nem elvrokon,
Azzal e' hely nem, – nem simpathizal,
'S jobb ha e' zöld asztaltól most el áll.

/:Orbán Ferencz⁵⁸ elmegy:/:

Mind

Ha! Kárhozat!

Milotai

Uraim! e' már sok,
E' daczáért Orbán bünhödni fog

Csoma

Ez amplissima,⁵⁹ – nem de úgy izenték?
Tartsunk tehát méltó ítéletet.

Csengeri

Te pokolnak hű ugató kutyája
Részeg bedellus, hallod, hallod é?
Küld be kiknek erszényéből nyalod
Isten nevében a' tányérodát.

/:Filep. farkát csóválva tavozi 's be lép egy diák:/:

Majoros

Nos, 's hát maga, 's hát mit csinált maga?
Kártyával tölté a' mult éjtszakát?
Még szólni mer? halgasson. Mondja na.
Egy szót se. Nos

⁵⁸ A Kollégium diákja, praepceptora, 1847-ben esküdt. A contrascriba-választásra való jelölésének megakadályozása vezetett a kollégiumi zavargáshoz. Ld. Ugrai: *A Sárospataki Református Kollégiumból*, 177.

⁵⁹ bőségesen elég

Diák

bizony kártyaztam [!] én.

Szeremlei

A' szemtelen milly bátran mondja ki!
Im a' szabadság' rontó mételye
Milly vakmerővé teszi vétkeit?
El-el-várja büne ostorát,
Melly a' kártyát börtönnel fenyíti.

Bakó

Ne olly tüzzel. ne. édes Collegal!
Garasba játszik e' szegény fiú,
És éhezik egy árva mendikással,
Nehány garas, gondolván – mit sem ér. –
És ment, de lám elébb imádkozék,
Hogy a' szerencse változó kegyét
Részére bírva, többet nyerjen ő – /félre:/
Nem ütök önök titkos éjfelen?
'S játékokon egy nőnek átka van,
És annyi szükség' tépő gondjai;
Mert a' kis asszony' nagysás vágyait
Nem tudni majd illőn betölteni.
Meg a' fiuknak arszlán vágyait
El rontja apjok ferblis⁶⁰ élete.

Milotai

Nálam a' kártya nem nagy szenvedély,
'S azért tudok sokszor segíteni
Szegény beteg diáknak sérvein.

Csoma

A' tettetésnek szörnyű magva.
Nem érdem az. De a' köz vélemény
Elszenderítő álompóra, és
Szemet kötő álnokság gyermeke.

/:diák el. – más diák jön be reszketve:/

⁶⁰ Kártyajáték, amelyen vagyonok úsztak el.

Milotai

Szokott maga?

Diák

nem én.

Milotai

hisz várja hát

Diák

Én nem

Mólnár

Öcsécském hát kártyázott? [helyesen: korcsmázott?]⁶¹

Diák

Nem. nem én –

Csengeri

Nos mit fecseg? mit reszket? lám a' mult

Éjszaka, a' szép korcsmáros leány

Forró ölében nem így reszketett.

Diák

Esedezem – –

Csengeri

Mennyen ki ostoba!

Bizony, bizony, fagyaltá válik itt

Pedig ehethném – már is szomjazom.

/:diák el.:/

Mólnár

Szörnyü fajultság, még milly gyermek, és

Leány kebel, és jó bor kell neki!

Bakó

A' forró vér tüzes hullámai

Vezuv lángként fel fornak benne még.

De ön, az érett fizikus tanár,

⁶¹ A pataki példány tanúsága szerint másolási hiba.

Sötét pinczékben, két hölgyekre vár.
'S különbség, hogy a' juratus elől
Őt bujtatá el a' pajkos leány,
Őn pedig a' leányt elbujtatá
Szemünk elől, pinczéje mélyibe.

Milotai

Engedjen meg, de édes Collega,
Illy csanál⁶² csipés, kutyaharapás,
Nem szennyezi a' tiszta hóld világot.

<Gortvai> Bakó

Nyelvem, szivemnek mindég hive vólt,
De Rector Úr most úgy elménczkedik.
Ha órája vólna olly fűszeres
Nem aludnának tán halgatói.

Gortvai

Psztl!

/:3dik deák be lép szemtelenül:/

Majoros

Maga tanitást se jár domine!
Secundában lesz⁶³

Diák /:csendesen megsugva:/
a' négy csomó dohány.

Majoros zavarodva

Vagy tévedém, maga az, ugy é, hát!
Hát hogy van szülője? jó az aratás?
Bizony, bizony tévedtem. – im ez az úr
Nem az az úr, ki olly sokat mulat.

/:3^k diák el. 4k jön be buszkén [!]/

Somosi

Magára is panasz van, a' sidót
Nem járja⁶⁴ – így pap nálunk nem lehet.

⁶² csalán

⁶³ A gyengébb teljesítményt nyújtó tanulók (második) rendje.

⁶⁴ Elhanyagolja a hébertanulást.

Diák

Pap lenni? én, egy ős magyar nemes.
Én Calvinista pap? ez össze nem fér.
Igen! inkább a' poklok ördöge
Mint Vályival a)⁶⁵ egy hivatalba, ki
Elfeledve vallása szellemét
A' puseismüs' hőse⁶⁶ – sőt alább –
Hon áruló, és egyház ellene.⁶⁷
A' ki ha Pázmán⁶⁸ helyén lenne tán,
A' máglya láng e' hont árasztaná;
Pedig számár, Hitvány bók. sima nyelv
Mi meg szerzé az érdemet neki.
Nem mondom én hogy nem szép helyzet a'
Protestáns pap' erkölcsi helyzete;
De az éden megszűnt éden lenni
Be csempészett kigyónak általa. –
Ő a' czudar a' hajdan ostoba
Secundák közt legostobább vala,
És most kegyére vágy az iskola!
Ő Hitszónok; de hite szent írását
Étkül veté az önzés ördögének.
A' nagyravágyás rút békája ő,
Hierarchia rongyos fattya, és

Gortvai

Halgasson [!] ön, bár érti a' jogot;
De tudja meg – az – innen tiltva van.

Diák

Innen kitiltva minden a' mi jó.
A' szívnek kincse, a' nagyság, erény,

⁶⁵ Megjegyzés a lap alján: „a) s. a. ujhelyi pap.” Vályi Pál (1810–64), a pataki tanárságra távozó Milotait váltotta a sátoraljaiújhelyi parókián 1839-ben. Könyvtára a Kollégiumot gazdagította. Ld. Csorba Csaba: Vályi Pál utazási emlékeiből, I, *Szépbalom* 14(2004), 291–292.

⁶⁶ Edward Bouverie Pusey (1800–1882) az Oxfordi Egyetem orientalista professzora. Az anglikán egyházon belül John Henry Newman vezetésével az 1830-as években kibontakozó „Oxford-Mozgalom” tagja, melynek célja az egyháznak a katolikus tanítás és gyakorlat alapján történő megújítása volt. Ld. pl.: Fabiny Tibor: Az Oxford-Mozgalom, *Vigilia* 67(2002/6), 414–422.

⁶⁷ ellensége

⁶⁸ Pázmány Péter (1570–1637) bíboros, esztergomi érsek, a magyarországi ellenreformáció legjelentősebb alakja.

'S a hont érdeklő minden vállalat.⁶⁹
Örülnek a' mű-egylet⁷⁰ romjain,
'S kitiltanak innen minden szent sugárt,
A' melly e' honnak hajnalán derült.
Tán kellene Szent István Rende,⁷¹ – és
Tanácsnok czim? hogy romlott kebleken
A' gazságnak legyen fényes jele.
Nevelnek itt sok hon polgárokat
A' kik fatuskók a' hazára nézve.
Kik osztán majd a' harapó kutyát
Simitni tudják csörgő lánczokon.
Im elmondám, mi itt olyan nehéz,
Az igazmondó sziv sugallatát.
Most adieu edes [] diák világ,
'S átok reátok gaz professorok.

/:Diák elrohan, mind felugranak, iszonyú lárma, asztalverés, egymás szemébe pökdösés, 's egeket verdeső zavar történik ollyformán, mint a' Milton' kénköves lángokban sziszegő ördögei közt:/⁷²

Változás

/:több napokkal később diákszoba; asztal, mellyen kulacsok, poharak, kürtök olly tele vannak édes borral: mint a' Milotai feje keserű ostobaságokkal:/

Jelenés

Éneklő Kar. dal.

Bús az idő, bus a' diák maga is;
Mert a' remény, mint a' szép lány olly hamis.
Mosolygása nem állandó,
Mint az idő változandó.

igaz a'.

Hittünk mi a' közvélemény szemének,

⁶⁹ itt: vállalkozás, kezdeményezés

⁷⁰ Főiskolai Szépműegylet (irodalmi önképzőkör). 1847-ben a hatóságok betiltották az esküdt deákkari és a szépműegyleti könyvtárak működését. Ld. Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp., MTA, 1963, 56–57; Nagy Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban, *MKs* 113(1997/4), 455–461.

⁷¹ 1765-ben Mária Terézia által alapított kitüntetés, a legmagasabb polgári érdemrend (*Königlich Ungarischer Sankt Stephans-Orden*).

⁷² Utalás John Milton *Elvesztett paradicsom*-ára.

Melly ellent áll Milotai tervének.
Szabadságunk már elhala
A' rúť armánynak általa

igaz a'.

Nyiljatok meg Öscinknek sírjai
Szent vallásunk első magyar papjai
Keljetek fel; mert igaz ez
Pastores sunt impostores.⁷³

igaz a'.

Első Diák

A' miskólczi gyűlésnek vége van.
Kedves barátink! a' mi szép jogunk
A' mi utolsó szép jogunk oda!
Hajdan, mondják, hogy a' mi iskolánk
Fedezé a' diák szükségait,
De most is van krajczáros gyertya pénz
A' mit mi majd Csikosnak⁷⁴ átadunk.
Hogy egy veszett kutyánkat öljön el.
Ez keresű nem de? – ti jó fiúk!
Erre igyunk egy hosszú édeset /:isznak:/

Dal

Nem ugy van már mint vólt régen
Nem az a' nap süt az égen.
Már ezután az iskola
Sötétség, és vakság hona.

Második Diák

Az iskolák a' honnak fészei
Magokban is már egy kis Hazák,
Mert a' jövődő jó, 's roszt nemzedék
Már benne látszik szivben, gondolatban.
És im kivívták hogy rabok legyünk,
Kóldusok, testben, szivben, érzeményben.

⁷³ A Szent Bernát egykori tanítványához, III. Jenő pápához írott sorai eredetileg: „Non sunt pastores, sed impostores” Ld. *De Consideratione ad Eugenium Papam Libri V.*

⁷⁴ Ismeretlen személy a Kollégiumból.

Dal

Sirva iszom jó barátom
Mer [!] fáj szivem ha ezt latom [!].
Már mi nálunk az igaz szó
Ritka mint a' fehér holló /:isznak:/

Harmadik Diák

Mint gyermeket az édes anya tej:
Ugy táplál ifjat a' jó iskola.
De itt elöltva szabadság, 's erény,
Itt csak nevetnek a' sziv emberén.
Itt csak betű kell. semmi haladás
Itt sirt a' dölyf a' miveltségnek ás.
Itt a' nevelés, mérges dajka tej,
Mellytől meg romlik mind sziv, mind a' fej.

Dal

Fáj szivem, fáj, ha ezt látom.
Sirva iszom jó barátom. /:isznak:/

4^{ik} Diák

Mint csillag fénylett a' mi iskolánk
Hajdan a' honnak beborult egén,
Míg vallásunknak égi szellemét
Fel birták fogni jámbor őseink.
Honért érezve itt a' jó fiú
Nemzetisége, 's nyelve védje vólt.
De szégyenére honunk hajnalának
Most a Professor nagy számár – igen.
Nincsen Kövink,⁷⁵ mint Kézi,⁷⁶ Nyiri,⁷⁷ 's más.
Van rákszerű hatalmas haladás.
Ah de vólt hajdan tisztelet, 's haszon,
Míg most azok helyt gúny mosoly vagyon.

⁷⁵ Kövy Sándor (1763–1829) a pataki jogakadémia tanára, a gyakorlati jogi oktatás egyik legelső képviselője. Diákjaiból alakította meg „Páncél vármegyét”, amely valós élethelyzetekre készítette fel őket. Színnyei: *Magyar írók*, VII, 172–176.

⁷⁶ Kézy Mózes (1781–1831) a Kollégium matematika és fizika tanára, jeles tanszerkészítő. Uo., VI, 179–182.

⁷⁷ Nyiry István (1776–1838) a Kollégium tanára, természettudós, filozófus, az Akadémia tagja. Uo., IX, 1179–1182.

Dal

Hogy ha látnak ki nevetnek,
Nem tartanak embereknek
 Honfi társaink;
Mert mi velök nem haladtunk,
És a' Kortól el maradtunk
 gyáva könyv molyok!

5^{ik} Diák

Esküdjünk hát, 's az eskü szent legyen,
Elébb ki üzzük a' jó püspököt.⁷⁸
Égjen vele majd egy Ekklé'sia,
S ne haljon ki a' filozófia
Avatlan [!] kezeknek általa.
Aztán szívvvel lélekkel úgy törünk
A' sötétségnek legiója ellen,
Mint azt a' hon kívánja, 's a' közös
Szívünkbe írott szent parancsolat.
Nyomás alatt a' pálma ágai
Hatalmasan szoktak kihajtani.

Mind

De úgy segítjen arra esküszünk

/:Változás, mint az első jelenésben:/

Nemezis

Monda Isten légyen világosság,
És lőn a' nap, és lőn az ész világ.
De jött az ördög, jött az ön haszon,
Sötétséggel, denevér szárnyakon.
És lőn zsarnokság, és lőn fájdalom
'S az ártatlannak arczán siralom.
Patak felett is elszállott e' rém,
De magamban azt jól elvégezém
Hogy meg mentem e' régi Iskolát,
Ki csapom annak mai Rectorát.
A' többiek pedig tanuljanak.

⁷⁸ Szathmári Paksi József (1763–1848) szikszói, majd miskolci lelkész, 1817-től 1821-ig alsóbor-sodi esperes, 1823-tól haláláig tiszáninneni püspök. Zoványi: *Magyarországi protestáns*, 575.

A' jog előtt mind arcra hulljanak.
Mert különben horpadt sírjok felett
Nem ejt könyűt⁷⁹ a' késő tisztelet.

/:a' Kárpit le fordúl:/

[*Más kézzel:*] Irta id. Finkei János, abauji fi. 4 éves tógás diák.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Bp., MTA, 1963, 56–57.
- BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia, *Zempléni Múzeum* 7(2007/3), 92–94.
- BONA Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/>
- CSORBA Csaba: Vályi Pál utazási emlékeiből, I, *Széphalom* 14(2004), 291–302.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2016.
- DIENES Dénes: *Diákzrendülések Sárospatakon, különös tekintettel a nagy lázadásra 1667*, 1–9. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/diaklazadas.pdf>
- FABINY Tibor: Az Oxford-Mozgalom, *Vigília* 67(2002/6), 414–422.
- Magyar írók élete és munkái*, I–XIX, Gulyás Pál adatgyűjtéséből s. a. r. Viczián János, Bp., Argumentum, MTA, 1990–2002.
- MISÁK Marianna: Zsarnay Lajos rövid életrajza, *Egyháztörténeti Szemle* 14(2013/4), 38–50.
- NAGY Júlia: Az olvasóegyletek a Sárospataki Kollégiumban, *MKsz* 113(1997/4), 455–461.
- A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok 1783–1871/72: Forrásközlés*, s. a. r. Ugrai János, Sárospatak, Tiszaújváros, [s. n.], 2012 <https://www.patakcollege.hu/wp-content/uploads/2020/03/diaknevsorpatok.pdf>.
- SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai*, II, XVIII–XIX. század, s. a. r. Bónis Ferenc, Bp., Zeneműkiadó Váll., 1961.
- SZINYEI Gerzson: A magyar, különösen a sárospataki tanuló ifjúság 1848-ban, *Sárospataki Ifjúsági Közöny* 25(1909), 1909. április 1., 98–102.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Hasonmás, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980–1981.
- TÓTH Béla: A Debreceni Kollégium 1704. évi törvényei, in Gazdag István (szerk.), *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve* 13(1986), 25–35.

⁷⁹ könnyet

UGRAI János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkeszei: a kezdetektől a millenniumig: adattár*, Sárospatak, Tiszaújváros, [s. n.], 2017.³ <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tizsaninneni-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/>

UGRAI János: Egy 18. század végi deákzsendülés nyomában, *Aetas* 18(2003/2), 30–42.

VARGA–NOVÁKOVITS Zsuzsanna: Mintegy 150 év a sárospataki iskoladráma történetében: Funkcióváltás vagy csupán hangsúlyeltolódás történt az iskolai színháztársulásban 1650–1790 között? in *Az Eszterházy Károly Főiskola Comenius Karának tudományos és művészeti eredményei*, Eger, EKF Líceum 2018, 56–64. http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/5746/1/56_64_Varga.pdf

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyházförténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.³

ABSTRACT

Róbert Oláh: *'The Champions of Intrigue'.
Satiric Drama from the Sárospatak Reformed College (1846)*

In April 1846 the General Assembly of the Cistibiscan Reformed Church District withheld the voting right relating to the election of the second most important officeholder called 'contrascriba' from the studentship of the Sárospatak Reformed College. A riot broke out among the students, in the course of which they disturbed the lesson the headmaster of the College was delivering and spread a satire about the teaching staff. A satiric drama entitled 'The Champions of the Intrigue' by Károly Palcsó (1823–1865), a theology student made mock of the teachers of the College by imitating their speech, parodying their physique and character weaknesses. The text of the drama held in the College Library of the Transtibiscan Church District (Debrecen) is published at the end of this paper.

Keywords: School History, History of Literature, Church History, Contrascriba

SÁROSPATAKI SZÜRETI SZUPPLIKÁNSOK BIHARBAN

Emődi András

...szóljunk egy két szót a legnemesebb gyümölcsről is: a szőlőről. Bihar vármegyében a szőlőtőkék 49.755 holdat foglalnak el, s kevés mezőségi kerteket kivéve, mind hegyekre vagy dombokra vannak ültetve. Minő jóságú borokat teremjenek ezen szőlőhegyek: az hazánkban eléggé tudva van, legalább az érmelléki fehér asztali borok, s különösen a bakar [bakator] borok teljes mértékben megérdemlik a dicséretet...¹

Fényes Eleknek e kijelentését bizton elhíhetjük, hiszen ifjú korában a csokalyi családi kúriából az érmelléki dombok hajlataiban, majd nagyváradi tanulmányainak idején az ottani, szőlőskertek koronázta promontóriumban gyönyörködhetett. Vélhetően többször is kóstolta e lejtők nedűjét. Már egy évszázaddal korábban Bél Mátyás kísérletet tett az itteni borok osztályozására is, erős és tüzes, kellemesebb ízű és különlegesebb, végül mérsékelt erejű de kellemes ízű csoportokba sorolva a *Vörös Réz-hegység* déli és nyugati lejtőire ültetett tőkékről szüretelt szőlők levét.² A szerző helymeghatározása Hátsek Ignác 1881-ben készült borászati térképén nagyszerűen követhető.³ A Réz-hegységet délről határoló Sebes-Körös völgyében fekvő Élesd és Örvénd e borvidék délkeleti sarkában helyezkednek el. A folyót északról övező aránylag meredek, és csak itt-ott szőlővel beültetett hegyoldalak Várad után hirtelen északnak fordulnak és megszelídülnek, egyúttal az intenzívebb szőlőtermesztés hazájába vezetnek át. Itt a szőlő és a bor már megélhetés, a mindennapok része. Püspöki és Bihar a borvidék Alföld felőli szegletének mezővárosai s innen északkelet felé haladva mindössze csak a Berettyó völgye szakítja meg, metszi *két fő tömegre*⁴ a Bihar megyei szőlőhegyeket. A délihez a már említett Sebes-Körös völgyi Élesd, Örvénd, Pusztajlak és Mezőtelegd, a folyónak az Alföldre való kilépésénél Nagyvárad, Püspö-

¹ Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben IV.* Pest, 1839, 42–43.

² Bél Mátyás: Bihar megye leírása, in Héthy Zoltán (szerk.): *A Bihar Múzeum Évkönyve II.*, Berettyóújfalú, 1978. 59–60.

³ <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/12163/> (letöltés 2020. december 08.)
<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/50788?locale-attribute=hu> (letöltés 2020. december 08.)

⁴ Fényes: *Magyar országnak*, 43.

ki és Bihar, a váradi dombok ölelésében a hegyközi Száldobágy, Pályi, Újlak, Csatár, Siter és Kovácsi tartoznának. A Berettyó völgyét északról és délről szegélyező dombvonulatokon Vajda, Szentimre, Szentmiklós, Szentjobb, Micske és Tóti, továbbá a felső völgyi Széplak és Bályok határában műveltek jelentősebb méretű szőlőket, a teljes egészében az *északi tömeghez* tartozó, szűkebb értelemben vett Érmelléken pedig Diószeg, Kóly, Kágya, Székelyhíd, Svábolaszi, Kőbölkút, Asszonyvására, Ottomány, Szalacs, Bogvoszló, Albis, végül Margitta promontóriumain. E felsorolt harmincnál is több település határában szűrték a bihari borok javát. Ismét csak Fényes Elek adataiból szemezgetve, több mint 25 000 hold szőlővel beültetett területet számolhattunk össze e szinte teljes egészében református magyarok által lakott falvak, mezővárosok és a sorból több tekintetben is kilógó Nagyvárad határában. A megye szőleinek több mint felét. Legalább tíz település esetében egyenként több mint ezer, Püspöki és Bihar határában több mint kétezer holdon folyt a szőlőművelés.⁵

A református egyháztörténetben, vagy éppenséggel a Debrecen múltjában járatosak számára ismerősen hangzó településnevek ezek. Már a 16. század végétől, de hangsúlyosabban a 17. század utolsó harmadától cívisvárosi kereskedők, jómódú polgárok – köztük kollégiumi tanárok is – igen jelentős szőlőbirtokokat szereztek e borvidéken, kiterjedésük számos település esetében jóval meghaladta a helyiek által művelt szőlőket. Bársony István számításai szerint 1728-ban a bihari és érmelléki borvidék legjelentősebb településein lévő szőlőterületek 35–40%-át debreceniek birtokolták.⁶ E tekintetben a 19. század első felére vonatkozó pontos adatokkal sajnos már nem rendelkezünk. Ugyanakkor egy sor, a vármegyei életből közismert református nemes család és számos debreceni közszereplő volt egyik vagy másik faluban birtokos, részbirtokos földesúr. Az utóbbiak közül elég a Dobozy, Domokos, Komáromi, Szeremley, vagy a tiszántúli püspököt adó piskárkosi Szilágyi családokat említenünk. E településföldrajzi értelemben folytonosságot mutató tömb református lakossága több mint 35 000 fő volt a reformkorban, nyugatról és északról egyaránt kálvinista vagy többségi kálvinista települések szegélyezték e vidéket, azokon keresztül vezetett az út az alig egy-másfél járóföldnyire fekvő Debrecen irányába. Számos tekintetben az *ország iskolájának* erős és biztos hátterét jelentette e vidék.

A debreceni kollégium mindenkori borkészletének jelentős része innen, Érmellékről és Várad környékéről származhatott. Hogy az évi átlagban közel 500 urna

⁵ Fényes Elek: *Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Dél-Bihar vármegye I./III. Észak-Bihar vármegye I./V.*, Pest, 1859.

⁶ Bársony István: A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében, in Orosz István – Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, Történelmi Intézet, 2009, 175–196.

(akó) mennyiségű borbevételének pontosan mekkora hányada, azt nem tudjuk, ám a fennebb elmondottak alapján feltételezhetjük, hogy jelentős része, talán a java.⁷ A kollégiumnak a Rákóczi-szabadságharcot követő időszakban ugyanis mindössze két szerényebb méretű saját szőlőbirtoka volt, a viszonylag távoli Szikszón és Sajókazinc környékén. A bornak így másik két fő forrása lehetett, elsősorban Debrecen város és a cívisvárosi polgárok adományai (azaz a kápsálásból, debreceni szupplikációból származó segély), illetve a vidéki szüreti szupplikációnak természetben „befolyt” eredménye. Az előbbi forrás két helyről táplálkozott, a várost övező kerti szőlőkből és a debreceniek igen jelentős bihari extraneus szőlőbirtokairól. Ami pedig a szüreti szupplikálást illeti, példának okáért 1782-ben 55 bortermelő falut és mezővárost látogattak meg a debreceni kollégium deákjai, többek között és elsősorban a fenti felsorolásban szereplő érmelléki-bihari településeket! A már helyben eladott mustból származó vagy az eleve pénzben kapott szüreti jótétemények évenkénti összege 1793–1803 között 200–500 forint között ingadozott, átlagban 320 forintot tett ki.⁸

Egy készülő tanulmányunk adatgyűjtése kapcsán egy sor Bihar megyei református egyházközség gondnoki számadását néztük át és azokból módszeresen kigyűjtöttük a szupplikációs eseményekre vonatkozó elszórt bejegyzéseket is.⁹ Azon nem lepődünk meg, hogy a sárospataki kollégium nyári (aratási) szupplikánsai mindvégig, a legkorábbi adatsorainktól kezdve (1740-es évek vége) a legutolsóként megcélzottakig (1848) lényegében folyamatosan, minden esztendőben jelen voltak az összes vizsgált egyházközségben, a II. József-kori tiltási időszakot kivéve. A gondnokok bejegyzéseiből amúgy is egyértelműen az sejlett ki, hogy a gyülekezetek, a kurátorok és a lelkészek a debrecenivel egyenértékű *anyakollégium*ként tekintettek a pataki iskolára, annak ellenére, hogy Bihar mindenestől Debrecen felségterülete volt, nem csak egyházigazgatási szempontból, de a partikulák-rektóriák és a legációk helyek tekintetben is. Annál inkább meglepődünk azon felfedezésünkön, hogy az őszi kiküldetések, azaz a szüreti szupplikáció idején is ide látogattak a pataki deákok. Meglepődünk, mert a Bodrog-parti kollégium gazdaságtörténetével foglalkozó tanulmányokból tudható, hogy az in-

⁷ Biharban a használatos borürmérték az 50 és 100 iccés *kiscseber* (42,5 liter) és *nagyseber* (85 liter) volt. Az *urna* (azaz *akó*) 52–55 liter térfogatú volt, forrásainkban alig fordult elő. Érmelléken és a bihari borvidéken a *hordót* is csak ritkán használták mértékegységként s amikor igen, az számadásaink tanúsága szerint 10–12 kiscseber, azaz 450 liter ürtartalom körüli lehetett, jóval nagyobb a Hegyalján használatos tokaji vagy gönci hordó (140–150 literes) mértékéknél.

⁸ Rácz István: *Az Ország Iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, DRK, 1995, 153–161, 189–199, 225–226.

⁹ Emódi András: *Kollégiumok, legátusok és szupplikánsok a 18. század derekától 1848-ig, bihari egyházközségi számadásokban*, 2021 (megjelenés előtt).

tézménynek igen tekintélyes szőlőbirtokai voltak és hosszú ideig jelentős – létalapjának egyik legfőbb elemét képező, igaz a korszak végére egyre kevésbé jövedelmező – borgazdálkodást folytatott.¹⁰ E tényből és a hazai szőlő- és borkultúra történetében előkelő helyet elfoglaló Hegyalja közvetlen közelségéből első nekifutásra azt sejtethetnénk, hogy nem lehetett ésszerű indoka a sárospataki deákoknak a több napos járóföldnyire lévő, távolabbi érmelléki-bihari borvidéket felkeresni. A témához kapcsolódó szakirodalmi megállapítások ugyancsak ezt sugallták.¹¹ Az egyes kollégiumok saját befolyási övezeteiket igyekeztek védelmezni, bár az 1801. évi pesti generális konvent határozata éppen a három nagy kollégium számára továbbra is lehetővé tette a többiek területén végzett (nyári) szupplikációt, az addigi szokás szerint.¹² Adataink fényében a sárospataki kollégium szüreti legátusokat is rendszeresen küldött a bihari régióba. Megpróbálunk választ keresni a miértre.

Annak ellenére, hogy a 18/19. századok fordulóján csak Zemplénben tekintélyes méretű, legalább 35–40 000 hold területen (ebből a Hegyalján 26 000 holdon) folyt a szőlőművelés,¹³ az közel sem a biharihoz hasonló homogén református környezetben. Az abaúji, borsodi és zempléni református egyházmegegyekben a kis lélekszámú közösségek domináltak amúgy is, jelentősebb szőlőművelés pedig alig több mint háromtucatnyi reformátusok által (is) lakott településen folyt Patak viszonylagos földrajzi közelségében, elsősorban Hegyalján, kevésbé Abaújban és Borsodban. Ezek közül a beültetett terület és az illető egyházközség lélekszáma tekintetében Aszaló, Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Gönc, Mád, Miskolc, Noszvaj, Olaszliszka, Sajószentpéter, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Szikszó, Tokaj, Tarcal, Tállya és Tolcsva tűnnének ki. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy e bortermelő települések közül csak egy tucatnyi volt a kálvinista többségű. A Hegyalján Sárospatak félig,

¹⁰ Ellend József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt, *Századok* 48(1914/7–8), 597–612; Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*, Sárospatak, B.A.Z. megyei Levéltár, 1996, 52–86; Ugrai János: Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII–XIX. század fordulóján, *Acta Papensia* 7(2007/1–2), 155–162.

¹¹ Ellend: A sárospataki, 599; Hörcsik: *A sárospataki*, 91.

¹² Ugrai: Funkcióváltás, 162; <https://leveltar.dretgy.hu/digitalis-archivum/iratok/Liszky-gyujtemeny/581-pest-1801-augusztus-22-> (letöltés: 2020. december 4.).

¹³ Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben III.*, Pest, 1837, 387–390 (túlzóan 74.000 holdról tudósít); Erdmann Gyula: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, in Erdész Ádám–Á. Varga Gyula (szerk.): *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásából*, Gyula, 2004, 135, 177; ifj. Barta János: Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében, in Orosz István–Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkezelés*, Debrecen, Történelmi Intézet, 2009, 209–210.

de például Mád, Tállya, Tolcsva vagy Újhely is alig 15–30%-ban volt református. E települések határában ugyan összességében a biharihoz hasonló nagyságú szőlőültetvények voltak, ám azoknak csak töredéke lehetett református gazdák kezén. Pusztán csak a demográfiai adatokat figyelembe véve a harmada, a birtokmegoszlás egyéb szempontjait is mérlegelve annál is kevesebb. A hegyaljai borvidék 26 000 holdnyi szőlőinek több mint háromnegyed része a tizenkét ottani mezőváros határában volt, összlakosságuk 1787-ben 31 000, 1828-ban 45 000, 1847-ben 42 000 fő volt. A reformkorban e tizenkét mezővárosban 12 000 reformátust jegyzékeltek, akik így a teljes lakosság harmadát adták. A birtokszereket illetően, már a zempléni úrbérrendezéskor is csak alig 3–4000 hold szőlő volt a helyi parasztgazdák tulajdonában, a reformkor kezdetére a hegyaljai szőlők jó része már rég nemesi kézen volt, egyúttal az érmelléki/bihari állapotokhoz hasonlóan hangsúlyos volt az extraneusok jelenléte is. Míg azonban Biharban jellemzően Debrecenből és többnyire környékbéli és alföldi kálvinista mezővárosokból, községekből származtak az extraneusok, addig a Hegyalján már a 18. század derekán is sokkalta heterogénebb összetételt mutattak, a református dominanciájú régiók mellett Sárosból, Szepesből, Turócból, Kassáról, Lőcséről, Bártfáról, Eperjesről érkezők és többek között katolikus főnemesi családok is vásároltak ott szőlőbirtokokat.¹⁴ E gondolatmenettel pusztán csak azt szerettük volna érzékeltetni – és reméljük itt a pusztá spekulációnál többről van szó –, hogy egy pataki szupplikáns számára e szövevényes birtokstruktúra körülményei nem éppen az ideális állapotokat jelentették a zavartalan szupplikációhoz. Néhány távolabbi, nagyobb szőlőtermelő református közösség – Gönc, Aszaló vagy éppenséggel Miskolc és Szikszó – szüreti látogatása valamelyest javíthatott e fenti tényálláson. A sárospataki kollégium pincéiben esztendőnként átlagban 300 hordónyi bort tároltak, ebből a szüreti szupplikáláshoz köthető mennyiség legfennebb 50–60 hordónyi *congestum*, másként *gyülevész* bor volt. Ugyanakkor az őszi kiküldetések során 500, ritkábban 1000 forint körüli összeg gyűlt szüreti jótéteményként.¹⁵ Ez utóbbi közvetlen pénzadományokból és a kéregetett must helyben történő eladásából adódott össze.

¹⁴ Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*, Pest, 1851. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/> (letöltés: 2020. december 08.); Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Bp., KSH Könyvtár, 1960, 272–284; Hőgye István: Szőlőmunkák és munkabérek a Hegyalján a XVII–XVIII. században, in Csorba Csaba (szerk.): *Borsodi levéltári évkönyv 5. Studia Historica*, Miskolc, B.A.Z. megyei Lvt., 1985, 189; Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helynévtára. Zemplén megye 1773–1808, I–II*, Bp., KSH Könyvtár, 1998; Orosz István: Népeség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században, in Orosz–Papp (szerk.): *Szőlőtermelés*, 295–297; ifj. Barta: Szőlőművelés, 208–221.

¹⁵ Hőrcsik: *A Sárospataki*, 68–69, 71–72, 91–92.

A szüreti szupplikálás nem elsősorban az egyházközségeket (mint intézményeket) irányozta meg, hanem a szőlősgazdákat, esetenként az adott település református birtokosait. Bihari adataink fényében a helyi egyházközségek leginkább a szupplikánsnak és kísérőjének elszállásolását és ellátását vállalták, illetve a melléjük rendelt és helyismerettel, illetve szekérrel rendelkező segítőtársat biztosították, vagy éppenséggel a deák hordóját javították meg. Nagyon sok esetben a gondnoki számadásokban a szüreti szupplikálációnak nincs is lenyomata, ugyanis az egyházközségnek közvetlen pénzkiadást az nem jelentett, nem nála kéregettek, soha nem az eklézsia borából juttattak a deákoknak. A legtöbb esetben akkor szerezhettünk tudomást a debreceni és pataki szüreti kiküldöttekről, amikor kéregetett borukat az egyházközség vásárolta fel s ily módon a tranzakció bekerült a számadásba. A szupplikáns tehát napokig, akár több hétig is bolyongott a település határában lévő szőlőkben, a présházak, pajták, pincék között. És itt látunk egy lényeges különbséget a hegyaljai-abauji-borsodi és az érmelléki-bihari körülmények között. Nyilvánvalóan sokkal könnyebb dolga lehetett egy szüreti kéregető deáknak az egyébként is népesebb és zömmel szántisza református lakossággal bíró bihari egyházközségekben, településeken, ahol a lelkész minden akadály nélkül kihirdethette a szupplikáns érkezését, az adott helység református bírāja és református tanácsnokai pedig legfennebb segíthették, de semmiképpen sem akadályozták a kéregető deák munkáját. Nem kellett arra számítani, hogy csak minden második, harmadik vagy negyedik szőlőpajta és pince kálvinista gazdáé, és többnyire nem kellett bármiféle ellenséges fellépéssel sem számolni. Ez vélhetően nagy előny volt.

Ugyan a bihari borvidék felsorolt településeinek egy része (Bihar, Bogyoszló, Csatár, Püspöki, Szentimre, Szentmiklós, Száldobágy) római katolikus püspöki birtok volt, ám a nagyváradi latin főhatóság protestánsokhoz való viszonyulása kényszerűségből más utakon járt, mint a minden tekintetben offenzív, kifejezetten erőszakot is alkalmazó mindenkori egri püspököké. A 18. és 19. századi Magyarország leggazdagabb katolikus püspökségének félmegyéni bihari birtokain ugyanis, az 1780 után rögzült három nagy uradalmának több mint másfél száz településén – 8 mezővárosában, 99 falujában és 46 pusztáján – lényegében nem laktak római katolikusok (!), három kisebb falu kivételével és a sok helyütt letelepített maroknyi uradalmi alkalmazottól eltekintve.¹⁶ E birtokokról származó kimagasló gazdasági hasznot görögkeleti (majd kisebb részben görög katolikus) román ajkú és református magyar jobbágyok, alattvalók termelték meg. A fenti hét bortermelő helység mindegyike majdnem szántisza református lakossággal

¹⁶ Emődi András: *Bihar megyei kéziratos térképek 1754–1888*, Nagyvárad, Partium, 2007 (ld. a térképmellékletét).

rendelkezett. A váradi püspök földesúri jusson már 1778-ban 13 700 forint értékben több mint 8000 urna (420 000 liter!) bort szedett be e települések lakosaitól és a számos ottani extraneus (egyébként zömmel ugyancsak református) szőlősgazdától.¹⁷ Ilyen körülmények között az uradalmak tisztartói nyilván konfliktusmentes, egészségesebb viszonyt igyekeztek ápolni e közösségekkel és bár időnként konkrétan a szupplikálást tiltó rendeletet is megfogalmazott a püspökség,¹⁸ azt vélhetően sokkal könnyebb volt kijátszani egy református falvakon keresztül és tisztán református faluba, zömmel református szőlősgazdák közé érkező debreceni vagy pataki deáknak. Egy-két hordónyi gyűjtött boruk apró csepp volt a tengerben a váradi latin püspök által exigált bor volumenéhez képest.

A tárgyalt harminkét érmelléki és bihari egyházközség közül mindösszesen csak Margitta és Püspöki református közösségei birtokoltak és műveltettek igazán számottevő területű saját szőlőt, 70 és 58 kapásat, *ember művét*.¹⁹ Bihar 30, Diószeg talán 20–25, Szentimre 12 (majd 1820-as és 30-as évekbeli vásárlásokat követően legalább 25–30), Hegyköszárdobágy 18 kapásat. A többiek általában 4–12 kapás szőlőkön gazdálkodtak. Ezek tehát vegyesen az eklézsiái és kisebb mértékben a prédikatori, esetleg tanítói fundushoz tartoztak. 13 egyházközségnek egyáltalán nem volt saját szőlője, vagy csak a 19. század második-harmadik évtizedében vásárolt vagy örökölt egy-egy kisebb tagot. Ami a termést illeti, a margittai gondnoki számadások szerint kedvező időjárású esztendőkből ott átlagosan 200 kiscsebernyi (1808-ban 270, 1835-ben 275) bor készült, de püspöki és szentimre gondnokai is tudósítottak 150 csebernyi termésről, gyenge években persze csak 30–40–50-ről. Örvénden 20–70 cseber közötti mennyiségeket láthattunk a 18. századi számadásokban. Ottományban ugyan mindössze egy kisebb szőlője volt az egyháznak s annak is a prédikátor húzta a hasznát, azonban volt egy csapszéke (földesúri jussal) *mely minden jövedelmünknek egyetlen egy forrása vala...* 1837. évi bezáratásáig. Itt elsősorban a hívek adójaként bejövő (*collecta*) borokat árulták, ugyan úgy mint Micskén, ahol az egyházközség az 1760-as évektől fennmaradt iratanyag fényében jórészt szintén a csapszék jövedelméből élt (évente 15–30 kiscsebernyi bort árultattak el a kocsmárossal), mígnem 1830-ban 400 forintért egy jelentősebb, legalább 20–25 kapás szőlőt vásároltak. Hogy

¹⁷ MNL OL E156a. fasc.125. no. 001a.

¹⁸ Rác István: *Debreceni deákok*, Debrecen, 1997 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 6), 259.

¹⁹ A püspöki egyházközség levéltári anyagából tudjuk, hogy Biharban 1803-ban egy kapás (azaz egy ember műve) szőlő területe 200 négyszögöl volt. Az ottani 58 kapás szőlőből 34 volt az eklézsiái birtok (1791., 1803. és 1836. évi vásárlásokból, hagyatékokból), 18 kapás a lelkészi fundusé (1711. és 1754. évi vásárlások és hagyatékok), 6 kapás pedig a tanítói fundusé (1802. évi vásárlás).

egy jó fekvésű, tisztességesen megművelt szőlő kedvező időjárás esetén mennyire jövedelmező lehetett, azt éppen a micskei számadásokból láthatjuk, ugyanis a frissen szerzett szőlő *1831. diki terméséből lett bor volt 16 bordó = 170 kiscseber*. Eből a földesúr kilencede 18, a királyi dézsma 4 kiscsebernyi volt, s így egyéb kis tételek mellett *eladni való bor maradt 13 bordó = 144 kiscseber*. Ez utóbbiból 470 forint jövedelme származott az eklézsának, igaz évente 100–150 forintot fordítottak a szőlő művelésére is. Több helyen a hívektől bor formájában „befolyt” adó az eklézsia saját művelésű szőlőjéből származó bor mennyiségét jóval meghaladta, éppen Micskén is (1830 előtt), ahol 1808-ban *kellett volna bé jönni a Lakosoktól 111 kiscseber Bornak, jött bé 96½*. Különleges helyzet volt a szentimrei, ahol a 19. század első felében a hívek szinte teljes egészében borban tudták le az egyházfenntartó adójukat, így évente 300 kiscseber bort vételezett be az eklézsia. Itt Szentimrén történhetett meg a jó termést adó 1844. évben, hogy a felhalmozott készletekkel együtt 666 kiscsebernyi bor szerepelt a számadások bevételi oldalán. Ez a sárospataki kollégium esztendei teljes borkészletének több mint felével volt egyenlő! Természetesen szélsőséges esetet jeleztünk, ugyanis a taglalt témánk szempontjából számításba jöhető egyházközségek egy részének kezén ennek a mennyiségnek csak töredéke fordulhatott meg évente, illetve a *collecta* formájában bejövő nedű azonnal átvándorolt a lelkész és/vagy az iskolarektor hordóiba díjleveleiknek megfelelő mértékben (így volt ez Szentimrén is).²⁰

E vázolt környezetbe, a hegyaljai viszonyokhoz képest sem „kispályás” borvidékre látogattak el időnként sárospataki diákok is. E tényt alátámasztó forrásaink szórványosak, ugyanis számos eklézsia történeti levéltára, egyúttal gondnoki számadási sorozata is részben vagy egészében elpusztult. Mindazonáltal kilenc egyházközség archívuma e szüreti szupplikációknak pontos lenyomatát őrizte meg.

Margitta 1749-től megőrzött iratanyagából nagyszerűen kiolvasható, hogy ott kifejezett „nagyüzem” volt a mindenféle *jövő menő* ünnepi, *canicularis* és szüreti deákok tekintetében. Közvetlenül az egyházközséget meglátogató debreceni, sárospataki, kolozsvári, marosvásárhelyi, losonci, pápai, máramaroszigeti kiküldöttek mellett az átmenő forgalom – Szilágyságba(ból), Erdélybe(ből) menő és jövő deákok – elszállásolására, fogadására is be voltak rendezkedve. 1749-ben a Margittára érkező szüreti *legátusokat* például hat héten át (!) tartották élelemmel

²⁰ Szabadi István (szerk.): *A békés-bánati, bihari, érmelléki és nagybányai református egyházmegyék vagyonszerzési jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, 2016 (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transtibiscani, 19); Emődi András: *Az érmelléki traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított története*, Debrecen, 2018 (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transtibiscani, 21); Molnár János: *A bihari diósgyőri ev. ref. egyház multja és jelene*, Nagyvárad, 1885, 137–140; Emődi: *Kollégiumok*, ld. a levéltári forrásait; Emődi András: *A hegykőszentimrei református eklézsia és a bor kapcsolata a 19. század első felében*, 2021 (megjelenés előtt).

és borral. 1759-ben *Szüreti Ablegatus 2 Deákoknak Debreczenieknek és Patakinak, 3 Mendicansival edgyütt 12 napig* folyamatosan húst és bort vásárolt a számadó gondnok, a következő esztendőben pedig ugyanolyan felállásban 14 napig tartózkodtak ott az őszi kiküldöttek. A következő két évtized során a *szüreti debreceni és pataki deákok tartására* típusú számadási bejegyzések a gyakoribbak, de a *nállunk lévő 2 szüreti deákok* egyike is nyilván minden esetben pataki volt. 1767-ben 14 napig, 1770-ben 24 napig, 1771-ben 17 napon át gyűjtögették a mustot. 1774-ben *Pataki Legátus Szüret alkalmosságakor a Szolgájával edjütt 18 napokig* volt Margittán, míg debreceni társa két szolgájával 23 napig. 1779-ben a két kollégium őszi kiküldöttjeinek október 11-e és november 5-e között tartó szupplikálásakor 150 font húst vásárolt a gondnok! A tiltási időszakot követően ismét csak többes számban emlékeznek meg az iratok a szüreti deákokról, 1792-ben konkrétan a *Szüreti Debreczeni és Pataki két Deákot és két Mendikánst tartottam 11 nap*, majd 1793-ban és 1796-ban is öten voltak a kiküldöttek, vélhetően hasonló felállásban. 1797-ben a gondnok a deákok hordóit megabroncsoltatta és a szekeresüket is fizette, ez utóbbit 1798-ban is. 1801-ben az egyházközség a pataki legátustól 2 kiscseber és 1 kanta kéregetett bort vett át 5 magyar forintért és 25 dénárért. Ugyanakkor a debreceni szupplikánstól 10 kiscsebernyit vásárolt meg. A következő években folyamatosan két legátusról és szolgáikról tesznek említést a számadások, időnként nevesítve is a cívisvárosi és a pataki kollégiumot. 14–26 napig tartózkodtak Margittán. 1811-ben huszonhat ott töltött nap alatt hárman 1 kiscseber és 22 icce (mintegy 60 liter) bort kaptak a gondnoktól mindennapi fogyasztásra. 1815-ben a két kollégium kiküldöttjeire öt szüreti hét alatt 35 forintot költött az eklézsia. 1817-től kezdve időnként már előfordult, hogy csak egyetlen őszi legátusról tesznek említést az iratok, vélhetően a Debrecenből érkezetttről.

Biharpüspöki gondnokai már az 1750-es években rendszerint többes számban emlegették a *legátusokat, ablegátusokat*, míg végül 1770-ben *esztendőn által [a] 3 sátoros innepi, canicularis és szüreti Debreczeni, S. Pataki Collégiumbéli Legátusok intertentiójára és alamisná[já]ba* szánt pénzüsszegeket rögzítették, egyúttal első ízben utalva a pataki őszi kiküldötre. Ettől kezdve szinte minden évben szerepelnek a szüreti *legátusok* ellátására fordított nem csekély summák. 1775-ben 28, 1776-ban és 1798-ban 21-21 napot tartózkodtak Püspökiben. Sajnálattunkra a mindenkori püspöki gondnokok a fenti eset kivételével soha sem részletezték az őszi kiküldöttek kilétét és néhány alkalommal (1809–1818 között) kizárólag a debreceni kollégium borát vásárolták meg, így elsősorban a többes szám használata utalhat a pataki deákok gyakori érkezésére.

Micskén 1765-től maradtak fenn a számadások s már akkor, egy október 19-i bejegyzés szerint *Debreczeni, [és] Pataki Legátus Uraimék itt lévén, usque ad 10^{am} 9^{bris}*

vettem Húst számokra 94. fontot ... ugyan Legátus uraimék számokra Szalonnát és Tojást vettem... Következő esztendőben ugyancsak a Debreceni, [és] Pataki szüreti legátusokra közel 7 magyar forintot költöttek. Ez így folytatódott éveken át és hasonlóan a püspöki iratokhoz többnyire csak a többes szám használata utalt mindkét anyakollégium kiküldötteinek itt eltöltött heteire. 1772-ben október 18. és november 19. között tartózkodtak Micskén, több mint egy hónapig. A mindenkori gondnok általában egy-másfél köből búzát és egy csebernyi bort áldozott fel tartásukra, 1774-ben összesen 10 magyar forintba és 16 dénárba került a szüreti deákok élelmezése. 1775-ben Pataki Legátustól vett Lakatos István Uram [gondnok] tíz márváson öreg csebrit, 2 [kís] cseber 30 ittze szupplikált bort. II. József tiltó rendelkezését megelőzően, 1783 őszén jelentek meg utoljára a szüreti (debreceni és pataki) legátusok. 1790 után ismét csak az időnkénti többes szám az irányadónk, majd a kései kutató nagy örömeire Szabó Mihály kurátor idejében az 1805/6. évi számadás utolsó üres oldalának felső sarkába ennyit jegyeztek fel: Szüreti Pataki Deáknak kenyeret vett[em] 120 dénár, húst 6 font[ot] 68 dénár, kilentz ittze bort 180 dénár. A következő év őszén a Szüreti Legátusnak, ki Patakra való volt 4 forintért vásároltak húst, kenyeret és bort, míg Micskén tartózkodott. Ez az utolsó ottani, szüreti bor kéregetésre vonatkozó adatunk, úgy Debrecen mint Patak vonatkozásában.

6 Debreceni, és Pataki szüreti Legátus Váramtelt.

Örvénd legalább háromszor akkora távolságra fekszik Pataktól mint Miskolc vagy Szikszó, mégis 1782 őszén itt is megfordultak a kollégium szupplikánsai. A N. es Pataki Collegium számára nállunk acquirált borokat, 8 Cs[eber] 1 K[anta] mennyiséget 13 forint és 68 dénárért vette meg az eklézsia. 1790 után a számadásokban néhányszor még többes számban szüreti legátusokról esik említés, majd kifejezetten csak a debreceni kiküldöttekről.

Diószeg az érmelléki térség központja és legnépesebb református települése volt, már a 18. század utolsó évtizedében közel 4000 kálvinista lélekkel. Nagyszerű egyházközségi monográfiája jelent meg már 1885-ben, ám sajnálatos módon az akkor még érintetlen történeti levéltára mára nagyrészt elenyészett.²¹ Mindösszesen csak az 1790–1802 közötti és néhány nagyon töredékes későbbi számadását tanulmányozhattuk. A legátusokkal, szupplikánsokkal igen nagyvo-

²¹ Molnár: *A bihari diószegi*.

nalú egyházközséget már a tiltási időszakot követő esztendőben, 1790 októberében felkeresték a szüretre jött *Debreczeni és Pataki diákok*. Jövetelükkor 68 dénárért egy nagy kenyeret vásárolt a gondnok, majd *a szüret alatt számokra el bordott 69 font tehén búsirt, ugyan számokra 12 font jubúsirt* 4 forint és 74 dénárt fizetett. Később *Rector Uramtól vettünk számokra bort és haza menetelekkor ismét egy kenyir vevődött* 80 dénárért, illetve *az útra az szolgáinak* 40 dénár alamizsnát adtak. A következő, 1791 esztendőben *a szüreti Debreczeni és Pataki Deákokra*, a *számokra bordott 100 font búsirt* és kenyerükért közel 9 forintot utalt ki a gondnok. 1796 augusztusában *a még tavally a Szüreti Debr[eceni] és Pataki Colleg[iumi] Deákok számára el bordódott 21 ittze borral* számoltak el. 1801-ben ismét csak többes számban fogadtak szüreti *legátusokat*, vélhetően patakiakat is.

Szalacs ugyancsak erősen megtizedelt eklézsiái számadásaiban keresgélve, rögvest a legkorábbi tanulmányozható iratsomóban fontos adatokra leltünk. 1797 őszen *Vettünk a Pataki Legátustól 15 Kis Cseber bort és 30 Ittjét, Öreg Csebrit 2 Rf. 16 xr. [ért], [összesen] 17 Rf. 31 xr. [ért]*. 1798-ban *Vettem a Pataki Legátustól 20 Kis Cseber bort, csebrit 51 xr. [ért], [összesen] 17 Rf. [ért]... Mikor a két Collegium számára bort kéregettünk a két Dézsa hordónak adtam 34 xr. [t]*. A későbbi, 1813 utáni fennmaradt számadásokban ugyan előfordul a szüreti legátus tartására és borának időnkénti megvásárlására utaló bejegyzés (utoljára 1844-ben), ám kizárólag debreceni kiküldöttre utalva, egyes számban (*legátus, szüreti supplicans mellett járt emberek, szüreti deák bora megvevődött*).

A szőlő- és borgazdálkodása tekintetében a bihari térségben különleges helyet elfoglaló Hegyközszentimre tizedjavadalmait a 17. században a debreceni kollégium élvezte s majd a későbbiekben, annak elenyészése után is a szupplikánsok kedvelt célpontja maradt. Az egyházközségi levéltár nyolc darab, 1799 és 1806 között kiállított, szüreti gyűjtést előkészítő „behízlgő” levelet (*Szüreti beneficium eránt való Insinuatío*) őrzött meg. E különleges irományok közül négyet a debreceni, négyet a sárospataki kollégium állított ki soron következő szüreti szupplikánssa számára. Ez utóbbiak közül az 1799. évit Rozgonyi József rektor Balajti Mihály számára, az 1800. évit Beregszászi Nagy Pál rektor Falusi János számára, az 1802. és 1804. éveket pedig Barczafalvi Szabó Dávid és ismét Rozgonyi professzor Nánási Mihály és Zámbori Simon legátusok számára.²² Elég egyértelmű, hogy Szentimrére ebben az időszakban lényegében minden esztendőben érkeztek Sárospatakról szüreti legátusok. Sajnos itt a számadások csak 1816-tól maradtak fenn és akkortól kizárólag debreceni kiküldöttek szerepelnek az iratokban.

²² Emődi: *Kollégiumok*, ld. mellékletek.

A Nagyvárad melletti Hegyközszáldobágy egyházközségi levéltára egyetlen, 1802-ben indított gondnoki számadási sorozat kivételével elpusztult. E kötet azonban éppen a szüreti szupplikációkra is vonatkozó, számunkra különösen érdekes adatsorokat őrzött meg, ugyanis abban 1803–1810 között minden esztendőben kizárólag a *Pataki szüreti deáknak* ellátására fordított összegek jelennek meg. Debreceni kiküldöttekről nincs szó. 1810-ben az eklézsia meg is vásárolta 3 cseberrel gyűlt borát, az akkori inflációs körülmények okán 27 forintért. 1813-ban ismét a *Pataki Deáktól meg vevődött a bor, 4 cseber* 8 forintért. 1814-ben *mustjáért* 3 forintot, 1815-ben *boráért* 6 forintot kapott. 1815-ben és 1816-ban a szüreti pataki deáknak *viaticum* is fizetődött, mindkét alkalommal 2 forint. 1816-ban a *szüreti pataki deák borát, úgy mint 6 csebet kilencz forintjával öreg csebrit meg vette curator uram* 27 forintért. 1821-ben járt újra sárospataki őszi kiküldött Száldobágyon, a számadás tanúsága szerint ugyanis november 11-én Szebeni Dániel kurátor a *Pataki szüreti Supplikánsnak* egy kenyeret vett 30 krajcárért. A következő esztendőben *Pataki Supplicáns 1822.[évi] borát, 5 Kis Csebet meg vettem, Öreg Csebrit 4 forinton, fizettem érte 10 forintot*, jegyezte fel Veress Márton kurátor az *erogátiók* közé. 1824-ben a *Pataki Suplikáló Deáknak* vásárolt 4 font húsról emlékeznek meg, és az időrendben utolsó itteni bejegyzés szerint az *1824^k esztendőbeli szüretkor a Pataki Supplicánstól meg vettem 9 K[is] Cs[eber] bort 13 f[ori]nton alku szerént*. 1803–1824 között tehát lényegében folyamatosan megjelentek a pataki őszi kéregető deákok a hegyközi Száldobágyon s kivételesen itt a debreceni kollégium kiküldöttjeiről sokkal kevesebb adatot őriztek meg a mindenkori gondnokok számadásai.

A szomszédos Hegyközpályi 1799-től fennmaradt számadásaiban már a legkorábbi esztendőben is szó esik szüreti deák tartásáról és a *Kollégium* [debreceni] borának felvásárlásáról, mígnem 1804-ben a *Pataki Légátus Borát is, mely volt 4 K[is] Cs[eber] 4 K[anta]*, átvette az egyházközség 12 forint 24 krajcárért. 1805-ben a számadó gondnok a *Pataki Deáknak 2 K[is] Cs[eber] Boráért* 10 forintot és 20 krajcárt fizetett, majd 1806-ban a *két Collegium* 8 kis cseber és 4 kanta mennyiségű borát vásárolták fel 22 forint és 44 krajcárért, 1807-ben pedig a *Pataki Collegium Boráért adtam 9 R.forintot és 6 xrt*. A megszakadó és csak 1831-től folytatódó számadási sorozatok szüreti szupplikációt már nem említenek.

Kutatásaink során tíz olyan Bihar megyei egyházközség számadási sorozatát, vagy annak töredékét vehettük kézbe ahol jelentősebb szőlőművelés és borgazdálkodás folyt. Ezek közül mindössze egynek az irataiban nem találtunk a sárospataki szüreti kiküldöttekre vonatkozó utalást! Ottomány számadásaiból ugyanis csak annyi tudható, hogy 1800 őszén a *Collégium bora szedéséért* fizettek egy segítőnek, majd 1821-ig egy szó sem esik szüreti költségekről. Ekkortól aránylag rendszeresen de ismét csak egyes számban jelenik meg a – vélhetően debreceni – szüreti légátus v. szupplikáns.

Úgy gondoljuk adatsoraink megfelelő bizonyosságai annak az eddig nem tudott, vagy forrásokkal alá nem támasztott ténynek, hogy a bihari/érmelléki borvidék református egyházközségeit rendszeresen felkeresték a sárospataki kollégium szüreti szupplikánsai is, nem csak a debreceni anyaiskola deákjai. Sajnálható, hogy Bihar, Csatár, Kóly és Székelyhíd részben vagy mindenestől elpusztult levéltárai immár nem állhatnak rendelkezésünkre állításunk megerősítése céljából. Ugyanakkor fontos következtetésünk lehet az is, hogy a néhány igazán népes és jobb módú eklézsiában eltöltött – néha egy hónapig tartó – szüret idején, a termés tekintetében szerencsésebb esztendőkből akár 15–20 kiscseber mustot gyűjthettek a szupplikánsok.²³ Ennek ára azonnali értékesítéskor 20–30 forint is lehetett. A legtöbb egyházközség esetében azonban csak 3–8 csebernyi *alamizsna bort* gyűjthettek össze a kiküldöttek,²⁴ a must éppen aktuális ára függvényében többnyire 6–16 forint értékben. Időnként a helyi eklézsia gondnoka vásárolta meg a kollégium(ok) mustját, de ugyanúgy elképzelhető, hogy a térségben nagy számban és szinte mindenütt jelenlévő református extraneus birtokosok – akár debreceniek is – éltek a felvásárlás lehetőségével.

Egy kis absztrakcióval élve és azt feltételezve, hogy csak minden második esztendőben és a mindösszesen szóba jöhető mintegy harminc-harmincöt bortermező eklézsia közül csak minden másodikban jelentek meg a pataki deákok (így tehát négyes osztóval számolva), évi átlagban 50 cseber must (legtöbbször azonban annak ára, nagyjából 100 ezüstforint) vándorolhatott a bihari és érmelléki borvidékről Sárospatakra.²⁵ Ez a pataki szüreti szupplikációs bevételeknek (legalább) ötöde.

Forrásaink egyértelműen azt mutatják, hogy a legtöbb egyházközség – néhány kivételtől eltekintve – az 1820/1830-as éveket követően már nem fogadott szüreti kiküldötteket, a kollégiumok anyagi támogatásának e hosszú időn át sikeres eszköze eltűnőben volt. A sárospataki *őszai deákok* egyik utolsó bihari megjelenése a száldobágyi 1824. évi szupplikációs útjuk lehetett.

Az 1824-évi szüreti szüretes
a Barabás Supplicációjáról megvett
9 kbf. bor. 13 forint adu-...

²³ 630–850 liter, azaz Patakon használt mértékegységgel 4–6 hordó. Elsősorban Bihar, Diószeg, Margitta, Püspöki, Szalacs jöhetnek szóba.

²⁴ 130–340 liter, azaz nagyjából 1–2, legfennebb 3 hordónyi.

²⁵ 15 hordónyi.

RÖVIDÍTÉSEK

MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

PRIMÉR FORRÁSOK

EMÓDI András: *Kollégiumok, legátusok és szupplikánsok a 18. század derekától 1848-ig, bibari egyházközségi számadásokban*, 2021 (megjelenés előtt).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARSI János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára. Zemplén megye 1773–1808, I–II*, Bp., KSH Könyvtár, 1998.
- BARTA János, ifj.: Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében, in Orosz István–Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, Történelmi Intézet, 2009, 2207–221.
- BÁRSONY István: A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében, in Orosz István–Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, Történelmi Intézet, 2009, 175–196.
- BÉL Mátyás: Bihar megye leírása, in Héthy Zoltán (szerk.): *A Bihar Múzeum Évkönyve II.*, Berettyóújfalu, 1978.
- DANYI Dezső–DÁVID Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Bp., KSH Könyvtár, 1960.
- ELLEND József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt, *Századok* 48(1914/7), 597–612; Uo., 48(1914/8), 697–714.
- EMÓDI András: *Bihar megyei kézíratos térképek 1754–1888*, Nagyvárad, Partium, 2007.
- EMÓDI András: *Az érmelléki traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított története*, Debrecen, 2018. (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transilvanici, 21).
- EMÓDI András: „a hol a borból pénzelnék az emberek” A hegyközszentimrei református eklézsia és a bor kapcsolata a 19. század első felében, *Új Nézőpont* 8(2021/2), 5–22.
- ERDMANN Gyula: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, in Erdész Ádám–Á. Varga Gyula (szerk.): *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból*, Gyula, 2004, 135–213.
- FÉNYES Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, III–IV, Pest, 1837–39.
- FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*, Pest, 1851.
- FÉNYES Elek: *Magyarország statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Dél-Bihar vármegye I./III. Észak-Bihar vármegye I./V.*, Pest, 1859.
- HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919*, Sárospatak, B.A.Z. megyei Levéltár, 1996.
- HÓGYE István: Szőlőmunkák és munkabérek a Hegyalján a XVII–XVIII. században, in Csorba Csaba (szerk.): *Borsodi levéltári évkönyv 5. Studia Historica*, Miskolc, B.A.Z. megyei Lvt., 1985, 185–226.

- MOLNÁR János: *A bihariórszégi ev. ref. egyház multja és jelene*, Nagyvárad, 1885.
- Orosz István: Népeség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században, in Orosz István–Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*, Debrecen, Történelmi Intézet, 2009, 295–315.
- RÁCZ István: *Az Ország Iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, DRK, 1995.
- RÁCZ István: *Debreceni deákok*, Debrecen, 1997 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 6).
- SZABADI István (szerk.): *A békés-bánáti, bihari, érmelléki és nagybányai református egyházmegyéék vagyonösszeírási jegyzőkönyvei 1809*, Debrecen, 2016 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 19).
- UGRAI János: Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII–XIX. század fordulóján, *Acta Papensia* 7(2007/1–2), 155–178.

ABSTRACT

András Emódi: *Harvest Supplicants of Sárospatak in Bihar*

In the 18th century and in the first half of the 19th century, one of the income sources of the Hungarian Calvinist colleges used to be the students' harvest supplication activity. According to archive sources, besides the summer (harvest), also the autumn (harvest) alms solicitations played a significant role. In the course of the latter, the bigger mother colleges – that of Debrecen and Sárospatak primarily – delegated groups of students, i.e. a senior student accompanied by one or two junior students to the wine growing and wine producing countryside. In the first place, they targeted areas populated by Protestants, and towns and parishes with Calvinist majority. They received grape must (/new wine) or money as a compensation, from the harvesting Calvinist farmers. The supplication areas of the two big mother colleges separated from each other based on tradition and customary law, though they partly overlapped. The study examines the harvest supplication activity of the delegations of the College of Sárospatak in Bihar county, regarded the territory of the College of Debrecen.

Keywords: Bihar/Bihor county, supplicants, harvest supplication, Calvinist colleges, wine

PATAK HÍRE A VILÁGBAN. HALLEI KALEIDOSZKÓP A KORA ÚJKORBÓL

Verók Attila

A Saale folyó partján fekvő Halle városa, illetve a 17. század legvégén, annak egykori közvetlen szomszédságában, a pietizmus sajátos formáját megteremtő teológus és pedagógus, August Hermann Francke (1663–1727) által életre hívott Franckei Alapítványok (*Franckesche Stiftungen*) történeti gyűjteményei már jó ideje nem ismeretlenek a magyar kutatók előtt sem. Az elmúlt közel negyed évszázadban lezajlott szisztematikus és teljességre törekvő feltárássorozatnak köszönhetően pedig az ottani kora újkori kollekciók a Kárpát-medencén kívüli világ – magyar szempontból (hungarikumok) – talán legalaposabban átvizsgált és katalógusokba foglalt dokumentumegyüttesének számítanak. A hallei muzeális könyvtár különféle anyagsoportjaiban hosszú éveig volt szerencsém kutatni a magyarországi vonatkozású nyomtatványokat, melynek gyümölcseként több katalógus is napvilágot látott. A történeti levéltár gazdag állományát egy párhuzamosan zajló kutatás során Csepregi Zoltán tárta fel, a hungarikumokat pedig egy tartalmas kötetpárban adta közre. Az alábbiakban az ünnepelt tiszteletére ezeket a katalógusokat fogom megjelenésük sorrendjében végiglapozni – kora újkori sárospataki emlékek után fürkészsze.

Ebben a tanulmányban tartózkodom a Franckei Alapítványok és gyűjteményei történetének részletes bemutatásától, hiszen ezt több helyen is megtettem már különböző szempontok alapján.¹ Itt mindössze az egyes gyűjteményegység-

¹ Az utóbbi időben többek között itt: Verók Attila: Egri emlékek egy német történeti gyűjteményből. Válogatás a hallei Franckesche Stiftungen hungarikumaiból, in H. Szilasi Ágota–Várkonyi Péter–Bujdosné Pap Györgyi–Császi Irén (szerk.): *AGRLA L*, Eger, Dobó István Vármúzeum–Eszterházy Károly Egyetem, 2017 (Annales Musei Agriensis = Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve; 50), 397–412; Uó: Halles Rolle in der ungarländischen Kulturgeschichte (17–18. Jahrhundert). Ergebnisse eines Hungarica-Erschließungsprojektes, in Hannes Philipp–Andrea Ströbl–Bernadette Weber–Johann Wellner (hrsg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. DiMOS-Füllhorn Nr. 3*, Regensburg, Universitätsbibliothek, 2018 (Open Access Schriftenreihe der Universität Regensburg. Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. FzDiMOS; 6), 428–453, <https://epub.uni-regensburg.de/37387/>, DOI

gek rövid, jobbára tény- és számszerű jellemzésére törekszem,² minden állománycsoportnál alaposabban is kitérve az esetleges kora újkori sárospataki vonatkozásokra.

PORTRÉK

Az ún. Bötticher-féle portrégyűjtemény (*Böttichersche Porträtssammlung*) kb. 13.000 portrét tartalmaz, köztük 99 magyar vonatkozású személyről készült 243 darab portrét,³ amelyek között egy tucatnyi, többnyire magyar evangélikus prédikátorokat, illetve lelkészeket megörökítő, ismeretlen ábrázolás található. A hungarikumok között több sárospataki vonatkozású is megbújjik.

Ezek bemutatása előtt azonban érdemes röviden szólni arról, hogy a portrégyűjtemény igazi különlegességét nem is feltétlenül a többnyire korabeli nyomtatványokból kivágott, a szakirodalomban regisztrált fa- vagy rézmetszetes arcképek jelentik, hanem azok a személyes jellegű, sokszor rímbe szedett kéziratos megjegyzések, amelyeket a gyűjtő, a hamar ikonikussá váló hallei árvaház könyvkereskedésének felügyelője, Jakob Gottfried Bötticher (1692–1762), maga vetett a fehér papírlapokra ragasztott képek alá. A mintegy hétezer, elsősorban a 16–18. században élt személy arcképét tartalmazó gyűjteményt az egykori alkalmazott 1756-ban tiszteletből ajándékozta anyaintézményének, a Franckei Alapítványoknak.

Az első sárospataki illetőségű kép, pontosabban képek Johann Amos Comenius (1592–1670) cseh–morva teológust és pedagógust jelenítik meg.⁴ A Johann Friedrich Hähn (1710–1789) evangélikus lelkész és pedagógus kiadásában Berlinben 1750 és 1752 között megjelent *Agenda scholastica* című folyóirat első számának címlapjáról származó rézmetszeten az idősödő humanista egészalakos

10.5283/epub.37387; Uő: Nagyvárad emlékek a második reformáció korának egy jeles történeti gyűjteményéből. Szemezgetés a hallei Franckesche Stiftungen „varadicum”-aiból, in Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, Nagyvárad–Komárom, Partiumi Keresztény Egyetem Partium Kiadó–Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, 2018 (Partiumi Pantheon; 1), 113–134.

² Részletes elemzésüket már megtettem máshol: Verók Attila: A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben, in Bogdándi Zsolt–Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, Kolozsvár, EME, 2020, 477–486.

³ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Attila Verók–György Rózsa, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; 7), XXX, 269 p. (tovább: *Halle (...) Porträts* 2003).

⁴ *Halle (...) Porträts* 2003, 29–31, Nr. 22–23. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, B 964 (Letöltés: 2021. augusztus 10.)

ábrázolása látható, amint egy asztalnál ül, és egy fólió méretű könyvbe ír. A háttérben pedig egy egyetemi előadás jelenete villan fel. A magyar szakirodalomban is jól ismert, a pataki helytörténetben pedig különösen kedves tudós tanár 1650 és 1654 között Erdélyben és Sárospatakon működött II. Rákóczi György (1621–1660) és Lorántffy Zsuzsanna (1602–1660) pártfogoltjaként. A sárospataki református kollégiumban hétosztályos pánszofikus iskolareformját próbálta átültetni a gyakorlatba,⁵ de végül a magyarországi viszonyokban csalódva 1654-ben visszatért a lengyelországi Leszno (Lissa) városába. Magyarországon készült művei (*De cultura ingeniorum oratio*, 1650; *Orbis sensualium pictus*, 1653; *Schola ludus*, 1654; *Gentis felicitas*, 1654) az európai pedagógiai irodalom alapvető tankönyveivé váltak a későbbiek során. Lukács evangéliuma 10. fejezetének 42. verse alapján Bötticher a neves pedagógus képe alá a következő megjegyzést írta (saját prózai, nyers fordításomban):

Még öreg korodban is írogatsz, legdrágább Comeniusom,
Egy dolog számít igazán, ahogy élet(műv)edből is látjuk:
De vajon mennyien lehetnek azok, akik ezt az egyet ismerik,
És mégis ezer nullát tesznek hozzá ezen a világon?

Méltán. Csak ez az egy dolog ér valamit. Mert mik azok a dolgok,
Melyek során az ember szeméből és szívéből kiveti ezt a keveset is.
Semmi más, csak nullák sora, és olyan csekélyke lélek,
Hogy egy keresztény ember ezen csak kárörvend és jót derül.⁶

A gördülékeny eredetiből és a döcögős fordításból is jól kiérezhető a protestáns keresztény (tanár)ember fontos erkölcsi figyelmeztetése a kortársak számára, amihez éppen Kárpát-medencébe és Sárospatakra kerülésének centenáriumi évében (1750) állítja példaképként Comeniust. A másik, Halléban több példányban is rendelkezésre álló képen az agg tanár félalakos ábrázolása látható, amint egy félig nyitott könyvbe ír. Ehhez a képhez⁷ Bötticher a következő gondolatokat fűzte (saját fordításomban):

⁵ Vö. pl. Pukánszky Béla–Németh András: *Neveléstörténet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1996, 177–192.

⁶ *Halle (...)* *Porträts* 2003, 29, Nr. 22. Eredeti szövege: „Du schreibst im Alter noch, mein theurer Comen, / Das Eins ist Noth wie wir aus deinem Leben sehn: / Allein wie viel sind wohl, die dieses Eine kennen / U. dennoch auf der Welt noch tausend Nullen nennen? // In recht. Nur Eins ist werth. Und was sind alle Dinge / Wo man diß Einige aus Aug u. Herten setzt. / Nichts als nur Nullen sinds, u. Seelen zu geringe / Als daß ein Christ dran sich weidet u. ergötzt.”

⁷ Uo., 31, Nr. 23. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, B 965 (Letöltés: 2021. aug. 10.).

Szívem sok 1000-féle dologra szakadt szét,
És a szükséges egyetlen dolgot, ó, fájdalom, hosszú ideig elkerültem;
Idős fejjel tanultam meg, hogy minden hiábavaló,
És az embernek 1000 helyett csupán egyetlen dologért kellene harcolnia:
Ezért pedig mindent eldobtam, minden ócskaságtól megszabadultam;
Ez az egy dolog azonban ezerszeres örömmel ajándékozott meg.⁸

A kép egyik dupluma alá Bötticher újabb sorokat jegyzett le (saját fordításomban):

Ó, bárcsak sokan lennének átítatva velem együtt annak művészetével,
Hogy az A. B. Ab B. A. ba-t tudni szeretnék.
Mert ez az a művészet, amely Jézus (Jézusunk) önzetlen lelkének
A legnemesebb része és az egyetlen szükséges dolog az életünkben.⁹

A másik duplumon az eddigi szövegek némileg kiegészített keveréke szerepel (saját fordításomban):

Már igen nagy szorgalommal foglalatostkodtam a művészzel és a tréfával,
Amikor az egyetlen szükséges dolgot értékként ismertem fel.
Ó, bárcsak sokan fáradoznának azzal a lelki művészzel,
Hogy már korán megtanulják az A. B. Ab B. A. Ba Abba-t.

Még öreg korodban is írogatsz, legdrágább Comeniusom,
Egy dologra van szükség, ahogy országainkban is látjuk:
De vajon mennyien lehetnek azok, akik ezt az egyet ismerik,
És mégis ezer nullát tesznek hozzá ezen a világon?¹⁰

⁸ Eredeti szövege: „Mein Hertz zerstreute sich in vielen 1000 Dingen / Und ging das Eins ist Noth ach! lange Zeit vobey; / Im Alter lernte ich, daß alles eitel sey / Und man statt 1000 nur nach einem müße ringen: / Drum warff ich alles weg, ließ allen Plunder liegen; / Diß Eine brachte mire in tausendfach Vergnügen.”

⁹ Ua. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, E 304 (Letöltés: 2021. augusztus 10.). Eredeti szövege: „O wären viele doch mit mir der Kunst befließen / Wie sie das A. B. Ab B. A. ba möchten wissen. / Denn diese ist die Kunst die Jesu edler (unsern Jesu) Geist / Das allerbeste Theil u. Eins so noth ist heißt.”

¹⁰ Ua. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, E 305 (Letöltés: 2021. augusztus 10.). Eredeti szövege: „Ich hatt auf Kunst u. Witz schon großen Fleiß gewandt / Als ich das Eins ist Noth auch mir als werth erkandt. / O wären viele doch der seelgen Kunst befließen, / Das A. B. Ab B. An. Ba Abba früh zuwißen. // Du schreibst im Alter noch mein theuerster Comen / Das Eins ist Noth, wie wir in unsern Landen sehn: / Allein wie viel sind wohl, die dieses Eine kennen / U. dennoch auf der Welt noch tausend Nullen nennen.”

A hittől átítatott szavak általános és örökérvényű tanulsággal szolgáltak, szolgál-
nak a keresztény ember számára, miként ezt a világnézetet közvetíthette Come-
nius is egykor pataki tanítványainak.

A hallei portrégyűjteményben található egy ovális medál formába helyezett
mellkép II. Rákóczi György erdélyi fejedelemről (1648–1660) is. A neves Rákó-
czi család 1621. január 30-án Sárospatakon született és többek között a pataki
iskolában diákoskodó sarjának élete és tettei részletes elemzések tárgyát képezik
már Szilágyi Sándor 19. század végi monográfiája (*II. Rákóczi György 1621–1660*.
Bp., 1891) óta. Legutóbb 2009-ben szenteltek nagyobb lélegzetű összefoglalást
uralkodása bemutatásának.¹¹ A fejedelem állandó harctéri jelenléte Erdélyben és
Európa északi területein, valamint a lengyel korona megszerzésére tett kitartó,
ám sikertelen kísérletei nem kedveztek annak a körülménynek, hogy esetlegesen
hosszabb ideig a pataki családi birtokon tartózkodjon. A források tanúsága szerint
azonban egy ilyen eseményre biztosan sort került, amikor 1651. június 26-án Sá-
rospatakon tartották György öccsének, Rákóczi Zsigmondnak (1622–1652) és a
néhai cseh király, Pfalzi Frigyes (1596–1632) Henrietta (1626–1652) nevű lá-
nyának esküvőjét. A házasságot II. Rákóczi György hozta tető alá a család di-
nasztikus kapcsolatainak szorosabbra fűzése érdekében, de az uralkodói frigy
sajnos nem lett hosszú életű, mert a fiatal pár 1652 februárjában himlőjárvány
áldozata lett. Mindkettejük Sárospatakon hunyt el. Noha erdélyi fejedelemként
II. Rákóczi György keveset időzött Patakon, nem feledkezett meg a pataki isko-
la és nyomda támogatásáról.¹² A hallei gyűjteményben a magyar arisztokrata is-
meretlen helyről származó rézmetszetes portréja alá Bötticher a következő so-
rokat róta:

Lengyelország koronája, ahogyan azt egy Rákóczi hiszi,
Senkinek sem áll jobban, mint az ő saját főméltóságú fején:
Egyedül ő [ti. II. Rákóczi György – V.A.] ismerte fel, milyen nehezek a koronák,
Ő a sajátját óhajtotta, úgy hiszem.¹³

¹¹ Kármán Gábor–Szabó András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és ko-
ra*, Bp., L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009.

¹² Vö. Monok István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum, 1996 (A Kárpát-
medence kora újkori könyvtárai, 1), bevezető tanulmány.

¹³ *Halle (...) Porträts* 2003, 62, Nr. 47. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, B
4189 (Letöltés: 2021. augusztus 10.). Eredeti szövege: „Die Krone Polens schickt, wie ein Ra-
gotzi glaubt, / Für niemend beßer sich als sein erleuchtig Haupt: / Allein erkannte er wie schwehr
die Kronen seyn, / Er stellte die Begier nach selben glaub ich ein.”

Bár a jellemzés egy nagyhatalmi ambíciókkal megáldott személyre utal, a szülői ház és gyermekkorának színhelye mégiscsak Sárospatakhoz köti ezt a Rákóczit is.

A hallei arcképek között megtalálható egy másik egykori pataki diák portréja is. A mai Szlovákia Eperjesi kerületének Késmárki járásában található falucskából, Maldurból (szl. Podhorany) származott az az Andreas Günther (1634–1709), aki sárospataki¹⁴ és sátoraljaújhelyi gimnáziumi tanulmányokat követően 1654-ben Wittenbergbe, majd 1656-ban Jénába peregrinált, ahol 1658-ban szerezte meg a magiszteri fokozatot.¹⁵ Még ugyanebben az évben vissza is tért Felső-Magyarországra, az Iglóhoz közeli Szepesolasziban (szl. Spišské Vlasy) lett először diakónus, majd lelképászor. 1662-től a szomszédos Káposztafalván (szl. Hrabušice) választották meg lelkésznek. A gyászévtized elején, 1671 októberében a katolikusok elűzték szolgálati helyéről, ahonnan Szászországba menekült. 1667-ig Lipszében, majd utána Naumburgban és Stralsundban, még később Bleicherodában látott el diakóniai, lelkészi és inspektori szolgálatot. 1708-ban vonult vissza. Élete során állítólag 5424 prédikációt tartott.¹⁶ A magyar szakirodalom elsősorban Daniel Kleschel folytatott disputációi miatt ismeri.¹⁷ Címerrel ellátott, ovális keretbe foglalt, rézmetszetként önállóan forgalomba került félalakos arcképe alá Bötticher ezeket a szavakat jegyezte fel: „Amikor engem az Antikrisztus elűzött és elkergetett, / Jézus szíve volt az a vár, amelyben nyugalomra leltem.”¹⁸ Ismételten egy keresztényi alapelv, amely a konkrét személyen keresztül a hívők szélesebb közösségéhez is szólt.

A Bötticher-féle portrégyűjtemény nem tartalmaz több sárospataki vonatkozású ábrázolást. A régi könyvek feltárása során a későbbiekben még rengeteg olyan metszetre bukkantam, amelyek nem képezik az önálló arcképkollekció részét. Ezek feldolgozását és katalogizálását a régi nyomtatványok katalógusában végeztem el. A munka jelen fázisában ezek között több, Patakhoz kapcsolódó ábrázolás egyelőre nem azonosítható.

¹⁴ Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, 1998. A diáknévsorban meglepő módon nem szerepel Günther neve.

¹⁵ Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők I. A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2008 (tovább: RMSz), 309.

¹⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, 3., Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980, 1572.

¹⁷ Dietrich Blaufuß: Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg, in Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 35), 37–49.

¹⁸ Halle (...) *Portraits* 2003, 66, Nr. 51. Ezenkívül: <http://fas.francke-halle.de/cgi-bin/boet.pl>, C 757 (Letöltés: 2021. augusztus 10.). Eredeti szövege: „Wenn mich der Antichrist verriagte und vertrieb, / War Jesu Hertz die Burg darinn ich ruhig blieb.”

TÉRKÉPEK ÉS LÁTKÉPEK

Az önálló hallei térkép- és látképgyűjtemény meglehetősen kicsi: mintegy 3000 térképet és látképet (többnyire vár- és városábrázolást) foglal magában. Az 1800 előtt megjelent régi könyvekben azonban – hasonlóan a portréknál elmondottakhoz – még számos, mostanág fel nem tárt térkép és látkép bújjik meg. A hungaricakutatás előtt senki sem foglalkozott még a látképek regisztrálásával, tehát sajnos közelítőleg sem tudom megmondani, mennyi ilyen ábrázolás lehet a hallei gyűjteményben. Becsléseim és a teljes állomány átvizsgálása során szerzett benyomásaim szerint néhány tízezer. A magyar vonatkozású képek¹⁹ számát viszont pontosan meg tudom adni: 152 térkép és 292 látkép, összesen tehát 444 darab ábrázolás, köztük 4 ismeretlen térkép (kettő ráadásul kézi rajzolású!)²⁰ és 54 ismeretlen látkép.²¹ A több tucat Magyarország-térképen Sárospatak neve is folyamatosan feltűnik, viszont a helyi vár, illetve a város kiemelt kartusban vagy önálló látképen sehol sem szerepel. Úgy tűnik, a régióból csupán Tokaj várának története érte el a korabeli kartográfusok és rézmetszők érdeklődési küszöbét, hiszen erről a településről több ábrázolás is fennmaradt a hallei gyűjteményben,²² míg Sárospatakról egyetlenegy sem. Erről a dokumentumtípusról tehát Patak kapcsán sajnos nem tudok semmi specifikusat mondani könyvészeti szempontból.

Egyetlen esetben azonban elképzelhetőnek tartom a Sárospatak nevét is tartalmazó térképek esetlegesen tudományos célú kiaknázását. Ha valaki Pataknak a korszakban használatos, Európa különböző nyelvi régióiból származó névalakjait, írásmódját vagy a város nevének előfordulási gyakoriságát kívánja elemezni, annak ehhez a munkához Halléban közel száz kartográfiai dokumentum áll a rendelkezésére.

¹⁹ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. László Pászti–Attila Verók, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 22), 103 p., 104 színes ábra (tovább: *Halle (...) Historische Karten und Ansichten* 2009).

²⁰ Természetesen mindkettőn, az 1664-ből és az 1712-ből származón is megtalálható Patak neve. *Halle (...) Historische Karten und Ansichten* 2009, 265. és 266. számú látkép.

²¹ Ennél lényegesen több információ is megtudható az említett térképekről és látképekről Pászti László térképész *Landkarten und Ansichten mit Bezug zu Ungarn in den Beständen der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen zu Halle* című tanulmányából (*Halle (...) Historische Karten und Ansichten* 2009, 9–12) és magából a térképkatalógusból.

²² Uo., 33., 241., 282., 344., 390–394., 420. számú térképek, illetve látképek.

LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOK

A Franckeai Alapítványok körülbelül 600 polcfolyóméternyi levéltára a legújabb kutatások szerint 1556 darab magyar vonatkozású archív dokumentumot (1240 levél, 159 jegyzék, 47 beszámoló, 22 számla és 17 visszaemlékezés) rejt.²³ Ezek között 4 olyan, másolatban fennmaradt, latin nyelvű levél van, amelyben Sárospatak neve említésre kerül. Ismereteim szerint az 1724. április 5-re keltezett írások szakirodalmi hasznosítása eddig nem történt meg, noha már létezik a szövegek elektronikus kiadása is,²⁴ és csak remélni tudom, hogy a dokumentumokban foglalt tartalmak újabb adalékokkal szolgálnak majd Sárospatak helytörténetéhez is. A nyíltan Habsburg-ellenes felső-magyarországi kálvinista lelkész és tanár, Daniel Kermann (1663–1740) a fent nevezett dátumon levélben fordult Johannes Schwartz (1642–1728) és Samuel Antoni (1664–1738) felső-magyarországi Superintendensekhez, hogy a Kárpát-medencei reformációtörténetből vett érvekkel rávegye őket a pietista eszmék magyarországi terjesztésének, terjedésének megállítására. Ebben kéri hivatali kollégái segítségét. A levélben több sárospataki személyt is pozitív példaként említ a reformáció századából: a Sárospatakon élete utolsó négy évében szolgáló, korábban Eperjesen iskolamesteri, Készmárkon pedig lelkipásztori feladatokat ellátó lelkészt, Tolnai Fabricius Tamást (†1599),²⁵ a pataki iskolát 1584-től igazgató filippista Matthias Thoraconymust (Matej Kabát, †1586 k.)²⁶ vagy a református prédikátort és pataki rektort (1558–1561), Thúri Farkas Pált (†1571).²⁷ A felsorolt nevek mind jól ismert személyek a pataki helytörténetben.²⁸

²³ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 39/1–2), XXIV, 1158, [1] p. (tovább: *Halle (...) Handschriften* 2015).

²⁴ Zoltán Csepregi (hrsg): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donantal (1693–1755). 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013, 234–240 (Nr. 154) <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-146> (Letöltés: 2021. augusztus 8.)

²⁵ *Halle (...) Handschriften* 2015, 760, B 200; RMSz 837.

²⁶ Uo., 953, B 776; RMSz 827.

²⁷ Uo., 954, B 777; RMSz 830.

²⁸ Vö. Dienes Dénes: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendelégig*, Sárospatak, Hernád, 2017; Uő–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád 52020 (szétszórt említések).

RÉGI KÖNYVEK

A Franckei Alapítványok könyvtárának leggazdagabb állományát az a mintegy 110.000 kötet régi könyv képezi, amelyekben közelítőleg egymillió önálló mű található az 1800 előtti időszakból, bennük 3205 magyar vonatkozású címmel.²⁹ A 15 „műfaji” csoportba sorolt dokumentumtermésből³⁰ fogom hamarosan részletesebben is kiemelni a sárospataki vonatkozású találatokat. Az ilyen nyomtatványok száma mindössze öt,³¹ ami első pillantásra elenyésző, mégis érzékelhető mennyiségnek mondható egy többségében református Kárpát-medencei városkához kapcsolódó ismeretek tekintetében (csak emlékeztetőül – lelőhely: Németország; korszak: 16–18. század, elsősorban a teljes 17. század és a 18. század első fele; szellemi miliő: pietista-evangélikus irányultságú oktatási intézmények a világ minden tájáról érkező diákok számára).

Comenius *Eruditionis Scholasticae Atrium* című munkájában³² szinte természetzerű, hogy hosszabb fejezetek szólnak a szerző sárospataki éveiről. A 13–16. oldalon olvasható a *Ratio Methodi Comeniana, Ex Primitis Laborum Scholasticorum Patakinorum*, az 505–552. oldalon pedig a *Job. Amos Comeni Fortius Redivivus, sive De pellenda Scholis Ignavia: [...] Ante alios verò ad solertissimos Illustris Patakinæ Scholæ Curatores* című, pataki vonatkozásoktól hemzsegő rész.

²⁹ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Bde I–II. A–Z*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Attila Verók, Bp., MTA KIK, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2), XLII, 1238 p. (tovább: *Halle (...) Alte Drucke* 2017).

³⁰ A hallei hungarikumok különböző csoportokba sorolásának szempontjairól lásd Verók Attila: Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból, in Bányai Réka–Spielman–Sebestyén Mihály (szerk.): *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 427–450; Uő: Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte im Spiegel der historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle (17–18. Jahrhundert), in *Halle (...) Alte Drucke* 2017, VII–XXX.

³¹ A megadott mennyiség azt jelenti, hogy ennyi nyomtatvány főcímében vagy fejezetcímében szerepel Sárospatak neve, illetve tűnik fel Sárospatakhoz kapcsolódó látkép vagy portré. A szövegek mélyebb feltárása után, amelyet a kompetens helytörténészek lesznek hivatottak elvégezni, a pataki vonatkozású dokumentumok száma természetesen emelkedni fog, hiszen a tartalmak részletes kifejtése során olykor-olykor pataki téma is terítékre kerül a nyomtatványokban. Erre hamarosan példát is hozok majd a főszerzőkben.

³² Teljes bibliográfiai leírása: Johann Amos Comenius: *Eruditionis Scholasticae Atrium Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens*, Editio secunda, Noribergae, Typis & Sumptibus Michaelis Endteri, 1659, [16], [1]–552 p.; 8°, jelzete: 157 G 7; *Halle (...) Alte Drucke* 2017, 237, H 720.

A *Museum Helveticorum* című kiadványban³³ Maróthi György (1715–1744) debreceni természettudós professzor és az ugyancsak Debrecenben tanító Hatvani István (1718–1786) református orvos, matematika- és fizikaprofesszor mellett külön írásban (vö. 649–653. oldal) emlékeznek meg idősebb Szathmári Paksi Mihály (1683–1744) kálvinista tanárról, aki Sárospatakon 1734 és 1744 között a teológiát és a héber nyelvet oktatta a gimnáziumban. A *Vitae Viri [...] Michaelis Szathmari Senioris, S. Theol. & Ling. Hebraeae Professoris [...] Athenaei Patacensis* című írás a jelentős életművet hátrahagyó egyházi író és tanító laudációját tartalmazza ismeretlen szerző tollából.

Szenci Molnár Albert (1574–1634) latin–magyar szótárának Halléban megmaradt példányában³⁴ (is) ott szerepel a pataki gimnázium egykori diákjának, Kaposi Sartorius Jánosnak³⁵ latin nyelvű verse (vö. 11. számozatlan oldal), melyben honfitársa nagyszerű hiánypótló munkáját dicséri a korban szokásos, olykor túlzásokba hajló szóvirágokkal.

A németalföldi Pieter Valckenier (1641–1712) 17. századi európai háborúkról szóló munkájának³⁶ 115–116. oldalán megemlékezik a magyarországi iskolákról, melyek közül külön is kiemeli a sárospatakit, hiszen azt szerinte messze földön ismerik.

A leideni és franekeri peregrinus, a sárospataki iskola egykori rektora (1682), majd a város református lelkésze (1683, 1686), a jezsuiták elől 1687-ben Makoshotykára menekülő egyháztörténet-író, Debreceni Ember Pál (1660–1710) Franekerben megvédett disszertációját³⁷ többek között Sárospatak városának ajánlotta, hiszen németalföldi tanulmányait az éppen Felső-Magyarország fejlődeme (1682–1685) címet viselő Thököly Imre (1657–1705) támogatta. Érde-

³³ Teljes bibliográfiai leírása: *Museum Helveticum Ad iuvandas Literas in publicos Usus apertum*, Part. 1–4., Tiguri, Litteris Conradi Orellii et Soc., 1746, [8], [2]–686 p.; 8°, jelzete: THOL VII 105 : 1; Halle (...) *Alte Drucke* 2017, 691–692, H 2097.

³⁴ Teljes bibliográfiai leírása: Szenci Molnár Albert: *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum [...] Item Dictionarium Ungarico-Latinum*, Heidelbergae, Typis Viduae Johannis Georgii Geyderi; [Hanau]: Impensis Heredum Wechelianorum, Danielis & Davidis Aubriorum; [Mainz]: Clementis Schleichii, 1621, [16], 1–1030 p.; 8°, jelzete: 167 D 1 [3]; Halle (...) *Alte Drucke* 2017, 936, H 2839.

³⁵ RMSz 401.

³⁶ Teljes bibliográfiai leírása: Pieter Valckenier: *Das Verwirrte Europa. Oder, Politische und Historische Beschreibung Der in Europa [...] seither dem Jahre 1664. entstandenen [...] blutigen Kriege*, Amsterdam, Gedruckt in Compagnie von Jacob von Meurs, Johannes von Someren, Heinrich und Diederich Boom, 1677, [4], 1–552, 1–108, [20] p., 17 tab., 19 portr.; 2°, jelzete: 76 B 4; Halle (...) *Alte Drucke* 2017, 995, H 3003.

³⁷ Teljes bibliográfiai leírása: Johannes van der Waeyen [Praes.]–Pál Debreczeni Ember [Resp.]: *Dissertatio Theologica Bipertita, Pandens Decem Aegypti Literalis & Mysticae Plagas*, Ps. 1., Franquevrae, Apud Johannem Gyslaear, 1686, [3]–28 p.; 4°, jelzete: 34 E 17 [19]; Halle (...) *Alte Drucke* 2017, 1025, H 3073.

kességként jegyzem meg, hogy Debreceni Ember disszertációjához két peregrinustársra, Huszti Sámuel (1661–1725) későbbi huszti, majd máramarosi református lelkész³⁸ és Füsi Lőrinc (1658–1715) későbbi viski, szatmári, felsőbányai, nagybányai stb. református lelkész³⁹ írt egy-egy latin nyelvű tisztelgő verset, nem hagyva szó nélkül a disszerens pataki kötődéseit sem.

A régi nyomtatványokat tartalmazó hallei hungaricakatalógus adatai alapján ennyi sárospataki vonatkozású dokumentumot lehet kiemelni a hatalmas kora újkori könyvvállományból. Az azonban biztosan állítható, hogy ennél jóval több információ is szerezhető a zempléni város korabeli történetéről, az egykor ott lezajlott eseményekről, ha a csupán könyvészeti leírás szintjén feltárt szöveghe-lyeket alaposabban is áttanulmányozzuk. Mivel a szövegszintű feltárás és elemzés még csak az elején tart, egyetlen példát említek fentebbi kijelentésem bizonyítá-sául. A Halléban (is) szinte hiánytalanul fellelhető, a 18. század első felében és közepén évtizedeken keresztül megjelenő *Acta Historico-Ecclesiastica* (AHE) egy-ségesített című folyóirat 8. évfolyamának (1744–1745)⁴⁰ 545. oldalán példának okáért arról értekezik az aktuális írás szerzője, hogy amikor 1743 júliusában refor-mátus sárospataki diákok, leendő peregrinusok útlevelért folyamodtak a császári- királyi udvarhoz, hogy külföldi egyetemeken tanulhassanak, többhetes bécsi és po-zsonyi hiábavaló tartózkodás után sem kapták meg okmányaikat. Ezt pedig az ország értelmiség rétegének elsilányítására tett nyílt kísérletként értékelték.⁴¹

A Halléban előkerült dokumentumok szövegközeli vizsgálata tehát még ke-csegtethet azzal, hogy eddig ismeretlen további adalékokra bukkanhatunk Pa-takkal kapcsolatban is, hozzájárulva ezzel az ünnepektől is előszeretettel mű-velt, kora újkort érintő helyi művelődéstörténet-írás újabb munícióval történő ellátásához.

³⁸ RMSz 365.

³⁹ RMSz 269.

⁴⁰ Teljes bibliográfiai leírása: *Acta Historico-Ecclesiastica*, 8. Bd., Weimar, bey Siegmund Heinrich Hoffmann, 1744–1745, [12], [1]–1150, [37] p.; 8°, jelzete: THOL VIII 2 : 8, THOL VIII 2 a : 8, 121 F 8, 147 G 11 e; *Halle (...) Alte Drucke* 2017, 16–17, H 45–48.

⁴¹ A kérdéses passzust a következő helyen idéztem magyar fordításban: Verók Attila: A magyar-orosz protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei Franckesche Stiftungen régi nyom-tatványainak tükrében, in Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI RÖM–KRE HTK ETKI, 2020 (Reformáció Öröksége, 2), 205–223, itt 214, 41. jegyz.

KONKLÚZIÓ

Bár hallei provenienciájú pataki kaleidoszkópunk nem tartalmaz túlságosan sok képet, a sokak által kedvelt optikai játék segítségével létrehozott megjelenítési variációk több szempontból is érdekesek, különféleképpen interpretálhatók lehetnek. Attól függően, ki milyen kultúrtörténeti kontextusba helyezi őket. Számomra azt a meggyőződést erősítik, hogy – ha van rá lehetőség – érdemes a helyi illetékességű könyvtárak és levéltárak anyagán túl távoli, ismeretlen közintézmények állományában általános Kárpát-medencei, sőt egészen szűk, lokális témák után is kutakodni, mert akár a legváratlanabb helyen feltűnhetnek releváns források a bennünket foglalkoztató témák esetében is. Ennek alátámasztására tekintettem át egy dominánsan lutheránus keletnémet gyűjteménynek a jobbára református Sárospatakhöz kapcsolódó dokumentumait. Ámbár a korabeli olvasó számára a „pataki szál” talán nem volt annyira kézenfekvő a tárgyalt dokumentumok alapján, mint a mai kor kutatójának, éppen ezért a Bodrog-parti Athén történetének elmélyültebb tanulmányozását igény esetén egykoron ennél speciálisabb gyűjtőkörű intézményben lett volna érdemes megvalósítania. A jelen kor (helytörténet)kutatást végző szakemberei számára azonban ezek az évszázadok távolából előkerülő információmorzsák, esetleg régóta nem talált puzzle-elemek akár felbecsülhetetlen adalékul is szolgálhatnak egy-egy művelődéstörténeti fehér folt eltüntetésében, egy-egy függőben hagyott kérdés tisztázásában, vagy akár csak újdonságértékük, érdekes voltak okán.

Csupán remélni tudom, hogy az ünnepelt, a sárospataki helytörténet szakavatott ismerője is talál ebben a kis áttekintésben olyan adatot, amelyen megakad a tekintete.

PRIMÉR FORRÁSOK

- Acta Historico-Ecclesiastica*, 8. Bd., Weimar, Siegmund Heinrich Hoffmann, 1744–1745.
- COMENIUS, Johann Amos: *Eruditionis Scholasticae Atrium Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens*, Norimbergae, Typis & Sumptibus Michaelis Endteri, 1659.²
- Museum Helveticum Ad juvandas Literas in publicos Usus apertum*, Part. 1–4., Tiguri, Litteris Conradi Orellii et Soc., 1746.
- SZENCI MOLNÁR Albert: *Lexicon Latino–Graeco Ungaricum [...] Item Dictionarium Ungarico–Latinum*, Heidelbergae, Typis Viduae Johannis Georgii Geyderi; [Hanau]: Impensis Heredum Wechelianorum, Danielis & Davidis Aubriorum; [Mainz]: Clementis Schleichii, 1621.

- VALCKENIER, Pieter: *Das Verwirrte Europa. Oder, Politische und Historische Beschreibung Der in Europa [...] seither dem Jahre 1664. entstandenen [...] blutigen Kriege*, Amsterdam, Gedruckt in Compagnie von Jacob von Meurs, Johannes von Someren, Heinrich und Diederich Boom, 1677.
- WAEYEN, Johannes van der [Praes.]–DEBRECZENI EMBER, Pál [Resp.]: *Dissertatio Theologica Bipertita, Pandens Decem Aegypti Literalis & Mysticae Plagas*, Ps. 1., Franeqverae, Apud Johannem Gyselaar, 1686.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BLAUFUSS, Dietrich: Vom Widerstand zur Anpassung? Ungarische Exulanten in Briefen an Gottlieb Spizel in Augsburg, in Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorbán. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 37–49.
- CSEPREGI, Zoltán (hrsg): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755). 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013.
- DIENES Dénes: *A Tiszányneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendelétig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- DIENES Dénes–UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2020.
- HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, 1998.
- Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Attila Verók–György Rózsa, Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 2003 (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, 7).
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. László Pászti–Attila Verók, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, 22).
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez / Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 39/1–2).
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Bde I–II. A–Z*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Attila Verók, Bp., MTA KIK, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez / Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2).
- KÁRMÁN Gábor–SZABÓ András Péter (szerk.): *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*, Bp., L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009.

- MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 1).
- PÁSZTI László: *Landkarten und Ansichten mit Bezug zu Ungarn in den Beständen der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, in *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. László Pásztí–Attila Verók, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, 2009 (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 22), 9–12.
- PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András: *Neveléstörténet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1996.
- SZILÁGYI Sándor: *II. Rákóczi György 1621–1660*, Bp., 1891.
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, 3., Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete, 1980.
- VERÓK Attila: Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból, in Bányai Réka–Spielmann-Sebestyén Mihály (szerk.): *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 427–450.
- VERÓK Attila: Egri emlékek egy német történeti gyűjteményből. Válogatás a hallei Franckesche Stiftungen hungarikumaiból, in H. Szilasi Ágota–Várkonyi Péter et al. (szerk.): *AGRLA L*, Eger, Dobó István Vármúzeum–Eszterházy Károly Egyetem, 2017 (Annales Musei Agriensis / Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve, 50), 397–412.
- VERÓK, Attila: Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte im Spiegel der historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle (17–18. Jahrhundert), in *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Bde I–II. A–Z*, hrsg. Brigitte Klosterberg–István Monok, bearb. v. Attila Verók, Bp., MTA KIK, 2017 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 40/1–2), VII–XXX.
- VERÓK, Attila: Halles Rolle in der ungarländischen Kulturgeschichte (17.–18. Jahrhundert). Ergebnisse eines Hungarica-Erschließungsprojektes, in Hannes Philipp–Andrea Ströbl–Bernadette Weber–Johann Wellner (hrsg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. DiMOS-Füllhorn Nr. 3*, Regensburg, Universitätsbibliothek, 2018 (Open Access Schriftenreihe der Universität Regensburg. Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. FzDiMOS; 6), 428–453.
- VERÓK Attila: Nagyvárad emlékek a második reformáció korának egy jeles történeti gyűjteményéből. Szemezgetés a hallei Franckesche Stiftungen „varadicum”-aiból, in Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, Nagyvárad–Komárom, Partiumi Keresztény Egyetem Partium Kiadó–Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, 2018 (Partiumi Pantheon, 1), 113–134.
- VERÓK Attila: A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben, in Bogdándi Zsolt–Lupescu Makó Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, Kolozsvár, EME, 2020, 477–486.

VERÓK Attila: A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei Franckesche Stiftungen régi nyomtatványainak tükrében, in Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI RÓM–KRE HTK ETKI, 2020 (Reformáció Öröksége, 2).

WIX Györgyné: *Régi magyarországi szerzők I. A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2008.

ABSTRACT

Attila Verók: *The Reputation of Patak in the World:
A Kaleidoscope of Halle from the Early Modern Age*

The historical collections (portraits, maps and pictures, archival materials, old prints) of the Francke Foundation in Halle (*Franckesche Stiftungen zu Halle*) holds at least five thousand items of manuscripts and printed documents related to Hungary from the period before 1800. The exhaustive exploration of the stocks took place in the course of the past 25 years; thus, a six-volume catalogue is available for the researchers and those who are interested in studying hungaricums. Based on the catalogues, the present study reviews the items and references related to Sárospatak: four items were identified among the portraits; no maps or pictures were found related specifically to Sárospatak; the copies of four letters were discovered among the historical records; five items related to the topic were investigated from among the old prints. This paper also provides an example of the textological examination of the bibliographic records, which might offer further relevant information related to Patak. The purpose of this study is to draw attention to the necessity of the exploration of the collections in the neighbouring European countries from a hungarological point of view, which can result in the emergence of sources for several disciplines; consequently, the local research in the Carpathian Basin can gain new data.

Keywords: early modern cultural history of Sárospatak, Francke Foundations Halle, pietism, Protestant Hungarian church history in the 18th century, research of Hungarica-Documents

A CSEH–MORVA MISSZIÓ UTÓÉLETE A TISZÁNINENI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹

Ugrai János

BEVEZETÉS

Jól ismert a magyar és a cseh történetírás számára is, hogy II. József türelmi rendelete (1781) után kétirányú kapcsolat épült ki a két ország protestáns közösségei között. Az első időkben a magyar lelkészek ún. cseh–morva missziója volt a dominánsabb: jobbra pályakezdő magyar lelkészek siettek a sokat szenvedett cseh és morva református gyülekezetek felélesztésének támogatására.² Az ennek megszervezéséből oroszlánrészt vállaló Szalay Sámuel tiszánineni szuperintendens és miskolci lelkész működéséről épp Dienes Dénesnek köszönhetően tudunk sokat.³ A 18–19. század fordulóját követően a cseh–morva misszió eredeti jelentősége elhalványult, ellenben új elemmel gazdagodott. Ekkor már inkább cseh- és morvaországi diákok érkeztek a magyarországi református kolégiumokba tanulni. Ily módon ez a határokon átívelő kelet-közép-európai kap-

¹ A tanulmány a Cseh Tudományos Akadémia által támogatott, GA ČR č. 18-00885S [2018-2020] – „Zrození z osvěcenských reforem. Integrace skupiny tolerančních kazatelů z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)” [A felvilágosult reformok szülöttéi: a magyarországi tolerancia-lelkészek integrálódása a cseh társadalomba (1781–1870)] című kutatási projekt keretében készült.

² Ballagi Aladár: Magyar ref. papok Csehországban, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 40(1897), 1291–1295, 1318–1324. hasáb; Richard Pražák: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén, *Századok* 98(1964/1), 3–41; Ferdinand Hrejsa: *A csehek magyar apostola. Végh János élete (1755–1830)*, Debrecen, 2002; Gabriela Krejčová Zavadilová–Hana Stoklasová: Evangélicti kazatelé z Uher: formování nové společenské skupiny, *Cornova* 6(2016/1), 35–60; Eva Melmuková–Šašecí (ed.): *Evangelici v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice, Verbum, 2017; Gabriela Krejčová Zavadilová: Nástín vývoje počtu obyvatel a členů evangelického sboru h.v. v Moravci v době toleranční 1783–1874, *Jihočeský sborník historický* 87(2018), 227–242; Sixtus Bolom–Kotari: Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870), *Český časopis historický* 117(2019), 318–346; Sixtus Bolom–Kotari: Proměny společenského postavení Uherských tolerančních pastořů v černách a na Moravě v období kolem roku 1800, *Studia Historica Nitriensia* 24(2020/1), 93–110.

³ Dienes Dénes: *A miskolci református egyházköztség 1703–1918*, Sárospatak, 2002, 27–30.

csolat évtizedeken át megmaradt, s tartósan formálta – máig formálja – a két ország reformátusainak identitását.

Miközben az érintett lelkészek cseh- és morvaországi működését részletes kutatások tárgyalják,⁴ a kétirányú kapcsolat másik ágán, a Magyarországon párhuzamosan zajló események nagy része eddig elkerülte a kutatók figyelmét. Különböző módszertani nehézségek miatt eddig nem tudhattuk pontosan, hogy a magyar református kollégiumokban kik, mikor, meddig tanultak. Az alábbiakban ezt a hiányosságot csökkentjük azzal, hogy kigyűjtjük a matrikulákból a sárospataki kollégiumban tanuló, Cseh- és Morvaországból érkezők névsorát.

Az is kevésbé ismert továbbá, hogy a cseh–morva misszió keretében valamilyen cseh- vagy morvaországi gyülekezet lelképásztori szolgálatát vállalók közül bizonyos idő eltelte után többen is repatriáltak. Vagy még aktív lelkészként, vagy elaggott fejjel kértek egyházuktól segítséget a magyarországi visszatelepülésükhöz. Sorsuk, kérelmük eredménye több szempontból is tanulságos. Részint a visszatelepülés okai között gyakran számolnak be az érintettek a cseh- és morvaországi viszonyokról, így fontos adalékokat tudhatunk meg személyes sorsuk alakulásáról, illetve a szolgálati helyük belső viszonyairól. Részint pedig a magyarországi egyházi állapotokról is sokat elárul, hogy miként tudtak gondoskodni évtizedek múltán az 1780-as években a cseh–morva misszió keretében toborzott, általában akkor még pályakezdő lelkészekről. Ebben a tanulmányban a Tiszáninneri Református Egyházkerületből kiindult és oda visszatérő lelkészek példáján keresztül mutatjuk be ezt a jelenséget.

TISZÁNINNEREN A „CSEH–MORVA MISSZIÓBAN”

A Tiszáninneri Református Egyházkerület vezető szerepet játszott a cseh- és morvaországi református gyülekezetek újjáépítésében. A kezdeti szervezési nehézségek és a szlovákul tudó diákok külföldre költözéstől való vonakodása ellenére már 1782 novemberében hét ifjú indult útnak Sárospatakról, s 1787-ig összesen további 34 fő hagyta el a térséget.⁵ Zömükben a sárospataki kollégium padjaiból éppen csak kikerült fiatalokról volt szó, s néhány kivételtől eltekintve rögtön mindannyian lelkészek lettek. (Csupán három–négy fiatalemberről tudjuk, hogy tanítónak szegődtek valamelyik cseh vagy morva gyülekezetéhez.) A kíván-

⁴ Ennek legújabb, még kiadás alatt álló kötete: Sixtus Bolom–Kotari–Gabriela Krejčová Zavadilová–Michal Severa–Andor Mészáros (edd.): *Zrození z osvícenských reform: Integrace skupiny tolerantních kazatelů z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)*, Prag, 2021.

⁵ Hrejsa: *A csebek*, 34–40.

dorlás csúcskéve 1783 volt, ekkor csak a tiszáninneri egyházkerületből harmincan találtak új hazára. A magyar lelkészek e célzott kivándorlása ezzel véget is ért, ezt követően már csak egészen kivételes esetben csatlakozott valaki a korábban külföldre került magyar lelkészek csoportjához. A cseh–morva misszióban a Tiszántúli Református Egyházkerület és a legnagyobb magyarországi kálvinista kollégium, a debreceni is aktívan részt vett, de innen lényegesen kevesebben, csupán kilenc fő indult segítséget nyújtani – s egyúttal személyes sorsukat illetően új életet kezdeni. Erdélyből pedig mindössze egyetlen résztvevő lelkész neve ismert.⁶

Ez a misszió nemcsak a cseh- és morvaországi gyülekezetek életében volt jelentős esemény, hanem a Tiszáninneri Református Egyházkerület fejlődésében is különös súllyal bírt. Ennek sajátos, csak erre az északkelet-magyarországi régióra jellemző történeti okai vannak. A Tiszáninneri Református Egyházkerület későn alakult meg, csak 1735-től beszélhetünk egységes szuperintendenciáról. Előtte a reformáció kori viszonyoknak megfelelően az egyházmegyék voltak ebben a térségben a legnagyobb egyházigazgatási egységek. Az esperesek (seniorok) pedig közmondásosan emlegetett „püspöki hatalmat vittek” a saját egyházmegyéjükben.⁷ A Habsburg-kormányzat által megkövetelt szuperintendencia a megszervezése után valójában még évtizedekig nagyon gyenge maradt, s az esperesek továbbra is igyekeztek megőrizni korábbi befolyásukat.⁸ Ezt a decentralizált (sőt: sokszor inkább anarchikus jegyeket is mutató) hatalmi struktúrát Szalay Sámuel szuperintendens épp a „cseh–morva misszió” segítségével tudta először számottevően megváltoztatni. A türelmi rendelet adta szabadság birtokában, a közvetlen ellenreformációs fenyegetés megszűntével ez a feladat volt az első, amelynek az élére állva valóban olyan akciót szervezhetett, amely igazolhatta az egyházkerületi igazgatási szint létjogosultságát. Ráadásul azzal, hogy Debrecent és a Tiszántúlt is megelőző lelkesedést és eredményességet tanúsított, legitimációját nemcsak az északkelet-magyarországi régióban, hanem országos szinten is megerősítette.

Szalay Sámuel elszántsága ugyan személyes belátáson alapult, a cseh–morva misszióban betöltött szerepe azonban mégsem tekinthető kizárólag önkéntes vállalásnak. Épp a türelmi rendeletet megelőző néhány esztendőben ugyanis a Szalay működési területére eső Zemplénben letek új otthonra a Csehországból

⁶ Pražák: *A református*, 10–13.

⁷ Dienes Dénes: Az első püspökválasztás a tiszáninneri református egyházkerületben, in Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolc, 1999, 63–75.

⁸ Erről meglepő nyíltsággal írt az 1800 körüli tiszáninneri szuperintendens, Óri Fülep Gábor. Feljegyzését nyomtatásban: Ugrai János: A Tiszáninneri Református Egyházkerület első szuperintendensei. Óri Fülep Gábor egykorú feljegyzései, *Historia Ecclesiastica* XI(2020/1), 239–240.

vallásuk miatt kitelepített csehek. A leginkább Kak községben megtelepedő cseh reformátusok komoly nyomást helyeztek Szalayra, s az első hónapokban jórészt ennek nyomán köteleződött el a szuperintendens és a térség is ennyire az ügy iránt.⁹ Ezt a nyomást erősítették a Miskolcon letelepedett csehek, akik közvetlenül gyakorolhattak hatást lelkészükre.¹⁰ Mindenesetre Szalay tekintélyét számottevően növelte az akció gyorsasága és sikeressége. (Ne feledjük, a mintegy 70 cseh és morva kálvinista gyülekezet felét a tiszáninneniek közvetlen segítségével lehetett feléleszteni, újraszervezni.)

SÁROSPATAKON TANULÓ CSEH ÉS MORVA DIÁKOK

A Sárospataki Református Kollégiumban tanuló diákok névsorának összeállítása bonyolult feladat, amit két többé-kevésbé teljes forrás áttekintésével és összevetésével tudunk elkezdeni. A kollégium lelkészképzésére beiratkozó hallgatókat (akik tehát már abszolvátként a gimnáziumi osztályokat) 1797-től a beiratkozás pillanatában következetesen regisztrálták. A személyes adatokat távolról sem ugyanúgy jegyezték fel évről évre, de legalább a lelkészképző tagozaton megjelenő, s az iskolai törvényeket aláíró hallgatókról rendelkezünk egy viszonylag teljesnek mondható névsorral.¹¹ Elvileg a lelkészképző tagozatról kilépő hallgatókat is ugyanígy feljegyezték – méghozzá sokkal hamarabb, 1783-ban kezdve a naplót.¹² Ám egyfelől ebben a jegyzékben személyes adatokkal szinte sosem találkozunk: az illető nevén kívül a távozás dátumát és az úti célt írták fel mindössze. Ráadásul az összeírók bizonyíthatóan következetlenek voltak: helyenként kizárólag azokat jegyezték fel, akik tanítói vagy kápláni feladatot vállaltak, tehát az egyház számára fontos tisztségekbe léptek tovább. Máskor viszont az egyéb okokat (tanulmányok folytatása máshol, polgári foglalkozás vállalása, betegség, halál stb.) is feltüntették – azt azonban nehéz megállapítani, hogy ezek leírását ki, mikor tartotta fontosnak vagy mellőzhetőnek. Ily módon a távozási napló csak esetlegesen alkalmas annak megállapítására, hogy a diákok mikor fejezték be sárospataki tanulmányaikat.

Emellett rengeteg tanulói jegyzéket őriz a sárospataki kollégium levéltára. Ezeket a feladat szempontjából két csoportra oszthatjuk: léteznek olyan vizsga-

⁹ Pražák: *A református*, 13–17.

¹⁰ Dienes: *A miskolci*, 27.

¹¹ *Protocollum Togatorum subscribentium ad anno 1797*. TIREK Lev., K. e. I. 1.; *Az iskolai törvényeknek aláírottak nevei 1841-ik évtől*. TIREK Lev., K. e. I. 4.

¹² Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*, Sárospatak–Tiszaújváros, 2012, www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf.

és mulasztási jegyzékek, illetve egy-egy professzor stúdiumára jelentkezőket össze-sítő listák, amelyek jellegükből adódóan csak a kollégiumi diákság töredékének tartalmazzák a nevét. (Ráadásul a személynéven kívül többnyire mást nem is tartalmaznak, tehát a személyek beazonosítására csak korlátozottan alkalmasak.) Mellettük elvileg léteznek az ún. generalis tabellák, amelyek arra szolgáltak, hogy tanévenként (pontosabban: szemeszterenként) az összes elemi, gimnáziumi és akadémiai évfolyam teljes diákságát összeírják. Ezek a tanulói anyakönyvek, matrikulák elméletileg tartalmazzak számtalan személyes adatot (apa/patrónus neve; lakhely; vallás; életkor; társadalmi és iskolai pozíció; érdemjegyek). A generalis tabellák állapota azonban sajnos sokrétű problémát okoz. Egyfelől, sokszor éppolyan szűkszavúak, mint egy vizsgajegyzék – azaz gyakran előfordul, hogy kizárólag személynevek felsorolásából állnak. Másfelől, időnként kibogozhatatlan mennyiségű, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő tartalmú duplikátummal szembesülünk. Végül pedig nagyon sokszor egyszerűen egész tanévekből hiányoznak megbízható, legalább teljesnek feltételezhető névsorok.¹³

Mindezek miatt az 1850-es évek közepéig tartó időszakban jelen tudásunk szerint nem lehet minden évre vonatkozóan pontosan megállapítani a kollégium diákságának létszámát és összetételét. Szintén nagy nehézségekbe ütközik egy-egy tanulócsoport tanulmányainak végigkísérése, s ugyanúgy könnyen szem elől téveszthetjük egyéni szinten is azokat, akiknek a kollégiumi sorsára kíváncsiak vagyunk. Ez az oka annak, hogy hangsúlyosan fenntartjuk annak a lehetőségét, hogy esetleg valaki (vagy valakik) Cseh- és Morvaországból annak ellenére Sárospatakon tanult, hogy az alábbi adatközlésben nem tűnik fel a neve.

A KAPOTT EREDMÉNYEK SÁROSPATAKI HÁTTÉRINFORMÁCIÓK TÜKRÉBEN

Egyelőre mintegy 60 cseh- és morvaországi diák sárospataki jelenlétét lehet bizonyítani. A kollégiumban kizárólag a nontógátusok körében fordultak elő nem protestáns diákok (görögkeleti ortodoxok, s elenyésző számban zsidók). De csak a Szepességből érkező evangélikusok jelenléte mondható többé-kevésbé folyamatosnak, valójában azonban mind etnikai, mind vallási tekintetben rendkívül homogén volt a diáktársadalom.

¹³ Húsz éve kutatom a sárospataki kollégium történetét, s többször is igen alaposan elemeztem a rendelkezésre álló diáknévsorokat. Sem én nem fedeztem fel a forrásállomány belső logikáját, sem pedig olyan szakembert nem ismertem meg, aki segíthetne ebben.

Ennek fényében értékelhető a közel 60 cseh- és morvaországi diák jelenléte: egy szinte teljesen zárt, túlnyomóan magyar kálvinisták által látogatott intézményben lényegében folytonosan jelen voltak a cseh–morva diákok, vagy legalábbis a cseh- és morvaországi viszonyokat alaposan ismerő, félig magyar, félig cseh (morva) származású ifjak. Jelenlétük ráadásul általában tartósnak bizonyult, többségük esztendőkön át tanult a kollégiumban. Ily módon bizonyosan intenzív kapcsolatra tettek szert évfolyamtársaikkal, s más deákokkal. Ez mindenképpen hatást gyakorolt az egyébként regionális és kulturális értelemben is bezárkózásra hajlamos Sárospataki Református Kollégium diákságának szocializációjára, külvilággal, „idegenekkel” való kommunikációjára.

A diákok többsége a tógátusi listákban található meg, tehát a lelkészképzés bizonyos éveit teljesítették Sárospatakon. (Az a magyar diákok esetében sem feltűnő, ha nem járták végig a lelkészképző akadémia mind a nyolc vagy kilenc évét, hanem sokkal hamarabb, akár 4-5. évesként végeztek. Ez a tanítói elhelyezkedéshez elegendő volt. Nagy lelkészhiány idején még Magyarországon is akadt rá példa, hogy ilyen rövidebb tanulmányi idő ellenére is papi megbízáshoz juthatott valaki.) Feltűnő, hogy jó néhány esetben (pl. Fleischer Károly, Kazay János, Kral Ferenc, Marton Mihály, Perklich Antal, Serák Ferenc, Tardy István, Vidrál Ferenc) már az akadémiát megelőzően, a gimnáziumban is éveket töltöttek az érintettek. Közülük ráadásul többen (Kral, Perklich, Serák, Vidrál) nagy valószínűséggel egyáltalán nem rendelkeztek magyar felmenőkkel.

Sárospatakon egy ideig tanulmányi és magatartási tényezőket figyelembe véve rangsorolták a diákokat. Sajnos ez távolról sem számított következetesen alkalmazott gyakorlatnak, ezért témánkhoz kapcsolódóan is csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Mindenesetre az megállapítható, hogy a cseh- és morvaországi diákok nem voltak elzárva a viszonylag előkelő helyezésektől. Bár a nyelvi nehézségek (Sárospatakon a gimnáziumban 1797-től, az akadémián 1818-tól használták széles körben a magyart mint tanítási nyelvet) és az egyenetlen előtanulmányok inkább a közepes vagy annál rosszabb helyre sorolták a diákok nagy részét. Ezzel együtt sem az emelkedés elől nem voltak elzárva, sem pedig a kifejezetten jó, akár az adott tanulmányi csoport élmezőnyébe való kerüléstől. Az is igaz ugyanakkor, hogy ez a tanulmányi kiemelkedés leginkább a magyar apáktól származók számára kínálkozott (pl. Fazekas György, Fleischer József, Hohneh Josephus, Tardy István, Toronyay József, Végh József).

Épp ezért érdekes Kubesch Mathaeus és Schollin Joannes esete. Utóbbiról egyelőre csak annyit tudunk, hogy kilencedik akadémiai évét Sárospatakon töltötte, márpedig ez egy olyan ráadás volt, amelyet igen kevesen – évente egy-három kiemelkedő tehetségű diák – vettek igénybe. Kubesch sárospataki érvé-

nyesüléséről egyelőre szintén nincs sok adatunk. Az viszont mindenképpen figyelemre méltó, hogy az egyik évben a iuratusok körében találjuk, a következő évben pedig *contrascriba* lett. Mindkettőhöz a tógátusdiákok szavazatára volt szükség, s mindkettő komoly hatáskörű diáktisztséget jelentett. A *contrascriba* egyenesen a második legfontosabb diáktisztség volt egy olyan időszakban, amikor a sárospataki kollégiumban még tekintélyes gazdasági és fegyelmezési jogkört gyakoroltak a diákönkormányzati tisztviselők. Ilyen tisztséget diáktársak szavazatai által elnyerni azt jelentette, hogy Kubesch Matthaeus az iskolai diákélet központi, elismert alakja volt éveken át.

A CSEHORSZÁGBÓL VISSZATÉRÉS VÁLTOZATAI

A cseh–morva misszió vissza irányú mozgása azonban hamarabb kezdődött, mint ahogyan az első diákok elkezdtek Sárospatakon tanulni. Hiába töltött be a cseh–morva misszió a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetében, s az északkelet-magyarországi reformátusok identitásának alakításában kitüntetett szerepet, hamarosan a kiküldött lelkészek visszatérésének a problémájával kellett szembesülniük. Még egy évtized sem telt el, s valamilyen megoldást kellett volna kínálni az első, Csehországból általában nehéz viszonyokról, nyomorúságos körülményekről tudósító, hazatelepülni vágyó lelkészek hazatelepítésére, illetve a szolgálatképtelenné vált önkéntes jelentkezők támogatására.

A visszatérésnek több formája, s ennek megfelelően a problémáknak többféle változata jelent meg – szinte egymással párhuzamosan. Három csoportban érdemes tárgyalni azokat az eseteket, amelyekkel a magyarországi egyházi vezetők szembesültek: külön szólunk a segélyre szoruló, az elhelyezkedni vágyó és a fiaikat csupán Sárospatakon taníttató – de visszaköltözésre nem gondoló – lelkészekről. Noha időnként komoly szervezést vagy erőfeszítést igényeltek, ezeket a kéréseket egyébként nemigen lehetett megtagadni. Részben azért, mert eleve kifejezetten a tiszáninneri szuperintendens toborzására, aktív közbenjárására vállalkoztak az érintettek a misszióban való részvételre. Részben pedig Szalay Sámuel egykori ambíciója is ezt a tiszáninneriekhez való szoros kapcsolatot, ennek a megmaradását erősítette. Szalay idején ugyanis komolyan felmerült, hogy a magyarországi segítséggel újjászervezett cseh és morva gyülekezetek a tiszáninneri szuperintendens fennhatósága alá tartozzanak, s egy egyházkerületet alkossanak. Végül ez nem teljesült, s két szuperintendencia megszervezésével önállósultak a cseh és a morva egyházközségek. A sokáig napirenden lévő kérdés azonban erősíthette a magyar származású lelkészek érzését az anyaországgal és az eredeti egyházkerületükkel való összetartozásra vonatkozóan.

Többen is voltak tehát, akik betegség, öregség miatt szolgálatképtelenné váltak, vagy esetleg haláluk miatt közvetlen hozzátartozóik szorultak segítségre. Mivel a cseh és morva gyülekezetek többsége, illetve az azokból kialakított két szuperintendencia még annyira sem volt tehető, mint a tiszáninneni magyar ekléziák, többen a hazatérés mellett döntöttek. Először Vitzentz Mihály özvegye, Szalay Klára 1795-ben folyamodott segítségért, kiemelve azt, hogy eddig mindig kapott valami kis alamizsnát, s most hasonlóért esedezik három árvájával együtt.¹⁴ Három év múlva ismét valami kis szánalomért folyamodott, mivel korábbi levelére semmilyen választ nem kapott. Ekkor kiemelte: férje kilenc évig szolgált szó nélkül a legnagyobb nehézségek közepette. Hűségét szolgálatát a halál akasztotta meg, s bár így ő, özvegyen négy gyermek nevelése mellett éjjel-nappal dolgozik valamit, tovább mégsem tudnak önállóan megélni.¹⁵ Ennek a levélnek ezen megjegyzéséből következtethetünk arra, hogy Vitzentz özvegye 1791-től vagy 1792-től szorult az egyházkerület valamiféle – szükségszerűen eseti és épp ezért rendkívül bizonytalan, tervezhetetlen – anyagi támogatására.

Kováts Ferenc egykori csehországi szuperintendens is hasonló sorsra jutott: az elsők között vállalkozott a misszióra, sőt egyszer Magyarországról Morvaországba vissza is tért, mivel úgy ítélte meg, hogy ott van nagyobb szüksége Istennek az ő szolgálatára. Szuperintendensként, majd a bécsi konzisztórium tagjaként befolyásra és szép jövedelemre is szert tett, de rengeteget kellett utaznia életében, így a költségei is nagyok voltak. Szélütését követően pedig munkaképtelenné vált, s 1798-ban nejevel, három gyermekével a végső ínség fenyegette őket.¹⁶ Kováts – nyilván korábbi kiemelkedő szerepéhez méltó módon – meglehetősen jelentős segítséget kapott: már 1799-ben garantálta neki a kerület az évi 30 forintos állandó segélyt.¹⁷ Ezzel párhuzamosan pedig szintén Csehországban szolgáló vejének, Szeghő Andrásnak a tornagörgői papságot szerette volna kijárni, amelyről alább még szólunk.

Ezek a kérelmek még a deficiensi cassa felállítására előtti korból valók, s ezért súrlódásokhoz vezettek a tiszáninneni egyházkerület egyházmegyéi között. A felső-borsodi tractus például 1800-ban jelezte, hogy eddig az ottani gyülekezetek minden évben támogatták a cseh–morva papok árváit és özvegyeit, illetve az egyházkerületben tanuló cseh–morva ifjakat, de most már szeretnének az összes többi tractussal megosztani a költségeken. Annál is inkább, mivel semmivel

¹⁴ TIREK Lev., A. XXV. 9319.

¹⁵ Uo., A. XXVII. 9987.

¹⁶ TIREK Lev., A. XXVII. 9859.

¹⁷ Uo., B-28. 459/39.

sem állnak nagyobb rokonságban a cseh atyafiakkal, mint a többiek.¹⁸ A deficiensi cassa megjelenése azonban önmagában nem hozott radikális változást, hiszen ezek a pénztárak szintén egyházmegyei szinten voltak elkülönítve, s a pénzalap pótlása szintén esetleges maradt, gyűjtésekhez és egyéb nehezen tervezhető befizetésekhez kötődött.¹⁹

Miközben tehát rendszeres nyugdíj-jellegű összeg folyósítására még alkalmatlan volt, a deficiensi cassa szisztémája jó lehetőséget biztosít arra, hogy megnézzük: az 1820–1830-as években kik voltak életben még a nyomorgó repatriálók közül. A deficiensek névsorát ugyanis a levéltári források az 1820-as évek közepétől (1826–27-től) engedik viszonylag teljes körűen rekonstruálni. Ekkor még öt egykori cseh- vagy morvaországi magyar lelkésznek vagy özvegyének folyósítottak segílyt. Ennek megfelelően biztosak lehetünk abban, hogy Abaúj megyében élte élete utolsó éveit Jessenius Joel özvegye (1827–31 között kapott 4–8 forintos segítséget), valamint Kaposy Sámuel, majd pedig az ő özvegye. (Kaposy Sámuel neve 1827–38 között bukkan fel rendre, s komoly 14–30 forintos összegekhez jutott az egyházmegye jóvoltából. Azt is tudjuk róla, hogy élete végén már teljesen megvakult. Özvegye 1842-ig kapott további, évente 5–7 forintos segílyt. Mindketten az abaúji Magyarbőd községben éltek.) Özvegy Sallai Jánosné és özvegy Szeghó Andrásné egy-egy alkalommal tűnik fel a listán: 1827-ben, illetve 1831-ben. Mindketten tíz forint körüli segílyhez jutottak. Végül azt is tudjuk, hogy Gaál Istvánt a felső-zempléni egyházmegye 1827–32 között három alkalommal segílyezte – eleinte igen tekintélyes 30, majd 40, végül már csak 9 forinttal.

Sajnos a deficiensi cassák korábbi támogatásairól csak nagyon szórványos adataink vannak. Ekkor még nem vezették következetesen a segílyezett névsorát (vagy ha igen, akkor egyelőre ezekre az iratokra nem sikerült rátalálnunk). Az azonban az eseti iratokból és az 1820-as évektől fennmaradó kimutatásokból is látható, hogy már a cseh-morva misszió utáni első évtizedben megjelentek Magyarországon a szolgálatképtelenné váló repatriálók, s sorsuk egy emberöltőnyi időre feladatot adott a tiszáninneni egyházi vezetőknek.

¹⁸ Uo., A. XXVIII. 10.699.

¹⁹ Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenstől*, Sárospatak, 2017, 64–66.

VISSZATÉRÉS A SZÓSZÉKRE – AKTÍV LELKÉSZEK REPATRIÁLÁSA

A repatriálók másik nagy csoportjába azok tartoztak, akik még akár évtizedeken át aktívak maradtak, csak éppen Cseh- vagy Morvaországból szerettek volna hazaköltözni. Ezt általában a külföldi viszonyokkal, a mostoha körülményekkel magyarázták. A panaszok között immár nem kizárólag a cseh és morva vidékek szegénysége szerepelt. A misszió kezdetekor gyakorlatilag egyöntetű volt a félelem, miszerint az ifjú lelkészek sorsa idegen földön szinte biztosan a végső nyomor lesz. Erről tíz év alatt bebizonyosodott, hogy túlzó tévedés volt. Szegénysége, nyomasztó személyes körülményei miatt eleinte csak a korábbi lečicei lelkész, Fazekas György kérte 1790-ben, hogy Magyarországon folytathassa a pályáját: saját maga szerint leírhatatlan szűkölködés után vágyott volna nyugodtabb helyre.²⁰

Ugyanakkor többen is olyan társadalmi viszonyokról számoltak be, amelyek idegenek és taszítóak voltak a számukra, s ezért szerettek volna hazatérni. Ezek közül leginkább a felekezeti viszonyok a legszembetűnőbbek. Kováts Ferenc például vejenek a hazatérési szándékai kapcsán a vallási villongások veszélyességéről ír. Eszerint Szeghő András azért vágyódott haza Bošínból, mert a babonás katolikusok őt vádolták meg egy pajta felgyújtásával, ami miatt nem lehet ott hosszan maradása – eddig is csak az isteni gondviselés mentette meg a dühös tömegtől. Egy másik szuperintendensi címig jutott pap, Szűcs Sámuel 1798-ban kérvényezte hazatérését, miután „15 évig hazámon kívül bujdoztam”.²¹

1799-ben Csider Imre még Csehországból, Lečicéből írta levelét. Bár ő nem unta meg a roppant terheket, amelyeket akkor már 17 éve hordozott türelemmel, de három gyermekéről gondoskodni szeretett volna. Tizenhárom éves lánya lassan eladósorba került, ám Csehországban csak jobbágyokat találhatott, a telkes vőlegények „minden szemérem nélkül” 900–1000 forint hozományt kértek az apjától. Nyolcéves fiát is taníttatni szeretete volna, természetesen Magyarországon. Ám ennél is elkésőbbnek találta, hogy a nép „vallásában igen állhatatlan”: a tegnap még református holnap már könnyen a római katolikus hitet követi – írta. Mindezek miatt valami jobb magyarországi helyet kért, cserébe eddigi áldozatos szolgálataiért és viszontagságaiért.²² Ugyancsak haza szeretett volna térni ezzel egyidőben Thuróczy János. A krabčicei lelkész elsősorban fia taníttatására hivatkozott. Az ő nevével azonban nem találkozunk a lelkészi adatárban, egyelőre nem tudni, hogy mi lett a sorsa.²³

²⁰ TIREK Lev., A. XXIV. 8763.

²¹ Uo., A. XXVII. 9870.

²² TIREK Lev., A. XXVIII. 10.322.

²³ Uo., 10.323.

Sallai János 21 évi szolgálat után térhetett haza, és a makkoshotycai eklézsiában (Zemplén vm.) lelkészi állást is kapott. Egy év elmúltával viszont erőtlenségére és szegénységére hivatkozva inkább a deficiensi cassából való részesedésért, tehát lényegében a nyugdíjazásáért esedezett. Újabb két év múlva, 1807-ben már arról számolt be – a szintén zempléni Kenézlőn lakva –, hogy se ruhája, se élelme nem maradt.²⁴

Nagyon érdekes Galambos Sámuel levele. Az 1783-ban Soběhrdy gyülekezetébe került Galambos 1810-ben többek nevében teljes elszegényedésről panaszkodott, s segítséget kért.²⁵ Igaz, egy következő évi levelében, amelyben ismételten hangsúlyozta nyomorát, azért azt is megjegyezte, hogy több volt csehországi társa elég jó helyre került: így Fazekas György Lakra, Baranyai Albert pedig Tomorra – miközben ő meg Sajókazincon, hivatal nélkül kénytelen nyomorogni.²⁶ Galambos nyomora tartóssá vált, s a következő években rendszeresen volt kénytelen valamilyen kis alamizsnáért esedezni.²⁷ A problémákat növelte, hogy római katolikusnak született cseh felesége tartós ágybeteggé vált. Ezen a helyzeten aztán 1811. évi rudabányai alkalmazása segített. Más kérdés, hogy alig szilárdult meg Galambos anyagi pozíciója, máris viszályokba keveredett. Néhány év múlva aztán már a személyét is sújtó ellenségeskedésekről kellett beszámolnia a feletteseinek, mindamelllett, hogy leírása szerint még egyetlen év sem adódott, amikor hiánytalanul hozzájutott volna a fizetéséhez.²⁸

Összességében a tiszáninneri egyházkerületből Cseh- és Morvaországba került 38 lelkész közül 11-et találhatunk meg a 19. század eleji Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészi adattárában.²⁹ Névazonosságok azonban árnyalhatják a képet, s előfordulhat, hogy ennél egy-két fővel kevesebb járt valóban Cseh- vagy Morvaországban. Azaz nagyjából minden negyedik kikerült lelkész nemcsak visszatért Magyarországra, de ott lelkészi hivatalt is vállalt.

²⁴ Uo., A. XXXI. 11.989.; Uo., A. XXXIII. 12.597–598. 1811. évi hasonló panasza: Uo., A. XXXV. 13.868.

²⁵ Uo., A. XXXV. 13.595.

²⁶ Uo., 13.758.

²⁷ Uo., 13.911.

²⁸ Uo., A. XL. 16.352.

²⁹ Ugrai János: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei. Adattár*, Sárospatak–Tiszaújváros, 2017, <http://patakarchiv.hu/portal/e-konyvtar/adattar>.

Ugrai János

Név	Első csehországi / morvaországi szolgálati hely	Magyarországi szolgálati helyek a Tiszáninneni Református Egyházkerületben
Bereti István	1784: Velenice	1798–1802: Hejőszalonta (Borsod) – 1 1803–1805?: Sajóecseg (Borsod) – 4 1803? –1806+: Kistokaj (Borsod) – 4
Breznai István	1782: Javornik	1778–1814: Gálszécs (Zemplén) – 7, 10, 8
Csider Imre	1783: Semtš	1800–1815: Zádorfalva (Gömör) – 8, 4, 7
Fazekas György	1784: Lečice	1792–1794: Onga (Abaúj) – 5 1811–1813: Lak (Borsod) – 5 1813–1819: Izsófalva (Borsod) – 4, 7
Gaál István	1783: Telec	1821–1822: Bodzásújlak (Zemplén) – 4
Galambos Sámuel	1783: Soběhrdy	1812–1838: Rudabánya (Borsod) – 3, 3, 4, 5, 6, 3
Kapossy Sámuel	1783: Nebužely	1801–1807: Gortvakisfalud (Gömör) – 2, 5
Sallai János	1783: Dvakačovice	1805–1807: Makkoshotyka (Zemplén) – 2 1807–1821: Kenézlő (Zemplén) – 1, 2, 2, 1
Szeghő András	1783: Krakovany	1800–1805: Harsány (Borsod) – 4 1805–1807: Tiszaszederkény (Borsod) – 4 1807–1830: Nemesbikk (Borsod) – 4, 6, 4, 4, 3, 4
Szeremlei István	1783: Velim	1831–1835: Martonyi (Borsod) – 4
Szűcs Sámuel	1783: Černa	1810–1813: Rásonysáp (Abaúj) – 5

A TISZÁNINNERI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLETBEN
SZOLGÁLATOT VÁLLALÓ REPATRIÁLÓ LELKÉSZEK

Egy aránylag bonyolult, s még tökéletesítés alatt álló módszerrel igyekszem meghatározni, hogy a Tiszáninneri Református Egyházkerület gyülekezetei a 19. század első felében milyen erősek voltak, mennyire vonzhatták oda vagy tarthatták helyben a lelkészeket. Egy 11 fokú skálát alakítottam ki, amely alapján ötévenként rangsorolom a gyülekezeteket. A számos módszertani problémát felvető eljárás lényege, hogy ne csak a lelkész fizetését vegyük alapul, mert azt a természetbeni juttatások nagy aránya miatt lehetetlen összehasonlítani egy teljességre törő adatbázisban, és mert más szempontok is (pl. a település felekezeti arányai, településföldrajzi adottságai, a gyülekezet társadalmi összetétele stb.) döntően befolyásolhatták egy-egy gyülekezet „vonzerejét”. Helyette a híveknek az adakozási hajlandóságát vizsgálom, amelyet egyetlen, az eklézsiától független cél (a bécsi protestáns ágens díjazása) érdekében fejtettek ki.³⁰

A fenti táblázatban a magyarországi gyülekezetek neve mellett található számok ezt az éppen az adott ötéves ciklusra érvényes rangsorszámot mutatják. Ahol az illető lelkész szolgálati helye több ötéves ciklust is érintett, ott egymás mellett több rangsorszám is olvasható. Ez elvileg arra is jó lehet, hogy képet alkossunk arról, miszerint egy hosszú-hosszú ideig egy helyben maradó lelkész tudott-e erősíteni a hívek és a gyülekezet kapcsolatán, tudta-e érdemben növelni a gyülekezet lelkészt megtartó vonzerejét.

A kapott eredmények azt mutatják, hogy a Cseh- és Morvaországból patriáló lelkészek igazán tekintélyes (9–11. rangsorszám) gyülekezetben sosem folytathatták magyarországi szolgálatukat, az ennél egy szinttel lejjebb (6–8-as rangsorszám) lévõben pedig közülük csak néhányan teheték meg ezt. Breznai István a zempléni Gálszécsen és Csider Imre a gömöri Zádorfalván találhatott rögtön olyan közegre, amellyel alapvetõen elégedett lehetett külföldi „kiküldetése” után. A többiek közel fele-fele arányban oszlottak meg a rendkívül gyenge (1–2. sorszám) és a közepesen gyenge (3–5. sorszám) gyülekezetek között. A hosszabb idõt egy helyen eltöltõ repatriáló lelkészek csak ritkán tudtak olyan hatást kifejteni, amelynek nyomán a hívek áldozatkészsége számottevõen nõtt volna: ez leginkább csak Breznainak és a rudabányai Galambos Sámuelnek sikerült.

³⁰ A módszert és az adatbázis rangsorszámait két résztanulmányban már használtam, az elsõ gyermekbetegségeket így volt alkalmam orvosolni. A most közölt adatok alapvetõen megbízhatónak tûnnek. A módszert magyar nyelven röviden ismertettem: Ugrai János: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század elsõ felében, *Századok* 154(2020/1), 73–76.

Ezen mutató alapján az aktív lelkészként repatriálók elég egyértelműen az északkelet-magyarországi református prédikátorok alsó és középső harmadában tudtak megragadni. Tekintélyes lelkész szinte egyikükből sem lett hazai karrierjük során. Annak nyomával sem találkoztunk, hogy bármelyikőjük kapcsán is felmerült volna, hogy egyházmegyei vagy egyházkerületi szinten vezető tisztségviselővé (pl. esperessé) választhatták volna.

ÖSSZEGZÉS

A cseh- és morvaországi protestantizmusnak a türelmi rendelet utáni újjászületésében kulcsszerepet játszott a magyar hittestvérek segítségével. A mintegy 70 újjászervezendő református gyülekezet kétharmadába Magyarországról érkeztek a lelkészek. A legnagyobb részt ebből a Tiszáninneri Református Egyházkerület vállalta, amely közel 40, javarészt pályakezdő fiatalat győzött meg a cseh–morva misszióban való részvételről.

Egy bő évtizeddel a kitelepülés 1782–84 közötti csúcsideje után új formái jelentek meg Sárospatakon a cseh–morva misszióknak. Részből a Sárospataki Református Kollégium fogadott cseh- és morvaországi tanulókat, akik döntően a lelkészképzésben vettek részt. A sárospataki iskolai anyagokból – minden forrás nehézség dacára – kb. 60 érintett diák adatait tudtuk feltárni. Közöttük vannak magyar felmenőkkel egyáltalán nem rendelkezők, s olyanok is, akik komoly iskolai pozícióra tettek szert, s feltételezhetően kiemelkedően sikeresek voltak tanulmányaikban. A csaknem teljesen homogén magyar református színezetű kollégiumban a cseh- és morvaországi diákok folytonos jelenléte mindenképpen feltűnő jelenség volt a 19. század első harmadában.

A misszió másik következménye a repatriálás volt. A kitelepülő lelkészeknek közel a fele tért aztán vissza a következő évtizedekben a tiszáninneri egyházkerületbe. Egyik csoportjuk vagy valamilyen betegség vagy az öregség miatt rögtön segélyre is szorult, illetve az érintettek halála után az özvegyek, árvák magyarországi visszatelepüléséről kellett gondoskodni. Másik csoportjuk – a cseh–morva misszióban résztvevők negyede – az északkelet-magyarországi térségben folytatta lelkészi pályáját. Különösebben kiemelkedő, gazdag vagy erős gyülekezetbe egyikük sem került, s fontosabb egyházi vezetői tisztség viselésére sem kaptak megbízást. Átmeneti elhelyezkedési nehézségeket követően általában közepes vagy annál – esetenként sokkal – gyengébb gyülekezet élén tudták Magyarországon folytatni a pályájukat.

Mondhatni, a lelkészek ezen megoszlása tovább erősítette a cseh–morva és a magyar reformátusok közötti identitás-közösség érzését. Mivel az 1780-as években Cseh- és Morvaországba kikerült lelkészek nem mindegyike maradt külföldön, de ugyanakkor nem is mindegyikük repatriált, évtizedeken át megmaradt a két térség közötti, személyes élményeken és ismeretségeken alapuló kapcsolat. Egyik országban sem szigetelődtek el a cseh–morva misszióban résztvevők, nem képeztek egy olyan zárványt, amely a szülőföldjüktől való végleges elszakadással, s ezáltal szükségszerűen és kivétel nélkül a cseh- és morvaországi asszimilációval járt volna. Az anyaországba visszatérőket pedig ha nehézségek árán is, s távolról sem kiemelkedő mértékben, de segíteni tudta az egyházkerület.

A tiszáninneri reformátusok esetében az sem mellékes körülmény, hogy a repatriálók segítése milyen szorosan összekapcsolódott az egyházkerület intézményesülésének és az egyházkerületi irányítás szakszerűbbé válásának folyamatával. Ez a kölcsönhatás ráadásul határozottan kétirányú volt, hiszen láthattuk: a cseh–morva misszió megszervezése és gyors sikere a Tiszáninneri Református Egyházkerület belső fejlődéstörténete szempontjából is kiemelkedő jelentőségű.

FÜGGELÉK

Cseh- és Morvaországból érkező, Sárospatakon tanuló diákok időrendben
(zárójelben a tanulói névsorokban az utolsó előfordulás évszámával)

- 1800 Kubesch Mathaeus (1811), Opotsenszki Georgius (1800)
- 1801 Nesper Josephus (1801)
- 1802 Flajscher Antonius (1802), Frantzant Venceslaus (1802), Zajitz Georgius (1802)
- 1803 Kis Beniamin (1803)
- 1805 Végh Josephus (1809)
- 1806 Tardi Gerschon (1810)
- 1807 Rimany Josephus (1810), Schedivi Josephus (1810)
- 1808 Fazekas Georgius (1810)
- 1809 Toronyay Josephus (1813)
- 1810 Irista Josephus (1816), Janota Joannes (1814)
- 1811 Stepanyek Georgius (1816)
- 1812 Fleischer Josephus (1818), Zajtz Joannes (1818)
- 1814 Marton Michael (1817), Perklich Antonius (1816), Vidrál Franciscus (1822)
- 1815 Fleischer Carolus (1827)
- 1816 Bory Stephanus (1824), Szvoboda Joannes (1822)
- 1819 Filippi Franciscus (1822)
- 1820 Esztenák Josephus (1824)

- 1821 Neszed Josephus (1822)
 1824 Gacser Josephus (1824), Kazay Johannes (1832), Kosúth Antonius (1826),
 Romesch Stephanus (1824), Tardy Stephanus (1833), Toms Venzeslaus (1831)
 1825 Gál Franciscus (1826), Gáspár Joannes (1828), Jelen Joannes (1830),
 Mikuletzky ? (1829), Tardy Moses (1827)
 1826 Holli Paulus (1828), Kral Franciscus (1835)
 1827 Jaron Vintentius (1827)
 1828 Holly Josephus (1833), Repa Joannes (1831), Totusek Josephus (1832)
 1829 Nyitzek Andreas (1833), Urbanek Josephus (1829)
 1832 Schollin Johannes (1837)
 1833 Karla Johannes (1833), Schlachta Josephus (1836)
 1834 Serák Franciscus (1843)
 1835 Fikkel Samuel (1836), Kiss Ludovicus (1836)
 1836 Hohneh Josephus (1843), Opotsenszky Josephus (1837)
 1840 Veherták Franciscus (1840)

RÖVIDÍTÉSEK

TIREK Lev. – Tiszánineni Református Egyházkerület Levéltára

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ballagi Aladár: Magyar ref. papok Csehországban, *Protestáns Egyházj és Iskolai Lap* 40 (1897), 1291–1295, 1318–1324. hasáb.
 BOLOM–KOTARI, Sixtus: Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870), *Český časopis historický* 117(2019), 318–346.
 BOLOM–KOTARI, Sixtus: Proměny společenského postavení Uherských tolerančních pastorů v černách a na Moravě v období kolem roku 1800, *Studia Historica Nitriensia* 24(2020/1), 93–110.
 BOLOM–Kotari, SIXTUS–Krejčová Zavadilová, Gabriela–Severa, Michal–MÉSZÁROS Andor (edd.): *Zrození z osvětských reform: Integrace skupiny tolerančních kazatelů z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)*, Prag, 2021.
 DIENES Dénes: Az első püspökválasztás a tiszánineni református egyházkerületben, in Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatál egyháztörténelemszék írásai*, Miskolc, 1999, 63–75.
 DIENES Dénes: *A miskolci református egyházközösség 1703–1918*, Sárospatak, 2002.
 KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ, Gabriela–Stoklasová, Hana: Evangeliční kazatelé z Uher: formování nové společenské skupiny, *Cornova* 6(2016/1), 35–60.
 KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ, Gabriela: Nástin vývoje počtu obyvatel a členů evangelického sboru h.v. v Moravě v době toleranční 1783–1874, *Jihočeský sborník historický* 87(2018), 227–242.
 MELMUKOVÁ–ŠAŠECÍ, Eva (ed.): *Evangeliční v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice, Verbum, 2017.

- PRAŽÁK, Richard: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén. *Századok* 98(1964/1). 3–41.
- HREJSA, Ferdinand: *A csehek magyar apostola. Végb János élete (1755–1830)*, Debrecen, 2002.
- UGRAI János: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*, Sárospatak-Tiszaújváros, 2012, www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf.
- UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. Adattár*, Sárospatak–Tiszaújváros, 2017, <http://patakarchiv.hu/portal/e-konyvtar/adattar>.
- UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig*, Sárospatak, 2017.
- UGRAI János: A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei. Óri Fülep Gábor egykorú feljegyzései, *Historia Ecclesiastica* XI(2020/1), 235–255.
- UGRAI János: Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében, *Századok* 154(2020/1), 73–76.

ABSTRACT

János Ugrai: *The Afterlife of the Bohemian Mission in the Cistibiscan Reformed Church District around 1800*

The help from fellow believers in Hungary played a crucial role in the revival of Protestantism in Bohemia and Moravia after the Edict of Toleration. Two thirds of the approximately 70 reorganized Reformed congregations had Hungarian pastors from Hungary. The majority of these pastors were delegated by the Cistibiscan Reformed Church District, which convinced almost 40, mainly early-career young preachers to participate in the “Bohemian mission.” While the work done in Bohemia and Moravia by the pastors concerned has been discussed in detail, the research of most events that happened in Hungary simultaneously has so far been largely neglected. Their mission was, however, a relationship with two ends. The aim of this paper is to somewhat remedy this lack by collecting data on students of the Reformed College of Sárospatak and the repatriation of Toleration Preachers and their widows.

Keywords: Czech History, Hungarian History, Protestantism, Toleration Preachers, Cistibiscan Reformed Church District, repatriation

SÁROSPATAK ÉS DEBRECEN VONZÁSÁBAN
SZÍVBŐL JÖVŐ KÖSZÖNTÉS
DIENES DÉNES 65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Győri L. János

Magam is debreceni diák voltam, érthető fájdalommal és irigységgel hallgatom volt pataki vagy enyedi diákok meghatott, hálás, színes visszaemlékezéseit, szeretném, ha a debreceni kollégiumot is szakasztott így, sőt még ilyebben emlegetnék. Hiába. Ha van a volt debreceni diákok stílusának sajátossága, hát éppen az ellenkezője az emezekének. A debreceni diákok, legalább is látszat szerint, háládatlanok. Kritizálják alma materüket, nincsenek vele megelégedve... Elhiszem, hogy a pataki és enyedi iskolák hangja más. Azok felülről-lefele alapított iskolák, nagyurak, fejedelmek gyönyörű alkotásai. Érzik ezt a hálás és nemes-emberré tett diákok s meglát-szik az ellágyulás még a hangjuk rezgésén is. A debreceni kollégium plebejusabb alkotás, hangja is szabadszájúbb, kritikaibb. De nagyon kálvinista és minden örö-münkre érdemes vonása a tanítványi »háládatlanság«, mely nem egyéb, mint a pro- testáns szellem kötelező kritikai velleitása, a semper reformari debet elve. A fészek-hagyó diákság szellemi magatartása ez, más szellemi légkör fészeklakó diáksá- gának lágyabb, engedelmesebb, magamegadóbb gesztusaihoz viszonyítva. (Karác- sony Sándor: *Ocsudó magyarság*. Bp., Exodus, 1942, 465–469.)

Karácsony Sándor fenti gondolatmenetének második elemével, miszerint a pa- taki szellem fészekmelege mögött valami jó értelemben vett szolgálalkúság rej- tőzik, szemben a debreceni plebejus szókimondással, igencsak lehet vitatkozni, abban azonban a 20. század nagy pedagógiai gondolkodójának feltétlenül igaza van, hogy a patakiak iskolájukhoz általában ragaszkodóbbak (fészeklakók), mint a debreceniek (fészek-hagyók). A debreceni és pataki szellem közötti különbség- ről régóta vita folyik, de a kétféle habitus leírásán túl az okok feltárásával még adósak vagyunk. A 65. születésnapját ünneplő sárospataki kollégám, Dienes Dénes köszöntése ürügyén én sem vállalkozom e rejtély megfejtésére, főhajtás- ként csupán néhány apró adalékkal kívánom gazdagítani a pataki szellem dicsé- retét, miközben arról szólok, hogy debreceni diákként, majd tanárként és a régi magyar protestáns műveltség kutatójaként hogyan lettem és maradtam magam is a pataki szellem örököse.

A történelmi Borsod és Abaúj vármegyék határán, de a borsodi oldalon, Lak községben nőttem föl. Édesapám itt volt református lelképásztor, amihez a kör-

nyékbeli falvak gyors néptelenedésével az 1960-as évek végére megkapta előbb Hegymeget és Tomort, majd Szakácsit is. Gimnáziumi és teológiai tanulmányait Sárospatakon végezte, s nem sokkal a Pataki Kollégium iskoláinak államosítása előtt, 1949-ben szerzett lelkészi oklevelet. Pataki diákként intenzíven részt vett a Kollégium irodalmi életében: éveken át írta a legációk választások hagyományához kapcsolódó, a teológus diákkélet hétköznapijait bemutató elekcíós verseket, színdarabokat, bibliai tárgyú regényt írt, versei többfelé is megjelentek. A versírást lelkészként sem hagyta abba, de ekkor már csak a gyülekezeti életet szolgáló biblikus szövegeket és szavalókórusokat szerzett.

Hatan voltunk testvérek, történetekre éhesen, s mivel a televízió az 1960-as években ritkaságszámba ment, amitől ő különben hitbéli meggyőződése szerint tudatosan is tartózkodott, esténként bibliai történetekkel, mesékkel, anekdotákkal szórakoztatott, nevelt bennünket. Utóbbiak között bőven akadtak sárospataki históriák is. Élesen megmaradt emlékezetemben a nagyotmondó pataki diáknak a perkupai erdőben eltévedt legátusról szóló története, aki állítása szerint éjfélkor száz farkassal találkozott, de miután diákhallgatósága hitetlenkedett, lejjebb-lejjebb szállította a farkasok számát, míg végül már azért kellett könyörögnie, hogy legalább elhiggyék, valóban mozgott a bokorban valami. Később, felnőtt fejjel jöttem rá, hogy a történet nem más, mint a 20. század eleji pataki diákvilágot színesen megjelenítő *Pataki diákok* című regény nyitó fejezete. Hogy édesapám ismerte-e Komáromi János mára méltatlanul elfeledett alkotását, vagy egymástól függetlenül mindketten ugyanabból a szóbeli hagyományból merítettek, már sosem fog kiderülni. A pataki történetek nyomán 10-12 évesen már ismerem Újszászy Kálmán, Szabó Zoltán, Koncz Sándor és Nagy Barna nevét is. Hogy ezek a kiváló professzorok milyen szerepet játszottak a világháborút megelőző években s pár évig még azt követően is az egyházszociológia, a filozófia vagy a Kálvin-kutatás terén, az csak jóval később tudatosult bennem. A pataki teológia és gimnázium 1952-es bezárása után Koncz Sándor a szomszédos Alsóvadászra került lelkésznek, s arra még halványan én is emlékszem, hogy édesapámat, mint egykori tanítványát meg-meglátogatta. Szabó Zoltán Noszvajban lelkészkedett, s mint később megtudtam, ő is levelezett volt tanítványaival, így édesapámmal is. Egyedül Újszászy Kálmán maradt Patakon, az egyház kezelésében maradt közgyűjtemények vezetőjeként. Édesapám rendszeresen elküldte neki bibliai tárgyú verseit, s ő rendre válaszolt is a küldeményekre, további munkára biztatva egykori diákját. 1971-ben az Egyházkerület főgondnokaként ott volt a laki templom felújítása alkalmából tartott hálaadó istentiszteleten, ahol köszöntőt is mondott. Bennem, a 13 éves kamaszban talán ekkor kapcsolódott hozzá a tudós ember alakjához az a komoly megfontoltság, egyszerűség, bölcsesség és mélységes alázat, amelyet megjelenésével közvetített. Édesapám egy

évvel később bekövetkezett hirtelen halála után pár nappal megrendülten írt levelet megözvegyült édesanyámnak, amely pár évvel ezelőtt került a kezembe. Később akárhányszor Patakon jártam, s betértem a Kollégium, Kálmán bácsi mindig olyan szeretettel fogadott, mintha én magam is tanítványa lettem volna. Később, amikor a régiség kutatásában már látható eredményeim voltak, valamikor a rendszerváltás után, azzal is megtisztelt, hogy elhíresült diófája alatt tokaival koccinthatunk. Ezekről a katedrájukat veszített professzoroktól tanultam meg, hogy a tanár feladata nem ér véget diákjai végbizonyítványhoz juttatásával, hanem az egy egész életre szóló feladat.

Az első író, akivel találkozhattam, szintén Patak bocsátotta útjára. 12-13 éves lehettem, amikor édesapám kézen fogott, s elvitt a helyi művelődési házba író-olvasó találkozóra, ahol egykori sárospataki diáktársa, Fekete Gyula volt a meghívott vendég. Megragadott markáns, magyaros arca, jellegzetes bajusza. Úgy éreztem, olyan ő, mint a falunkbeli gazdák valamelyike, csak egy kissé úriasabb kivitelben, simára borotvált arccal, fehér ingben, vasalt nadrágban. Tőle hallottam először, hogy a legprózaibb dolgok is versbe foglalhatók. Rímekbe szedve sorolta az egykori pataki legációk helyeket, ahogy azt diákkorában megtanulta. Csapnivaló általános iskolai magyartanáromnak hála, bennem a magas irodalom addig érthetetlen szövegek halmazát jelentette, Fekete Gyulát hallgatva viszont elcsodálkoztam, hogy minden szavát értem egy élő írónak, s talán öntudatlanul is ekkor fogalmazódott meg bennem, hogy az írástudó feladata elsősorban az, hogy amit ír, az valahol összeérjen magával az élettel. Fekete Gyula olyan mély benyomást tett rám, hogy elérhető írásait gimnáziumi és egyetemi éveim alatt mind végigolvastam. Ma már bevallhatom, hogy huszoneves férfiként azért vettem kézbe rendszeresen, de titokban a *Nők Lapját*, hogy a családról és a népesedésről megfogalmazott gondolatait frissiben olvashassam. Népesedési gondjainkról elsőként beszélt a magyar szellemi élet képviselői közül, s amit ő negyven-ötven esztendővel ezelőtt már pontosan látott, az iránt a hazai politika csak a legutóbbi években lett érzékeny. Ma már nyilvánvaló, hogy küldetésének gyökerei, tehetségén és ritka józanságán túl, a magyar protestáns irodalmi hagyományokban, közelebbről a pataki Kollégium szellemiségében is keresendő.

Gyerekkoromnak még egy emléke kívánczik ide. Miután Sárospatakon megszűnt a Teológia, a Tiszáninnen is Debrecenből kapott legátusokat. Emlékezetem szerint többnyire tiszáninneri illetőségű lelkészjelöltek jöttek hozzánk ünnepi követségbe, leginkább olyan lelkész kollégák gyermekei, akiknek szülei édesapámnak egykor pataki diáktársai voltak. Volt ebben valami belterjesség, de ugyanakkor az összetartozás ösztöne is diktálta ezt a gyakorlatot. Visszatekintve, úgy érzem, az egykori pataki diákok lelkük mélyén sosem nyugodtak bele iskolájuk elvesztésébe, és a Kollégiumhoz való ragaszkodásukat ilyen apró gesztusokban is kifejezték.

Sárospataki hagyomány szerint különben a legátusokat egy-egy kisdíák is elkísérte a meglátogatott gyülekezetbe mendikánsként. A legátus prédikált, a mendikáns köszöntőverset mondott. Verselgető édesapámtól két ilyen vers is ránk maradt teológus diák korából. A pünkösdi szövegváltozat pontosan jelzi, milyen közvetlen, családi kapcsolatban állt egymással iskola és gyülekezet még a háború utáni évek Magyarországon is:

„Pünkösdi örömmel köszöntöm e házat,
Üdvözetét hozom ősi iskolánknak.
Pataki diákszív áldást kíván rátok,
Terhes magyar földön ünneplő családok.”

Az én gyermekkoromban tehát már debreceni legátusok jöttek a vidékünkre, de mivel Patakon már gimnázium sem működött, a mendikánsok elmaradtak. De a pataki szív ezt a hiányt is áthidalta valahogy. Lelkészgyerekek, így két bátyám és én is, a közeli gyülekezetekben mendikánsként kísértük a legátust. Hogy ez mennyire volt általános, vagy csupán édesapám és barátai őrizték szűk körben e hagyományt, nem tudom, mindenesetre jó lenne a még élő tanúkat kifagtatni a kérdésről.

Ilyen pataki gyökerű impulzusok után kerültem az egyedülként reformátusnak megmaradt debreceni Kollégium Gimnáziumába 1972 szeptemberében. Gyermekkori élményeim alapján az élt bennem, hogy az egyházi gimnázium jó dolog, élhető, befogadó közösség. Igazságtalan lennék Debrecennel szemben, ha azt állítanám, hogy ez nem így volt. A debreceni Kollégium az én diákkoromban szellemi, lelki sziget volt abban az értelemben, hogy itt végre nem jelentett hátrányt az egyházi kötődés, vagy bármilyen származás, s nem működtek ideológiai, politikai kényszerek. Bár képességeiket tekintve nagyon vegyes képet mutatott a diákság, aki tanulni akart, felkészült tanáraitól sok ismeretet szerezhetett, s az intézmény országos beiskolázása révén komoly kapcsolati tőkére is szert tehetett az itt tanuló. Ugyanakkor a társtalanság komoly torzulásokat is eredményezett az iskola szellemiségében. Nem egészen azt kaptam tehát tőle, amit a gyermekkori pataki impulzusok nyomán lelkem mélyén vártam. Hogy ebben Debrecen másságának volt-e nagyobb része, amiről fentebb Karácsony Sándor is ír, vagy inkább az egyházi örökséget tudatosan negligáló szocialista korszellem okozta, ma már nem lehet megállapítani. Mint ahogy arra sem tudunk választ adni, hogyan alakult volna Sárospatak szelleme a szocializmus évtizedeiben, ha a debreceni mellett az ottani Kollégiumot is az egyház kezelésében hagyják. Egy biztos: diáktársaimmal együtt Debrecenben kiváló tanári személyiségekkel találkoztunk, akik egyenként mély benyomást tettek ránk. Ilyen

volt az irodalmár Tóth Béla, akit én már csak nyugdíjasként ismerhettem meg, de amikor értesült érdeklődésemről, szárnyai alá vett, s utolsó éveiben atyai támogatómmá vált. Dr. Rózsai Tivadar vallásánár teológiai fejtegetéseit alig értettük, de az ügy iránti komolysága, fanyar, de megnyerő humora sokakat megigéztet, s diáktársaink közül számosan választották a lelkeszi pályát. Az akkor még pályakezdő Berkesi Sándor zenetanár már akkor is szakmája igazi mestere volt, s diákjai országos versenyeket nyertek. A Kollégium másik intézményében, a Teológiai Akadémián a fentiekhez hasonló szerepet játszott Török István és Czeglédy Sándor professzor. Ezek mellett a nagy egyéni teljesítmények mellett azonban az én diákkoromban a debreceni Kollégium egészének szellemisége inkább a bezártság jeleit mutatta. Ebben az érzésben talán szerepet játszott a lelkünk mélyén élő *Sárospatak-nosztalgia* is, ami a szocializmus évtizedeiben egyházi berkekben egyre erősebbé vált. Itt szándékosan használom a többes számot, hiszen hasonló érzésem nem csak nekem lehetett az 1970-es évek közepe táján Debrecenben, ugyanis diáktársaim között nagy számban voltak tiszáninnyi lelkészgyerekek, akik gyermekkorukban vélhetően az egyémhez hasonló indítást kaptak.

Érettségi után egy évre visszakerültem Miskolcra, hiszen özvegy édesanyám közben oda költözött. Gyermekkori kapcsolataim hirtelen fölérősödtek. Szabó Dániel 1956 után elcsapott debreceni teológus, akit családi kapcsolatok révén már korábban is ismertem, szállodai portás volt ekkoriban a városban, s én mellé kerültem londonernek. Ez a szűk egy esztendő, 1977 szeptemberétől a következő év nyaráig, életem meghatározó időszak. “Danika” körül, mert őt mindenki így ismerte, egy kicsi, de jelentékeny szellemi, lelki sziget képződött. Nem szervezett kör volt ez, hanem egymásba érő alkalmi találkozások sorozata, többnyire az Avas vagy a Pannonia Szálló recepcióján, ritkábban a szálloda valamelyik szobájában vagy éttermében. Egymásnak adták itt a kilincset Dani bátyánk lelkileg többre vágó hazai és külföldi barátai, többnyire fiatalok. Dani még munkatársai közül is többet megnyert Isten ügyének. Rendkívül nyitott személyiség volt, akivel mindenről őszintén és hosszasan lehetett beszélgetni. Egyházi ügyekről diskurálva, emlékszem, hogy olykor Patak is szóba jött. Bár sosem mondta ki nyíltan, hogy hisz a pataki Kollégium visszakerülésében, gondolatai mégis ezt sugallták. Leginkább azt tanultam meg tőle ugyanis, hogy a világ rendje nem statikus, annak történései nem lezártak, ahogy azt a kor hivatalos ideológiája hirdette. Ebben a nyitottságban minden lehetséges volt, még az is, hogy Patak visszatérjen. Mint ahogy Dani a rendszerváltást követően maga is visszatért az egyházi szolgálatba, a Tiszáninnyi Egyházkerület főgondnoka lett, s egy ideig a pataki Teológián is tanított.

Ekkor és itt, a vendéglátás világában ismertem meg Dienes Dénest is, aki a szállodánkban pincérkedett. Műveltségével, nyitottságával, határozott és egyenes jellemével kiemelkedett környezetéből. Nem volt kérdéses, hogy hamarosan másfelé fog tájékozódni. Dani tanácsára néhány hónapig még intenzív orosz nyelvtanfolyamra is jártunk együtt, mert az intézményben akkor éppen ilyen kurzus indult. Engem a következő évben felvettek a debreceni egyetem magyar-német szakára, Dénes pedig a debreceni Teológiára iratkozott be, s később alsóvadászi lelkész lett. Debreceni egyetemi éveim alatt ugyanaz a hiányérzet gyötört, amit a gimnáziumi években is éreztem. A meghitt, őszinte, családias beszélgetések hiányoztak leginkább. És a gondviselés jóvoltából ezen a bajon is egy Patak vonzásába tartozó lelképásztor segített. Egyetemista barátaimmal az 1980-as évek elején rendszeresen felkerestük a taktaszadai parókiát, ahol Szabó Lajos nagytiszteletű úr szemináriumi jellegű foglalkozásokat tartott nekünk egyháztörténeti, egyházismereti, néprajzi témákban. Már nem emlékszem, milyen úton-módon kerültünk vele kapcsolatba, de arra igen, hogy minden alkalommal igen nagy szeretettel fogadott bennünket feleségével együtt, s a több órás beszélgetést követően mindig terített asztal is várt bennünket. Első alkalommal még nem tudtam, de hamarosan kiderült, hogy Lajos bácsi kassai lelkészsége után rövid ideig a sárospataki Teológián tanított, s a rendszerváltás után újra megadatott neki, hogy néhány évig még pataki professzor legyen. Utólag úgy látom, a taktaszadai találkozók leginkább népfőiskolai foglalkozások voltak, anélkül, hogy annak nevezetük volna, s ezt a képzési formát Szabó Lajos a háború előtti Sárospatak gyakorlatából ismerhette. A szadai találkozóra járó barátaim közül két orvos, egy gyógyszerész, egy vegyész, egy mérnök és két tanár került ki. Teológus nem volt köztünk, csak maga az előadó. Igazi református értelmiségképzés volt ez kicsiben, sárospataki szellemben.

1983-tól máig egykori iskolámban, a debreceni Kollégium Gimnáziumában tanítok. Itt néhány fiatal kollégámmal kezdettől fogva tudatosan törekedtünk a személyes közösségi élet erősítésére. Korsós Bálinttal, aki szintén tiszáninneri lelkészgyerekként, erős pataki háttérrel került Debrecenbe, az önképzőköri mozgalomban láttuk a kitörés esélyét, amivel szép sikereket értünk el. Hogy mindkettőben mekkora szerepet játszottak sárospataki gyökereink, nehéz lenne megmondani. Korsós Bálint korai halála miatt erről már nem tud nyilatkozni, én magam úgy érzem, hogy ha nem is tudatosan, de volt benne pataki hatás is. Különösen a taktaszadai élmények voltak számomra inspirálóak. Rám ez idő tájt nagy hatással voltak a Barcza Józseffel folytatott beszélgetések, aki kutatóprofesszor, majd rövid ideig levéltárigazgató volt a debreceni Kollégiumban. Jóska bácsi nagyon szerette Patakot, és nehezen viselte Debrecent, s még írása is megjelent a kétféle szellemiségről. Tőle hallottam először a pataki diákok exodusáról,

arról hogy a sárospataki Teológia bezárása után az onnan Debrecenbe került diákok egyik éjszaka titokban, de nagyon is szervezeten hogyan tértek vissza Patakra, követelve az ottani oktatás újra indítását, s végül hogyan kényszerültek vissza Debrecenbe, ami után néhányukat ki is csapták. Ő maga is részese volt ennek a vállalkozásnak, ami egy életre szóló lelki munícióval fegyverezte föl.

A rendszerváltás körül intenzívebbé váltak a két szomszéd vár, Debrecen és Sárospatak közötti személyes kapcsolatok. Az akkor már nagybeteg Rózsai Tivadar 1989 nyarán nyugdíjasként még azt tervezte, hogy ősztől az induló pataki gimnáziumban elvállalja egy osztály vallásóráit, halála azonban közbeszólt. Az ekkor virágkorát élő Kollégiumi Kántus karnagya, Berkesi Sándor intenzíven vállalt részt a sárospataki énekkar egyházi szellemű átszervezésében. Barcza József professzor pár évig szintén átjárt Patakra egyháztörténeti órákat tartani. A Teológia újjászervezését különben közelről láttam, hiszen István bátyám, odahagyva az erdőbényei parókiát, mellszélességgel állt bele a szervező munkába. Az intézménynek 1991 nyarán papíron magam is diákja lettem, de mivel debreceni közvetítéssel kaptam egy svájci ösztöndíjat, tanulmányaimat nem kezdtem meg. Visszatérve Zürichből, már nem annyira diákként, mint inkább tanárként tartottak rám igényt. Két éven át egyházi irodalmat és német nyelvet tanítottam a pataki teológusoknak. Utóbbihoz még jegyzetet is készítettem, ami Varga Zsigmond debreceni professzor lektori kiegészítései után valahol elkallódott.

Közben a problémákkal küszködő pataki Kollégium Gimnáziuma körül is mozgolódás kezdődött. Pár fiatal tanár arra biztatott, hogy álljak az élükre, vállaljam el az intézmény igazgatását. Az Igazgatótanács néhány tagja hamarosan fel is keresett Debrecenben, majd meghallgatásra hívtak Patakra. Végül nem rajtam múlt, hogy nem tudtunk megegyezni. Évekkel később a pataki Teológiai Akadémia keresett meg újra, amikor a református közösségszervező szakot indította, s néhány évre ismét pataki óraadó lettem, *A reformáció irodalma* és a *Keresztység és európai irodalom* című kurzusokat elvállalva. Utóbbiakhoz készített jegyzeteimet talán máig használják. Mindkét rövid óraadói tevékenységemhez szép emlékek fűznek, örömmel tölt el, ha kárpátaljai vagy felvidéki útjaim során egy-egy lelkészben egykori pataki tanítványomra ismerek.

Pályám delelőjén, végig tekintve több évtizedes sárospataki szellemi kapcsolataimon, egyre inkább úgy látom, hogy a debreceni és a pataki szellem nem annyira lokális, mint inkább mentalitásbeli és morális tényező. Karácsony Sándor erősen sarkít, amikor a debreceni diákot fészekahagyónak, a patakit fészeklakónak nevezzi. Fészeklakók és fészekahagyók Debrecenben és Sárospatakon egyaránt voltak, vannak és mindig is lesznek, legfeljebb az arányokban lehet esetenként különb-

ség. Jó ezzel tisztában lenni, mert egymás kölcsönös tisztelete és segítése, amire református intézményeinknek a jövőben is szüksége lesz, csak így teljesedhet ki.

Mielőtt ez év március elsejével átvettem a Debreceni Református Kollégium Közgyűjteményeinek irányítását, első utam Sárospatakra vezetett, a témában nálam jóval tapasztaltabb Dienes Dénes egyháztörténész professzorhoz, egyben gyűjteményi igazgatóhoz, hogy a fentiek szellemében tanácsát és segítségét kérem. Kapcsolatunk 1977 óta töretlen maradt, s nemcsak szakmai értelemben korrekt viszony ez, hanem mára egyre inkább baráti is. Minden egyes sárospataki találkozásunk alkalmával ugyanazt a nyitottságot, kedvességet és tiszteletet éreztem részéről, amit elődei, Újszászy Kálmán, Szentimrei Mihály és Benke György is képviseltek. Sárospatakon, Debrecennel szemben, ahol oktatás is működött, a Gyűjtemények jelentette az egyházi folytonosságot, s ennek súlyával a mindenkori igazgató tisztában is volt. Hiszem, hogy Debrecen és Patak őszinte együttműködése egyházunk jövőjének is egyik lehetséges záloga.

Kívánom, hogy a most 65. születésnapját ünneplő Dienes Dénes professzornak, gyűjteményi igazgátónak adjon Isten elégséges erőt és bölcsességet sokrétű munkájának további folytatásához, megkezdett együttműködésünk kiteljesítéséhez!

B) Egyházkormányzók más szerepben

ÖT NAP WITTENBERGBEN

Szabó András

Miskolci Csulyak István peregrinációját egyedülálló részletességgel ismerjük, mivel szinte az összes lehetséges forrás a kezünkben van ezzel kapcsolatban: az útinaplója,¹ az önéletrajza² és az emlékkönyve.³ 1600 elején kapta meg a megbízást a tiszáninneni esperességek tállyai zsinatán, hogy tanítsa Thököly Sebestyénnek, Késmárk urának kisebbik fiát, Thököly Miklóst, s menjen vele Heidelbergbe.⁴ Először csaknem egy esztendeig Sárospatakon tanultak, majd 1601 januárjában Késmárkra mentek, s nyolc hónapon át a Thököly-udvarban tartózkodtak. Innen továbbmentek a görlitz-i gimnáziumba, majd 1603. június 21-én indultak el Heidelberg felé.⁵ Jókora kitérőt tettek Csehországba és Prágába,⁶ majd vissza-

¹ Miskolci Csulyak István: *Diarium apodemicum*, OSZK Kézirattára, jelzete: Oct. Lat. 656, ff. 3–94. – A latin nyelvű kézirat egészében mindmáig kiadatlan, csak részletek jelentek meg belőle.

² *Curriculus vitae Stephani Pastoris Chuliac Miskolcini...*, Uo. ff. 297r–316r; magyar fordítása Ritoókné Szalay Agnes tollából: Bisztray Gyula–Klaniczay Tibor et al. (kiad.): *A tízenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Bp., Akad., 1959, 283–300.

³ Magántulajdonban. Hasonmás kiadása: Dienes Dénes–Oláh Róbert (szerk.): *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Sárospatak–Debrecen, Hernád–TTREK Nagykönyvtára, 2018; Lásd még az egyes bejegyzéseket és átiratukat: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php> (Letöltés: 2021. április 8.).

⁴ Miskolci Csulyak életművével korábban több tanulmányomban is foglalkoztam, ezekre külön nem utalok. Szabó András: Miskolci Csulyak István Heidelbergben, in Kecskeméti Gábor–Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 119–128; Uő: Új megfontolások a Fanchali Jób-kódexről, avagy a 'Szép magyar komédia' másolója, *Irk* 113(2009), 807–825; Uő: Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza. Miskolci Csulyak István (1575–1645), in Mekis D. János–Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Bp., L'Harmattan, 2008, 189–196; Uő: Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól, *Irodalomtörténet* 37(2006), 536–542.

⁵ Az útinapló a Magyarországon már kötelezően bevezetett új gregorián naptárt használja, szemben a Németország protestáns részén még érvényben levő régi, juliánus kalendáriummal, amely tíz nappal kevesebbet számol.

⁶ András Szabó–Marta Vaculínová: Die Beschreibung von Prag und Böhmen im Reisetagebuch von István Miskolci Csulyak, *Studia Rudolphina*, 2(2020), 162–175.

térve német földre, Drezdán keresztül 1603. július elsején érték el Wittenberget, a reformáció városát. Az önéletrajz csak ennyit mond; összesen öt napig maradtak a városban, július 6-án már a közeli Zerbstben voltak.

Többet megtudhatunk az útinaplóból, amely tartalmazza azoknak a városoknak a leírását, amelyeken keresztülutaztak. Miskolci Csulyak – akárcsak a késő humanista értelmiség többi tagja – szenvedélyesen másolja a feliratokat is. Wittenbergben is ez történik: szó esik az Elba folyóról, a vendégfogadóról, ahol megszálltak, a város nevéről, az erődítésekről és a városkapukról. Ezt követően leírja a két templomot, különösen részletesen a vártemplomot, síremlékeivel együtt. Végül rátér az egyetem történetére, épületére, Luther dolgozószobájára, és a „theatrum anatomicum”-ra.⁷ Idáig szó sincs arról, hogy az egyetemen magyar református diákok is tanulnak, s itt működik 1555 óta a magyar diáktársaság, a Coetus Ungaricus.⁸

Mindenféle átvezetés nélkül így folytatódik a szöveg: „Sequitur MATRICULA coetus UNGARICI.”⁹ A diáktársaság anyakönyvéről van szó, amely a legfontosabb dokumentumuk volt, s amely – némileg csonkult formában – ma a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárában található.¹⁰ Miskolci Csulyak természetes módon felvette a kapcsolatot a Wittenbergben tanuló magyarokkal, akik annyira megbíztak benne, hogy kezébe adták az anyakönyvet, amit ő el is kezdett lemásolni. Nem juthatott a végére, mert tovább kellett utazniuk, de így is fontos információkat örökített meg. Ehhez tudni kell, hogy az anyakönyvnek ma már nincs meg az eredeti kötése, s nemcsak hiányoznak lapjai, de a meglévő lapok jócskán össze is keveredtek. Miskolci Csulyak másolás közben rögzítette az eredeti sorrendet, ha ki is hagyott valamit közben, akkor is irányadó lehet az eredeti rekonstruálásában. Az általa leírt szöveget az autográf kéziratból másolva Szilágyi Benjámin István *Synodalía* című 17. századi gyűjteménye is tartalmazza.¹¹ Az átutazó diák „In fronte” megjegyzéssel rögzítette az eredeti borítón olvasható latin epigrammát, amelynek nem ismerjük a szerzőjét.

⁷ Miskolci Csulyak: *Diarium*, ff. 34v–36v.

⁸ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.

⁹ Miskolci Csulyak: *Diarium*, ff. 36v.

¹⁰ *Bursa Víttebergensis... [a coetus anyakönyve]*, TTREK Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 544.

¹¹ Szilágyi Benjámin István: *Synodalía 1522–1650*, TTREK Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 575, 1–8.

Εὐχὴ pro perpetua coetus Ungarici
Wittebergae collecti et colligendi
felicitate.

Sis felix, vigeasque diu, flos inclute, regni
Pannonici et patriae commoda mille feras.
Gratia, visque animi, diae bona munera pacis,
Permansura quies, candidiorque fides,
Firma valetudo, fausti successibus anni,
Sint vitae semper laeta corona tuae.¹²

A belső cím érdekes módon az 1522-es évre utal, itt kezdődik ugyanis Pesti Gáspár 1578-ban összeállított névsora az egyetem magyarországi diákjairól: „*Matricula coetus Ungarici in academia Wittebergensi collecti ab anno Christi 1522.*” De Miskolci Csulyak nem a beiratkozottak névsorával kezd, hanem a diáktársaság 1555-ben elfogadott hatpontos szabályzatával, a tagdíj 1562-es megemelésével, a szabályzat megerősítésével Thúri Farkas Pál és Solti Bernát által 1563-ban, majd az 1586-os könyvvásárlási adósság elleni nyilatkozattal. Ezeket követi az 1568-as esküszöveg a Szentháromságról, illetve az 1593-as új ötpontos szabályzat.¹³ Idő hiányában láthatóan átugrik az eredeti kéziratból és a másolatokból ismert szövegek túlnyomó többségén.

Míndezek után jön a már említett Pesti Gábor-féle diáknévsor 1522-től kezdve 1533-ig, itt azonban elfogyott a másoló türelme, s kihagyta az 1533 és 1555 közöttieket.¹⁴ Jól azonosítható, hogy kik maradtak ki, hiszen a névsor, amely 1555-től már csak a coetus tagjait listázza, 1585-ben megjelent Laskai Csókás Péter *De homine* című művének ajánlásában.¹⁵ Miskolci Csulyak kezdetben mindenkit felsorol a diáktársaság tagjai közül, a vége felé – idő hiányában – egyre inkább csak a seniorok neve marad meg. Egyetlen helyen személyessé válik a felsorolás, ahol ezt olvashatjuk: „*Joannes Czulyak Miscalci pater meus* piae recordationis, 1564. *Cassovia iter ingressus Calendis Augusti Vitebergam pervenit ultimo die mensis Augusti 1564. Patachinum venit pridie nonas Decembris 1560 ad Paulum Thurium.*” Azaz: „Miskolci Csulyak János, kegyes emlékezetű atyám, 1564. Kassáról indult el augusztus elsején, s 31-én érkezett meg Witten-

¹² Miskolci Csulyak: *Diarium*, ff. 36v–37r.

¹³ Uo., ff. 37r–39v; Géza Szabó: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941, 22–24, 39–40, 74, 88, 126–127.

¹⁴ Miskolci Csulyak: *Diarium*, f. 39v.

¹⁵ Laskai Csókás Péter: *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri duo*, Wittebergae, haeredes Iohannis Cratonis, 1585, a4r–b3v.

bergbe. Sárospatakra ment Thúri Farkas Pálhoz 1560. december 4-én.” Kezében kellett legyen apjának valamilyen naplófeljegyzése, onnan tudhatta a pontos időpontokat, s ha már belenézett, mellé írta azt is, hogy a peregrináció előtt mikor kezdett Patakon tanulni az akkori rektornál, Thúri Farkas Pálnál.¹⁶

Az anyakönyv kivonatos másolata végül azoknak felsorolásával zárul, akik akkor éppen a coetus tagjaiként Wittenbergben tartózkodtak: Miskolci Gombos Boldizsár senior, Udvarhelyi Barta Tamás, Váradi Tonsoris István, Váradi Pellionis Mihály, Kecskeméti C. János, Dési Pastoris István, Nagybányai Snobol István, Váradi Mercatoris Lukács, Nádasdi Nagy Benedek, Sziszeki Sartoris Mihály, Bélteki Csanádi István és Dobronoki Fejes István.¹⁷ Érdekes, hogy szinte mindannyiuk bejegyzése megtalálható Miskolci Csulyak István albumában, kivétel Udvarhelyi Barta Tamás, aki már Görlitzben beleírt, s a senior, Miskolci Gombos Boldizsár, aki talán a Csulyak által jelzett betegsége miatt maradt ebből ki. Ugyanekkor ott van az emlékkönyvben Vizsolyi Hunyor János, akit az úti-napló kifelejtett a felsorolásból.¹⁸ Érdekes megnézni azt is, hogy az egyetem professzorai közül kik szerepelnek az albumban. Friedrich Taubmann (1565–1613), a poétika professzora és neolatin költő,¹⁹ aki nagyon jó kapcsolatban volt a magyar diákokkal, számos alkalmi verset is írt hozzájuk. Melchior Jöstel (1559–1611), a matematika professzora,²⁰ ifjabb Balthasar Menz (1537–1617) koszorús költő és történész,²¹ aki igen sok magyar kiadványban helyezett el latin költeményt, több mint húsz esztendőn keresztül. Rajtuk kívül még Jakob Cocus (Koch) orvosprofesszor (1570 k.–1638), aki ebben az esztendőben kapta meg a kinevezését.²² Menznek a házában is járt Miskolci Csulyak, ugyanis a névsorok után egy mondatban megemlítette a város piacterét, majd egy olyan kétsoros latin epigrammát jegyzett fel, melyet nála olvasott.²³ Feltűnő, hogy egyetlen teológus sincs közöttük, az ortodox lutheranizmus fővárosává vált Wittenbergben el-

¹⁶ Miskolci Csulyak: *Diarium*, f. 40r.

¹⁷ Uo., f. 41r.

¹⁸ Szabó: *Coetus*, 98, 131–132, 133, 173–174, 194–195, 202, 204, 253–254, 277–278, 284–285, 291–292. – Vö. a korábban már idézett honlappal: <http://iaa.bibl.u-zegeed.hu/index.php> (Letöltés: 2021. április 9.)

¹⁹ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz82191.html#adbcontent> (Letöltés: 2021. április 9.)

²⁰ Heinz Katho: *Die Wittenberger Philosophische Fakultät 1502–1817*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2002, 229.

²¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Balthasar_Menz_der_J%C3%BCngere (Letöltés: 2021. április 9.); Szabó, *Coetus*, 29–30.

²² Heiner Lück: *Alma Leucorea. Eine Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle, Universitätsverlag, 2020, 169.

²³ Miskolci Csulyak: *Diarium*, f. 41r.

sősorban a filozófiai (artes) és az orvosi fakultás tanárai voltak jó viszonyban a kálvinista magyar diákokkal.

A Wittenbergéről szóló szövegrész egy utalással zárul a korszak földrajzi alapművére, Sebastian Münster *Cosmographiá*-ja 3. könyvének 452. fejezetére, ahol a vár és a vártemplom építéséről beszél.²⁴ Összességében pozitív képet kapunk a városról és az egyetemről, csak Csulyak egy későbbi, Szenci Molnár Alberthez írt levelének megjegyzéséből derül ki, hogy azt a fajta latin (görög, héber) nyelvű iskolai humanizmust, ami az itteniek sajátja volt, egy kissé elavultnak tartja. Ezt írta 1608. július 17-én: „Nativo sermone Witebergam ad populares ne scribe, sunt enim quidam (proh dementiam), qui ruditati tuae adhibuerunt illud factum. Quid miri, sunt ipsissimi Ungari illi, et vix domo egressi.”²⁵ Lefordítva: „Ne írj anyanyelven Wittenbergbe a honfitársaknak, mert vannak köztük olyanok, akik ezt (micsoda butaság!) a műveletlenség jelének vennék. Milyen furcsák, ők maguk is magyarok, s éppen csak kitették a lábukat otthonról.” Szenci Molnár és Miskolci Csulyak egy következő nemzedék tagjai voltak, akik a magyar nyelvű késő humanista irodalmat képviselték, ebből a pozícióból tekintettek vissza a coetus tagjaira. Befejezőként érdemes rámutatni, hogy a későbbi olaszliszakai lelkész és zempléni esperes vérbeli filológus volt. Néhány napot töltött csak Wittenbergben, de megkaparintotta a legfontosabb magyar vonatkozású forrásmunkát, a Coetus Ungaricus anyakönyvét, s jelentős időt szánt arra, hogy ki vonatosan lemásolja azt.

PRIMÉR FORRÁSOK

Bursa Vittebergensis...[a coetus anyakönyve], TTREK Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 544.

Laskai Csókás Péter: *De homine magno illo in natura rerum a miraculo et partibus eius essentialibus libri duo*, Wittebergae, haeredes Iohannis Cratonis, 1585.

Miskolci Csulyak István: *Diarium Apodemicum*, OSZK, Kézirattár, jelzete: Oct. Lat. 656.

Szilágyi Benjámin István: *Synodalía 1522–1650*, TTREK Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 575.

²⁴ Egy 1572-es bázeli, latin nyelvű kiadás megvolt a könyvtárában. Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeüs Mibály református lelkészek könyves műveltsége*, doktori (PhD) értekezés, Debrecen, kéziratban, 2016, 80. <http://hdl.handle.net/2437/232284>

²⁵ Bisztray–Klaniczay (kiad.): *A tizenöt éves*, 319.

ONLINE FORRÁSOK

- Deutsche Biographie: <https://www.deutsche-biographie.de>
Inscriptiones Alborum Amicorum, szerk.: Latzkovits Miklós: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php>
Balthasar Menz der Jüngere: [https://de.wikipedia.org/wiki/Balthasar Menz der J%C3%BCngere](https://de.wikipedia.org/wiki/Balthasar_Menz_der_J%C3%BCngere)
Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*, doktori (PhD) értekezés, Debrecen, kéziratban, 2016, <http://hdl.handle.net/2437/232284>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BISZTRAY Gyula–Klaničzay Tibor et al. (kiad.): *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Bp., Akad., 1959.
DIENES Dénes–OLÁH Róbert (szerk.): *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Sárospatak–Debrecen, Hernád–TTREK Nagykönyvtára, 2018.
HEINER Lück: *Alma Leucorea. Eine Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle, Universitätsverlag, 2020.
SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.
SZABÓ András: Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza. Miskolci Csulyak István (1575–1645), in Mekis D. János–Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Bp., L'Harmattan, 2008, 189–196.
SZABÓ András: Miskolci Csulyak István Heidelbergben, in Kecskeméti Gábor–Tasi Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a batvanéves Heltai János tiszteletére*, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 119–128.
SZABÓ András: Miskolci Csulyak István két emlékbeszéde Bocskairól, *Irodalomtörténet* 37(2006), 536–542.
SZABÓ András: Új megfontolások a Fanchali Jób-kódexről, avagy a 'Szép magyar komédia' másolója, *ItK* 113(2009), 807–825.
András SZABÓ–Marta VACULÍNOVÁ: Die Beschreibung von Prag und Böhmen im Reisetagebuch von István Miskolci Csulyak, *Studia Rudolphina*, 2(2020), 162–175.
Géza SZABÓ: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale), Akademischer Verlag, 1941.

ABSTRACT

András Szabó: *Five Days in Wittenberg*

István Miskolci Csulyak (1575–1645), later a Calvinist pastor, an important personality of the Hungarian late Humanism, has a very rich intellectual heritage. His curriculum vitae, diary and album amicorum offer a detailed chronicle of his peregrination. He arrived with his disciple, Baron Miklós Thököly, in Wittenberg on 1 July 1603 and left the town five days later. Miskolci Csulyak described the churches, the university, he also visited some members of the Hungarian student society, having been functioning there since 1555. He copied personal documents mentioning his father who also used to be a member of this *coetus*. As the original university annals have survived in a very bad and confusing condition, its copy of 1603 greatly facilitates research, including the remaining scripts of the professors involved in the education of the Hungarian students.

Keywords: István Miskolci Csulyak, Coetus Ungaricus, diary, album amicorum, university of Wittenberg

„TÖRÖKNEK, TATÁRNAK KÖNTÖSÉT MEGFOGTAM,
FEJEMET MURZÁNAK SZÉPEN MEGHAJTOTTAM”:

NÓGRÁDI MÁTYÁS PÜSPÖK VÁRADI FOGSÁGA (1680)

Szabadi István

A nagybányai református egyházmegye levéltárának igen értékes iratanyaga között található egy levél, melyet Nógrádi Mátyás tiszántúli református püspök írt a nagybányai esperesnek, Szécsi István nagybányai lelkipásztornak.¹ Kőrlevélről van szó, melyben beszámol 1680-ban, Váradon történt fogvatartásáról, és szabadon engedésének áráról, háromszáz[hetven]² birodalmi tallér megfizetéséről. Nógrádi hitelt vett fel, hogy a sarcot kifizethesse, ennek visszafizetéséhez kért segítséget a tiszántúli református egyházmegyétől, miközben megírja az egész történetet szolgáló társainak, köztük a nagybányai egyházmegye esperesének.

A levél 1680. november 28-án kelt Debrecenben, tartalma szerint kétszer is felszólították őket a váradi basa előtti megjelenésre. A püspök így fogalmaz „bis invitati fuimus Varadinum” azaz kétszer is meghívtak minket, beidéztek minket, felszólítottak a megjelenésre. Végül ottani útjuk hosszabbra sikerült, mint várták. A püspököt elkísérte Zoványi János, a bihari egyházmegye esperese és Csekei Miklós bihartordai lelkész. Ahogy írja Nógrádi, ijesztő levélben hívták őket Váradra, fej- és jószágvesztés terhe alatt, késedelem nélkül, éjszaka voltak kénytelenek útnak indulni.

Nógrádi Mátyást 1665. szeptember 27-én választották meg *superattendensnek* avagy *generalis inspectornak*. 1666. július 4-én erősítették meg tiszteben Szatmárnémetiben. 1611-ben született, tanult Debrecenben és Sárospatakon, 1644-ben

¹ Nagybányai református egyházmegyei levéltár, Nagybányai református egyházmegye igazgatási iratai 1585–1766, 22. Megjegyzem, a levél címzettje Szécsi István, jóllehet a Zoványi Lexikon ebben az évben, tévesen, már Gyöngyösi N. István felsőbányai lelkészt jelöli meg esperesként. Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk.: Ladányi Sándor, Bp., 1977,³ 426. Az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint is az 1680-as feketeardai zsinat Szécsit erősíti meg, mint megválasztott esperest. *Egyházkerületi jegyzőkönyv*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1.1.a.2., 136.

² Forrásunkban a „hetven” át van húzva, ugyanakkor az egyházkerületi jegyzőkönyvben (uo., 138) egyértelműen 370 tallerről van szó.

leideni peregrinus. 1650-től debreceni lelkész. 1661-től esperes a debreceni egyházmegyében. 1664-ben esperesi székhelyét áttette [Biharnagy]Bajomba, hogy közelebb legyen a töröktől-tatártól megsarcolt, elűzött, a Sárrét mocsárvilágába szétszóródott bihari lakossághoz, hazahívja őket, hogy személyesen intézhesse az elárvult eklézsiák újjáélesztését, a legyilkolt vagy rabságba hurcolt, esetleg elmenekült lelkészek pótlását. Egy korábbi írásomban már utaltam Nógrádira,³ mint aki mintegy hetven évesen török fogságban is volt Váradon, 1680 nyara végén, Zoványi János bihari esperessel együtt.⁴ Nemsokára, 1681. szeptember 1-jén hunyt el Bajomban, ott is temették el.⁵ Jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki, *Idvesség Kapuja, az LI. zsoldár magyarázatja* című munkájának (Kolozsvár, 1672) záró versében hosszasan ír addigi püspöki szolgálatáról.⁶ Ebben olvashatóak jelen írásunk címét adó sorai: „Töröknek, Tatárnac köntösét meg-fogtam, Fejemet Murzánac szépen meg-hajtottam”. Nógrádi püspöki hivatalát valóban végigkísérte a törökökkel való együttélés számtalan keserősége, ennek egyik epizódjaként 1680-as váradai fogsága.

Említett levelében leírja, hogy egy bizonyos nagyürögdi lelkész, Kabai Márton sokat forgolódott egy váradai, amúgy magyarból lett török Huszein Cselebi társaságában, aki tolmácsa volt a váradai basának, Dervis Mehmetnek. Kabai ettől a tolmáctól valamint a basa szabójától rengeteg pénzt kért kölcsön, csalt ki hazugsággal. Mikor rájött, hogy a kölcsönt képtelen visszafizetni, elmenekült feleségével és leánykájával, „ad Canibales, Garamantos et Indos”, ahogy Nógrádi írja, azaz a világ végén is túlra.⁷

A váradai basa tehát beidézte a minden tiszántúli lelkész, így Kabai tetteiért is felelősséget viselőnek tekintett református püspököt, akit hosszas zaklatás, valatás, köztörvényes bűnözők és gyilkosok közé való bebörtönzés után, egy hónap elteltével, háromszáz birodalmi tallér megfizetése ellenében engedett csak

³ Szabadi István: Református egyház a hódoltsági Biharban, in Oborni Teréz (szerk.): *Őrizzük Váradot...* Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban, Nagyvárad, 2017 (Tanulmányok Biharország történetéről, 4), 55–68.

⁴ Lásd még: A debreczeni diarium, közli: Csűrös Ferencz, Bp., 1909 (*Magyar Történelmi Tár*, 4/10), 540. „September. Die 6. Item. Tiszta, püspök Nógrádi Mátyás és Zovány János uramék váradai rabságokból írott levelek érkezvén tiszta, praedicatorunkhoz, jellelle bíró uramat requirállyák, de azomban a híre meg jár, hogy elbocsáttattak sok fizetésen, estek ő kegyelmek rabságra egy gonosz lelkű Kabai nevű praedicator gonosságáért, ki a Basa tolmácsától pénz és egyéb egyetmást fél csalván vagy el lopván, el szökött.”

⁵ Életrajzi adatait ld. Zoványi: *Lexikon*, 438–439; Tóth Ferenc: *A behetizéi vallástélt követő túl a tiszai superintendenzájában élt református püspökök élete e jelen való időköz lebozva*, Győr, 1812, 135–142.

⁶ *Régi magyar költők tára XVII. század*, 10, *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r.: Varga Imre, Bp., 1981 (RMKT XVII/10), 76–77.

⁷ Utalás Vergilius soraira, mely szerint Augustus Caesar birodalma az indusok és garamantok földjein túl terjed, sőt a csillagokon, napon is túl, ahol Atlas vállalja tartják az eget. Vergilius: *Aeneis*, VI, 792–797.

szabadon. Magát a történetet a püspök röviden feljegyezte az egyházkerület jegyzőkönyvébe is.⁸ Nógrádi az összeget szintén kölcsönből tudta csak fedezni, így levelében azt kérte az esperesektől, hogy az 1681. január 12-én Margitán tartandó zsinaton jelenjenek meg, s hozzanak magukkal annyi pénzt, hogy összegyűljön a háromszáz tallér, így megadhassa a kölcsönt.

A margitai zsinat, mivel Nógrádi Mátyás püspököt, Zoványi Jánost, a bihari egyházmegye esperesét és Csekei Miklós (bihar)tordai lelkészt ártatlanul vetette fogságba a váradi pasa Kabai Márton volt nagyürögdi lelkész tette miatt, a Zsinat úgy határozott, hogy a szabadulásuk fejében kifizetett mintegy 300 tallért elosztja az egyházmegyék között, amelyek a rájuk eső részt a következő Szent György napjáig fizessék be. Az egyházmegyékre eső összegek és a befizetés kimutatása is olvasható a jegyzőkönyvben. Ugyanekkor hivataluktól való örökös megfosztás terhe alatt megtiltja a lelkészeknek az idegen nemzetbeliekkel, különösképpen a törökökkel való kapcsolattartást és a velük együtt való italozást.⁹ Majd az avasúvárosi zsinat 1686-ban ugyanezt a tilalmat megerősíti.¹⁰

A tiszántúli jegyzőkönyvben csak latornak és imposztornak aposztrofált Kabai Márton személyéről érdemes pár szót ejteni, mert nem zárható ki eleve, hogy azonos az 1697-es hegyaljai felkelés egyik vezetőjével, ez utóbbi pedig biztosan sárospataki diák volt.

A pataki Nomina Studiosorum szerint egy Kabai Márton 1669. november 6-án subscribált, majd Pelsőcön volt rector. Neve mellett nem sokkal halála után keletkezett bejegyzés olvasható, mely szerint több helyen volt lelkész, de regulátlansága miatt hivatalától megfosztották, később, 1697 szeptemberében¹¹ a Tokajban indult felkeléshez csatlakozott, végül elfogták és Bécsben börtönbe zárták, ahol nemrégén elhunyt.¹²

⁸ *Egyházkerületi jegyzőkönyv*, 138. A jegyzőkönyvnek Révész Imre által készített repertóriumát közlő Tóth Sámuelnek köszönhetően vált ismertté és gyakran említetté a történet (Tóth Sámuel: *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, Debrecen, 1894). Ld. legutóbb: Csorba Dávid: *"A sovány lelket meg-szépíteni"*. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5), 64, 172.

⁹ *Egyházkerületi jegyzőkönyv*, 141. „Fratres cum alienigenis, praesertim cum turcis conversationem habentes, cum usque compotantes in perpetuum deponantur”.

¹⁰ Uo., 147. „Quandoquidem conversatio mala saepe cum dispendio vitae conjuncta sit, nullus ministrorum eorumque domesticorum cum alienigenis praecipue hoc tempore conversari sibi praesummant”, azaz a lelkészek és házuk népe közül senki se merészeljen idegen nemzetbeliekkel kapcsolatot tartani, különösen a mostani időkben.

¹¹ A hegyaljai felkelés valójában 1687. július első három hetében zajlott.

¹² Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, 1998, 111. „tandem pastor fit variis locis, sed ob enormitates depositus. Demum Septembris implicat seditioni Anno 1697. Tokajini factae etc. tandem capitur et ad carceres damnatus Viennae, in quibus non pridem obiit”.

Debrecenben is subscribált egy Kabai Márton, az eredeti series szerint 1666-ban. Neve mellett szerepel, hogy a Kollégiumban „coquus” volt (aki nem egyszerűen „szakács”, hanem a Kollégium diákjainak élmezéséért felelős, magas rangú tisztségviselő), utólagos bejegyzésként pedig, hogy [Várad]Szőlősön rector lett, majd lelkész Kisjenőben. 1670-ben másodszor is subscribált, neve mellett ismét szerepel, hogy „coquus”.¹³ Ami Kisjenőt illeti, ennek gyülekezetébe valóban ordináltak a külföldön nem tanult lelkészjelöltek, azaz domesticusok avagy domidoctusok között egy Kabai Mártont 1673. szeptember 30-án, a diószegi zsinaton,¹⁴ aki nagy valószínűséggel azonos az előbbi debreceni diákkal.

A dunántúli egyházkerület régi levéltári iratai szintén számon tartanak egy Kabai Márton nevű kortárs lelképásztort. A Pápai Református Gyűjtemények kiadásában, 2009-ben jelent meg az a kiadvány, amely a Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorait és rektorait veszi sorba és számba az 1526–1760 közötti évkörből, számos külső forrás bevonásával. Utóbbi kiadványban szerepel tehát az a Kabai Márton nevű lelkész, aki a hivatkozott források szerint 1677-ben Lepsényben rector, 1678-ban Köveskálban, 1693-ban Mezőszentgyörgyön, 1695–1698 között Kenesén, 1700–1703 között Peremartonban, 1708-ban Pécselyen lelkész, s itt, Pécselyen hunyt el. A kötet szerint a tanulmányaira vonatkozó adatok alapján 1664-ben Nagybányán, 1665-ben Nagyenyeden, 1669-ben Sárospatakon subscribált.¹⁵

Barangolás a nevek útvesztőjében, avagy hány Zilahi János szolgált a szilági traktusban? címmel jelentetett meg egy remek tanulmányt Zsigmond Attila Nagyvárad melletti (Fugyi) tudós lelképásztor testvérünk, s rögtön az ő felvetései jutottak eszembe, melyek a névtárak összeállítóiról szólnak. „A régmúlt évszázadok távlatába visszatekintő kutatások gyakori adatszegénységét olykor még az is tetézi, hogy az amúgy is gyér forrásokban esetenként azonos nevű személyek adatai keverednek, melyek megbízható elkülönítése komoly kihívást jelent a kutatónak” írja Zsigmond Attila.¹⁶ A dunántúli Kabai Márton esetében, ha megnézzük a szolgálati helyeket és éveket, valóban nehezen képzelhető el, hogy a volt pataki diák, a hegyaljai felkelés egyik vezetője azonos lenne a dunántúli lelkésszel, noha a pápai kollégák lényegében erre a következtetésre jutottak.

¹³ *Series Studiosorum in Schola Debrecina Helveticae Confessionis, 1588–1792*, TTREK Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 495, 63. „1666 Martinus Kabai Coquus Ductus Szőlősinum Pro pastore Kisjencinum”; uo., 67. „1670 Martinus Kabai 8Martii 2da vice Coquus”.

¹⁴ *Egyházkerületi jegyzőkönyv*, 122. „Anno 1673 habita est inter spem et metum Synodus Generalis Diószegini non ut debuit sed ut fieri potuit, die 30 Septembris... et ordinati sunt sequentes... Martinus Kabai Kisjencinum”.

¹⁵ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, I, 1526–1760*, szerk. Köblös József–Kránitz Zsolt, Pápa, 2009, 434.

¹⁶ Zsigmond Attila: *Barangolás a nevek útvesztőjében, avagy hány Zilahi János szolgált a szilági traktusban?*, *Hepehupa. Szilágysági művelődési folyóirat* 13(2014/3), 6.

Még egy Kabai Márton nevű lelkipásztor tűnik fel a vonatkozó években, még-hozzá Szécskeresztúron, 1684-ben, legalábbis Zoványi Jenő 1929-ben megjelent, tizedjegyzékeken alapuló adattára szerint.¹⁷ Szécskeresztúr Kassától mintegy harminc kilométerre keletre fekszik, Debreceni Ember Pál egyháztörténete szerint református anyaegyház,¹⁸ de a 18 századi leírások szerint lakossága katolikus, leginkább tót.¹⁹ A kettő persze nem zárja ki egymást, a zempléni református egyházmegyében számos szláv ajkú református gyülekezet élt a 17. században.²⁰

Természetesen meg lehet próbálni az azonos néven szereplő lelkipásztorok életpályáját összeilleszteni, avagy kibogozni, ahogy arra Esze Tamás is lényegében sikertelen kísérletet tett 1943-ban,²¹ hol azonosnak, hol két külön személynek vélve a volt pataki diákot, és a Nógrádi Mátyás váradai meghurcolását okozó nagyürögdi lelkipásztort.²²

Megjegyzem, Esze tanulmányára élesen reagált Szabó Lajos,²³ a Kabairól szóló *Szép dolog meghalni* című regény írója, a lelkipásztor nála hősként és mártírként tűnik fel.²⁴ Sárospatakon a két világháború között valóságos kultusza alakult ki

¹⁷ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13(1929), 134.

¹⁸ Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, 2009, 412.

¹⁹ Vályi András: *Magyar Országának leírása*. II, Buda, 1796, 349.

²⁰ A kérdéshez legújban: Kónya Annamária–Kónya Péter: *Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században*, Sárospatak, Hernád, 2013.

²¹ Esze Tamás: Kabai Márton, *Egyháztörténet* 1 (1943/1–4), 189–203.

²² Uo., 192. „Könnyen jöhet az a gondolatunk, hogy azonosítsuk azzal a Kábái Mártonnal, aki a debreceni kollégiumban 1666. július 10-én subscribált, s szakácsdeákja volt az iskolának, kiről az is fel van jegyezve az iskola anyakönyvében, hogy 1670. március 8-án „denuo receptus“, tehát egyidőre odahagyta a debreceni iskolát. A sárospataki adat jól elhelyezhető a két debreceni scriptio dátuma közé, mégis valószínű, hogy a két feljegyzésben két különböző személyről van szó” (Uo., 192). „Midőn Váradon a török azt követelte, hogy a megtévedt prédikátort püspöke állítsa elő, Nógrádi Mátyás a feladat képtelenségét egy vergiliusi idézettel világította meg: „fugit ad Canibales, Garamantas ac Indos,” talán a világ végére futott, pedig csak az ország egy másik részébe ment át: 1684-ben a szécskeresztúri gyülekezet prédikátora a zempléni traktusban” (Uo., 194).

²³ Szabó Lajosnak (1908–1996) a *Református Jövő* című folyóirat két évfolyama közölte *Szép dolog meghalni* című regényét, amelynek főhőse Kabai Márton „mártírelkipásztor”.

²⁴ Szabó Lajos: Megjegyzések Esze Tamás „Kabai Márton” című cikkéhez, *Egyháztörténet* 1 (1943/1–4), 467–468. „Sárospatakon 1941. decemberében előadást tartottam, melynek tárgya éppen az volt: híres zsvány és cégéres gazember, vagy pedig a parasztság hőse-e Kabai? Én ez utóbbit láttam és látom benne. Mert Kabai Mártonról kétféle források állanak rendelkezésre: kuruc és labanc feljegyzések (a labancok között is vannak általa lelkes és hű reformátusnak tartottak). Én, bár nem sorozok őseim közé kurucvezért, a kuruc forrásokat tartom hűnek és igaznak”.

Kabai Mártonnak,²⁵ sőt, országos szinten is, hiszen a Soli deo Gloria (SDG) mozgalmon belül baloldali Kabay Márton-kör alakult.²⁶

Elég is ennyi Kabai személyéről. Ugyanilyen messzire vezetne állítólagos áldozatáról, a magyarból törökké lett, tolmácsként szolgáló Husszein Cselebiről írni, aki jól példázza a renegát magyarokat, akik írnokként, tolmácsként szolgáltak a töröknek. Vagy a törökök állandó sarcáról, a fogolycserékről, a rabkereskedelemről, amely mindkét, tehát török és magyar oldalon is előfordultak, nyilván nagyságrendekkel nagyobb mértékben a magyarok kárára. Lehetne írni az oszmán–török–magyar együttélés hétköznapjairól, akár földrajzilag Várad környékére leszűkítve a kérdést. Arról, hogy hány megaláztatást kellett elszenvednie Debrecen város szenátorainak a váradi török basától éppúgy, mint Nógrádi püspöknek 1680-ban. A tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve is elkerülhetetlenül tükrözi az együttélés mindennapjait, el egészen a török–magyar vegyes házasságokig, amelyek alapvetően magyar feleségek szerzéséről szóltak.

Megjegyzem, a Nógrádi-ügy sem zárult le 1680-ban, még a püspök fia is panaszt nyújtott be a későbbi zsinatok elé Kabai adóssága, a sokszáz tallér visszafizetése kapcsán. Ugyanis az egyházmegyék az említett 1681-es margitai zsinat határozata alapján 305 tallért adtak be törlesztésként,²⁷ de még így is maradt hatvanöt tallér, amelyet a Nógrádi család a saját zsebéből fizetett ki. 1695-ben az erdődi zsinaton született valamiféle egyezség a püspök fia, név szerint Nógrádi Benedek és Kabai Márton között a restancia kifizetéséről, erre az 1697. június 9-én Rác[Hajdú]böszörményben összeült zsinat határozata hivatkozik.²⁸ Még 1705-ben, a tarpai zsinaton is kérte Nógrádi Benedek az egyházkerülettől a különbözet kifizetését, az egyházkerület azonban a kérést visszautasítja, mondván, hogy az említett erdődi zsinaton a „hírhedt latort” (famosum illum latronem), Kabait a kezére adták, azzal Nógrádi Benedek meg is egyezett, érje be ennyivel.²⁹

Végül hadd közöljem a levelet latinul (saját fordításban), felhívva a figyelmet egyúttal a történeti Tiszántúl határon túli református egyházmegyei anyagának felbecsülhetetlen értékeire.

²⁵ Lásd pl. Marton József előadását a *Pataki Diákok Országos Szövetsége* 1928-as alakuló ülésén. „Az 1697-iki hegyaljai zendülésben egyetlen litterátus egyén vett részt: Kabai Márton kálvinista pap... Ami téves, meggondolatlan, torz és zavaros formában jelentkezett a szürke, kis volt pataki diákban, az egész nemzetet örök eszménnyel betöltő erővel lett testté a magyar történet két legdicőségesebb alakjában, II. Rákóczy Ferencben és Kossuth Lajosban”. *Sárospataki Református Lapok* 23(1928/41), 244.

²⁶ Svéd László: Az 1942, 1943-as évek balatonszárszói találkozójának ifjúságtörténeti előzményei, *Múltunk* 2013/1, 101.

²⁷ *Egyházkerületi jegyzőkönyv*, 141.

²⁸ Uo., 174.

²⁹ Uo., 195.

SZÖVEGKÖZLÉS³⁰

Salus ab [ad] omnibus et liberatio nostra semper fuit a Deo Clementissimo nunc quoque illinc speranda est.

Fratres dilectissimi. Anno 1680 Diebus 17. Augusti d[iebus] 7bris, qualiter res nobis evenit, ex permissione Dei credimus factum fuisse: bis invitati fuimus Varadinum; sed tandem introitus illic nobis multiplicabatur; Eramus tres personae Ecclesiasticae; ego personaliter, Reverendus D[ominus] Zovanyi, Tractus Bihariensis Senior, et Nicolaus Csekei Thordensis Minister. Invitati sumus vero per horribiles et terribiles literas, sub amissionem capitum et omnium bonorum, nulla interposita mora sub noctem coactus sum ingredi Varadinum. Quidam Martinus Kabai Nagy Urögdiensis Minister scit in tantum conversatus est cum Huszaino Cselebio Varadiensi Turca, qui ex Ungaro factus est talis, qui vocabatur interpres Passae Varadiensis Dervis Mahumethi. Hic ab illo Cselebio ingentem pecuniariam summam, et a Passae sartore erogavit fraudulenter solvendam (sed proh dolor!) dum subolferet Martinus Kabai in magnum cumulum accrescere summam pecuniariam, hinc, inde erogatam apud Turcas, nec parem esse solvendo, fu[g]it cum uxore et filiola ad Canibales, Garamantos et Indos: unde Varadini nobis imposita erogatarum pecuniarum, a Martino Kabai sol vendare depositio, nisi illud ad manus Turcarum introduceremus Varadinum. Heu nobis! jam Kabai abiit, evasit, erupit ad partes immeabiles et plane nobis inaccessibiles. Nos post longam in Turcico palatio contentionem, respensionem, diversationem, excusationem, sumus missi ad captivorum locum, ex quibus captivis nonnullus ad dimissionem usque nostram, pro homicidio executioni traditus fuit et capite plexus. Dum ita pateremur nobis tandem relatum est, nos ex carcere non posse exire, nisi post depositione tallelorum imper[ia]lium quingentorum (500 öt száz). Hoc fuit eorum primum postulatam, adeo dum multum supplicassemus Kadius Tiham Huszainum Cselebium a quo abstulit Martinus Kabai pecunias, et alios inter illos magni nominis turcas, dictum esse nobis nos posse exire ex vinculis Varadiensibus, nisi depositione summae trecentorum ~~septuaginta~~ esse tallelorum, quos, mox statim et defacto hinc inde conquisitos ex vinculis deponere coacti fuimus, et sic, capitum nostrorum emancipationem obtinere valuimus. Hoc nobis et Sanctae Generali Ecclesiae profuit improba conversatio Martini Kabai cum turcis et ejusdem pecuniarum infatibilis erogatio. Rem ita cognoscentes viri Reverendi et Clarissimi Domini longum enim esset omnia nostra

³⁰ Nagybányai református egyházmegyei levéltár, Nagybányai református egyházmegye igazgatási iratai 1585–1766, 22.

pathemata describere. Tangatur igitur vestrum pectus misericordis et fraterna compassioni tali casu fuimus innocentes. Redi ac Clarissimi Domini Seniores hortantur, ad Synodum Generalem conveniant omnes parati, ut mutuo a nobis erogatum pecuniariam summam a creditoribus, per vos reddere valeamus. Et si Reverendi Seniores Generali Synodo non poterunt interesse, legatos mittere non negligant ad Synodum, ne nomen Dei inter gentiles maculetur, et nos ex tanta calamitate tres personae Ecclesiasticae liberationem obtinere valeamus in Christo dono.

(Magyarul:)

Üdvösségünk és minden szabadulásunk mindig a legkegyelmesebb Istentől eredt, mint ahogy most is onnan remélhetjük

Igen szeretett testvéreim!

Hisszük, hogy Isten akarata szerint történt mindaz, ami velünk megesett 1680-ban, augusztus 17-én és szeptember 17-én. Kétszer hívtak minket Váradra, de végül ottani utunk hosszabbra sikerült. Hárman voltunk egyházi személyek: én magam személyesen, valamint tiszteletes Zoványi uram, a bihari egyházmegye esperese és Csekei Miklós [bihar]tordai lelkész. Ijesztő és rettentő levélben hívtak meg minket, fejünk és minden vagyonunk elvesztésének terhe alatt. Késedelem nélkül, éjszaka voltam kénytelen Váradra indulni. Egy bizonyos nagyürögdi lelkész, Kabai Márton sokat forgolódott egy váradi, amúgy magyarból lett török Huszein Cselebi társaságában, aki tolmácsa volt a váradi basának, Dervis Mehmetnek. Ez [a Kabai] ettől a Cselebitől, meg a basa szabójától is rengeteg pénzt csalt ki hazugsággal, hogy majd visszafizeti, de mikor (fájdalom!) Kabai Márton kiszagolta, hogy milyen hatalmas összegre nőtt a törököktől kicsalt pénz, s hogy azt képtelen visszafizetni, elmenekült feleségével és leánykájával „ad Canibales, Garamantos et Indos”. Így aztán a váradiak reánk terheltek a Kabai Márton által az égen lévő nap eladásából kicsalt pénzt, ezért kellett nekünk a törökök kezére kerülnünk Váradon. Jaj nekünk! Kabai már elinált, elmenekült, elszökött járhatatlan és főleg számunkra elérhetetlen vidékre. Minket pedig a török udvarában való hosszas zaklatás, vallatás, egymástól való elkülönítés meg bocsánatkérés után oda vittek, ahol a rabokat őrzik, s a rabok közül szabadonengedésünkig nem egyet gyilkosságért ítéltek el és fejeztek le.

Szenvedéseink közben mégis tudomásunkra hozták, hogy másként nem szabadulhatunk a börtönből, csak ha átadunk ötszáz birodalmi tallért. Ez volt az első követelésük, s mi állandóan könyörögtünk a kádi tihájának, Husszein Cselebinek (ettől csalta ki a pénzt Kabai Márton), s más köztük lévő nagynevű törököknek. Ezek később kijelentették, hogy nem szabadulhatunk váradi bilincse-

inkből, míg le nem teszünk háromszáz tallért, amelyet innen-onnan tényleg kénytelenek voltunk összeszedni, hogy bilincseinket levethessük, és így fejünket épségben megtarthassuk. Ennyi haszna volt mi magunk és szentséges egyházunk számára Kabai Márton becstelen kapcsolatának a törökökkel és ugyanő kimondhatatlanul szerencsétlen pénzszorásának. Most hát ismeritek, tudós tiszteletes uraim, szenvedéseinket, bizony hosszú lenne mindazt részletesen megírni. Induljon meg irgalmas szívetek és testvéri együttérzések, mert ártatlanok voltunk ebben az ügyben. Visszatértem és tudós esperes uraimat hadd biztassam, jöjjenek el a generális zsinatra felkészülten, hogy a hitelezőktől felvett pénzt segíségeikkel visszaadhassuk. Ha pedig tiszteletes esperes uraim a generális zsinaton nem tudnak jelen lenni, ne feledjék legátusaikat elküldeni a zsinatra, hogy Isten nevéen szeplő ne essék a pogányok előtt, és mi vallhassuk, három egyházi személyek, hogy szabadulásunk Krisztus ajándéka volt.

PRIMÉR FORRÁSOK

- A Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei.* Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára 1.1.a. 2.kötet
- Series Studiosorum in Schola Debrecina Helveticae Confessionis, 1588–1792.* Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, jelzete: R 495.
- Nagybányai református egyházmegye igazgatási iratai 1585–1766.* Nagybányai református egyházmegyei levéltár (Lelkészi hivatal, Nagybánya)

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- A debreczeni diarium,* közli: Csűrös Ferencz, Bp., 1909 (Magyar Történelmi Tár, 4/10).
- A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai, I, 1526–1760,* szerk. Köblös József–Kránitz Zsolt, Pápa, 2009.
- CSORBA Dávid: „*A sovány lelket meg-szépíteni!*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5), 64, 172.
- DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. r. Dienes Dénes–Kovács Józsefné et al., Sárospatak, SRKTGY, Sárospatak, 2009.
- ESZE Tamás: Kabai Márton, *Egyháztörténet* 1(1943/1–4), 189–203.
- HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, 1998.
- KÓNYA Annamária–KÓNYA Péter: *Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században*, Sárospatak, Hernád, 2013.

- SVÉD László: Az 1942, 1943-as évek balatonszárszói találkozóinak ifjúságtörténeti előzményei, *Múltunk* 2013/1, 101–147.
- SZABADI István: Református egyház a hódoltsági Biharban, in Oborni Teréz (szerk.): „Őrizzük Váradot...” *Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban*, Nagyvárad, 2017 (Tanulmányok Biharország történetéről, 4), 55–68.
- SZABÓ Lajos: Megjegyzések Esze Tamás „Kabai Márton” című cikkéhez, *Egyháztörténet* 1(1943/1–4), 467–468.
- VÁLYI András: *Magyar Országának leírása*, II, Buda, 1796.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk.: Ladányi Sándor, Bp., 1977.³
- ZOVÁNYI Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13(1929), 5–141.
- ZSIGMOND Attila: Barangolás a nevek útvesztőjében, avagy hány Zilahi János szolgált a szilágyi traktusban? *Hepehupa. Szilágyi művelődési folyóirat* 13(2014/3), 6–13.

ABSTRACT

István Szabadi: *Bishop Matthias Nógrádi (1680) in Turkish Captivity*

A seemingly unknown letter, which is published at the end of this study, reports on the captivity of Bishop Mátyás Nógrádi in Várad (Oradea). Mátyás Nógrádi was imprisoned for the embezzlement of one of his subordinate pastors, and a very significant sum of money was demanded from him for his release; in the letter Nógrádi talks about his suffering in captivity. We can get acquainted with an episode of Turkish-Hungarian coexistence and the peculiarities of the Muslim justice system applied in defeated regions. The pastor, who committed the embezzlement, was called Márton Kabai. He was previously a student in Sárospatak and played a major role in the Kuruc uprising in Upper Hungary at the end of the 17th century. In Sárospatak and even on a national level, a real cult of Márton Kabai developed between the two World Wars, as a left-wing Márton Kabai circle was formed within the Soli deo Gloria (SDG) movement.

Keywords: Turkish-Hungarian coexistence (1680), Bishop Matthias Nógrádi, pastor Márton Kabai, unexplored Reformed archives

„AZ VOLT ÁM TANÁRI KAR! A FIASTYÚKBAN NINCS ANNYI CSILLAG,
MINT AKKOR NAGYKÖRÖSÖN”.

SZÁSZ KÁROLY NAGYKÖRÖSI TANÁRSÁGA ÉS KAPCSOLATI HÁLÓJA

Sárai Szabó Katalin

Jókai Mór 1855-ben Tomory Anasztáznak, a gimnázium görög tanárának búcsúztatása alkalmából utazott Nagykőrösre. Ballagi Károllyal és Tompa Mihálylyal, az akkor ott „professzorkodó”, Arany Jánosnál voltak elszállásolva. 1880-ban visszaemlékezett Jókai erre az epizódra és felidézte a nagykőrösi gimnáziumban oktató tanárok baráti összejöveteleinek hangulatát.

Akkor még nagykőrösi professzor volt az öreg [ti. Arany]. Aztán nem is volt még öreg. Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Tompa Miska, Ballagi [Károly], Mentovich [Ferenc], Losonczy László, én magam is, mind fiatalok voltunk, egyikünk sem tudóstársasági tag. Szilágyi Sándor pláne még csak „vadmalac” volt. [...] Mulattunk bizony mi, éspedig igen jól. Rendkívüli dolgok történtek. Hallottam Ballagit énekelni és láttam Gyulai Pált táncolni. Kivel táncolt? Velem, ő volt a kisaszszony. Csupa férfi-társaság volt, a cigány pedig húzta, tehát táncolni kellett, nekem felváltva hol Gyulai, hol Salamon Ferenc volt a táncosnőm. Akkor még a lapok nem írták ki a bálkirálynők neveit, azért jegyzem azt fel utólagosan a história számára. És Gyulai szemembe mondá (ha csak most el nem grünwaldozza a szavát), hogy sohase látott jobb magyar táncost nálamnál. Tompa összecsóskolt minden embert, s Mentovich Losonczy Lászlót imádta, hogy mondjon el egyet a verseiből, amit az sehogy sem akart elkövetni; ebből gondolhatja mindenki, hogy micsoda jó bor lehetett az a nagykőrösi idei termés.¹

Ennek a felszabadult vidám baráti összejövetelnek az időpontja a Bach-korszak kellős közepére esett, ám a leírás nem tükrözi a korszak általános hangulatát, úgy tűnhet, hogy egy gondtalan, megelégedett kompánia mulatságáról van

¹ Jókai Mór: Egy nap Arany Jánosnál, in Uó: *Írói arcképek*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/iroi-arckeppek-10FD7/arany-janos-114F1/egy-nap-arany-janosnal-11512/> (Letöltés: 2021. február 10.)

benne szó. Ráadásul joggal tehetjük fel azt a kérdést is, hogy vajon mit kerestek egyáltalán a „tudós urak” ebben az alföldi városban egyszerűen, egy időben.

A szabadságharc bukása után Leo Thun közoktatásügyi miniszternek az egész birodalom számára kiadott Szervezési Tervezete, az *Organisations Entwurf* a magyar középiskolák életét, szervezeti felépítését teljesen átalakította. A szabályozás szerint csak azok a gimnáziumok kaphattak nyilvánossági jogot, tarthattak – császári biztos felügyelete alatt – érettségi vizsgálatokat, amelyek az *Entwurf*-féle követelményeknek megfeleltek. A rendelet előírta az egységesen 8 évfolyamos gimnáziumot, legalább 12 rendes tanár alkalmazását, jól felszerelt szertárak, könyvtárak létrehozását, és az iskolafenntartó által biztosított anyagi alap meglétét. A neoabszolutizmus egyoldalúan eldöntött modernizációs törekvései óriási felháborodást idéztek elő, az iskolákra vonatkozó diktátum főként a protestánsok körében, hiszen abban „egy tollvonással” megszüntették az iskolák autonómiáját. A nagykőrösiek az elsők között ismerték fel, hogy az előállt helyzetben a legfontosabb feladat csak a gimnázium megtartása lehet. „Hogy a jelelért semmit sem lehetett tenni, az bizonyos volt... De legalább a jövőt kell megmenteni; azt a fiatal nemzedéket, mely az iskolákat járta, úgy nevelni, hogy a jövő eseményei készen találják.”² Ennek értelmében a nagykőrösi iskolafenntartó testület, az egyháztanács határozatot hozott, miszerint: „Iskoláját lejjebb nem szállítja, hanem minden lehető áldozatra kész.”³ Az anyagi alapot a közbirtokosság alapítványa jelentette, a 10-12 tanárból pedig kettő fizetését az egyházkerület vállalta. Az egyházi és a városi vezetők nemcsak az anyagi támogatásban értettek egyet, hanem abban is, hogy magas színvonalú oktatást kell biztosítani az iskolában, ezért minden törekvésük arra irányult, hogy minél „tudósabb” tanárokat vegyenek föl.

A nagykőrösi lelkész ebben az időben ifj. Báthory Gábor, id. Báthory Gábor dunamelléki püspök (1814–42) fia volt, aki 1854–59 között a püspökhelyettesi tisztséget is betöltötte. A nagykőrösi egyház gondnoka, Tanárky Gedeon (1842–48 között Nagykőrös főjegyzője) 1848-ban a város képviselőjeként követte a kormányt Debrecenbe. A szabadságharc bukása után nem ítélték el ugyan, de Nagykőrösre száműzték, ahol rendőri felügyelet alatt állt. Tevékenysége ezért ezekben az években az egyház és az iskola ügyeire korlátozódott. Tanárky később Trefort Ágoston mellett a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára lett, 1867-ben választották akadémiai levelező tagnak. 1861-től Nagykőröst, 1878-tól pedig Naszódot képviselte az országgyűlésben.

² Idézi: Mann Miklós: A nagykőrösi gimnázium híres évtizede, *História* 4(1982/6), 8.

³ Ua.

A tanárválasztásnál a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy a tanügyi kormányzat megtiltotta a forradalomban szereplők alkalmazását. Olyan jelölteket kellett tehát keresniük – a két megmaradt tanár Szigeti Wurga János (akadémiai tag, Hegel egyik legkiválóbb magyar követője) és Fitos Pál filozófia professzor mellé –, akiknek, ha nem is volt „teljesen makulátlan” a múltjuk, de legalább nem voltak túlzottan kompromittálva. Pályázók pedig nagy számban akadtak, hiszen az 1850-es években az értelmiség legnagyobb része – éppen érintettsége miatt – nehezen talált állást, megélhetést. Salamon Ferencet idézve:

[...] mint akkor sok más, a politikai rendőrség előtt gyanús, tanult ember és fiatal író azon sereg számát szaporította, melyet méltán lehetett itthoni emigrációnak nevezni, – ez a sereg igen sokban hasonlítván a külföldi emigrációhoz, – kivéve, hogy az itthoni meglehetősen összetartott, míg a külföldiben két ember sem tudott egyetérteni.⁴

A nagykőrösi iskola úgy tűnt menedékhelyül szolgált számos irodalommal, tudománnyal foglalkozó ember számára.

Először a fiatal Mentovich Ferenc és Jánosi Ferenc kerültek a gimnáziumba, természettant és természetrajzot oktattak. Mindketten id. Szász Károly tanítványai voltak a Nagyenyedi Kollégiumban, így egyaránt elköteleződtek a haladó pedagógiai elvek és a természettudományok mellett. Külföldi egyetemeken is folytattak tanulmányokat, a szabadságharc idején pedig – elsősorban természet-tudományos jártasságuknak köszönhetően – a löpörgyártásban „segédkeztek” a nagyváradi löpörgyárban. A többi tanári állásra is pályázatot hirdettek, első körben így jutott Nagykőrösre: Szász Károly, Kiss Lajos, Ács Zsigmond, Csikay Imre és Weisz János, illetve meghívással a gimnázium emblematis alakja, Arany János. Az 1851–52-es tanévet végül 10 tanárral is megkezdheték. Az 1850-es években egymást váltva tanított itt: Arany János (1851–60), Szász Károly (1851–53), Szilágyi Sándor (1853–67), Salamon Ferenc (1854–55), Szabó Károly (1855–60), Mentovich Ferenc (1850–56), Losonczy László (1853–70), Tomori Anasztáz (1853–54), Jánosi Ferenc (1850–53), Ballagi Károly (1856–60), Ács Zsigmond (1851–55), Kiss Lajos (1851–59), Lengyel Dániel (1854–70). A tantestület tagjai közül hatan – Arany János, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szász Károly, Szigeti Wurga János és Szilágyi Sándor – lettek az akadémia tagjai; ezzel kapcsolatban Arany tréfásan meg is jegyezte, hogy: „a fél akadémia Kőrösön lakik”.⁵

⁴ Salamon Ferenc: Jánosi Ferencz (1819–1879), *Vasárnapi Újság* 26(1879/1), 18.

⁵ Arany levele Ercsey Sándornak, 1859. nov. 23. *Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r.: Korompay H. János, Bp., Universitas 2004 (Arany János összes művei, 17; Levelezés, 3), 359–360.

A „nevezetes” tanári karnak köszönhetően Nagykőrös, „a jó Alföld egyik legprózaibb városa”⁶ az 1850-es években, – periférikus helyzete ellenére is – különleges szerephez jutott. A korszak újraformálódó, irodalmi, kulturális életének ismert tagjai, szervezői, a későbbi professzionizálódó értelmiségi elit – Salamon Ferenc szavaival az „ittthoni emigráció” – meghatározó alakjai közül többen itt tanítottak, más részük pedig rendszeresen érkezett látogatóba hozzájuk – elsősorban Aranyhoz. A gimnázium tanárai és vendégeik, mint például Gyulai Pál, Csengery Antal, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Pákh Albert, Tompa Mihály, Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Lévai József, Brassai Sámuel (stb.) egy rövid időszakra szimbolikus helyé emelték a várost. A Bach-korszak viszonyai között a társasélet kulcsfontosságú szerephez jutott, a közös időtöltés mellett a tervezés, a közös irodalmi vállalkozások szervezésének, illetve a nyomasztó légkör oldásának a lehetőségét a társas összejövetelek jelentették. Szilágyi Sándor szerint: »Az az egyetlen, a mi abban az időben magyar embernek, kurucznak, labancznak, pecsovicsnak, liberálisnak megmaradt, az a társasélet volt. Ott kerestük, nem a vigasztalást, hanem az enyhülést, olyan reményekkel, amelyeknek megvalósulásában magunk sem bízunk»

A nagykőrösi tanári kar tagjai is rendszeresen összejártak, szorosán összetartottak;

[...] a két öregebben (Szigeti Warga János és Fitos Pál – a szerző) kívül rendszeren, majd minden héten összejöttek valamelyikőjükénél, s eleinte komolyabb eszme cserével majd vidámabb tréfálgatással kártyázással és kvaterkázással töltötték el az időt. Arany maga ugyan sohasem kártyázott, de a barátságos összejövetelekben rendszeren részt vett, s vidám elmésségével s lélektápláló humorával sokszor ő volt lelke és központja a társaságnak; sőt néha-néha az is megesett, hogy kellemes hangjával eldánolta kedvencz nótáját: »A vasvári verebek « -et. Sőt egyszer-kétszer Szász Károlylyal s még egy-két tanártársával a kecskeméti collegák meglátogatására is átrándult, a hol Obernyik Károly, Ballagi Károly s később Szilágyi Sándor meg Losonczy László és Bulcsú Károly voltak a körösi tanárok legjobb barátai. Az ilyen kirándulás is rendszeren kedélyesen folyt le. Az úton egymást érik a többé-kevésbé sikerült elmélkedések s a magukkal vitt jó kulacs bor is elfogy. A tanári kar tagjainak szokása volt kísértelni a Czifra kertbe sörözni, időnként pedig egyik-másik ismerősük szőlőjébe kirándultak.⁷

⁶ Benkő Imre: *Arany János tanársága Nagykőrösön*, Nagykőrös, 1897, IV.

⁷ Ua., 38–39.

Vidám órákat töltöttek Tanárky Gedeon Tetétlen pusztai birtokán is, amelynek közelében fekszik a tetétleni halom, amit Arany is megénekelte egy költeményben. Az összejövetelekhez hozzátartoztak az alkalmi (köszöntő), tréfás versek, rögtönzések, különösen Arany, Szász Károly, Mentovich szórakoztatták ezzel a társaságot, illetve egymást.⁸

Szász Károly menyasszonyának, Szász Pólinak is beszámolt a nagykőrösiek társaséletéről:

Itt egyébiránt nem az estvéjén hanem a napján szokás a névnapokat köszönteni, s holnap nekem is vagy ötven emberhez lesz szerencsém mert itt a névnapok az ugynevezett Calvinista processiók melyeket senkinek se szabad elmulasztani. A ki itt valakihez el nem megy névnapot köszönteni azzal azt fejezi ki hogy ellenséges viszonyban akar élni; na persze ez csak azokra illik ki egymást legalább látásból ismerik s' mivel én egyfelől új és ismeretlen ember is vagyok itt másfelől nagyon is fiatal arra hogy a nagyon öregek hozzám eljőjenek, sokan nem is fognak jöni, de csak még is lesznek elegenden; azokat kell is legalább szivarral kínálni, mely szerint a holnapi nap vagy ötven szivar legalább elfogy, no de én is eleget szívom a más szivarját, had szija más is az enyémet.⁹

A tanári kar tagjai elsősorban kapcsolataik révén kerültek ide, kivéve Aranyt, aki országos ismertsége miatt, mint a „költői triász” – Arany, Petőfi, Tompa – egyik tagja volt fontos a nagykőrösiek számára. Érdemes külön is megvizsgálunk azt a támogatói kört, amelyik ifj. Szász Károly Nagykőrösre kerülését támogatta.

Előtte azonban röviden szót kell ejtenünk Szász Károly pályafutásáról. 1829-ben született Nagyenyeden. Apja, id. Szász Károly a nagyenyedi kollégiumban jogot tanult, itt kötött barátságot Erdély arisztokrata családjaival, a Keményekkel, a Telekikkel, a Zeyk családdal és a Bánffyakkal. Később a kollégium professzora lett, ismert jogtudós, majd Vízakna követeként kezdett politizálni. Az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés egyik ellenzéki vezére volt. 1848-ban Eötvös József meghívta államtitkárának, ekkor költözött a család Pestre. 1849-ben Debrecenben a kultuszminisztériumot vezette, a bukás után halálra ítélték, emiatt bujdosni kényszerült. 1851-ben végül kegyelmet kapott, így kinevezhették Marosvásárhelyre Bolyai Farkas helyére, 1853-ban halt meg. Szász Károly anyja Münstermann Franciska katolikus német családból származott, házasságkötésekor tért át

⁸ Uo., 77.

⁹ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykőrös, 1852. jan. 27. MTAk, Kézirattár, jelzete: Ms 300/79. II, 148.

reformátusnak. A Szász házaspár fiai közül Gyula pénzügyminisztériumi titkár, Róbert miniszteri osztálytanácsos, Béla a kolozsvári egyetem bölcsészkarának tanára, a MTA levelező és a Kisfaludy Társaság rendes tagja, Domokos református lelkész, majd Károly testvérevel egy időben püspök (erdélyi egyházkerület) lett.

Ifj. Szász Károly apja irányítása alatt folytatta tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban. A kollégiumban iskolatársa volt Salamon Ferenc, barátságuk is itt kezdődött. Mindketten (Mentovichoz és Jánosihoz hasonlóan) id. Szász Károly, illetve Zeyk Miklós tanítványaként erőteljesen vonzódtak a természettudományos tárgyakhoz, illetve meghatározóak voltak számukra a két professzor pedagógiai és politikai elvei. Szász Károly annak ellenére, hogy már elköteleződött a költészet iránt, matematikát hallgatott Kolozsváron, majd a pesti egyetemen. Apja és közvetlen környezete tanácsára mérnöknek készült, de a szabadságharc megakadályozta abban – mint sok hasonló kortársát –, hogy terveit megvalósítsa.

Nagyenyedi tanulmányainak befejezése után került a kolozsvári akadémiára. Itt kötött barátságot Gyulai Pállal és Szilágyi Sándorral. Utázhadnagyként részt vett a szabadságharcban, ezért apjához hasonlóan ő is bujdosni kényszerült. Gömörben, mint nevelőt alkalmazták a Szentmiklóssy családnál. Magánúton egy évig folytatott teológiai tanulmányokat, majd letette a papi vizsgát. 1851-ben került Nagykovácsra, ebben az évben kötött házasságot unokatestvérevel, Szász Póli költőnővel.¹⁰ Felesége azonban 14 hónapi házasság után meghalt; 1853-ban vesztette el apját is, ezért kénytelen volt elfogadni a kézdivásárhelyi eklézsia meghívását, hogy özvegy anyját és kiskorú testvéreit támogatni tudja. Később kunszentmiklósi lelkésznek választották. Itt ismerkedett meg Bibó Antóniával, a halasi Bibó Károly kiskunkerületi kapitány lányával, akit 1858-ban feleségül vett. Házasságukból hat gyermek (négy lány és két fiú) érte meg a felnőttkort. 1860 és 1862 között a Solti Református Egyházmegye esperesi tisztét viselte, majd 1863-ban a Szabadszállási Református Egyházközség választotta meg lelképásztorának. 1865-ben politikai szerepet vállalt, csatlakozott a Deák párthoz, megválasztották a fülöpszállási kerület országgyűlési képviselőjévé. 1867-ben Eötvös József – apjához hasonlóan – meghívta a vallás- és közoktatási minisztériumba, ő lett a „nem katolikus ügyek” intézője, majd Pest megyei tanfelügyelőként dolgozott. Eötvös sógora, Trefort Ágost minisztersége idején ismét a minisztériumba került; hamarosan előléptették miniszteri osztálytanácsossá. Először a görögkeleti-szerb, protestáns és zsidó ügyekkel, majd az egyetemekkel és a realiskolákkal foglalkozott. 1884-ig töltött be különböző politikai, közigazgatási pozí-

¹⁰ Iduna néven írt verseket, kötetét halála után férje jelentette meg *Iduna hagyományai* címen. Pest, 1853.

ciókat, akkor ugyanis, 56 éves korában, megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének. Az új pozíció felsőházi tagsággal is együtt járt.

A korszakban elsősorban fordítói tevékenysége bizonyult jelentősnek (többek között: angol, francia, német költők, Shakespeare, Molière, Verne, Victor Hugo, a Nibelung-ének, Dante Isteni színjátéka), de megjelentek prédikációi is. Irodalmi munkásságában, az irodalmi életben nem alkotott maradandót. Írt drámákat, amelyek közül néhányat bemutattak a fővárosban, illetve Kolozsváron –, kiadták versesköteteit. Számos folyóiratnak volt állandó munkatársa, így többek között barátja Gyulai Pál *Budapesti Szemlé*-jének, sógora, Nagy Miklós lapjának, a *Vasárnapi Újság*-nak. Foglalkozott irodalomkritikával, irodalomelmélettel, irodalomtörténettel, történelemmel, politikával, oktatásüggyel, irodalom- és tudomány-szervezéssel, teológiával, egyháztörténettel, vallásüggyel, egyházszervezéssel.

Kinevezték egyetemi magántanárnak Budapesten, két évig adott elő a francia drámáról és az eposzokról. 1882-ben elnyerte a bölcsélet doktori címet. Az Akadémia levelező (1858), majd rendes tagja (1869), 1892–95 között alelnöke volt. A Kisfaludy Társaság 1860-ban választotta tagjának, a Társaság alelnöki posztját 1900–05 között ő töltötte be. Felesége halála után, egészségi állapota megromlott, ezért 1903-ban lemondott püspöki tiszteréről. Egyik lányánál, Vargha Gyuláné Szász Pólinál töltötte utolsó két évét; 1905-ben halt meg Budapesten.

Abban, hogy Szász Károly Nagykovácsra kerüljön, fontos szerepet játszott Mentovich Ferenc és Jánosi Ferenc. Ismeretségük Nagyenyeden kezdődött. Az 1840-es évek elején id. Szász Károly fia mellett alkalmazta nevelőként Mentovichot, egyik kedvenc tanítványát. Jánosi szintén id. Szász tanítványa volt Nagyenyeden. Szász Károly volt a legfiatalabb a tanári karban és az egyetlen, akit egyhangúlag választották meg.¹¹ A két nagyenyedi barát mellett Vajda Dániel – apja régi barátja, nagyenyedi tanártársa, Mentovich apósa – és a nagykovácsi lelkes, Báthory Gábor,¹² illetve valószínűleg Tanárky egyengették nagykovácsi megválasztását. Amikor id. Szász Károly államtitkár volt az első felelős kormányban, a minisztériumban fia is hivatalnokoskodott. Debrecenbe is követték a kormányt, ahogy Tanárky Gedeon is képviselőként. Feltételezhető, hogy ott kezdődött ismeretségük. A Vajda házaspár Mentovichékkal költözött Nagykovácsra. Vajdáné informálta a nagykovácsi viszonyokról és esélyekről a Gömörben nevelősködő Szász Károlyt.¹³ Időközben felmerült a kolozsvári papság lehetősége is, ami menyasszonyának, Szász Pólinak jobban tetszett volna, de Szász Károly szívesebben választotta a Pesthez közeli várost.

¹¹ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykovács, 1851. szept. 28. MTA, Ms 300/67. II, 125.

¹² Uo.

¹³ Szász Károly levele Szász Pólinak, Marosvásárhely, 1851. szept. 19. Uo., Ms 300/64. II, 120.

[...] lásd lelkecském meg vagyok győződve hogy az ottani nagy templomok s szörnyü terhes szolgálát, ha eleinte erőltetéssel ki győzném is, nem sokára tönkre tennék egészségemet, hangomat, mellemet, mely fájdalom nem oly erős, mint némelyek gondolnák, s a milyen régebb volt. Különben is, őszintén megvallva nem igen hiszem, hogy ha akarnám is, sikerülhetne kieszközölni megválasztásomat.¹⁴

Kezdetben valóban örült Pest közelségének – amint írta menyasszonyának, Ceglédig vonattal lehet menni, onnan másfél óra Pest, de a jövőben, majd ha végig megy, 3 órányira lesz a főváros –,¹⁵ és jól érezte magát a tanártársak között: „[...] majdnem az egész Professoratus részint személyes részint irói ismerőseimből álland”.¹⁶

Arany és Szász személyesen Pesten találkoztak először, de ismeretségük korábbra nyúlt, ugyanis Szász – Petőfihez hasonlóan – egy verses levéllel már 1847-ben felkereste a „nagy költőtársat”. Ebben magasztalta Arany, (Petőfi és Tompa) népköltészethez való fordulását, Arany pedig válaszlevelében kifejtette nemzeti költészetről vallott álláspontját. Szász Károly, akit először magyar tanárnak választottak, végül a matematika tanítás mellett döntött és átadta a lehetőséget Aranynak. Rendkívül boldog volt, hogy egy helyen taníthat vele.

A 6 új professor közül rajtam kívül még csak egy érkezett meg. A ki számtanra volt választva, meg hallván hogy nem közakarattal csak egy szótöbbséggel választatott meg, nem fogadta el; e szerint engem számtanra tettek át minék én nagyon örülök, helyettem pedig kit választottak? A nagy költőt, Toldi íróját: Arany Jánost, még nem tudjuk elfogadja e? Bár elfogadná, én nagyon szeretném ha Tompát elvesztvén (Tompával Gömörben ismerkedett meg, ott kötöttek életre szóló barátságot, Tompa támogatta teológiai tanulmányait is – a szerző), Aranyt nyerném helyette.[...]¹⁷

Arany Nagykovácsra kerülése körül is elsősorban Mentovich bábáskodott, eleinte sikertelenül. Amikor Szász a matematika tanszékre került, ismételten felkérte Aranyt, hogy fogadja el a meghívást.

¹⁴ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykovács, 1852. jan. 15. Uo., Ms 300/78. II, 146/b.

¹⁵ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykovács, 1851. okt. 14. Uo., Ms 300/69, 130.

¹⁶ Ua.

¹⁷ Ua.

A mi a szellemi életet illeti, igaz hogy itt Kőrösön kevés élvezetre számíthat az ember, de ezen segítünk az által, hogy alkotunk mi tanárok egymásközt egy bizodalmas kört, melly sok hiányt fog potolni – aztán igen sokat potol e hiányon az is, hogy Pesthez a tavaszra elkészülendő vasut által csak két orányi távokra leszünk, folytonos összeköttetésben lehet ön irodalmi barátaival, élénkebb részt vehet az irodalomban. Meg kell említenem, hogy ön nem jön idegen emberek közé, önt igen sokan kitárt karokkal, a legőszintébb bizodalommal, ragaszkodással, baráti sőt testvéri szeretettel várjuk.¹⁸

A nagykőrösi lét legtöbbjük számára ellentmondásos volt, egyfelől menedéknek tűnt az 1850-es évek egzisztenciális, szellemi bizonytalanságban. De addig, ameddig a gimnázium nem kapta meg a nyilvánossági jogot – és ez 1853-ig elhúzódott –, illetve nem erősítették meg őket állásukban, igen bizonytalan volt a helyzetük.¹⁹ Jánosit és Szászt végül a kormányzat múltbeli tevékenységük miatt nem is erősítette meg. Lévy – aki ebben az időben már miskolci tanár volt – felháborodott levelet írt Aranyinak, amelyben kitért arra is, hogy a tanárok bizony maguk is gyakran bevádolják egymást a hatóságok előtt. „Azután később mondá, hogy a földadás minden tanintézetből igen gyakori s oh fájdalmas (:óh tudom mily fájdalom:) sokszor magok a tanárok vádolják társaikat. E miatt például Kőrösön is csak Szásznak és Jánosinak felfüggesztésével történhetik az iskola megerősítése stb.”²⁰ Jánosi és Szász is Kecskemétre kerültek, ahol a gimnázium nem nyerte el még ekkor sem a nyilvánossági jogot.

Jánosi Kecskeméten professor egy év óta, de megy Pestre közelebb, chemiai laboratóriumba, hol a vidéki patikások számára gálicz és kékkövet stb. fognak nagyban előállítani, hol ő felügyelő hivatalnok lesz, mire nagy szenvedélye van. Professoraink Szász és Jánosin kívül, a régiek; amannak helyét Theodorovics (az irodalomban: Tomori) Anasztáz, becsületes görög fiu „unser Muszka,” ezét Lengyel Dániel, orvos doktor, s a cs. kir. természettani társulat szép is feleségü tagja pótolja. Na meg, tudod, kettővel szaporodtunk volt: Szilágyi és Losonczi, [...]²¹

¹⁸ Mentovich Ferenc levele Arany Jánosnak, [Nagykőrös, 1851. okt. 8.] *Arany János levelezése (1852–1856)*, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bp., Akad., 1982 (Arany János összes művei, 16; Levelezés, 2), 390.

¹⁹ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1853. febr. 5. Uo., 166.

²⁰ Lévy József levele Arany Jánosnak, Miskolc (Szentpéter), 1853. júl. 16. Uo., 262.

²¹ Arany János levele Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. jún. 23. *Arany János és Tompa Mihály levelezése (1847–1868)*, szerk. Kiczénkö Judit, Bp., Ráció, 2018, 130.

A Tanhatóság 1851-ben önéletrajzot íratott a tanárokkal, elsősorban a szabadságharc alatti tevékenységükre voltak kíváncsiak. 1853-ban az irodalmi működésükről követeltek egy újabb beszámolót. Szász Károly 1851-ből származó írásában hallgatott a szabadságharcban való részvételéről, azt állítván, hogy szemgyengesége miatt kivonhatta magát a katonaság alól, minisztériumi hivatalnokoskodását pedig megpróbálta jelentéktelenként és kényszerűként beállítani. Úgy nyilatkozott, hogy csak a családját követte Debrecenbe, ahol a „fenyegető és „terroristicus” körülmények miatt volt kénytelen elfoglalni a „fogalmazói alárendelt állást”, hiszen a másik lehetőség a katonáskodás lett volna.²² Az 1853-as kiegészítésben pedig arról számolt be, hogy 1847-ben csak néhány jelentéktelen verset jelentetett meg, 1848-ban ugyan kiadták Kolozsváron Mentovich Ferencel és Gyulai Pállal a *Nemzeti színek* című versgyűjteményt, de az abban megjelent költeményeiben is határozottan megmutatkozott a „monarchikus irány s a Király szent személye iránti kegyeletes hódolat”. Az, hogy néhány kisebb publikált költeménye más szemléletről árulkodhatott (ezeket meg is semmisítette már, mint írta) fiatal korának és az ebből következő befolyásolhatóságnak volt csak köszönhető. Biztosította a hatóságokat arról is, hogy azóta minden törvényes rendnek aláveti magát és a „Felséges fejedelem iránt tartozó hűséggel” viseltetik.²³ Az önéletrajzok jól tükrözik a korszak bizonytalan, kiszolgáltatott légkörét, amely egészen behatárolta a lehetőségeket, kiszámíthatatlanná tette életüket, mindennapjaikat, állandó védekezésre kényszerítette az aktorokat.

Aranyt szintén nyomasztotta a bizonytalanság, kiszolgáltatottság, hiszen rendszerek voltak a tiltó, korlátozó rendeletek, megtiltották például a szakállviselést, szabályokat hoztak az öltözetüket illetően és ami leginkább érintette Aranyt, hogy felmerült a végzettség igazolásának lehetősége is. (Arany elhagyta Debrecent, megszakította tanulmányait, nem volt diplomája).

Itt vagyok tehát az alföld egyik Kanaánjában, hol az ember hatodfél száz forint fizetés mellett meghalhat éhen, oly nagy a drágaság a főváros közelléte miatt. [...] Mí a szellemi oldalt illeti, az sem sokkal örvedetesebb, vekszálnak bennünket különféle dolgokkal onnal felül, a nélkül, hogy a régen megígért nyilvánosságot megadnák. Megbenevolizálnak, megborotválnak, megesketnek, aztán, gondolom, elcsapnak; miután azt fogják kívánni, hogy egyetemi bizonyítványt mutassunk elő, a mit nem minden legény fog megtehetni. Mind ezen dolgok, bizony csüggesztően hatnak kedélyemre.²⁴

²² *Arany János és tanártársai önéletrajzai*, kiad.: Benkő Imre, Ottinger Ede, 1908, 17.

²³ Uo., 19.

²⁴ Arany János levele Szilágyi Istvánnak, Nagykovács, 1853. febr. 5. Sáfrán (kiad.): *Arany*, 166.

A bizonytalanság mellett sokuk számára maga a tanári pálya sem volt igazán vonzó, valóban csak a kényszerűség miatt vállalták. Másoknál a kezdeti lelkesedés, – főként azok számára, akik alkotó tevékenységet is akartak folytatni – az évek során egyre inkább alább hagyott és a tanítás mind jobban a kenyérkereset nehéz nyűgének tűnt csak. Tompa Mihály barátjának, Szemere Miklósnak így adott hírt az ismerősi kör tagjairól:

Erdélyi [ti. János] már pataki professzor, – közel van hozzád s így még több részed lehet becses barátságában. Arany valószínűleg, Szász és Obernyik minden esetre nagykovácsi professorok. Így kell elhagyni barátom az irodalmi *szabad* tért, *nyűgös* kenyérkereseti conditioért, mint a tót deák mondja.²⁵

Tompa ennek ellenére próbálta vigasztalni Aranyt:

Tréfán kívül édes barátom! jó lessz az neked! szalontai vagyunk azért megmarad, s Pesthez is közel leszesz vagy immár vagy, a mi, most már nem tudom, de hajdan nagy előny volt literátor emberre nézve. [...] – És aztán tudod-e te azt, hogy ha a keddi hölgyfutárból kimaradt a neved: szerdán már megszűntél író lenni? lejárt, kiénekelte, skartba tett szegény ördög vagy! [...] Tehát még egyszer mondom: nyugodjál meg sorsódon! igaz hogy a munka sok a fizetés kevés, de nem úgy van-e azzal többnyire minden becsületes ember a világon? és látd! mennyi sok kenyérszűk ember nézi az én vagy te állásodat ha nem irigységgel de azon ohajtással: bár ő lehetne olyan helyzetben! kik pedig nálunknál jobbak és kegyesebbek.²⁶

A legtöbben csak egy-két évet töltöttek itt, mondhatjuk váltották egymást – segítették is egymást abban, hogy álláshoz jussanak –, igyekeztek más helyet találni, a cél pedig általában a fővárosba kerülés volt. Pesti kapcsolataik szorosak voltak, például publikáltak a fővárosi lapokba, az irodalmi munka plusz jövedelemforrási lehetőséget is jelentett.

Munkájuk kötöttsége és időigényes volta sokszor elkeserítette őket, úgy érezték a tanári munka az alkotástól veszi el idejüket, energiájukat. Ráadásul a tanítás mellett adminisztratív feladatokat is el kellett látniuk, így az Entwurf alapján Mentovich, Kiss Lajos, Ács Zsigmond és Szász Károly dolgozta ki például az

²⁵ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, [Hanva, 1851. nov. 21.]. *Tompa Mihály levelezése I, 1839–1862*, s. a. r.: Bisztray Gyula, Bp., Akad., 1964, 143.

²⁶ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak, Hanva, 1851. dec. 9. Kiczenko (kiad.): *Arany*, 53–54.

iskolai törvényeket,²⁷ illetve tankönyvek híján maguk írták, állították össze az oktatási anyagot. Szász, Mentovich és Jánosi ekkor fordították Friedrich Schoedler *A természet könyve* című kétkötetes munkáját, egy természettani, csillagászati, ásványtani, földrajzi, növény- és állattani összefoglalót. Szász Károly apjával, id. Szász Károllyal együtt – aki Marosvásárhelyen tanított –, ebben az időszakban írtak egy Számtankönyvet.²⁸

Általában lakásviszonyaikkal sem voltak igazán elégedettek, ugyanis az anyagi korlátok mellett az volt a legfontosabb probléma, hogy a nagykőrösi házak sok kívánnivalót hagytak maguk után:

Itt az a baj hogy a szállások nagy része nedves, és ritka a száraz szállás, minnek a homokos föld és a rossz építésmód az oka. [...] Borzasztó sáros időnk van [...] én ugyan közel lakom az iskolához de egy utcán keresztül kellett volna mennem, jó hasznát veszem a nagy csizmának, mely mindig legalább bokáig sáros.²⁹

Szász Károly menyasszonyának megnyugtatóan írta, hogy nem kell aggódnia amiatt, hogy lépcsőznie kell a házban, – Póli gyenge volt és sokat betegeskedett – ugyanis:

[...] erre azt mondom hogy ha akarnám se fogadhatnék emeletet, mert az egész városban három emeletes ház van, az iskolán s városházán kívül, s azok közül is csak egy kiadó szállás, abban pedig Jánosi lakik. Itt barátom mind csupa alházak vannak s az egész város kinézése nagyon is falusias s magos palotákat hiába keresnél. A grádicsokért tehát ne aggódj mert egész Kőrösön laktodban csak akkor fogsz grádicson járni mikor Jánosi Pólit meglátogatod.³⁰

Szász odakerülésétől kezdve szintén megpróbált szerezni magának egy jó parókiát vagy egy jobb megélhetést biztosító tanári helyet „[...] csak ugyan inkább szeretném, ha idővel pap lehetnék, mint örök időig professor.”³¹ Tompa Mihállyal is levelezett valószínűleg a miskolci papság, illetve tanárság ügyében, ugyanis Tompa egyik levelében megígérte barátjának, hogy amint adódik valamilyen lehetőség, azonnal értesíti. „Egyébiránt okosan tetted: hogy *gondolatodat*

²⁷ Ádám Gerzson–Joó Imre: *A nagykőrösi ev. ref. főgymnázium története*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1896, 203.

²⁸ Id. Szász Károly–ifj. Szász Károly: *Számtan. Új elvek szerint. Elméleti számtan (Algebra)*, Pest, Heckenast, 1853.

²⁹ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykőrös, 1851. nov. 27. MTAk, Ms 300/73, 139.

³⁰ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykőrös, 1852. márc. 11. MTAk, Ms 300/85. I, 163b.

³¹ Szász Károly levele Szász Pólinak, Nagykőrös, 1851. dec. 13. MTAk, Ms 300/74, 140a.

nyilvánítád előttem; én mind a két dologra, *papság és professorságra* éber figyelemmel leendek; s ha ideje és modja leend *tenni*: megteszek mindent érdekedben, s tudósítandlak is a midőn eljön az idő. [...] Fel kell tenned, *muszáj* feltenned rólam: hogy ohajtásom még pedig meleg, forró ohajtásom, hogy bár mindnyájan közelemben lehetnétek, s ha ez nem lehet egyik vagy másik legalább.”³²

Nagykőrösi tanársága 1853-ban ért véget – ebben az évben vesztette el feleségét és apját. Miután nem erősítették meg tanári állásában, először átment Kecskemétre, innen pedig néhány hónap múlva Kézdivásárhelyre került, ugyanis is apja halála után elfogadta a kézdivásárhelyi eklézsia meghívását, hogy anyját segíteni tudja.

Szász nem azért kecskeméti professor mintha ott jobb volna. A gymnasium ottan nehezen fog megélni, mert aszkóiban szenved a pénzalap; mi pedig már nyilvánosak vagyunk. Hanem részint felülről jöhető kedvetlenségtől ijedt meg, részint az itteni emberek között egy párnak hidegsége hatott rá rosziul, midőn felülről kérdés alá jöven, innen alulról pártolásra volt szüksége; részint egy apa gorombáskodott vele, minthogy fia az érettségi vizsgán a mathesisből megbukott [...]”³³

A kézdivásárhelyi papsággal sem volt elégedett, úgy érezte, kilátástalanul messze került a kulturális centrumtól, barátaitól, illetve kiderült számára, hogy a lelkeszi munka kötöttségei szintén akadályozzák őt a szabad mozgásban.

Kecskeméti életem alatt nem lévén sem kedvem sem ingerem a dolgozásra, anynyira elszoktam tőle, hogy bajosan esett csak valamennyire is vissza szoknom, s bár most sem dolgozom világért is annyit mint Kőrösön, kivált első esztendőben dolgoztam, ezt oly soknak érzi restségem hogy alig várom hogy épen semmit se kelljen írnom, s vaspennámat rosda, kalamárisomat pokháló vonja be. De megérem-e ezt valaha? Pénz mindig kell s azt pennával kell szereznem, most egy nők számára készülő imakönyven dolgozom már egy hónap óta, mely iránt a szerződést Heckenasttal épen ma íráim alá, s melynek september végére készen kell lenni, Szoros papi hivatalom, csak időmből veszen el sokat, s különösen darabokra szaggatja azt, írni valót nem sokat ad, mert minden héten egy praedicationiót írni, soknak nem nevezhetem. Ha halottam van, minthogy itt mindent ki már confirmálódott, azaz 13 éven felül van, praedicationiával szokás temetni, azt soha sem írom le, legfőlebb egy tizsornyai skizzet csinállok. Ez hát nem sok do-

³² Tompa Mihály Szász Károlynak, Hanva, 1852. márc. 8. Bisztray (kiad.): *Tompa*, 160.

³³ Arany János levele Tompa Mihálynak. Nagykőrös, 1853. szept. 29. Kiczenko (kiad.): *Arany*, 107.

log, de nekem még is oly soknak, oly unalmasnak tetszik, hogy ki nem mondhatom, s ha író asztalomtól egy Copperfield David-hoz vagy valami más regényhez huzódhatom, oly mód nélkül jól érzem magam. Aztán most rettenetesen a kuglázásra adtam magamat, ez Kézdivásárhelyt az egyetlen idő töltés, olcsó mert egy délután 3-4 krba kerül mit a kugli állítónak ad az ember, minthogy nem pénzbe játszodjuk. De a mi hivatalomat legnehezebbé teszi, hogy mindennap reggel s estve egy egy fertály órai dolgom levén, soha egy napra ki nem mozdulhatok. Néha kimegyek reggeli templom után egy közeli faluba, hol a delet eltöltöm s dél után visszajövök. E lekötöttség az oka hogy még anyámat meg nem látogathattam, ki akkor velem be is jőne, állandóan itt maradandó; e hó végén tán megkapom segédemet, de akkor meg a képezés ideje következik s ha azon magam honn nem vagyok, megkárosítanak, s így anyámhoz menetelem hihetőleg augusztus végére marad el. Fürdőre is szerettem volna legalább egy hétre kirándulni, mert itt annyi a fürdő mint a polyvá, de persze az is merő lehetetlenség volt, s már a fürdő csak lejár maholnap [...] jobb nekem így; torkig voltam már a professorsággal, nevezetesen a kőrösi kecskeméti professorsággal, s isten mentsen hogy az úrvacsora osztás pohara helyett még valaha újra azt a keserű poharat kellessék kezembe vennem [...] Ugy elmaradtam a világtól; ujságokat kapok ugyan, de a politicaikat épen nem, a szépirodalmiakat is csak restelkedve olvasom; de ez a rendre való elfásulás s begyepesedés jó nekem; olyan szépen vénülök (kopaszodom is hogy gyönyörűség nézni) ha valaha meglátjuk egymást, rám sem ismertek. Már pedig meg látjuk valaha – mikor azt nem tudom, hogy hamar lenne: remélni sem merem.³⁴

Elvitathatatlan tény, hogy a nagykőrösi időszaknak – az ideiglenes egzisztenciális biztonság mellett – legnagyobb hozadéka az volt, hogy a már családilag, illetve elsősorban korábbi irodalmi tevékenysége során kialakult, jól megalapozott kapcsolati hálóját tovább erősödött, illetve bővült, és ezzel kapcsolati tőkéje is tovább gyarapodott. Szoros baráti- és munkakapcsolatok alakultak ki ezalatt az időszak alatt is. Szász után került Nagykovácsra például Tomory Anasztáz, aki miután megörökölte nagybátyja, Baranovszky Miklós vagyont, elhagyta a gimnáziumot és ettől kezdve támogatta a magyar irodalmat és kultúrát, többek között a Shakespeare fordításoknak, a Kisfaludy Társaság vállalkozásának lett a mecénása. Arany és Szász Károly is részt vettek ebben, Szász hat drámát fordított.

A Salamon Ferenc által *irodalmi Deák-pártnak* nevezett csoport tagjai: Arany, Tompa, Lévy József, Erdélyi János, Szász Károly, Kemény Zsigmond, Csengery

³⁴ Szász Károly levele Arany Jánosnak. Kézdivásárhely, 1854. júl. 15. Sáfrán (kiad.): *Arany*, 458–459.

Antal, Pákh Albert, Gyulai Pál³⁵ – akik vagy tanárként, vagy odalátogató vendégként megfordultak Nagykőrösön is, – egy jóval tágabb és folyamatosan változó kört alkottak. Ez a baráti mikro-hálózat, az ezzel sokszor egybeeső szakmai kapcsolatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a szabadságharcot követő évek során az egész kulturális életet behálózó csoporttá válhassanak. Az 1850-es években Nagykőrösön megfordultak pályafutása végül oda konvergált az 1860-as évek végére, a '70-es évekre, hogy az egyetemi katedrák, a különböző kulturális intézmények – úgymint az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, az egyesületek, a folyóiratok – és minisztériumok vezető pozícióiban találjuk őket. Társadalmi elismertségük következtében az irodalmi, művészeti, és általában véve a kulturális élet mellett, a szakértelmiséggé válás kritériumainak meghatározásában is megkérdőjelezhetetlen befolyással bírtak.

A kör tagjai az 1860-as évekre többnyire már a fővárosban tevékenykedtek, de szoros kapcsolatban maradtak azokkal is, akik vidéken éltek (Tomba vagy Lévy), vagy például Erdélyben találtak munkát (Mentovich vagy Szabó Károly). Mentovichot meghívták a marosvásárhelyi kollégiumba, lányát Szász Béla, Szász Károly fivére vette feleségül, így családi viszony is kialakult közöttük. A csoport tagjai között családi kapcsolatok nemcsak házassággal jöttek létre, a barátságot gyakorta megerősítették keresztszülőséggel is, így például Arany Csengeryék, illetve Szabó Károlyék egyik fiának lett a keresztapja.

A feleségek és a gyerekek között is kialakultak a baráti viszonyok. Szász feleségének, Bibó Antóniának például Aranyné Ecsery Julianna és Tanárkyné Báthory Mária (Báthory Gábor leánya) lettek jó barátnői. Említhetjük Csengeryné König Rózát is, aki Szendrey Mária halála után istápolta a Gyulai lányokat, illetve Arany Juliskát bevezette a fővárosi társaságba. Az asszonyok nemcsak a társasági összejöveteleken, magánéletben találkoztak, hanem például az Akadémia vagy a Kisfaludy Társaság felolvasóestélyein is együtt hallgatták férjeiket. Szász Károly, amikor kultuszminisztériumi osztálytanácsos volt, a Várban lakott több hivatalnok családdal együtt, köztük a Tanárky családdal. Szászéknál Budán gyakoriak voltak a különböző társasági alkalmak, népes uzsonnák: „Károly napján Szászéknál estély volt, Gr. Zichy Géza zongorázott bámulatos ügyességgel az egyetlen bal kezével.”³⁶ Városszerte ismert volt a Csengery szalon, amely szintén találkozóhelye volt a professzionalizálódó, új és befolyásos értelmiségi rétegnek.

A nagykőrösi „epizód” vizsgálata jól mutatja, hogy a Szabadságharc alatt még fiatalnak számító, a neoabszolutizmus alatt középkorúvá érett, sokszor mégis

³⁵ Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*, I, Bp., Franklin, 1889, VI–VII.

³⁶ Tanárky Gedeon levele fiához Tanárky Bélához, Budapest, 1880. febr. 5. DMREK Ráday Lev., C/85 Tanárky család levéltára, C/85 XXVIII/20.

pályakezdő „új” értelmiségi réteg tagjai milyen stratégiák mentén alakították át 1848 előtti terveiket, hivatásbeli elképzeléseiket a Bach-korszakban. Hogyan próbáltak alkalmazkodni a kiszolgáltatott, bizonytalan helyzetekhez, miképpen segítették egymást, hogyan erősítették, kapcsolati hálójukat, hogyan kísérelték meg az adott lehetőségek között – jelen esetben egy vidéki városban, egy intézmény (iskola) bizonyos fokú védelme alatt – formálni, megszilárdítani azt a csoportkohéziót, amely a Kiegyezés után már egyértelműen abban segítette a csoport tagjait, hogy elfoglalhassák a vezető pozíciókat. Szász Károly későbbi pályafutásának, karrierjének egyik alappilléreért egyértelműen az jelentette, hogy ehhez a csoporthoz tartozott. Így annak ellenére, hogy az 1850-es, 1860-as évek elején kénytelen volt különböző „kitérőket” tenni, egzisztenciális biztonságát különböző „állomáshelyeken” biztosítani, végül a többiekhez hasonlóan ő is eljutott a polgárosodó, modernizálódó fővárosba, ahol azután halálig igen magas presztízssű állásokat töltött be.

A város és a gimnázium nyeresége ebben a történetben az volt, hogy időszakosan kulturális presztízshez juthattak, és miután menedékhelyet jelentettek az „üldözöttek” számára, bizonyos tekintetben a politikai ellenállásban is szerepet játszottak. Nem utolsó sorban pedig – ezek alatt az évek alatt – az ott tanuló diákok széleslátókörű, nagy műveltségű, akár országos hírnévvel rendelkező tanároktól tanulhattak és akadtak közöttük olyanok is, akik később ennek az értelmiségi csoportnak a tagjaivá váltak.

PRIMÉR FORRÁSOK

Arany János levelezése (1852–1856), s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bp., Akad., 1982 (Arany János összes művei, 16; Levelezés, 2).

Arany János levelezése (1857–1861), s. a. r.: Korompay H. János, Bp., Universitas 2004 (Arany János összes művei, 17; Levelezés, 3).

Arany János és Tompa Mihály levelezése (1847–1868), szerk. Kiczenkó Judit, Bp., Ráció, 2018.

Szász Károly levelei Szász Pólihoz, MTA Kézirattár, jelzete: Ms 300.

Id. Szász Károly–ifj. Szász Károly: *Számтан. Új elvek szerint. Elméleti számтан (Algebra)*, Pest, Heckenast, 1853.

Tanárky család levéltára, DMREK Ráday Levéltára, jelzete: C/85.

Tompa Mihály levelezése I, 1839–1862, s. a. r.: Bisztray Gyula, Bp., Akad., 1964.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁDÁM Gerzson–JOÓ Imre: *A nagykőrösi ev. ref. főgymnázium története*, Nagykőrös, Ottinger Ede, 1896.
- Arany János és tanártársai önéletrajzai*, kiad.: Benkő Imre, Ottinger Ede, 1908.
- BENKŐ Imre: *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*, Nagykőrös, 1897.
- JÓKAI Mór: Egy nap Arany Jánosnál, in. Uő: *Írói arcképek*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/iroi-arckeppek-10FD7/arany-janos-114F1/egy-nap-arany-janosnal-11512/> (Letöltés: 2021. február 10.)
- MANN Miklós: A nagykőrösi gimnázium híres évtizede, *História* 4(1982/6), 8–9.
- SALAMON Ferenc: Jánosi Ferencz (1819–1879), *Vasárnapi Újság* 26(1879/1), 17–19.
- SALAMON Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*, I, Bp., Franklin, 1889.

ABSTRACT

Katalin Sárai Szabó: *“The Secondary Grammar School in Nagykőrös Had a Fabulous Teaching Staff. There Were More Stars in it than in the Pleiades”:
How Did Károly Szász’s Career Benefit from Social Networking in Nagykőrös
Where he Was a Teacher*

After the fall of the Hungarian War of Independence the neo-absolutistic “Bach era” named after the Austrian Interior Minister Alexander von Bach followed in Hungary. During the 1850s, Nagykőrös, a sleepy town in the Hungarian Great Plain, became a hub of the Hungarian intellectual life within a short time. Although the regulations issued by the Ministry of Public Education of the Habsburg Empire had curtailed the autonomy of all schools and especially those run by the Reformed Church of Hungary (Calvinist Church), the secondary grammar school of Nagykőrös responded to that challenge by employing ten new teachers, including the poet of national reputation, János Arany. Given the circumstances of the era, the recruitment of Arany and some other personalities was a fortunate move that served multiple purposes: it helped the school comply with the decrees of the Ministry of Public Education; the school could offer safe haven for scholars and men of letters whose livelihood had become precarious because of their involvement in the War of Independence. Such a faculty of bright minds raised the standard of education at the school and earned nationwide prestige for the town of Nagykőrös.

In the period between 1852 and 1860 when János Arany worked in Nagykőrös, the new teachers, some of whom became later members of the Hungarian

Academy of Sciences, included the historians Ferenc Salamon, Károly Szabó and Sándor Szilágyi; Károly Szász, a scholar of humanities, and János Warga, an expert on teaching philosophy. The school could boast of new teachers who were, or were to become, opinion leaders and organizers of Hungary's post-revolutionary literary and cultural life.

The vivid intellectual life of the town attracted some literati regularly visiting Nagykőrös, as for instance, the literary historians Pál Gyulai and Ferenc Toldy, the expert on public administration Antal Csengery, the writers Zsigmond Kemény and Mór Jókai, the poets Mihály Tompa and József Lévy, the linguist Sámuel Brassai, the scholar of humanities Ágost Greguss and the founder of the weekly *Vasárnapi Újság* Albert Pákh.

The personalities interacting in Nagykőrös were to become coordinators and leading minds of the cultural life of Hungary even beyond the Austro-Hungarian Compromise of 1867 (*Ausgleich*). The essay offers a detailed discussion of Károly Szász's career. In the second part of the 19th century, he had various functions: writer, politician, senior administrative officer at the Ministry of Culture, bishop of the Reformed Church of Hungary, and member of the Hungarian Academy of Sciences. He greatly benefited from having spent a few years as a member of the teaching staff of that secondary school and becoming a member of the social network in Nagykőrös.

Keywords: neo-absolutistic „Bach-era”, reformed school of Nagykőrös, post-revolutionary literary and cultural life in Hungary, Bishop Károly Szász, Hungarian Academy of Sciences

BALOGH FERENC
ÉS A VASÁRNAP MEGSZENTELÉSE MOZGALOM
AZ EVANGYÉLIOMI PROTESTÁNS LAP TÜKRÉBEN

Kovács Teofil

BEVEZETÉS

A 19. században egyre több olyan iparág jelent meg, melyek működése folyamatos munkát igényelt. Ez nagy hatással volt a heti munkaidő beosztására, s mivel a munkavégzés egyre jobban kiterjedt a vasárnapra és más keresztyén ünnepnapokra, a probléma több kérdést is felvetett mind a hitvalló, mind pedig az akkor még kulturális értelemben keresztyénnek nevezett európai társadalom egyre jobban szekularizálódó vezető rétege számára. Ennek következtében a vasárnapi szünnap kérdése fontos tényezővé vált eltérő társadalmi rétegek, illetve eltérő világnézetet valló emberek számára. A vasárnapi munka végzése egyrészt vallási és teológiai szempontból is komoly kérdéseket hozott elő, másrészt a kialakuló munkás-érdekvédelemnek is egyik sarkalatos pontja volt, annak mind a keresztyényszocialista, mind a szekuláris ágát tekintve. Hazánk keresztyén kultúrkörének minden eleme és rétege érintve volt ebben a kérdésben, hiszen a kiegyezés után meginduló gyors ipari-gazdasági fejlődés a munkavégzés időbeosztásának a terén is éreztette hatását.

A jelen tanulmány a teológiai, egyházi kérdéskörben megjelenő problémakörrel kíván foglalkozni, mivel a modern ipari társadalomban egyre gyakrabban végeztek munkát az Úr napján, ahogy ezt az egyházak nevezték évszázadok óta. A jelen tanulmány egy hosszabb kutatás része, amely a vasárnap megszentelésére indított nemzetközi mozgalmat kívánja bemutatni 1878-cal bezárólag a Balogh Ferenc,¹ debreceni református egyház- és dogmatörténész professzor által alapított és szerkesztett, 1875–1878 között megjelenő *Evangeliumi Protestáns Lap*²

¹ Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen–Bp., Lux–Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997; Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: a debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010.

² Az *Evangeliumi Protestáns Lap* egyházi hetilapot, többszöri előfizetési felhívás után 1875-ben indította el Balogh Ferenc. A debreceni újortodoxia szellemiségében szerkesztett lap 1878-ban szüntette be tevékenységét. Zoványi Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. Ládányi Sándor, Bp., MREZS Sajtóosztálya, 1977,³ 185.

tudósításainak tükrében. A nagy hatású professzor korának meghatározó jelentőségű alakja volt, aki számos kérdésben mint az újortodoxia atyja tevékenyen hallatta hangját.

A Balogh által láttatott kérdéskörök két fő csoportra különíthetők el: mit ne tegyen a keresztyén ember vasárnap, illetve mivel illene foglalkoznia. A kutatás célja feltárni azt, hogy a 'tedd és ne tedd' (*dos and don'ts*) teológiai-etikai tiltásához és igenléséhez milyen teológiai, társadalmi és egészségügyi érvek kapcsolódnak, illetve milyen tevékenységi formák, társaságok, gyűlések, konferenciák és kiadványok révén kívánta elérni a konzervatív teológiai irányultságú 'Vasárnap megszentelése' mozgalom a céljait. A tanulmány azt is kutatja, hogy kik voltak a szóba jöhető szövetségesek és ellenfelek ebben a küzdelemben, valamint milyen felekezeti és regionális különbségek voltak megfigyelhetők a témakör kapcsán. A mostani dolgozat a Nemzetközi Vasárnapügy Mozgalom elindulását, Balogh Ferencnek a vasárnappal kapcsolatos viszonyát, az Úrnapját veszélyeztető tevékenységeket és az ellenük felhozott teológiai érveket tárgyalja.

A kutatás elsődleges forrásként a Balogh Ferenc által kiadott lapban megjelent cikkeket és a Baloghhoz írt, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattárában őrzött leveleket elemezzük. További adatokat szolgáltatnak Balognak a Debreceni Egyetem Kézirattárában őrzött londoni és debreceni naplói.³ Ezen kívül Balogh Ferenc Kovács Ábrahám szerkesztésében, nyomtatásban megjelent edinburghi naplóját is⁴ felhasználtam. A nemzetközi viszonylatokra való rátekintés végett másodlagos forrásként Valérie Lathion,⁵ Friedrich Heckmann⁶ írásaiból dolgoztam, hogy a lapban megjelenő más európai, esetleg amerikai példákkal a mozgalom egyfajta teljesebb körképét is bemutathassam.⁷

³ Debreceni Egyetem Kézirattára, jelzete: Ms 28/2 (tovább: London); Ms 28/4 (tovább: Debrecen).

⁴ Kovács Ábrahám: *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója*, Bp., L'Harmattan, 2016.

⁵ Valérie Lathion: *Un Dimanche pour Dieu ou pour l'homme? Une croisade philanthropique et religieuse pour la défense du dimanche chrétien. Modèles et pratiques aux XIXe et début du XXe siècles*, Université de Genève, 2007.

⁶ Friedrich Heckmann: *Arbeitszeit und Sonntagsruhe: Stellungnahmen zur Sonntagsarbeit als Beiträge kirchlicher Sozialkritik im 19. Jh.*, Essen, Verlag Die Blaue Eule, 1986.

⁷ A vasárnappal kapcsolatos hazai forrásoknak és feldolgozásoknak akár egy hosszabb időszakra kiterjedő alapos vizsgálata további kutatások feladata lehet.

A TÉMA MEGJELÖLÉSE
ÉS EGY RÖVID TÖRTÉNELMI VISSZATEKINTÉS

A zsidó-keresztény kultúrkör egyik fontos eleme volt a hetedik nap megszentelése. A 19. században mind Magyarországon, mind pedig Európa más országai-ban a vasárnap megszentelésének kérdésével különböző felekezetek és egyesületek foglalkoztak. A század közepén indult el a keresztényszocialista mozgalom, amely a munkások érdekvédelmét tartja szem előtt. Ennek egyik jelentős képviselője Wilhelm Emmanuel von Ketteler mainzi katolikus püspök.⁸ Ugyanekkor bontakozik ki többek között az előbbi mellett az inkább szekuláris ideológiából táplálkozó szociáldemokrata mozgalom, amellyel ebben a kérdésben közös nézőpont alakult ki. A katolikus gyökerű indíttatás mellett a protestánsok is hallatták a kérdésben a hangjukat. A főként konzervatív protestánsokat tömörítő Nemzetközi Vasárnapügyi Mozgalom tevékenységében új az a határokon és felekezeteken átívelő összefogás, amely a szervezet működésében megnyilvánult.

A vasárnap megszentelésének kérdése végighúzódik a kereszténység történetén. Bár nem újkeletű problémáról volt szó, a hosszú 19. században a rohamosan iparosodó és átalakuló gazdasági és társadalmi élet sokkal jobban a felszínre hozta a kérdést, mint az a kora újkorban megjelent. Bár a vasárnap megszentelésének modern kihívásai közé tartozott a vasutak, kohók, üveghuták, posták, távírdák működése, de ezek inkább felerősítették a már korábban is meglévő, a vasárnap megünnepelésétől elvonó tevékenységeket. Az életnek tovább kellett mennie, például vasárnap is kellett, hogy közlekedjenek a vasutak, és az ilyen jellegű kérdések hatottak a vallásosság és kegyesség megélésének kérdésére. A mezőn való vasárnapi munkavégzés szükségessége a feudális társadalmakban is jelen volt. A termést be kellett takarítani, mert az időjárástól az emberek élete, kenyere függött. Emiatt a vasárnapi munkavégzés sokszor fordult elő a korábbi történelmi korokban is. Mégis, a modernizáció miatt ez a kérdéskör hangsúlyosabban vált problémává. A konzervatív protestánsok a mezőgazdasági munkavégzés mellett a kereskedelmet is munkának tekintették. Ennek ellenére a vásárok tartására ünnepnapokon is sor kerülhetett a keresztény Európában, így előfordult, hogy egyes konzervatív keresztények szerint (protestánsok és katolikusok vélekedése itt egybe eshetett) az Úr szent napját egyesek munkavégzéssel megtörték. Ahogy látható, mindez arra utal, hogy még a keresztény Európa is kötött kompromisszumokat, és a szükség formálta a vallásosságból fakadóan elfogadott bizonyos cselekvéseket és tevékenységeket még akár az Úr napján is.

⁸ Frivaldszky János: A vasárnapi kötelező pihenőnap természetjogi alapjai és közpolitikai lehetőségei, *Iustum Aequum Salutare* 11(2015/1), 63.

Azonban a tárgyalt időszakban a modernizáció rohamos tempóban sokkal több területet érintett, és mindezt szinte egyszerre tette. Ez óriási kérdéseket vetett fel a társadalomszervező vallási nézetek és ideológiák számára. Összegzésként elmondhatjuk, hogy a modernizáció korában, a 19. században az európai társadalmak zöme még mélyen vallásos volt. A keresztyén kultúra és világnézet akár hitből, akár megszokásból olyan kulturális hordozó volt, amelyből kialakuló és fakadó szokások roppant módon befolyásolták az emberek cselekvési szokásait.

BALOGH FERENC KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJÁNAK HATÁSA A VASÁRNAP ÜGYÉBEN KIFEJTETT NÉZETEIRE

Balogh Ferenc külföldi peregrinációja (1863–1865) során nagyon sokrétű tapasztalatra tett szert, és rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszer épített ki. Életművének feltárása mind a mai napig számos kutatási lehetőséget rejt magában. A debreceni professzor sok tekintetben megelőzte korát ökumenikus szellemiségével, amelyre most csak a felekezetközi Nemzetközi Vasárnapügyi Mozgalom kapcsán térünk ki. Nyitottságához hozzájárult, hogy diákkorában párizsi, londoni és edinburghi tartózkodása alatt számos felekezetet (anglikán, metodista, kongregacionalista, baptista és különféle presbiteriánus egyházakat) keresett fel, így sokféle baráti kapcsolata alakult ki, melyeket professzorként is ápolt. Tanulmányi útjainak köszönhetően elsőkézből ismerhette meg a felekezetközivé és nemzetközivé váló missziói ágakat, melyekben az ottani protestánsok munkálkodtak.⁹ „Emiatt is lehetett ő a Magyar Bibliatársulat, az „Evangelical Alliance”, a KIE, a vasárnapi iskolai mozgalom és más missziói társulatok és kezdeményezések egyik fő támogatója, ezek közül soknak a Debrecenbe plántálója.”¹⁰ Így került kapcsolatba 1864 őszén Londonban az Evangéliumi Aliánsszal,¹¹ melynek képviselője, Théodore Necker, az evangéliumi szövetség genfi bizottságának elnöke évekkel később, 1873-ban felkeresi Baloghot Debrecenben,¹² és aki következő évi¹³ látogatásán átadja Balognak Alexandre Lombard¹⁴ ajándékát: a

⁹ Ötvös: *Balogh*, 122–128.

¹⁰ Kovács: *Balogh (...) naplója*, 16.

¹¹ London, 1864. őszelő 20.

¹² Debrecen, 1873. júl. 2.

¹³ Debrecen, 1874. őszelő 17.

¹⁴ Alexandre Lombard (1810–1887) bankár, a vasárnap megszenteléséért folytatott küzdelem egyik élharcosa.

*L'institution du dimanche*¹⁵ című művét és még három másik, a vasárnap megszentelésével kapcsolatos művet, valamint egyéb nyomtatványokat is.¹⁶

Baloghot már diákkorától kezdődően érdekelte a vasárnap megünneplésének gyakorlata. Londoni tartózkodása során részletesen leírja, hogy miként ünneplik az angolok a vasárnapot.

Minden bolt (szivar és ser boltokat kivéve) zárva még a restaurantok is¹⁷ (...) Utcákon piacokon lehetett látni éneklő s imádkozó tömböket. Ez a nép vallásos nálunk ez az irány ismeretlen. Szép hogy e nép nem fél vasárnap zárva tartani boltjait s hivatalait. Itt meg van ülve a 7ik nap.¹⁸

Ezt egy helyi lelkész másként látja. Ő a skótok példáját emelte ki, és szomorúan megemlítette, hogy Londonban hanyatlóban van már a vasárnap megszentelése.¹⁹ A skóciai gyakorlat kiderül Balogh edinburghi naplójából.

Szerintök még a lélek gondolkozási irányában is vasárnapnak kell lenni a világi, üzleti stb. dolgokról nem beszélhetni. Ezek csak zavarnák a lélek vallásos emelkedését, hírlap olvasása, zongorázás, világi tartalmú könyvek stb. szinte kegyesség ellenesek (...) Este a családbeliek összegyűlnek s a Shorter catechismus felmondása, kikérdezéses taglalása volt a fő foglalatosság (...) Mily ellentétes ez a vasárnap a mi continenti dorbézoló, dőzsölő vasárnapunkkal (...) Az egy korcsmai, ez egy templomi léghez és csendes atmoszferához hasonló.²⁰

A londoni tapasztalatok, különösen az utcán éneklők és imádkozók látványa után, Skóciában még komolyabb vallásgyakorlattal találkozott a magyar peregrinus. Ez számára a kontinensen megismert vasárnaptól nagyon eltért.

Balogh a magyarországi újortodoxia vezető személyiségeként nagy hatással volt a protestáns egyházas közvéleményre. Felismerve az újságírásban rejlő lehetőségeket, 1875. január 1-én indította el hetilapját, amely 1878. december 27-ig jelent meg.²¹ Balogh nem feltétlenül saját maga ír a témában. Szerkesztési politi-

¹⁵ Alexandre Lombard *L'institution du dimanche dans ses rapports avec la société. Mémoire préparé pour introduire le concours relatif à l'observation du repos hebdomadaire ouvert par la Société d'utilité publique de Genève*, Genf, Bérout, Kaufmann, Bonnant, 1869.

¹⁶ Debrecen, 1874. őszelő 18.

¹⁷ London, 1864. nyárhó 17.

¹⁸ Uo.

¹⁹ London, 1865. télhó 6.

²⁰ Kovács: *Balogh (...) naplója*, 179.

²¹ Uo., 13–14.

kájának megfelelően az újság többször átvesz híreket, tudósításokat Márk Ferenc,²² Könyves János²³ és mások közreműködésével, illetve könyvismertetést M.S. monogrammal is közöl. Ezek a szerkesztő, Balogh felkérésére születnek. Egyes cikkek fordítóját vagy íróját nem jelölik. A vasárnap megszentelésének kérdésével kapcsolatban találhatunk olvasói levelet is a hetilapban Kovács József görgetegi lelkész tollából. Ezek is azt mutatják, hogy a szerző a sokoldalú híradásnak volt elkötelezett híve. Balogh saját nézetei inkább szerkesztői üzeneteiben jelennek meg. Egyik helyen a következőt írja: „A vasárnapügy nálunk is tanulmányozandó, mert ma holnap kihal a keresztyén vasárnap öntudata is; vasúton, postán, távirvánál és sok más helyen nem is ismerik már... ekép a keresztyén ember a cultus jog gyakorlásától végkép megfosztatik.”²⁴

Balogh alapvető félelme az volt, hogy a keresztyén életvitel annyira szekularizálódik, hogy megtörténhet az egyháztól, a templomtól és Istentől való tömeges eltávolodás. Fegyvertársai ebben a harcban, teológiai, hitvallási és kegyesség gyakorlási küzdelemben igyekeztek neki segíteni.

A VASÁRnapot veszélyeztető munkák

A megjelenő új iparágak voltak a legnagyobb ellenségei a vasárnapnak. Hollandiában a nagykohók és huták tulajdonosai azt állították, hogy nagy káruk származna a vasárnapi munka megszüntetéséből. Azonban az angol példa, amelyet Balogh saját lapjában leírt, azt mutatta, hogy elegendő vasárnaponként egy-két ember a tűz fenntartására.²⁵ Ezzel kapcsolatban ő nem beszél a gazdasági nyereség vagy veszteség kérdéséről. Számára elsődleges a vasárnap szentségének megővése, és mindent ennek rendelt alá. A vasutak is sok gondot okoztak működésükkel a vasárnapot szünnapnak, még pontosabban szent napnak tartó vallásos emberek számára. Egy berni vasutas arról számolt be, hogy: „Két év óta egyetlen szabad vasárnapom sem volt; és azok, a kik hisznek az isteni igazságban,

²² Márk Ferenc (1848–1931) református lelkész. Debrecenben végezte el a teológiát 1870-ben. 1873-ban Baselban, 1874 őszétől Edinburghban, 1876-ban Halleban volt egyetemi hallgató, közben ez év júniusában doktorált Jenában. Zoványi: *Lexikon*, 389.

²³ Könyves János (1813–1889) ref. lelkész Debrecenben tanult. Zoványi tud arról, hogy Könyves egy évet töltött német szón a Szepességen, viszont nem említi, hogy hol tanult franciául, illetve volt-e külföldön. Uo., 344–345.

²⁴ Balogh Ferenc: Vasárnap-ügy, genfi congressusra meghívó, *EPL* 2(1876/20), 1876. máj. 19., 156.

²⁵ M.S.: Könyvismertetés: Actes du Congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28 septembre au 1er octobre 1876., *EPL* 3(1877/31), 1877. aug. 3., 256.

nem rettegnek a csapásoktól, melyek társulatainkat érthetendik.”²⁶ Bár volt rá példa délnémet területen, hogy a szállítmányokat ugyan nem kézbesítették vasárnap, „de minden egyéb nemcsak úgy, de jobban megy vasárnapon mint köznapon, a mennyiben vasárnapokon külön kéjvonatok rendeztetnek.”²⁷ Tehát azt lehet mondani, hogy a személyforgalom a kirándulók miatt még inkább nőtt és nem csökkent. Hiába próbáltak tenni ez ellen, a képviselők és zsinatok felszólalásai ebben az ügyben eredménytelenek voltak.²⁸

A fentebb említett ipari tevékenységek mellett zavaró tényező még a kereskedelem is. A vásárok kérdése nemcsak külföldön volt jelen, hanem hazánkban is. Az ismert, hogy „a vásárok legfontosabb, eredeti kezdőnapja a vasárnap volt. Az egyház kezdettől fogva ellenezte a vasárnapi vásártartást, és az így általában el is maradt. Helyébe legnépszerűbb vásárnappá a hétfő lépett elő.”²⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy Szent László úgy rendelkezett: „a szent zsinat parancsolja, hogy a ki vasárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította. Ha pedig ellenkezik, ötvenöt pénzt fizessen.”³⁰ A rendelkezés aztán nem érvényesült maradéktalanul egyetlen történelmi korban sem. Több száz évvel később, Balogh idejében, Debrecenben a vásár fő napja a vasárnap volt!³¹

Sürgős esetben a törvényhozók akár vallási, akár gyakorlati szempontból mégiscsak lazítottak a tiltásokon. Ezt jól érzékelteti az a tény, hogy egy kortárs mezőgazdasági munkára való utalásából arra is láthatunk példát, hogy egy közösség halaszthatatlannak tekintette a burgonyafelszedést vasárnap.³² Itt felmerült az a kérdés, hogy a szombat van az emberért vagy az ember a szombatért. Ez az örök etikai kérdés, amelyre az egyre szekularizálódó társadalomban az evangéliumi mozgalmak is keresték a választ.

²⁶ Könyves János: Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében, *EPL* 4(1878/48), 1878. nov. 29., 396–398.

²⁷ M.S.: Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai, *EPL* 3(1877/32), 1877. aug. 10., 264.

²⁸ Uo.

²⁹ <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/211.html> (Letöltve: 2021. ápr. 3.)

³⁰ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltve: 2021. ápr. 3.)

³¹ Balogh Ferenc: Szerkesztői jegyzet, *EPL* 1(1875/42), 1875. okt. 15., 378.

³² M.S.: Könyvismertetés, 264.

A VASÁRNAPÜGYI MOZGALOM KEZDETEI

A Vasárnapügyi Mozgalom³³ kezdetei az 1846 óta létező Evangéliumi Aliánsz (Evangelical Alliance) 1861-es genfi gyűlésére vezethetők vissza, amelyen Frédéric Louis Godet (1812–1900), aki Balogh levelezőtársa volt,³⁴ felszólalt a vasárnap megszentelése érdekében. Godet teológiai tanulmányait szülővárosában Neuchâtelben és Németországban folytatta. 1838-tól 1844-ig a későbbi német császár, III. Frigyes nevelője volt. Miután visszatért Neuchâtelbe, vándor igehirdetőként szolgált. 1850 őszén nevezték ki szülővárosában a hittudományi kar professzorává, majd hat hónappal később ugyanott, a helyi egyházközség lelkészévé választotta. Hatása túlmutatott a francia ajkú Svájcban. 1866-tól csak az oktatással foglalkozott. Nemzetközi hírnevet szerzett János evangéliumához írt kommentárjával és az Újszövetség elismert exegétája volt. Mérvadó tekintélynek számított az evangélikusok körében. Őt már korábban is foglalkoztatta a vasárnap ügye. 1858-ban Neuchâtelben alapított egy vasárnapügyi társaságot, amelynek haláláig elnöke volt. Bár nevéhez köthető a mozgalom elindítása, Alexandre Lombardra bízta annak általános irányítását, teológiai tekintélyével és különösen a német területen meglévő kapcsolatrendszerével (például III. Frigyes császár és I. Frigyes bádeni nagyherceg) nagy segítséget nyújtott a mozgalomnak.³⁵

Godet-nak a konferencián kifejtett gondolatai nyomán Alexandre Etienne Lombard (1810–1887) genfi bankárnak szívügye lett a vasárnap társadalmi jelentősége és a munkamentes vasárnap jogának elismertetése. Ő világosan különbséget tett a vasárnapi munkaszünet és a vasárnap megszentelése között. Úgy látta, hogy a vasárnap megszentelése az egyén feladata, de ennek előfeltétele a munkamentes vasárnap. Az Evangéliumi Aliánsz 1861-es genfi gyűlésén kötelezte el magát a vasárnap ügyének. 1862-ben részt vett a genfi szervezet, majd 1866-ban a svájci szövetség létrehozásában. Annak elnöke 1871-től haláláig, 1887-ig. Nagy szerepe van abban, hogy a mozgalom nemzetközivé vált. Ez ügyben szólalt fel 1867-ben az Aliánsz, és 1875-ben a német belmisszió gyűlésén. Társadalmi és politikai kapcsolatai nagyban hozzájárultak a vasárnapi munkaszünet általánossabbá válásához, melynél ő inkább a társadalmi, mint a dogmatikai szempontokat hangsúlyozta.³⁶

³³ A témával a legrészletesebben Valérie Lathion már említett műve foglalkozik.

³⁴ Sage Emil levele Balogh Ferenchez, Neuchâtel, 1877. máj. 29., TTREK Nagykönyvtár, Kézirattár, jelzete: R 1516/168/1. Frédéric Louis Godet neves svájci teológus, az Église Indépendante de Neuchâtel egyik megalapítója és 1887-ig teológiájának tanára.

³⁵ Lathion: *Un Dimanche*, 629–630.

³⁶ Heckmann: *Arbeitszeit*, 137–138.

Mindkét szereplő tevékenyen támogatta a nemzetközi összefogást is, melyben a felekezeti köziség is megjelent. A vasárnap korábban is meglévő kérdése addig inkább országokon és felekezeten belüli kérdés volt.³⁷

ÉRVEK A VASÁRNAPI MUNKASZÜNET MELLETT

A beszámoló alapján a vasárnapi munkaszünet melletti indokok két nagy csoportból származtak. Az egyikbe a különböző felekezetek vagy egyházi háttérrel rendelkező egyesületek tartoztak. A másik körbe tartoztak a munkások érdekvéviselésében fellépő mozgalmak és pártok,³⁸ így például a német szociáldemokrácia, amely ugyan a vasárnapügyi mozgalommal ideológiailag nem azonosult, de mégis a vasárnapért mint munkaszüneti napért való harcban összefogott vele, annak ellenére, hogy a hetedik nap megünneplését ki-ki másképp képzelte el. A vasárnap melletti érvek közül most a teológiai érveket vesszük számba.

TEOLÓGIAI ÉRVEK

„EMLÉKEZZÉL MEG A NYUGALOM NAPJÁRÓL, ÉS SZENTELD MEG AZT”
2Móz 20,8

A Nemzetközi Vasárnapügyi Szövetség szabályzata

A mozgalom teológiai látásának egyik fontos okmánya a Nemzetközi Vasárnapügyi Szövetség Szabályzata. Az 1876. szeptember 29-én Genfben kezdődött vasárnapügyi konferencia által megbízott bizottság az év végére készítette el a nemzetközi szövetség szabályzatát. Az elvi bevezetőben a következőket tartották fontosnak leszögezni a szervezet céljaira vonatkozóan:

1. Isten segítségével el kívánják érni, hogy a nyugalom napjának megtartását mindenkinek biztosítsák. Itt arra hivatkoznak, hogy bár a nyugalom napja az Ószövetségben a szombat, ezt az őskeresztyén egyház áttette vasárnapra, „Úrnap” néven a hét első napjára, Krisztus feltámadására emlékezve.

³⁷ Heckmann: *Arbeitszeit*. Néhány német példa: Johann Hinrich Wichern (1808–1881), Wilhelm von Kröcher (1810–1891), Hans von Kleist-Retzow (1814–1892) Wilhelm Baur (1826–1897) 135–147.

³⁸ Az ekkor formálódó keresztyénszocialista mozgalom nincs említve.

2. Három bibliai ígére alapozták az ünnepet:
- a, A heti szünnap eredetének a következő igei helyet tekintik: „Azután megáldotta és megszentelte Isten a hetedik napot” (1Móz 2,3a). (Érdekesebb, hogy a versszak további részét nem idézik, azaz: „mivel azon pihent meg Isten egész teremtő és alkotó munkája után”, holott ez is ideillő lenne.)
 - b, Az ünnep ószövetségi formáját 2Móz 20,8 alapján nyerte el. „Emlékezzél meg a nyugalom napjáról, és szenteld meg azt!” Ez az Egyiptomból való kivonulás után a Tízparancsolatban öltött testet.
 - c, Az Újszövetség korában úgy látták, hogy Jézus nyilatkozata: „A szombat lett az emberért, nem az ember a szombatért” (Mk 2,27) szilárdította meg e nap lelki jellegét. Ennek alapján azt lehet mondani, hogy a Szövetség egyértelműen az ótestamentumi szombat folytatásának látta a vasárnapot.³⁹

A Szövetség minden keresztyén köteletségének tartotta a vasárnap tiszteletben tartását, ugyanakkor elismeri „a szabadság evangélium által szentesített jogait a szeretet és szentség határain belül.”

Itt három ígérést idéz, mintegy a szabadság „útjelzőiként”:

„Jó tehát (...) semmi olyat nem tenni, amin testvéred megütözik.” Róm 14,21

„és senki se a maga hasznát nézze, hanem mindenki a másokét is.” Fil 2,4

„szabadságra vagytok elhíva; csak a szabadság nehogy ürügy legyen a testnek” Gal 5,13

Az elvi bevezető záró mondata, hogy „a hatnapi munkálkodásnak mindenki-re kötelező törvénye elválaszthatatlan a hetedik napi szünnettől”,⁴⁰ utal a „Hat napon át dolgozz, és végezd mindenféle munkádat!” parancsra is (2Móz 20,9).

További bibliai érvek a vasárnap mellett

Az 1876-ban létrejött francia vasárnapügyi társaság nyilatkozatában leszögezte:

1. A vasárnap Isten rendelése. 2. Mindenkinek joga van arra, hogy vasárnap nyugalma legyen. 3. „Ezekből mindenki-re kötelező szent kötelmek származnak”⁴¹

³⁹ Heckmann: *Arbeitszeit*, 213–215.

⁴⁰ A vasárnapügyi nemzetközi szövetség s alapszabályzata, kiad. Balogh Ferenc, *EPL* 3(1877/2), 1877. jan. 12., 15.

⁴¹ M.S.: Könyvismertetés, 263.

A vasárnap ünneplésével kapcsolatban a gyakorlat igen sokszínű volt. Voltak, akik megütköztek az angol vasárnap szigorán. Az ő megnyugtatójukra jelentik ki a mozgalom német képviselői, hogy ők nem akarják ezt a túlzott szigorot, azonban egyiptomi vasárnapot sem akarnak, ahol nyugalom helyett rabszolgaság volt. Úgy látták, hogy míg a „Szeressed az Uradat, Istenedet” ige a vasárnap vallási, míg a „Szeresd felebarátodat, mint magadat,” az ünnep társadalmi vonatkozásával bír.⁴² A szolgaságban tartás párhuzamként gyakran előfordul az érvelésben. Így olvashatjuk: „Oldjátok le lánczait annak, a ki igaztalanul köttetett meg, szabadítsátok ki az elnyomottakat s törjétek szét minden ígát” (Ézs 58,6). Ezt úgy látják megvalósítani, hogy nem kényszerítenek vasárnapi munkára napszámot.⁴³ Arról is meg voltak győződve, hogy Isten törvénye szerint nemcsak a munka, de a nyugalom is kötelessége az embernek,⁴⁴ és a vasárnap általában a nyugalom, üdv és kegyelem napja.⁴⁵

Az egyházon belüli küzdelem a vasárnapért

Lombard egyik beszédében az egyházak vezetőinek és híveinek közönyösségét okolta a kudarcokért. Úgy látta, hogy a világi érdek mellett, hibáztatható az igaz keresztyének meggondolatlansága, akik arra hivatkoznak, hogy minden nap egyformán lehet vasárnap. Ilyen esetekben Pál leveleinek néhány helyére utalnak: Róm 14,5–6⁴⁶, Gal 4,10⁴⁷, Kol 2,16⁴⁸, melyekben Pál a zsidókat felmenti a Mózes törvényében megszentelt napok, hónapok és évek megtartásától. Lombard szerint Pál a zsidókat csupán az ótestamentumi szombat és a Krisztus feltámadása napjának kettős megünneplésétől menti fel. Ő maga is megünnepelte a vasárnapot: ApCsel 20,7⁴⁹, 1Kor 16,2⁵⁰.

⁴² Balogh Ferenc: Legújabb mozgalmak a vasárnap ügyében, *EPL* 3(1877/20), 1877. máj. 18., 162.

⁴³ Uo., 163.

⁴⁴ M.S.: Könyvismertetés, 255.

⁴⁵ Márk Ferenc: A vasárnap megszentelése érdekében összejött genfi egyetemes congressus, *EPL* 2(1876/44), 1876. nov. 3., 361.

⁴⁶ „Van, aki az egyik napot különbnek tartja a másik napnál, a másik pedig egyformának tart minden napot: mindegyik legyen bizonyos a maga meggyőződésében. Aki az egyik napot megkülönbözteti, az Úrért különbözteti meg. Aki eszik, az is az Úrért eszik, hiszen hálát ad Istennek. Aki pedig nem eszik, az Úrért nem eszik, és szintén hálát ad Istennek.”

⁴⁷ „Aggódva figyeltek a napokra, a hónapokra, az évszakokra és az esztendőkre.”

⁴⁸ „Senki el ne ítéljen titeket ételért és italért, ünnep, újhold vagy szombat miatt.”

⁴⁹ „A hét első napján pedig, amikor összegyűltünk, hogy megtörjük a kenyeret, Pál tanította őket, és mivel másnap már el akart utazni, a tanítást egészen éjfélig meghosszabbította.”

A vasárnapkal kapcsolatos határtalan szabadság képviselőivel szemben arra hivatkozott, hogy Jézus nem eltörölni jött a törvényt, hanem betölteni. A negyedik parancsolat erkölcsi törvény, és megerősítője a világ kezdetén megalapított rendnek. Annak eltörlése a többi kilenc elvetése, és megsemmisítése a mindent összegző nagy parancsolatnak: „Szeressed a te Uradat Istenedet”.

A szabadság azonban ne szolgáltatson okot a test szerinti életre (Gal 5,13),⁵¹ továbbá óvakodni kell, hogy senki se adjon felebarátjának alkalmat a megbotránkozásra (Róm 14,13).⁵² Úgy vélte, hogy a vasárnapi dolgoztatás a felebarát szolgálásba vettetését jelenti, míg a vasárnap végzett munka a botránkozás forrása. A hetedik nap nyugalmanak elhagyása az egészségtan és a tapasztalat szerint is ártalmas a testre és lélekre egyaránt.

Pál apostol érvelését követve Lombard felhívta a figyelmet arra, hogy Jézusnak, a szombat urának van egyedül joga módosítani a negyedik parancsban megjelölt szigorú tilalmakat. Amit ő meg is tett, megengedve a törvény mellőzését a szeretet cselekedeteinek és kényszerűségnek eseteiben, valamint olyan esetekben is, mint a lelkipásztorok, evangélisták és minden, az Úrért munkálkodók foglalkozásai (Jn 5,8–9⁵³).⁵⁴ A rosszakaratú gyanúsítgatásokat cáfolva, a társaság már korábban világossá tette, hogy vészhelyzet esetén, például áradáskor nem marad tétlen, mivel „annak kettős jelszava van, megszentelni a vasárnapot; de nem felejteni, hogy a szombat van az emberért, és nem az ember a szombatért.” A vis major esetén tehát a vasárnap megtartói is helytállnak.⁵⁵

Lombard leszögezte, hogy amíg a protestánsok nem ragaszkodnak a reformáció elveihez, és nem tartják meg a vasárnapot, mindenkinek joga lesz a hitük őszinteségében kételkedni.⁵⁶ Egy másik képviselő megemlíti, hogy Isten csapásokat küldött a szövetséget meg nem tartó népére. Kímélje meg a Mindenható ezektől ezt a nemzedéket, és legyen irgalmas hozzá.⁵⁷

⁵⁰ „A hét első napján mindegyikötök tegye félre és gyűjtse össze azt, ami tőle telik, hogy ne akkor történjék a gyűjtés, amikor odamegyek.”

⁵¹ „Mert ti, testvéreim, szabadságra vagytok elhívva; csak a szabadság nehogy ürügy legyen a testnek, hanem szeretetben szolgáljatok egymásnak.”

⁵² „Ne ítéljessük hát többé egymást, hanem azt ítéljétek meg inkább, miként nem okoztok a testvéreteknek megütközést vagy botránkozást.”

⁵³ „Jézus ezt mondta neki: Kelj fel, vedd az ágyadat, és járj! És azonnal meggyógyult ez az ember, felvette az ágyát, és járt. Aznap pedig szombat volt.”

⁵⁴ Könyves János: Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében. *Evangeliumi Protestáns Lap*, IV. évf., 46. szám, 1878. november 15. 379–380.

⁵⁵ Balogh: Legujabb mozgalmak, 161.

⁵⁶ Könyves: Genfi nagy gyűlés, 380.

⁵⁷ Uo., 398.

Nem mindenki hitvalló szempontok szerint alapozta volna meg a vasárnap ügyét. A *Protestantenverein* képviselője, Carl Manchot⁵⁸ brémai lelkész humanista álláspontonról érvelt volna, de ezt minden küldött elvetette.⁵⁹

Azt, hogy az ügy nem lehet sikeres, ha pusztán vallási síkon érvelnek mellette és nem veszik figyelembe annak társadalmi vonatkozását, világossá tette a Godet által már az 1861-es genfi evangéliumi ülésen idézett megállapítás: „Míg uralomra nem bírtuk emelni népünknel azon érzést, hogy a vasárnap nem csak vallási ügy, hanem a polgári rend ügye is: addig semmire sem megyünk annál.” Ezért az volt a cél, hogy a vasárnapügyi társulatok a közvéleményt úgy formálják át, hogy az megértse, hogy ez egyszerre vallási és társadalmi kérdés is.⁶⁰ Azonban ezek és az egészségügyi szempontok vizsgálata már egy következő tanulmány feladata.

ÖSSZEGZÉS

Balogh Ferenc korának széles látókörű teológusa volt, aki számos tevékenysége mellett a vasárnap megszentelésének ügyével is foglalkozott. Tanulmányútjai, olvasottsága és személyes kapcsolatai révén szerzett értesüléseket erről a kérdésről. Az általa külföldi útjain személyesen is megismert különböző hitbuzgalmi egyesületek számtalan átfedéssel bírtak a belmisszió, a társadalom vallási indíttatású megjobbítása érdekében végzett munkájuk területén.

Balogh napirenden tartja lapjával a vasárnap megünneplésének kérdését. A munkaszüneti vasárnapért folytatott küzdelemben az egyházi egyesületek, pályázatok, vallásos és szekuláris hírlapok, kiadványok, konferenciák nagy szerepet kaptak. Így jöhetett létre a Nemzetközi Vasárnapügyi Mozgalom is. A kérdést nemcsak egyházi szempontból vizsgálták, hanem rámutattak annak társadalmi, egészségügyi vonatkozásaira is. A vasárnap témája nagy érdeklődésre tartott számot. A mozgalomnak sikerült eredményeket elérnie ebben a korszakban, de ezek csak később teljeseznek ki.

Nem újkeletű problémáról volt szó. Azonban a gazdasági élet átalakulása jobban a felszínre hozta a kérdést. A leginkább helytelenített vasárnapi munkák a vasút, az ipar és a kereskedelem területéről kerültek ki. Érdekes módon a mezőgazdaságot alig említik. A dolgozat azt vizsgálja, hogy a külső, kegyességi

⁵⁸ Carl Hermann Manchot (1839–1909) német teológus, a *Protestantenverein* egyik alapítója, 1868 és 1882 között ő adta ki a szervezet *Deutsches Protestantenblatt* című újságját.

⁵⁹ Márk: A vasárnap, 362.

⁶⁰ Könyves: Genfi nagy gyűlés, 380.

megjelenési formák és cselekvések mögött milyen vallási tartalom, azaz milyen teológiai felfogás állt. A tanulmány a bibliai igék sajátos magyarázatát, vagy épp teológusok érvelését igyekszik nyomon követni a források tükrében. A vasárnap megünneplésével kapcsolatos hazai forrásoknak és feldolgozásoknak akár egy hosszabb időszakra kiterjedő alapos vizsgálata további kutatások feladata lehet.

RÖVIDÍTÉS

EPL – Evangéliomi Protestáns Lap, I–IV. évf., 1875–1878, (szerk.): Balogh Ferenc.

PRIMÉR FORRÁSOK

- A vasárnapügyi nemzetközi szövetség s alapszabályzata, kiad. Balogh Ferenc, *EPL* 3(1877/2), 1877. január 12., 15.
- Balogh Ferenc londoni naplója, Debreceni Egyetem, Kézirattár, jelzete: Ms 28/2.
- Balogh Ferenc debreceni naplója, Debreceni Egyetem, Kézirattár, jelzete: Ms 28/4
- BALOGH Ferenc: Szerkesztői jegyzet, *EPL* 1(1875/42), 1875. okt. 15., 378.
- BALOGH Ferenc: Vasárnap-ügy, genfi congressusra meghívó, *EPL* 2(1876/20), 1876. máj. 19., 155–157.
- BALOGH Ferenc: Legújabb mozgalmak a vasárnap ügyében, *EPL* 3(1877/20), 1877. máj. 18., 162.
- KÖNYVES János: Genfi nagy gyűlés a vasárnap ügyében, *EPL* 4(1878/46), 1878. nov. 15., 379–380; Uo., 4(1878/48), 1878. nov. 29., 396–398.
- M.S.: Könyvismertetés: Actes du Congrès sur l'observation du dimanche, tenu à Genève du 28 septembre au 1er octobre 1876, *EPL* 3(1877/31), 1877. aug. 3., 255–256.
- M.S.: Könyvismertetés. A vasárnapügyi kongresszus tárgyalásai, *EPL* 3(1877/32), 1877. aug. 10., 263–265.
- MÁRK Ferenc: A vasárnap megszentelése érdekében összejött genfi egyetemes congressus, *EPL* 2(1876/44), 1876. nov. 3., 361–363.
- LOMBARD, Alexandre: *L'institution du dimanche dans ses rapports avec la société. Mémoire préparé pour introduire le concours relatif à l'observation du repos hebdomadaire ouvert par la Société d'utilité publique de Genève*, Genf, Béroud, Kaufmann, Bonnand, 1869.
- Sage Emil levele Balogh Ferenchez, TTREK Nagykönyvtár, Kézirattár, jelzete: R 1516/168/1

Szent László Király Dekrétomainak első könyve 16. fejezet a vasárnap megszenteléséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=07700016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei> (Letöltve: 2021. ápr. 3.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- DANKÓ Imre: A magyar vásárok néprajza, in Domonkos Ottó (főszerk.): *Magyar néprajz III. Kézművesség*, Bp., Akad., 1991. 637–702. <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/211.html> (Letöltve: 2021. ápr. 3.)
- FRIVALDSZKY János: A vasárnapi kötelező pihenőnap természetjogi alapjai és közpolitikai lehetőségei, *Iustum Aequum Salutare* 11(2015/1), 59–99.
- HECKMANN, Friedrich: *Arbeitszeit und Sonntagsruhe: Stellungnahmen zur Sonntagsarbeit als Beiträge kirchlicher Sozialkritik im 19. Jh.*, Essen, Verlag Die Blaue Eule, 1986.
- KOVÁCS Ábrahám: *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója*, Bp., L'Harmattan, 2016.
- KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: a debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan, 2010.
- LATHION, Valérie: *Un Dimanche pour Dieu ou pour l'homme? Une croisade philanthropique et religieuse pour la défense du dimanche chrétien. Modèles et pratiques aux XIXe et début du XXe siècles*, Université de Genève, 2007.
- ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen–Bp., Lux–Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MREZS Sajtóosztálya, 1977.³

ABSTRACT

Teofil Kovács: *Ferenc Balogh and the Movement for the Observation of the Sabbath, the Lord's Day in the Light of the Evangelical Protestant Journal*

Ferenc Balogh (1836–1913) was one of the most well-informed theologians of his age, who exhibited excellent theological interest and activities in many areas where Christianity met contemporary culture. One of the issues the long nineteenth century produced was how to observe Sunday as the the Lord's day in modern society. The current paper seeks to explore what biblical and theological responses he gave to Sunday observance, and how he responded to the challenges expressed in his journal entitled Evangelical Protestant Journal.

The issue was not an entirely new topic for Christians. However, the changing landscape of economy brought the theme more and more in the foreground in

the lives of the Reformed people in Hungary, too. The paper investigates which jobs were the most disapproved of. These were jobs in the field of railway, industry and trade. It is rather peculiar to notice that agricultural topics were rarely mentioned. Not only church oriented associations, foundations, religious and secular journals, other printed materials, conferences and labour movements fought for Sunday to be declared as a bank holiday but so did the secular movements like working class societies. Owing to such initiatives, the establishment of the International Sunday Movement was launched in 1876. It examined the issue of Sunday not only from a theological point of view, but also emphasized its social and health consequences, knowing that its fight could only be successful by considering these three aspects together. The study, therefore, investigates the external forms of piety on the one hand, and on the other hand, it scrutinizes what theological, pious and religious conviction hide in the background of such religious endeavours. As a result, particular attention is paid to how biblical passages were interpreted, exposed, and explicated by conservative theologians, in the light of primary sourced studies.

Keywords: Ferenc Balogh, Lord's Day, Observance Society, Sunday Observance, Evangelical Protestant Journal, bank holiday, Sunday

AZ EPISZKOPÁLIS KUKORICACSÖRGETÉSTŐL A JEREMIÁSI KÜLDETÉSIG

HÁROM PÜSPÖKVÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON
IFJ. RÉVÉSZ IMRE ÉLETÉBEN

Lovász Krisztián

BEVEZETÉS

Első olvasásra értelmetlennek tűnő címet lát maga előtt az olvasó. Úgy érezheti, mintha összeegyeztethetetlen fogalmak kerültek volna egymás mellé, melyeket nagy valószínűséggel akárhogy próbálkozik, nem tud megfejtteni. Az eredmény eléréséhez az sem elegendő, ha etimológiai, mezőgazdasági-, vagy biblikateológiai szempontok szerint vizsgálódunk. Ez a tanácstalanság azonban csak addig tarthat, amíg ehhez a mondathoz meg nem találjuk a kódot, ami úgy hangzik, hogy Révész Imre.

Pontosabban ifjabb Révész Imre, mert a magyar protestáns egyháztörténelem számon tartja nagyapját is, aki a 19. század második felének volt az egyik legmeghatározóbb alakja. Egyiküknek sem volt könnyű élete, hanem éppen ellenkezőleg, sok tusakodás és meg nem értettség jellemezte útjukat. Azonban egyben megegyeztek: bármilyen időszakok is váltakoztak körülöttük, erejükötől telhetően arra törekedtek, hogy engedelmessé tudjanak az őket szolgálatba állító Istennek.

A tanulmány célja bemutatni a 30-as és 40-es évek tiszántúli reformátusságát meghatározó eseményeket. Először az 1938-as püspökválasztást, különös hangsúlyt fektetve a jelölési folyamatokra és Révész Imre hozzáállására, majd röviden az 1941-es és bővebben az 1945-ös tisztújítás részletei következnek. Rendkívüli történelmi idők voltak ezek az esztendőik, melyekhez a reformátusok élére egy olyan püspökre volt szükség, aki mellett az egyházkerület határozottan kiáll, s aki ezt az egyháztestet és annak Fejét magánál minden körülmények között előbbre tartja. Nagy „kapacitásinvázió” indult meg Révész mellett, aki végül elfogadta a jelölést.

Az újdonsült püspökjelölt még minden jogi procedúra és választási cselekmény előtt kijelentette, hogy ő három év és három hónap múlva az egyházkerület rendelkezésére bocsátja a püspöki tisztségét. Ezt 1941-ben meg is tette, de újra – sajátos formában – egyhangúlag választották meg. Majd 1945-ben másodszor akart szabadulni tisztségétől, de külső körülmények nyomására, lelki

erejének végső tartalékait mozgósítva igent mondott a jelöltetésre. A választások mindhárom esetben egyértelműek és megkérdőjelezhetetlenek voltak, de az odáig vezető úton emberpróbáló események, belső, szívbeli harcok és emésztő gondolatok okoztak már-már meghasonlást Révész Imrének.

Ő mindent elkövetett, hogy ne legyen püspök. Szóban és írásban többször kifejezte döntését, mert szolgálatát az egyháztörténeti kutatásaiban vágyott kiteljesíteni. Örült, amikor 1938 nyarán lezárta az „episcopalis kukoricacsörgetést”, s csak jóval később értette meg, hogy Isten neki jeremiási szenvedést szánt. Veszített, mert tusakodása azzal folyt, aki legyőzte és meggyőzte őt, hogy betöltse a rendkívüli idők rendkívüli eszközének küldetését. Ugyanakkor nyert, mert hittvalló életében többször élte át, hogy nincs az az emberi erő és mesterkedés, amely Isten akaratának megvalósulását megakadályozhatná.

A „FARELI–KÁLVINI” KÜZDELEM

Révész Imre püspökké választása előtt alig több mint 400 évvel Genfben különleges dolog történt. A városban Guillaume (Wilhelm) Farel szolgált, akinek a vezetésével 1536. május 21-én a polgárság képviselői ünnepélyes esküvel fogadták el a reformációt,¹ amivel azonban nem szűntek meg a Genfben tapasztalt visszasságok.

Ez a rendkívüli helyzet egy rendkívüli embert követelt. Az említett gyűlés után néhány hónappal Farel megtudta, hogy Kálvin János éppen a városban van, ezért megkereste, hogy a genfi reformáció élére állítsa. Kálvinnak egészen más tervei voltak, hiszen még írni akart és semmilyen vitára és küzdelemre nem vágyott.² Mindezek ellenére Farel mégis meggyőzte őt, többek között ezt mondva: „Te a magad nyugalmáért és kedvelt munkatervedért aggódsz, én pedig a Mindenható Isten nevében, akinek akaratával szemben dacoskodol, hirdetem néked: munkádon nem lesz áldás!”³ Kálvin ezek után Genfben maradt.

Mintha ennek a kétféle – a fareli–kálvini – küzdelemnek a mintájára történt volna az a 20. századi párbeszéd is, mely Maklár Károlynak, a Tiszántúli Református Egyházkerület 1938. július 7-én hirtelen elhunyt püspökének az utóda ügyében zajlott. Jóllehet többek neve felmerült, de Révész Imre akkori egyháztörténész professzor volt az egyik legerősebben óhajtott személy.

¹ Révész Imre: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Bp., 1950. Eredeti kézírata: TTREK Nagykönyvtár, Kézírtattár, R 7472, 82.

² Uo., 83.

³ Ua.

Szabó Gábor lelkipásztor – Révész egykori tanítványa, majd püspöki titkára – értékes feljegyzéseket hagyott hátra abból a korból, melyeknek nemcsak a személyesség, hanem egy sokat emlegetett – Révész Imre által vezetett, de időközben eltűnt – „Napló” adta az alapját. Ebből ismert, hogy Maklárý temetéséről még haza sem értek, amikor lelkészi és nem lelkészi személyek „kapacitáltak, hogy most már igazán ő következik, a püspökké választás elől ne térjen ki.”⁴ Révész Naplója így folytatódik: „Kézzel-lábbal tiltakoztam, könyörögve, hogy hagyjanak nekem békét, ne húzzanak el erőnek erejével tanári katedrámtól és íróasztalomtól.”⁵

Bizonyára többen és egyre intenzívebben keresték meg ezekben a napokban. Szabótól az is megtudható, hogy Révész ezek után a helyi lapokban közreadott egy rövid nyilatkozatot, melyben

minden magyarázkodás nélkül elmondtam, hogy a püspökségre nem vállalkozhatom, azt még abban az esetben sem fogadnám el, »ami különben is valószínűtlen«, ha a szavazatok többsége rám esnék is(...).⁶

Komoly önkritikát gyakorolva írta naplójában, hogy sem anyagi, sem gazdasági dolgokhoz nem ért, az egyházi és a politikai életben pedig súlytalanak érzi magát. Önvallomását így zárja; „... még »kijárónak« sem volnék alkalmas...”⁷ Ezzel a maga részéről lezártnak tekintette az ügyet, és folytathatta a tervezett könyv megírását. Ezt a zaklatott időszakot a naplójában legendás humorával így jegyezte le, „hogy az episcopalis kukoricacsörgetés számomra most már – végrehaláhára – végetér.”⁸

⁴ Szabó Gábor: *Révész Imre 1889–1947. Csak vele kapcsolatos iratok* (tovább: Szabó-hagyaték), 1938, 8/a. Ez a kéziratot anyag Szabó Gábor – Révész Imre egykori püspöki irodatisztje, későbbi nyírmártonfalvai lelkipásztor – hagyatékából származik, melyet Szabó Gábor lánya, Katalin és a Dani család gondoz.

⁵ Ua. Tudniillik a professzor az oktatási munka mellett éppen a magyar református egyháztörténet 2. kötetén dolgozott.

⁶ Uo., 8/b. A *Debreczeni Újság* hasábjain ez áll: „Révész Imre tudomást szerzett a személyét illető kombinációkról, s most a Magyar Távirati Iroda debreceni kirendeltségét az alábbi nyilatkozat kiadására kérte fel: - Minthogy a tiszántúli református egyházkerület megüresedett püspöki székének betöltése kapcsán az én nevem is szóba hozott a nyilvánosság előtt: kötelességemnek tartom azonnal nyilvánosságra hozni ama megmáshíthatatlan elhatározásomat, hogy e föladat betöltésére semmi szín alatt nem vállalkozhatom (...). Révész Imre nem óhajt szerepet vállalni a püspöki szék betöltésénél, *Debreczeni Újság*, 1938. júl. 13.; ld. még: TTREL Személyi Adattár I.8.d. Révész Imre ifj. III. (tovább: Révész Lvt.).

⁷ Szabó-hagyaték, 8/b.

⁸ Uo., 8/d.

Mindezek után július 15-én, a püspökjelölő értekezleten, amelyen az esperesek és a gondnokok vettek részt, „megdöbbentő egyhangúsággal”⁹ Révészt jelölték, aki Szabó feljegyzése szerint kétségbe esett. Ezután kapta meg a Parádon nyaraló, általa is nagyra becsült Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor – akit a „kerület eszének” tartottak – levelét, melyben a következő állt: »Az élő Istenre kényszerítelek, hogy vállald a püspökséget.«¹⁰

Saját meggyőződésének feláldozásával vállalta el a jelöltséget, hiszen 1935. augusztus 26-án az ORLE közgyűlése egyhangúlag elfogadta a „*Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*” című előadásának határozatait.¹¹ Ennek az előadásnak a középpontjában egy olyan egyházalkotmányi reform áll, amely „a püspökség antikálvinista intézményét felszámolja” és „tisztá presbiteriánus alapokra fekteti”.¹² Óriási hullámot indított el ezzel. Maga Révész egy – Nánássy Andor nagykállói lelkipásztornak írt – levelében vallotta be, hogy ezért „(...) még Ravasz László is megneheztelt, Farkas Géza pedig Patakról majdnem kiakart hordatni”.¹³

Az 1938. július 22-i tanácskozáson, zárt körben elmondott nyilatkozatának első mondatában szintén ezt olvassuk: „(...) a püspöki rendszernek elvi ellensége vagyok”.¹⁴ Azonban szomorúan állapítja meg, ha „Isten kezétől kényszerítve” kell elfoglalnia a püspöki széket, az számára csak három évi próbaidőre lehetséges, mert 1941 második felében alkotmányos formában fogja kikérni a presbitériumok véleményét, s ha ezen túl továbbra megmarad püspöknek, 1945-ben újra tisztújításnak veti alá magát, noha ő maga is tudja, hogy a törvény nem kötelezi rá.¹⁵

Mind a nyilatkozata, amit az esperesek és a gondnokok aláírtak, mind pedig a Szabó Gábor által idézett naplója egyéb feltételeket is tartalmaz, amelyeknek részletes ismertetésétől e dolgozat terjedelmének korlátai miatt el kell tekintenünk. Az azonban jól látható, hogy a fent említett „fareli-kálvini” küzdelem valósult meg a hívó egyházkerület és Révész Imre között. Mindkettő erősen ragaszkodott a maga elveihez és határozott elképzelések mentén érvelt annak a másik részéről való elfogadtatása mellett. Elgondolkodtató, hogy ha Révész

⁹ Ua.

¹⁰ Uo., 8/e.

¹¹ Révész Imre: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, in Uő (szerk.): *Tegnap és ma és öröké*, Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből, Debrecen, 1944, 298.

¹² Szabó-hagyaték, 8/f.

¹³ Uo., Révész Imre: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. júl. 15.

¹⁴ Révész Imre: *Nyilatkozat*. 1938. júl. 22. Révész Lvt.

¹⁵ Szabó-hagyaték, 8/f.

meggyőződése valóban széleskörű egyetértésre és visszhangra talált 1935-ben, miért nem lettek annak következményei 1938-ig. S később, az ő püspökségének ideje alatt, vajon miért nem tudta érdekeltté tenni az illetékes egyházi testületeket, hogy ebben a kérdésben változások történjenek. Az idősödő Révész Imre személyes megnyilvánulásaiából az derül ki, hogy közvetlen munkatársainak és a döntéshozó grémiumok hozzá közelálló tagjainak a támogatására ebben a kérdésben nem számíthatott.

S hogy mégis, miért vállalta el Révész a jelöltséget? Mert kezdetben azt remélte, hogy legalább közreműködhet ennek az egyházalkotmányi rendszernek a megreformálásában.¹⁶ Naplójában eljut arra a pontra, hogy kimondja, hogy „itt valami csodálatos isteni közbenyúlásról van szó, amelynek engedelmeskedni kell, ha tetszik a gyarló embernek, ha nem...”.¹⁷ Ezt a gondolatát a püspöki székfoglalójában úgy fogalmazta meg, hogy a „(...) reámnézve egyenesen félelmetes egyhangúság, amely engem ideemelt, a Szent Lélek Isten munkája volt”.¹⁸ Saját véleménye szerint szó sincs itt alkalmasságról, hanem arról, hogy legyen valaki szolga és eszköz, aki ezekben a történelmi megpróbáltatásokban elhordozza a Jahve szenvedő szolgájának tisztét.¹⁹ Ezért a püspöki beiktatásakor őszintén kér mindenkit, hogy „ne várjon tőlem, az egy embertől mindent és főképp ne várjon csodát.”²⁰

AZ ELSŐ HÁROM ÉV LEJÁR

Az 1941. november 5-én elmondott püspöki jelentésének végén külön bekezdést szentel annak, hogy emlékeztesse a jelenlévőket az 1938. október 3-án tett és a közgyűlés által elfogadott nyilatkozatára. Arra kéri őket, hogy méltóztassanak a személyére való legkisebb tekintet nélkül, „csak az Isten Igéjétől és Szentlelkétől megkötött keresztyéni szabadsággal határozni”.²¹ Majd november 19-én konkrétan ebben a kérdésben egy olyan bejelentéssel fordult a közgyűléshez, ahol püspöki állását a közgyűlés rendelkezésére bocsátja, melynek során arra kéri a grémiumot, hogy tegyék meg a szükséges intézkedéseket, azaz kérjék ki az egyházközségek nyilatkozatát ezzel kapcsolatban.

¹⁶ Ua.

¹⁷ Uo., 8/e.

¹⁸ *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről*, kiad. Uray Sándor, Debrecen Sz. Kir. Város és a TITREK Könyvnyomda Vállalata, 1939; Révész lvt. 284. sz. határozat, 35.

¹⁹ Szabó-hagyaték, 8/e.

²⁰ Uray: *A Tiszántúli*, 284. sz. határozat, 35; Révész lvt.

²¹ Révész: *Püspöki jelentés*, 1941. november 5., 15; Szabó-hagyaték.

Az 1941. november 27-i *Debreczen* újság tájékoztatásából tudjuk, hogy az egyházkerület a püspök kérését nem teljesítette, hanem ezt olvashatjuk: a kerület „kéri álljon továbbra is őrhelyén. A püspök a kerület egyhangú döntése előtt meghajolt”.²²

A BÉKEFI BENŐ-FÉLE SZERVEZKEDÉS

Amennyire egyhangú és különösebb hullámverés nélküli volt ez az 1941 végén történt tisztújítás, annyira felkorbácsolódott és feszült volt az 1945-ös választás. Ígérete szerint Révész újra tisztújítás alá kívánja bocsátani a püspöki tisztséget. Az augusztus 21-én kelt bejelentésében öt pontban indokolja meg, hogy ezen a tisztújításon már nem kíván részt venni.²³ Visszavonulásának legfontosabb oka az, hogy már 1941 óta szabadulni akart a püspöki állástól, de a közelgő világháborúra hivatkozással eltántorították ettől. Tudomásul vette a jeremiási értelemben vett isteni elrendelést, amelyben igyekezett a fokozódó romlás közepette bizonyosságot tenni, de saját meglátása szerint ez a szolgálat nem egyenlő az újjáépítéssel. Egészségügyi és családi indokok is előtérbe kerülnek, melyek részletes kifejtése után kéri a közgyűléstől az azonnali hatályú felmentését. Összegzőképpen kijelenti, hogy az utód beiktatásáig kész az ügyintézésre, egyúttal mindenkitől belenyugvást kér abba, hogy az ő neve a tisztújításban már ne szerepeljen.²⁴

Zárószóiban a sok imádságos viaskodás gyümölcseként a következő megalapításra jutott: „Semmiféle személyi elkeseredés nincs szívemben(...). Egyszerűen úgy látom a dolgot, hogy Isten most (...) megmutatja az őrségváltás szükségét.”²⁵

Révész tehát sok imádsággal hordozta az Istentől neki adott jeremiási ígát és nem hirtelen felindulásból hozta meg döntését, amelynek augusztus 21-i bejelentésén öten vettek részt,²⁶ akik meghallva püspökük terveit, még magáról a tisztújításról sem akartak hallani. Ennek a napnak és a következő heteknek a történéseit egy különleges jegyzetből ismerhetjük meg.

²² Révész Imre püspöki állását a kerület rendelkezésére bocsátotta, de a közgyűlés maradásra bírta, *Debreczen*, 18(1941/270), 1941. nov. 27.

²³ Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. aug. 21.), Révész Lvt., *Révész Imre 1945-ben püspökké választásával kapcsolatosan összegyűjtött iratok*, 1. Ezt a bejelentését Juhász Nagy Sándor, Ormós Lajos, Kállay Kálmán, Papp Ferenc és Ferenczy Károly hallották. Az irat bal szélén Révész saját kezű írásával feltüntetve.

²⁴ Ua.

²⁵ Uo.

²⁶ Révész: *Püspöki jelentés*.

Tudniillik 1945. november 16-án született meg az a személyes nézőpontú és hangvételő „Tájékoztató Jegyzet”,²⁷ amelyet a tisztújítással kapcsolatban örökített meg Révész. A kronológiai sorrendben felépített hat oldalas dokumentum többek között azért is érdemel figyelmet, mert a benne szereplő legkorábbi dátumok ugyan július 30. és augusztus 16., azonban Révész már jóval korábban meghozhatta a döntését.

A már idézett Nánássy-levél²⁸ születésének elsődleges okai között ugyanis a püspöki székről való lemondás szerepel. A püspök ebben írta le döntését a kérdéssel kapcsolatban, megismételve a sokszor elmondottakat, kezdve a beiktatásától, a püspöki tisztséggel szemben tanúsított fenntartásán át, tisztségének a megbízói felé való felajánlásáig. Ez a levél július 15-én született, s már arról ír, hogy „akkor volnék igazán boldog, ha a kerület szépen elbocsátana, mert éppen elég volt”.²⁹

A püspökválasztást felvezető események tanulságosak, ezért több forrás alapján, többnyire dátum szerint próbáljuk meg rekonstruálni azokat.

Révész ezen a nyáron – nem hivatalos úton – értesült arról, hogy Békefi Benőről, a nyíregyházi lelkipásztorról mint következő püspökről beszélnek. Feljegyzéséből azonban higgadság árad: „(...) ha egyszer komolyan vettem és akarom vetetni a püspöki tisztújítást, akkor természetesnek kell találnom, sőt örömmel kell vállalom más egyének szóbahozását”.³⁰ A püspök igyekezett még a látogatást is elkerülni annak, hogy ez a kérdés izgatja, ezért a július végi személyes találkozásukon közömbösen viselkedett Békefivel, ahol szóba se került a jelölés.

Az augusztus 21-i lemondása előtt öt nappal Bereczky Albert és Karácsony Sándor kereste fel Révést. Ennek a látogatásnak a valódi célja az volt, hogy megtudják, vajon visszamegy-e az egyháztörténeti katedrára, vagy sem.³¹ A püspök elmondta nekik az őszinte vágyát, amire mindketten megörültek és mintegy megnyugodva jegyezték meg, hogy „(...) a püspökséget más is el tudja látni, de egyháztörténész ma a magyar református egyházban csak Révész Imre”.³² Békefi neve ekkor sem hangzott el, pedig a főgondnoki tiszt esetleges várományosaié igen.

Egy nappal később Nyíregyházán – ahogy Révész írta – a „nyári egyetemen” és az evangélizációs konferencián összegyűlt lelkészek már egy mozgalom elin-

²⁷ Révész Imre: *Tájékoztató jegyzetek*, Révész Lvt.

²⁸ Révész: *Nánássy*.

²⁹ Ua.

³⁰ Révész: *Tájékoztató*, 1. pont (Révész tagolását követve egyértelműbb az általa használt pontokat és nem az oldalszámokat jelölni.)

³¹ Soós Béla augusztus 6-i halála után megüresedett az Egyháztörténeti tanszék.

³² Révész: *Tájékoztató*, 2. pont.

dítását szervezték, s mindezt azzal a szándékkal, hogy Békefi Benő legyen a püspök.³³ Ennek híre a püspöki hivatalba is megérkezett. A már említett 21-i bejelentéshez³⁴ még az is hozzátartozik, hogy a jelenlévők Révészről hallották először Békefi nevét, ami után még inkább megerősödtek abban az álláspontjukban, hogy Révésznek maradnia kell.

Augusztus 27-én a közgyűlést megelőzően bővebb létszámban értekezletet tartottak.³⁵ Révész feljegyzése szerint:

(...) nagyon erősen kértek, tegyek le arról a szándékomról, hogy a püspöki állást tisztújítás alá bocsátom. Az indokuk az volt, hogy a püspöki tisztújítás során nem kívánatos zűrzavar támadhat, beleviszik a politikát, a nemzetgyűlési választások izgalmait át fogják csapni egyházi térre stb.³⁶

A „Békefi-konbináció” – így írja Révész - nagy valószínűséggel már mindannyiuk előtt ismert lehetett, amit részben komolytalannak, de zavarkeltésre alkalmasnak ítélték. A jelenlévők továbbra sem értettek egyet a tisztújítás kérdésében a püspökkel, aki pedig a végsőig ragaszkodott ahhoz, hogy a tisztújításban részt vegyen. „Erre deferáltak”³⁷ – írja a püspök. Itt dőlt el, hogy Révész végül részt vesz a tisztújításon.

AZ 1945-ÖS TISZTÚJÍTÓ KÖZGYŰLÉS

Másnap újabb értekezlet következett, ahol többen kérték Révészt, hogy a tisztújításból a püspöki tisztség maradjon ki, de ő hajthatatlan maradt. Ezen a tanácskozáson már nyíltan elhangzott Békefi Benő neve, de szervezkedéssel kapcsolatos hírek nem voltak. Az augusztus 29-i közgyűlés eseményeit elsősorban annak jegyzőkönyvéből ismerjük.³⁸ Ebből ismert, hogy Révész püspök a Lk 22,31–

³³ Uo., 3. pont.

³⁴ *Debreczen*, 18(1941/270), 1941. nov. 27.

³⁵ Révész: *Tájékoztató*, 5. pont. Jelen volt: Sz. Kun Béla, Juhász Nagy Sándor, továbbá id. Porzolt István, Török József, Kiss Lajos, Peleskey Sándor esperesek, Horváth Zoltán beregi espereshelyettes, Hegedűs Kálmán bihari espereshelyettes, Nagy Lajos debreceni espereshelyettes, Tóth Dezső hevesnagyunsági espereshelyettes, Dr. Ferenczy Károly, Futó András, Ormós Lajos, Vásáry István, Papp Ferenc.

³⁶ Ua.

³⁷ Ua.

³⁸ *Jegyzőkönyv*, kivonat a TTREL Debrecenben, 1945. aug. 28–29. napján tartott közgyűléséről. TTREL, I.1.a.62. (tovább: Jkv 1945), 163. sz. határozat.

32³⁹ alapján prédikált; a prédikációt a szeptemberi *Debreceni Protestáns Lap* a címloldalon közölte.⁴⁰ Az igehirdetés figyelmeztetett, hogy a Sátán össze akarja zavarni Isten népét, így még jobban összeleplegyedik a búza a pelyvával. De van Isten népének ereje, ami a Megváltó értünk való imádsága, hogy el ne fogyatkozzon a hitünk. A püspök szerint az egyház egyetlen reménysége, hogy

a Sátán kezét (...) lefogja az Isten keze és átveszi tőle a rostát. És a megrostált egyház egész programja⁴¹ nem lehet más, csak ennyi: szüntelen imádság a Jézus erejében – naponkénti megtérés a Jézus akarata szerint – szakadatlan misszió azokhoz, akik Jézusban testvéreink, vagy azokká lehetnek.⁴²

Majd a püspöki jelentés következett, ami szerkesztett változatban a *Debreceni Protestáns Lap* októberi számában jelent meg.⁴³ Itt a püspök az új korszakkal kapcsolatban fejtette ki meglátásait, ami mögött Isten ítéletes és ígéretes akaratát véli felfedezni. A múltbeli történések és a víziók érintése után önmagát az egyházkerület bírálata és felelősségre vonása alá helyezi: „ezennel tisztelettel lemondok a püspöki állásról és azt az egyházkerület presbitériumainak rendelkezésére bocsátom...”⁴⁴

Révész beszámolója után, többek között a püspökről így szölt a jegyzőkönyv:

(...) egyházkerületi közgyűlésünk püspök úrnak a válságos időkben is rendíthetetlen helytállásáért elismerő köszönetét nyilvánítja, személye és működése iránt a jövőt illetően is legteljesebb bizalmáról, ragaszkodó szeretetéről biztosítja. (...) meghajolva felhozott tiszteletre méltó érvei előtt, hozzájárul ahhoz, hogy a püspöki tisztre is kiterjedően rendeltesék el a törvényszerű általános tisztújítás, annak világos és erőteljes hangsúlyozásával, hogy egyházkerületi közgyűlésünk ezzel az intézkedéssel csak arra kíván módot adni, hogy a püspök úr személye és működése iránt érzett osztatlan bizalom újból ünnepélyesen megnyilatkozhassek

³⁹ Az alapige: „Monda pedig az Úr: Simon! Simon! Ímé, a Sátán kikért titeket, hogy megrostáljon, mint a búzát. De én imádkoztam érted, hogy el ne fogyatkozzék a te hited: te azért idővel megtérvén, a te atyádfiait erősítsed.”

⁴⁰ Révész Imre: A Sátán rostál, vagy az Isten?, *Debreceni Protestáns Lap* 65(1945/8), 1945. szept., 1 (tovább: DPL).

⁴¹ Ua.

⁴² Ua.

⁴³ Révész Imre: Részletek az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből, *DPL* 65(1945/9), 1945. okt., 1.

⁴⁴ Ua.

s ez a bizalom nyilvánulás Isten kezéből átvett parancs és útmutatás legyen számára a püspöki szolgálat továbbhordozására.⁴⁵

A közgyűlés békésen lezajlott, a Békefi érdekében szervezett akciónak továbbra sem volt híre egészen szeptember 22-ig.⁴⁶

Ekkor a Nyíregyháza felé tartó Bereczky Albert jelent meg a püspöki hivatalban. Többek között elővett egy Rákosi Mátyástól Tildy Zoltánnak írt levelet, amelyben egy Révész által a debreceni rendőrfőkapitánynak 1944 nyarán írt levelét közli. A látogató figyelmeztette a püspököt, hogy ezt akarják ellene felhasználni, ezért jobb lenne, ha önként visszalépne az újra választatástól. „Egyébként is, mondá, folyik ellenem az adatgyűjtés éppúgy, mint Ravasz László ellen, aki előbb-utóbb szintén visszavonulásra fog kényszerülni.”⁴⁷ Révész tisztázta Bereczkyvel, hogy neki már nem lehet visszalépnie, mert a szavazás elkezdődött. Egyébként pedig,

akik ebből a jelentéktelen ügyből ellenem processust akarnak csinálni, azoknak erre mindig módjuk van és lesz, püspökségtől függetlenül is. »Igen, de – felelte – ha téged ezért mint püspököt vesznek elő, akkor az egész magyar református egyház melléd kell, hogy álljon.« Ebből a feleletből vettem észre, hogy tulajdonképpen miről van szó!⁴⁸

Békefi neve ezen a beszélgetésen sem hangzott el. Révész nem kérdezett, Bereczky nem említett semmit.

A BÉKEFI KAMPÁNY NYILVÁNOSSÁGRA KERÜLÉSE

Ugyanakkor másnap, szeptember 23-án született meg az a „Körlevél”,⁴⁹ ami Nyíregyházáról indult, és a tiszántúli lelkészeknek és a presbitériumoknak volt címezve. Az irat két szereplője Békefi Benő és Bereczky Albert volt.

A *Körlevél*ből kiderül, hogy a nyíregyházi presbitérium főszerepet akar vállalni lelképásztora püspökké választásában. Arról tájékoztatják a címzetteket, hogy amióta a Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága központja városukba került, azóta a magyar sorskérdéseket megtanulták országos viszony-

⁴⁵ Jkv 1945. A Kivonathoz csatolva, határozati szám nélkül.

⁴⁶ Révész: *Tájékoztató*, 7. pont.

⁴⁷ Ua.

⁴⁸ Ua.

⁴⁹ *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelképásztorához és Presbitériumához*, Nyíregyháza, 1945. szept. 23. Révész Lvt., 4. sz.

latban szemlélni. Ez a szemléletváltás Békefi Benő érkezéséhez köthető, aki nemcsak prédikálja az evangéliumot, hanem éli is azt. S a sok mulasztást elkövető egyház életében eljött az alkalom, „kizárólag csak az egyház megújulását és a magyarság jövőjét s ezeken keresztül Isten dicsőségét tartva szem előtt, – hogy beleszóljunk az általános egyházkerületi tisztújításba.”⁵⁰

A *Körlevél* egyik „szónoka” Bereczky Albert akkori kultuszállamtitkár, aki Mikecz Miklós nyíregyházi főgondnoknak a következőt írta:

(...) eljajgattuk keserű próféciával elsősorban az egyház felé, hogy ébredjen fel és legyen azzá, aminek lennie kell a magyarság megmaradása és jövője szempontjából. Ebben a munkában páratlan ajándéknak tartottam kezdettől fogva Békefi Benőt (...) jogotok és kötelességetek a tiszántuli egyházkerület püspökválasztó gyülekezeteit tájékoztatni arról a rendkívüli értékről, amit Békefi Benőben az egész magyar református egyház kapott.⁵¹

A *Körlevél* egy tisztikar-listát is tartalmaz, mely a püspöktől kezdve minden tisztségre konkrét neveket ajánl.

Fájdalmukat fejezik ki pásztoruk püspökké történő választásával kapcsolatban, „viszont sokkal nagyobb ma kötelességérzetünk egyetemes egyházunk és hazánk iránt, minthogy ezt az áldozatot meg ne hoznánk”.⁵² Végül hét pontban foglalják össze lelkészüik alkalmasságát a püspöki tisztre. Az első, hogy Bereczky Albert véleménye ezt támasztja alá, sőt „magas és felelős közéleti méltóságban élő személyek is őt látják a legalkalmasabbnak”.⁵³ Továbbá méltatják teológiai tehetségét és irodalmi munkásságát, valamint az egyévtizede tartó evangélizációs szolgálatát.⁵⁴ Véleményük szerint kiválóan intézi az anyagi és az adminisztrációs ügyeket, helyben megszervezte az egyházi életet és „megoldott minden felmerülő nehézséget”,⁵⁵ akár szociális, akár oktatási kérdésekről legyen is szó. Ezeken a területeken mind az egyházban, mind a városban maradandót alkotott. Már több konferenciát szervezett, és elindította a *Magyar Ébredés* című folyóiratot, mellyel bűnbánatra és a megbékéltetésre hívja az embereket.⁵⁶

Révész ezt a körlevelet – saját feljegyzése szerint – szeptember legvégén kapta kézhez.⁵⁷ De addig még sok minden történt a püspöki hivatalban.

⁵⁰ Uo., 1.

⁵¹ Ua.

⁵² Uo., 2.

⁵³ Uo., 1. pont.

⁵⁴ Uo., 2. pont.

⁵⁵ Uo., 4. pont.

⁵⁶ Uo., 3, 5-7. pontok.

⁵⁷ Révész: *Tájékoztató*, 8. pont.

A RÉVÉSZ–BÉKEFI LEVÉLVÁLTÁS, ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

1945. szeptember 26-án Békefi Benő levelet írt⁵⁸ Révész Imrének, mivel lelkiismereti kérdésnek tartja a jelölésével kapcsolatos tájékoztatás megtételét, majd a mentegetőzés hangján írja: „Bizonyára tetszik annyira ismerni, hogy ez részemről nem ment könnyen.”⁵⁹ Révész nagyon jól ismerte Békefi Benőt. Úgy is, mint tanítványát, és úgy is, mint dévaványai segédlelkészét. Ha voltak is gondok, Révész soha nem érezte tanítványával.⁶⁰ Az is megtörtént, hogy mint dévaványai segédlelkész mellett, az evangélikáció kérdése kapcsán éppen Révész Imre⁶¹ és id. Porzolt István esperes álltak ki. Később kiderült, hogy a veszély igazolódott, mert már püspökként, amikor az első egyházvizsgálatát végezte Dévaványán, az akkor már máshol szolgáló Békefi és „az evangélikációs mozgalom hatalmas meghasonlást támasztott a gyülekezetben”.⁶² Alapos kivizsgálás után a püspök mégis a mozgalomnak adott igazat, amiért cserébe Békefi és társai hálásak voltak. Sőt, Révész támogatta a nyíregyházi lelkészi szolgálatát. „Békefinak az orosz megszállás alatti viselkedéséből örömmel láttam, hogy föltevésem valóra vált s szívből üdvözöltem lekipasztorra lételét: elismerésemet és hálámat neki többször kifejeztem...”⁶³

Békefi önmaga bevállása szerint akaratlanul került bele a püspökválasztási procedúrába, de a kezdeti mosolygás és bosszankodás után mégis vállalta a megmérettetést. Levelében utalt Bereczky korábbi nyíregyházi látogatására, melyet „családi ügynek”⁶⁴ mondott. Majd féltéssel jelezte, hogy hallott arról, hogy az 1919-es forradalom utáni ún. „kommunista lelkész” perekben elfoglalt álláspontja miatt adatgyűjtés indult Révész ellen. „Átláttam a politikai helyzetet és a politikai sakkhuzást és beleméltam abba a lehetőségbe, ami abból a helyzetből adódna, ha Főtiszteletű Püspök Urat újra megválasztanák...”⁶⁵ Ezek után kapott aznap igei vezetést (Róm 1,8–16) és ez döntően hatott rá. „»Azért ami rajtam áll, kész vagyok...« – döntötte el bennem, hogy Bereczky Alberték látásának engedek.” Ugyan számít arra, hogy őt sokféleképpen fogják megítélni ezért, és arra is, hogy

⁵⁸ Békefi Benő: *Levél Révésznek*, Református Gyülekezeti Evangélikáció Barátai Társasága, Nyíregyháza, 1945. szept. 26. Révész Lvt., 6.

⁵⁹ Ua.

⁶⁰ Révész: *Tájékoztató*, 11. pont.

⁶¹ Ekkor Révész még csak egyházkerületi levéltárnok volt – ahogy írja –, „incidentaliter” volt jelen. Ua.

⁶² Ua.

⁶³ Ua.

⁶⁴ Uo., 7. pont.

⁶⁵ Békefi: *Levél Révésznek*.

részére valószínűleg sikertelen lesz a választás, de mégis vállalja.⁶⁶ A püspöktől azt kéri, hogy újra vigye ezt az ügyet Isten elé, mert nem „...ellenfélként engedtem bele magamat ebbe az ügybe.” Majd pedig az asznapi „aranyigéjével” (Róm 4,20–21) köszön el Révészról.⁶⁷

Révész püspök október 2-i válaszában először is megköszöni Békefi baráti figyelmét, majd a következőket mondja:

Nem most, hanem 1938 július 22-étől fogva teljesen az Isten egyedül jó akaratára bízom a törvényszerű tisztujításban való részvételem ügyét. Ezt az álláspontomat püspökké lételem előtt és után igen számos alkalommal, gondolom, félreérthetetlenül kifejeztem. (...) A Szentlélek Isten tudja a maga dolgát s bizonyára mindazok tudják a magukét – az Ő irgalmas vezetésére támaszkodva – akik ebben a dologban valamiképpen érdekelve vannak. Én is tudom.⁶⁸

Tájékoztatójában pedig később a Békefi-ügyről azt mondja, hogy

(...) nem az fáj, hogy Békefi velem szemben fellépett püspökjelöltnek. Bár tette volna idejében, nagy hálaért kötelezett volna velem... (...) Ellenben az nagyon fáj, és súlyos csalódást okoz, hogy Békefi ebben a dologban vagy maga használt olyan eszközöket, amelyek semmiképpen nem illenek össze az ő evangéliumi és egyházreformáló törekvéseivel, vagy pedig olyan erőket elvakult eszközökkel engedte oda magát, amelyeknek az evangéliumhoz, a reformációhoz, általában az egyházhoz vajmi kevés közük van... Ezzel önmagának is, főképp pedig az evangélizáció s az új reformáció mozgalmának nagyon sokat ártott, mert azt sok lélekben hitelvesztetté tette.⁶⁹

A POLITIKAI NYOMÁS ERŐSÖDÉSE

1945. szeptember 24-én Sándor Lajos, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt szeghalmi szervezetének elnöke levelet írt Debrecenbe, hogy Tildy Zoltán pártvezető

utasítására a vármegyei központ a z o n n a l szólítsa fel a községi szervezeteket (...) hogy a református egyházközségek presbitériumainál hassanak oda, hogy a presbitériumok a püspökválasztásra és a református egyházi általános tisztújítás-

⁶⁶ Ua.

⁶⁷ Ua.

⁶⁸ Révész Imre: *Válasz Békefinak*, Révész Lvt., 6a.

⁶⁹ Uő: *Tájékoztató*, 11. pont.

ra elrendelt szavazással várjanak addig, amíg a szeghalmi református egyház körlevelét meg nem kapják”.⁷⁰

Eközben ezen a napon Révész levelet írt Bereczkynek,⁷¹ amelyben pontos információkat osztott meg vele a szeptember 22-i találkozásuk utolsó témájáról, a rendőrségi ügyről, aminek kifejtését itt nem tehetjük meg. Majd nála járt Karácsony Sándor, aki elszántan jelentette ki, hogy utána fog járni a dolgoknak, és Békefivel, illetve Bereczkyvel beszélni fog. Ennek megvalósulásáról és eredményéről Révésznek nem volt információja.

A Tildy megbízásából szeptember 24-én kiküldött levél után, szeptember 29-én érkezett a második, amit Fazekas János nyíregyházi polgármester, illetve Pásztor József a Szociáldemokrata Párt nyíregyházi szervezetének elnöke írt alá.

A levél címzettjei barátok és elvtársak megszólításban részesülnek, s már az első sorban ezt olvassuk:

(...) dr. Révész Imre tisztéről lemondott. – Lemondása összefügg az elmúlt 25 év alatti eseményekkel, a Horthy rezsimmel, különösen az 1918/19. évi eseményekkel, valamint az 1939. év szeptember 1. után történetekkel. (...) Most az új erőre kapott reakció megváltoztatta vele ezt az elhatározását, s értesülésünk szerint újra püspökké óhajtja magát választatni.⁷²

Leírásuk szerint olyan dokumentumok vannak a birtokukban, amelyek azt igazolják, hogy Révész Imre 1919/20. évi ellenforradalom éveiben a munkások mellett álló papok elleni fegyelmi eljárásban, különösen is Jánosi Zoltán lelkész⁷³ elleni ügyben is részt vett. Ráadásul 1939-től kezdve a fasizmust kiszolgáló kormányok szolgálatában állt, s mindezekért

(...) munkánk eredményét látnánk megsemmisülve, ha egy ilyen fontos őrhelyre...
(...) olyan ember kerülne, aki 25 éves elnyomatás idején szembeszállott velünk...”

Ez készlet bennünket arra, hogy közöljük Veletek a nyíregyházai református egyház presbitériumának határozatát, amely szerint a népi demokrácia nevében

⁷⁰ Sándor Lajos: *A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Szeghalmi Szervezetének levele a Hajdúvármegyei központnak*, 67/1945. Szeghalom, 1945. szept. 24. Révész Lvt., 5. sz. Tildy Zoltán neve megtalálható a Körlevélben szereplő tisztikarban, mint „Lelkészi tanácsbira”.

⁷¹ Révész Imre: *Levél Bereczky Albertnek*, Révész Lvt., 3. sz.

⁷² Pásztor József–Fazekas János: *A Szociáldemokrata Párt körlevele*, Révész Lvt., 7. sz.

⁷³ Révész Imre: Jánosi, *Hit és Élet* 1(1921/7), 1–2. Ebből a cikkből kiderül, hogy a Tiszáninnyi Egyházkerület bírósága tárgyalta az ügyét és hivatalos kötelességük megszegésében ugyan bűnösnek találtatott, ezért pénzbüntetésre ítéltetett, de egyúttal a lelkészi állásba visszahelyezett nyert.

ujjászületett nyiregyházai református egyház belátva az utolsó esztendőök egyházvezetésében tapasztalt hibákat az egyház vezetését olyan új vezetőkre kívánja bízni, akiknek eddigi munkáját, próféciaját, látását igazolta az idő és a történelem. (...)”

Ez a lelkész: Békefi Benő... (...) Mint embernek és vezetőnek munkájáról fel szabadulásunk óta meggyőződünk... nevezett lelkész első perctől kezdve mellettünk állott, velünk együtt dolgozott s a romokon új virágzó életet teremtett... (...) kövessetek el mindent a városotokban, községekben levő református egyház presbitériumánál, hogy a presbitérium a püspökválasztás során szavazatát Békefi Benő nyiregyházai lelkészre adja le (...)”⁷⁴

Október 4-én a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt országos központi megbízottja, Ternay István küldött ki egy körlevelet.⁷⁵ Levelének fő mondanivalója, hogy nem mindegy, hogy ki lesz a püspök. S mivel tudomásukra jutott a nyiregyházi református gyülekezet presbitereinek körlevele,

melyben – országos közhangulatnak is engedve – városunk lelkipásztorát, Békefi Benőt mutatták fel, mint a magyarság és reformátusság időszerű kérdéseinek Kelet-Magyarországon élő legnagyobb megoldóját, legalkalmasabbnak a püspöki felölts tisztre. (...) Csak őt szeretnénk látni a püspöki székben. (...)

... tisztelettel kérjük tagjainkat, hogy a Békefi Benő püspökké választását minden erejükkel támogatni sziveskedjenek és szavazatukat minden körülmények között Békefi Benőre adják le, vagy felvilágosítás és ráhatás folytán a presbitérium tagjait a fenti cél érdekében támogassák.⁷⁶

Október 7-én a Magyar Kommunista Párt Szabolcs Vármegyei Szervezete is üzenetet fogalmazott meg a püspökválasztással kapcsolatban.⁷⁷ A korábbiakhoz kísértetiesen hasonló tartalommal célozza meg olvasóit, akiket „Reformátusok!” és „Magyarok” megszólítással akar csatarendbe állítani. Szó van benne arról, hogy Révész 1919 után részt vett a nép mellé álló lelkészek megbüntetésében, s a kemény hangvételű lejárata után így folytatják:

A népből származó jámbor emberre add a szavazatodat... (...) akiben meg van a garancia, hogy a demokratikus népi megújulás szellemét megértve egyházá-

⁷⁴ Pásztor–Fazekas: *A Szociáldemokrata Párt körlevele.*

⁷⁵ Ternay István: *A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt központi körlevele*, Révész Lvt., 8. sz.

⁷⁶ Ua.

⁷⁷ *A Magyar Kommunista Párt körlevele*, Révész Lvt., 9.

ban is keresztül viszi, hogy a magyar nép lelke töltse meg az egyház szervezetét és szellemét. Aki oda fog hatni... Békefi Benőben látjuk azt az embert, aki a szabad magyar nép akaratának kifejezője lehet a püspöki székben.⁷⁸

S mindezek után jelent meg egy interjú Békefi Benővel október 8-án a *Szabolcsi Hétfő* című hetilapban. Arra a kérdésére, hogy tud-e a körlevelekről, Békefi a következő választ adja:

Kényes kérdés ez, kérem. Egyik-másik körlevélről tudok. (Fejét kezébe hajtva hosszan eltöpreng, mintha ki akarna térni a kérdés elől.) Sohasem gondoltam arra, hogy nevem és személyem a legnagyobb magyar református egyházkerület püspöki tisztével kapcsolatban valaha is szóba kerül. (...) Megvallom őszintén, félek én ettől az egész ügytől.⁷⁹

Révészen azt látja, hogy túlterhelte magát, mindig az elveket kereste, munkatársait nem jól válogatta össze, a népi törekvéseket és a diákmozgalmakat nem tekintette kellő együttérzéssel. De a maga alkalmatlanságát is megemlíti, s megjegyzi, hogy Bereczky már feloldotta benne a feszültséget, mert szerinte itt már nem az egyéni szempontok az elsők, hanem az irányok és a látások.

Majd a püspök 1919-es forradalom utáni magatartását illetően azt mondta, hogy ahogy minden ügyben, úgy ebben is dogmatikus szigorúsággal járt el.

Végül azt tanácsolja, hogy egyéni és közösségi bűnbánat és a Jézus evangéliumához való őszinte megtérés kell. Az esélyeket nem latolgatta, de érzése szerint kevesen látnak világosan mind a magyarság, mind az egyház vonalán. A kérdést pedig Istenre bízva és azt kívánja, hogy legyen meg az ő akarata.

A történeteknek további jelentőséget ad, hogy októberben Vásáry István korábbi pénzügyminiszter⁸⁰ szintén találkozott Révésszel, miután Tildy Zoltánt is megkereste, aki mindenért vállalta a felelősséget és azt üzent a püspöknek, hogy jobb lesz, ha visszalép, mert ha megválasztják is, a kommunisták a rendőrségi dolog miatt ki fogják löni.⁸¹

⁷⁸ Ua.

⁷⁹ Révész Imrét szívesebben látná újra az egyházkerület az egyetemi katedrán, *Szabolcsi Hétfő* 13(1945/28), 1945. okt. 8., 3-4. Révész Lvt., 10.

⁸⁰ Vásáry István dr. 1925-től Debrecen polgármester-helyettese, 1928-tól 1935-ig polgármestere. A Debrecenben alakult Ideiglenes Kormányban 1944. december 21-től 1945. július 2-ig a pénzügyminiszteri tárcát töltötte be. Forrás: [https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1s%C3%A1ry_Istv%C3%A1n_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1s%C3%A1ry_Istv%C3%A1n_(politikus)). (Letöltés: 2021. augusztus 1.) Továbbá ebben az időszakban egyházkerületi tanácsbíróként is szolgált.

⁸¹ Révész: *Tájékoztató*, 12. pont. Révésznek Tildyvel való kapcsolata egyébként hosszú múltra tekint vissza, és igen szövevényes. Erről Révész bővebben írt az idézett *Tájékoztató Jegyzetek*-ben.

A VÁLASZTÁS EREDMÉNYE ÉS ÉRTÉKELÉSE

Eközben a tiszántúli reformátusok között már zajlott a tisztújítás. A szavazatok összesítése után a következő végeredmény született: Révész Imre 786, Békefi Benő 26, Makkai Sándor és Uray Sándor pedig 4-4 szavazattal zárta a választásokat.⁸²

Révész Imre 1945. november 24-én az egyházkerületi tanácsülésen⁸³ beszélt a püspökválasztásról. Elfogadja, hogy Isten immár másodszor döntött úgy, hogy „... tovább hordozzam a hét évvel ezelőtt rámtett igát”. Emlékeztetett mindenkit, hogy a korábban mondottakat a legkomolyabban gondolja, mert ez egy megváltoztathatatlan döntés. Beszédének értékét abban találhatjuk meg, hogy őszintén vall az ő személyes vágyának meg nem értéséről, és reagál minden kellemetlen támadásra, és a másik oldaltól megtapasztalt, egyházi tisztújításhoz nem illő folyamatokra.

„... még nagyobb energiával, mint 1941 nyarán és őszén, minden rajtam állót megtettem a végből, hogy a püspöki tisztből békességgel bocsáttassam el...”⁸⁴ Azonban úgy érezte, hogy ez időben mindenki hajthatatlan volt. Ő azért, mert lemondását nem másította meg, a közgyűlés tagjai pedig azért, mert

(...) a felelősséget előre rám hárították és valósággal követelték: vállaljam az új jelöltetést. Iszonyú lelki hányódás után Istenre kellett bíznom a dolgot. Az eredményben is, amely előttünk van, Isten akaratát vagyok kénytelen felismerni. (...) Mekkora lelki felszabadulást jelentett volna pedig számomra, hogyha az egyházkerület most békességben elbocsát, az időközben újból megüresedett egyetemi tanszékre visszaenged!⁸⁵

Hálás lett volna, ha időben kijelölnek egy új püspöknek valót, aki sokkal jobban tudta volna végezni a feladatokat, mint ő. Majd konkrétan beszélt az augusztusi és szeptemberi „akcióról”. Elmondta, hogy neki csak az esett rosszul, hogy ez az akció nem indult meg korábban.⁸⁶ Egyébként pedig neki senkivel szemben nincs elszámolnivalója.

⁸² Révész Imre: *Vallomások, Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, kiad. Barcza József, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 75. lábjegyzet.

⁸³ Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, *DPL* 65(1945/10–11), 1945. nov. 24., 1.

⁸⁴ Ua.

⁸⁵ Ua.

⁸⁶ Uo., 1. pont.

S ezek után egy kényes témát hozott a nyilvánosság elé, mert nagyon sajnálta, hogy ebbe a választásba három politikai párt is beavatkozott.

Röpirat- és sajtóhadjárat indult meg, amelynek még a tisztességes hangú része is kifogás alá esett a tárgyi igazság szempontjából, egy másik része pedig nem riadt vissza a rágalmazásomtól sem, közönséges, durva valótlanságokat terjesztve rólam és multamról. Ez a jelenség az elmúlt évtizedek püspökválasztásaiban egészen példátlan, sőt arra is alig van példa, hogy ... ilyen leplezetlenül avatkoztak volna be politikai pártok.⁸⁷

Különös fájdalma, hogy ráadásul egy olyan szervezkedésről van szó, amely kimondottan az evangéliumi megújulás és az új reformáció érdekében akarta püspöki állásba juttatni a jelöltjét. Pedig a püspök az augusztusi egyházkerületi közgyűlés után, még a saját nevét sem engedte közölni a *Debreceni Protestáns Lap*-ban, s az októberi számba is csak szigorúan pár soros tájékoztatás került erről. Magyarul szólva, minden hivatalos „irányítás” ki volt zárva ebben az ügyben,

hogy még az árnyéka se vetődjék fel annak a gyanúnak, mintha itt a multakban annyit kifogásolt központi »nyomás« akarna megisméltódni. Mindenfajta befolyásolás lehetőségét szántsándékkal átengedtem a másik oldalnak – de azt, megvallom, meg sem álmodtam, hogy így fog élni vele!⁸⁸

Nagy fájdalom számára, hogy az elrendelt szavazás megkezdése után „(...) ismételt kísérlet történt arra, hogy engem a választásból kilépésre rábírjanak. Történt pedig ez a kísérlet olyan oldalról, ahonnan én ezt legkevésbé vártam volna – és történt (jól megrágtam a szót!) terrorisztikus formában!”⁸⁹ Ha ez Révész szerint a közgyűlés előtt történik, talán eredményre is vezetett volna, így azonban ez a kísérlet éppen az ellenkezőjét érte el. Kimondja azt, ami a kívülről érkező nyomás belső erőkre támaszkodásával összefüggő felismerése, miszerint ettől kezdve nem a püspökségről, hanem az egyház szabadságának védelméről van szó.

Ebből következően magától értetődőnek tartja, hogy ha az egyházkerületi közgyűlés megvonja tőle a bizalmat, akkor legyen,

⁸⁷ Uo., 2. pont.

⁸⁸ Ua.

⁸⁹ Uo., 3. pont

De semmiféle külső beavatkozásra én innen nem megyek el. (...) ... nagyon méltatlan és törpe unokája vagyok annak, akinek nevét viselem – de ha ő meg tudta védeni 85 esztendővel ezelőtt az egyház szabadságát a börtön árnyékában is, ugyanarra a Kegyelemre támaszkodva hiszem és remélem, hogy én is meg fogom azt tudni védeni, esetleg ugyanolyan helyzetben is.⁹⁰

A már korábban említett Nánássy Andornak írt levél⁹¹ igazolja, hogy 1945. július 15-én a döntése már megszületett, és hogy ez ad neki erőt minden aknamunkával szemben, ami bármikor elérheti, mint a többi püspököt. A Nánássy-nak címzett levél tartalmaz egy rövid anekdotát is egy öreg, haldokló rabbiról, aki felett a családja még életében gyászdalokat énekelt. Révész magára értve ironikusan ezt írja, hogy „A koporsó kész, csak bele kell fektetni, azonban senki más nem fektethet bele, csak azok, akiknek erre a törvény jogot és módot ad...”⁹²

Végül még két lényeges dolog hangzott el, melyek tisztázták a választás ideje alatt megjelent súlyos vádakát. Az első az 1919-ben kezdődő ún. kommunista lelkészperekben betöltött intézkedéseivel kapcsolatos. Bíraskodást és intézkedést rónak fel neki, ami több okból is lehetetlen volt. Az egyik ilyen ok egyszerűen fizikai képtelenség lett volna, hiszen 1920. május 31-ig Révész Kolozsváron élt és tanított, majd csak június 27-én iktatták be debreceni lelkészi állásába. Ezek után, 1921 végén lett egyházmegyei, majd 1928-ban egyházkerületi tanácsbíró, 1938-ban püspökségétől fogva pedig a konventi bíróság tagja. Jánosi Zoltán ügyében, amely 1922 elejére véget ért, semmilyen tisztben – sem bíraskodással, sem intézkedéssel – nem vett részt. Sőt, a róla 1921–22-ben írt cikkek alapján kifejtett álláspontjaiban személye és nemes törekvései iránt a legnagyobb tisztelettel volt.⁹³

A másik rágalom Révész ellen az, hogy 1944 végéig a politikai rendszernek és kormányoknak kiszolgálója volt. Politikai pártonkívülisége teljesen tudatos törekvés és mindenki előtt nyilvánvaló tény, és a nácizmussal szembeni elítélő álláspontját mindvégig vállalta. Őszintén vall egy abban a korban általános tévedéséről:

A magyarság általános külpolitikai helyzetének és feladatának megítélésében a magyar közvélemény túlnyomó többségével együtt tévedtem, de ez a tévedésem

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Révész: *Nánássy*.

⁹² Ua.

⁹³ Révész: *Jánosi*.

semmi olyan ténykedésbe bele nem sodort, amely akár háborús uszításnak, akár népellenességnek volna jó lelkiismerettel és igazságérzettel minősíthető (...) ⁹⁴

A vezeklést és a számonkérést vállalja, de egyet nem: „azt, hogy felelőtlen, hazug híresztelések és bujkáló terror előtt önként meghátráljak, mert ezzel önbecsülésemet és egyházam valódi javát egyszerre *tenném kockára*.” ⁹⁵

Az *Arany János* Epilógusával összefoglalt személyes helyzetjelentését így zárja:

(...) az Egyház Urának és az én Uramnak titokzatos és érthetetlen akaratából egy darabig még tovább kell vinnem egy olyan szolgálatot, amelyet soha nem ke-restem, amelytől jó móddal mindig szabadulni igyekeztem, amelyben soha semmi valódi örömöm nem volt és ma sincsen, de amelyet az Úrnak mégis királyi joga van megkövetelni tőlem mindaddig, amíg nem tetszik azt Őnéki átruházni más, alkalmasabb vállakra. (...) Ebben a reménységben – a megváltott bűnös ember egyetlen reménységében – kívánom szolgálni akár ebben a munkakörben, akár másban, magyar református egyházunknak a Szent Lélek új kiáradása által való megújhdását. ⁹⁶

Ezzel a lelkülettel látott munkához, vagyis folytatta azt, amit hite és elhívása szerint az Úr várt tőle.

KIBÉKÜLÉS BERECSKYVEL

S ebben a szellemben kereste az alkalmat arra, hogy ennek a választásnak homályos feltételeit és személyes konfliktusait – ami rajta múlt – korrigálhasson. A legjelentősebb ügy Berecsky Alberttel kapcsolatos. Levelében ⁹⁷ – melyet november 29-én írt – tapintatosan vallja meg, hogy nagyra becsüli, s feltételezi, hogy az egyház javának keresése vitte bele a Békefi-féle szervezkedés támogatásába, illetve a testvéri jóakarat vezette, amikor őt a választásokból kiléptetni próbálta.

Nem kívánja Berecskytól, hogy belássa saját tévedését, mert a későbbi események talán még neki fognak igazat adni, viszont reméli, hogy két dolgot be fog látni: az egyik, hogy vagy Békefi élt vissza a Berecsky bizalmával, vagy a Békefiével éltek vissza mások. Igazából mindegy is ez, a püspök szerint, hiszen

⁹⁴ Révész: *Révész püspök beszéde*, 2.

⁹⁵ Ua.

⁹⁶ Ua.

⁹⁷ Révész Imre: *Levél Berecsky Albertnek*, Debrecen, 1945. nov. 29. Révész Lvt.

„a pártpolitika belekeverése a püspökválasztási akcióba irtózatossá ártott az egyház ügyének általában s az evangelizációénak különösen.”⁹⁸ A másik az, hogy pontosan abból az okból nem lehetett félreállnia Révésznek, amilyen okból Bereczky és Tildy az üzenetükkel rá akarták venni. Úgy látja, hogy éppen visszalépésének lett volna egy olyan üzenete, hogy – ahogy írta Révész – valamiben „ludas”.⁹⁹

Ezek után kéri Révész Bereczkytól baráti szívének bizalmát és támogatását, amit ő a maga részéről tartózkodás nélkül megtesz. S „természetesen” azzal zárja a levelét, hogy

Adja Isten, hogy (...) mihamar felválthasson olyasvalaki, aki ezt a kötelességet különb karizmákkal, az arravalóság nyilvánvalóbb jeleivel tudja teljesíteni, mint én, a fáradt, megtört, haszontalan szolga. Csak egyet ne felejtünk el: „nem az a kipróbált, aki magát ajánlja, hanem az, akit az Úr ajánl”.¹⁰⁰

Bereczky december 7-én válaszolt,¹⁰¹ a válasz négy rövid bekezdés csupán, s ebben a *Debreceni Protestáns Lap* november-decemberi számára utalva idézi a 3. pontban elhangzottakat (ti. a Révész-beszédet). Kérdése, hogy ez a Tildy üzenetére, és az ő látogatására vonatkozik-e. Elköszönése sem mindennapos: „Szíves válaszat várva és a továbbiakat bizonyára Előttem is érthetően ettől függővé téve, változatlan szeretettel köszönt Bereczky Albert”.¹⁰²

A Révész–Bereczky levelezésnek egy olyan „Nyilatkozat” lett a vége, amelyben

1. Bereczky Albert kijelenti, hogy elítélendőnek tartja az illetéktelen politikai erők beavatkozását a püspökválasztásba, illetve a rágalalmazásokat tartalmazó körleveleiket helyteleníti.
2. Révész Imre pedig azt jelenti ki, hogy a november 24-i egyházkerületi tanácsulésen elmondott beszédében szereplő „terrorisztikus” kifejezést nem tartja fent, mivel Bereczky Alberttől megnyugtató felvilágosítást kapott.¹⁰³

⁹⁸ Ua.

⁹⁹ Ua.

¹⁰⁰ Ua.

¹⁰¹ Bereczky Albert: *Válasz Révésznek*, Bp., 1945. dec. 7. Révész Lvt.

¹⁰² Bereczky: *Válasz Révésznek*.

¹⁰³ *Nyilatkozat Bereczky és Révész között*, Bp., 1945. dec. 13. Révész Lvt.

BEFEJEZÉS

Révész Imre püspökségének 11 esztendeje rendkívüli időszak volt. Véleményem szerint ez annak volt köszönhető, hogy hatalmas, önmaga támasztotta belső harcokkal és ezekkel párhuzamosan az egyház és a történelem támasztotta külső támadásokkal volt tele. Látható, hogy tisztességét nem kereste, és mindent elkövetett szűkebb és tágabb környezetében azért, hogy az illetékesek számára nyilvánvalóvá tegye, ezt a szolgálatot önszántából egy perccel sem kívánja tovább végezni. Erről nemcsak az egyházi vezetők, hanem a tiszántúli reformátusság is tudott.

Remélem, hogy tanulmányunk választ ad az „episzkopális kukoricacsörgetés” Révész által átélt, a szolgálattól menekülni akaró ember tusakodásaival kapcsolatos kérdésekre. De a révészi életműnek ez csak az egyik része, hiszen nagy szerepet kapott a „jeremiási küldetésben” fáradozó, a bizonyágtevő életet akár halálig vállaló önfeláldozás is. Saját bevallása szerint ez egy feljebb való akarat megnyilvánulása volt számára, aminek csak engedni lehetett, az alól kitérni nem. A bő egy évtizedre ugyanúgy elmondható az, amit annak idején ő fogalmazott meg az iskolakérdésben: szenvedni csak jó lelkiismerettel lehet.¹⁰⁴

A dolgozat igyekezett bemutatni a püspöki jelölését és a két újraválasztásának legmeghatározóbb állomásait. Ezeknek az eseményeknek a fényében nem meglepő az 1949 őszi végleges és megmásíthatatlan lemondása.

A kutatott időszak általános tanúsága, hogy a politikai pártok szervezkedése és beleavatkozása az egyház életébe mindig ártalmas, és fájdalmas következményekkel jár. Révész Imre esete ugyanis nyilvánvalóvá teszi, hogy a politika mindent elkövetett és bevetett céljai elérésének érdekében, akár még az egyház sérelmére is. 1945 őszén ez a törekvés még nem volt sikeres, de csírájában benne volt az a hatalmi mechanizmus, amely ebben a tekintetben is kényszerpályára akarta állítani a Magyarországi Református Egyházat az elkövetkező években.

¹⁰⁴ Révész Imre: *Zsinati értekezlet megnyitója*, 1948. jún. 13. in Barcza (szerk.): *Vallomások*, 120.

RÖVIDÍTÉS

DPL – *Debreceni Protestáns Lap*

Jkv 1945 – *Jegyzőkönyv: kivonat a TTREK Debrecenben, 1945. aug. 29. napján tartott közgyűléséről.* TTREL I.1.a.62.

Révész Lvt. – TTREL Személyi Adattár I. 8. d. Révész Imre ifj. III.

Szabó-hagyaték – *Révész Imre 1889–1947. Csak vele kapcsolatos iratok.* Szabó Gábor hagyatékában.

TTREK – Tiszántúli Református Egyházkerület.

TTREL – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

RÉVÉSZ Imre: A Sátán rostál, vagy az Isten?, DPL 65(1945/8), 1.

RÉVÉSZ Imre: Jánosi, *Hit és Élet* 1(1921/7), 1–2.

RÉVÉSZ Imre: Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?, in Uő (szerk.): *Tegnap és ma és örökké*, Debrecen, 1944, 298–310.

Révész Imre püspöki állását a kerület rendelkezésére bocsátotta, de a közgyűlés maradásra bírta, *Debreczen* 18(1941/270), 1941. nov. 27., 1.

RÉVÉSZ Imre: Részlet az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből, DPL 65(1945/9), 1945. okt., 1.

Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, DPL 65(1945/10–11), 1945. nov. 24., 1.

RÉVÉSZ Imre: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Bp., 1950.

RÉVÉSZ Imre: *Vallomások, Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, kiad. Barcza József, Bp., Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről, kiad. Uray Sándor, Debrecen Sz. Kir. Város–TTREK Könyvnyomda Vállalata, 1939.

ABSTRACT

Krisztián Lovász: *From the Episcopalian Corn Jigling to the Jeremiah's Mission.
Three Bishop Elections in Hungary*

Bishop Imre Révész is one of the most prominent figures in the Hungarian church history. His life work is a proof for his versatility, as he faithfully served his church as a pastor, a church historian and a bishop. Becoming a pastor and a church historian was his choice, but external forces made a bishop of him. He did not want to become a bishop because he principally objected to the office of bishop. But he did recognize the will of God behind the will of his church district. The present paper does not only focus on bishop Imre Révész's internal struggle, the conviction of the church and the negative intent of the world of politics – but also gives an insight into the godly governance, the power of the community and the many faces of personal interests.

Keywords: election of bishop, faithfulness, versatility, church historian church and state

IGEMAGYARÁZAT: IRÁNYMUTATÁS EGY TANÍTVÁNYNAK

Nagyné Nádasi Erika

*„Mert nem a félelemnek a lelkét adta nekünk az Isten,
hanem az erő, a szeretet és a józanság lelkét.” (2Tim 1,7)*

A levél biztatás a fiatal munkatársnak, Timóteusnak, a bölcs, öreg testvértől, aki bár nincs vele, de vigasztalja, bátorítja. Szükség is van rá, hiszen az ifjú Timóteusnak a saját lábára kell állnia a gyülekezetben, a szolgálatban; most már önállóan kell helytállnia. Csodaszép, de ugyanakkor sokszor nehéz feladat egy tanítványt úgy nevelni, tanítani, elengedni, hogy aztán ha elhagyja az „iskola falait”, megfelelően, helyesen tudja alkalmazni a tanultakat.

Pál szeretné, ha Timóteus is harcostársa lenne Krisztus szolgálatában. Az apostol tisztában van azzal, mire van szüksége fiatal munkatársának. Ebben a felemelő élményben a teológián is részünk lehetett, amikor tanárok és diákok együtt szolgáltak Istennek, közösen merülhettünk el a teológia tudományában, ismerkedve Isten hatalmas dolgaival úgy, hogy tanáraink tudták, mire volt szükségünk akkor diákként, s mire lesz szükségünk később, lelkipásztorként. Csodálatos volt az, amikor a teológián átélhettük, hogy mit jelent Krisztus ügye iránt elkötelezett tanárok tanítását hallgatni, akik az előadásukat életük példájával is alátámasztották. Hálásak lehetünk, hogy példát kaphattunk arról, mit is jelent Isten és emberek ügye iránt elhivatott lelkésznek lenni, és tudós, humanista tanárnak is egyszerre. Megadatott nekünk, hogy olyan meghatározó tanárnemzedéktől tanulhattuk, amely valóban példa és mérték.

Pál apostol szeretné megerősíteni fiatal munkatársát, hogy a hitben ne landadjon, ne erőtlően szolgáljon, hanem erővel, szeretettel és józanul, Krisztusnak alárendelve magát.

Mennyire jól érzi Pál, hogy milyen dolgok gyötörnek egy fiatal. Erőtlenség, félelem, bizonytalanság. Sokszor van ilyen érzésekkel tele a szív. Félünk a holnaptól, betegségektől, félünk az emberektől, hogy mit gondolnak vagy tesznek, mondanak ellenünk. Féljük a szereteteinket és aggódunk értük. Számos esetben tapasztalhatjuk, hogy mai korunk fiataljai is lelkileg labilisak, tele vannak félelmekkel. A szüleik sokszor elzárkóznak tőlük lelkileg, az életre csak keveseket készítenek fel. Meg vagyok győződve arról, hogy az Isten ígéje az egyetlen út, az egyetlen igaz megoldás életünk problémáira.

Isten utat mutat, hogy az Ő Szentlelke által megerősítettek vagyunk. Az Ő Lelke által vagyunk képesek igazán mindenre, ami az igazságot és az életet jelenti számunkra.

Az apostol három fontos dolgot emel ki levelében üzenatként Timótusnak. Az első az erő. Ami nem emberi erő, hanem Isten Lelkének ereje. Pál egy másik helyen így fogalmaz: *„Mert amikor erőtlén vagyok, akkor vagyok erős.”* (2Kor 12,10b) Akkor vagyok erős tehát, amikor már erőm van arra, hogy a Magasságosra hagyatkozzam. Mert helyet tudok adni – immár nem erőlködve – az Isten erejének körülöttem és bennem. Bízni és hinni. Mert ez az erő, amiről itt szó van, Istentől jön. Mert ez az erő tud egyedül hordozni és megszabadítani. Mennyi erő kell ahhoz, hogy egyáltalán a keresztyén megmaradjon a mindennapokban keresztyénnek? *„Ellenben erőt kaptok, amikor eljön a Szentlélek...”* (ApCsel 1,8) Az Ő ereje nélkül nincs szolgálat, küldetés. Mi magunkban az Isten ereje nélkül nem vagyunk képesek semmi hasznos dologra. Timóteus, ne magadra nézz, hanem arra, amit Istentől kaptál!

És Isten tudja adni, Krisztusra nézve, a legnagyobb értéket, a szeretetet. Ezt említi másodjára az apostol. Ez a szeretet azonban nem elválasztható az erőtől és a józanságtól, mert összetartoznak. Ezt a szeretetet Isten Szentlelke tölti szívünkbe. Aki engedi ezt kitöltetni a szívébe, az tud igazán szeretni. Ez a szeretet lesz Timóteussal, mint fiatal szolgálóval majd a gyülekezetben, amikor gondjai lesznek, amikor számára talán nem igazán szerethető emberekkel is találkozik majd. Hálásak lehetünk, ha erről a szeretetről igazi mélységben és tisztaságban hallhatunk, vagy esetleg láthatjuk a mindennapokban. Az Isten szerinti szeretetet megélni egy keresztyén közösségben, Isten áldása számunkra. Ezzel a kapott, megélt, megtapasztalt szeretettel tudjuk legyőzni a mindennapok nehézségeit. Nem is az a lényeg, hogy én hogyan tudok, tudok-e szeretni, hanem az a tény fontos igazán, és az a boldogan felismerhető igazság, hogy Isten szeret engem! Engem, a semmit, a méltatlant, a porszemet, végtelenül és hűségesen szeret. *„Nektek pedig még a hajatok szála is mind meg vannak számlálva”.* (Luk 12,7) Ezért jött le a földre Krisztus, és ezért lett emberré. Ezért adta Isten Egyszülött Fiát halálra, ezért adta Jézus oda magát, helyettem és értem. Ezért van velünk mindig, mindenben. Ilyen az Isten szeretete. *„Új parancsot adok nektek: Szeressétek egymást! Amint én szerettelek benneteket, úgy szeressétek ti is egymást.”* (Ján 13,34)

A harmadik fogalom, amellyel tanítja Pál Timóteust, a józanság. A józanság, ami nem a józan paraszti ész, nem a belátás, hanem valaminek, Valakinek engedni. Amikor felismerjük, hogy a szeretettel és a józansággal mi az Isten akarat. Az Istentől kapott józanság az, amikor a Lélek velem van, amikor tisztán látom magam: teremtett voltomat, és látom Teremtőmet, aki engem kezében tart. Istenben látom meg nyomorult, bűnös voltomat, és látom a Megváltóm értem átszegezett kezét, amely engem megszabadít. Vagy másképpen az a képesség,

amely a helyes magatartás irányát megszabja. Ez a józanság a lelki látás józansága, tisztasága. Ha nincs jelen a Szentlélek, megszűnik a józan gondolkodás, nem látjuk meg az igazi, Isten szerinti igazságot, óriási káosz van bennünk. Talán nem véletlen a világunkban megtapasztalható zűrzavar, hiszen azt az Istentől jövő józanság hiánya okozza. Olyan józanság, amely az Isten szerinti, amely az Isten jó és kedves akarata, amely talán szembe megy mások szándékával, akaratával. Elkötelezettség ez Isten ügye iránt, ahogy Pál írja: „*Azért vagyok én Pál, Jézus Krisztus foglya, ti értetek, pogányokéért...*” (Ef 3,1) Tehát Krisztus foglya, nem a császáré! Ez az, amikor vakon bízom az Istenben. Akkor leszek kiegyensúlyozott, boldog, ha nem az én, vagy mások akarata, hanem Isten szerint vezetett vagyok. Nem a félelem, hanem Isten Lelke dönti el az életemben, mi a fontos és mi a helyes. Mi is kaphatjuk ezeket az ajándékokat, hit által lehetünk mi is ilyen megajándékozottak. Józanság nélkül döngethetünk kapukat, fejjel mehetünk a falnak, a mi erőnk önmagában semmire nem elég. De Isten ereje mindenre elég.

Nekünk mindannyiunknak is ezt a hármast egységet készítette el, vagyis az erőt, a szeretet és a józanság lelkét. Ez az ige reménység számunkra! Nyitott szívvel bízhatunk Istenben, aki megadja az ő tökéletes adományait, pontosan akkor és pontosan azt, amire szükségünk van. Ő látja az erőfeszítéseinket, a munkánkat és megáldja azt, ami Neki is kedves. Mink van, amit nem kaptunk?

C) Várostörténet

A GYULAFEHÉRVÁRI KOLLÉGIUM MAROSVÁSÁRHELYRE KÖLTÖZÉSE

Sípos Gábor

Az erdélyi művelődéstörténet iránt érdeklődők a 19. századi forrásokban igen érdekes nevű tanintézettel találkozhatnak: sárospataki–gyulafehérvári–marosvásárhelyi református kollégium. E 17. századi történetét a nevében hordozó skóla múltjának egy rövid szakaszát, a költözés és a marosvásárhelyi megtelepedés részleteit szeretném áttekinteni az alábbiakban.

Mielőtt azonban mondanivalómat előadnám, tartozom egy vallomással. Erről a témáról a Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport 2001 júniusában Nagykörsön rendezett, *Mezőváros, reformáció és irodalom* c. konferenciáján tartottam előadást.¹ Nem készítettem el azonban az előadás szerkesztett változatát, mivel akkoriban még folytatni kívántam a kutatást. Évekkel később keríthettem sort Marosvásárhely város levéltárának átnézésére, a városi tanács jegyzőkönyvében és az iratokban nem találtam a kollégium befogadására vonatkozó adatokat. A vásárhelyi egyházközség levéltárában egyetlen akta maradt fenn e témában, a református kollégiumnak a Román Állami Levéltár Maros megyei Igazgatóságánál őrzött történeti iratanyaga pedig az elmúlt időszakban nem volt hozzáférhető. Hiányos tehát a dolgozatom forrásbázisa, de így is kibővíthetem az eddigi szakirodalom információit, és most a sárospataki Levéltáros ünneplése kiváló alkalmat nyújt régi adósságom lerovására.

1716 márciusában végződött a bujdosó pataki kollégium történetének gyulafehérvári szakasza, a Maros parti városban való végleges letelepedés pedig 1718 tavaszán fejeződött be. E két esztendő eseményeinek áttekintése előtt azonban szükséges a visszapillantás az előzményekre, mégpedig két vonalon; a fehérvári utolsó évek bemutatása mellett a marosvásárhelyi partikuláris iskola 18. század eleji helyzetére is figyelniük kell.

¹ *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. Szabó András, Bp., Universitas, 2005.

Marosvásárhelyen 1557 óta működött a schola particula néven ismeretes tanintézet, amely a 16. század végén kiváló tanárokkal büszkélkedhetett, mint Laskói Csókás Péter vagy Baranyai Decsi Csímor János.² A 17. században a Bethlen Kollégium filiájának számított, rektorai innen vagy Kolozsvárról jöttek. Fenntartását Báthory Gábor és utódai adományai, alumniái tették lehetővé, a 17. század második felében a városi polgárság és a maroszséki lelkészi kar köréből is bőven kerültek adományozók. A 18. század első évtizedében a kuruc szabadságharc eseményei akadályozták az oktatás jó menetét, de az általános létbizonytalanságon túl a sajátos helyi problémák, bírák, tanácstagok, lelkészek viszálykodásai is fokozták a gondokat.³

1711-ből említhetünk erre példát, januárban a szinte három éve rektorként szolgáló kiváló tanárt, Kiséri Györgyöt a városi tanács hirtelen, hivatali idejének letelte előtt el akarta mozdítani. Kiséri egyébként Marosvásárhelyen kezdte tanulmányait 1689 előtt, majd Enyeden folytatta, 1700–1703 között pedig első ízben viselte a partikuláris iskola rektori tisztségét, és 1707 májusában visszatért az iskola élére.⁴

Mind a tanárának védelmére kelő iskolai önkormányzat, mind maga Kiséri a Református Főkonzisztóriumhoz fordult segítségért, felterjesztéseik nem túl rózsás képet festenek a vásárhelyi viszonyokról. Kiséri január 22-én kelt panaszlevele szerint a városi tanács az utóbbi években semmivel sem járult hozzá a partikuláris skóla fenntartásához, mégis rendelkezni akar a skólamester sorsáról: „nekem nem kergetésemre, hanem fizetésemre kellene gondot viselni.”⁵ A tanulóifjúság kérvényében 17 pontba szedve sorolta fel a visszásságokat, leszögezve már az elején, hogy „a schola nem városi uraiméké, hanem a méltóságos Status Reformatusé,” tehát az országos főgondnokoké a rendelkezés joga, „városi uramék pedig nyilván való eleitül fogva a scholasticus bonumoknak szakasztói és pusztítói.”⁶ Arról is tudomásuk van, hogy „Almási József őkegyelme” (személyét nem tudtuk azonosítani) befolyásolta a tanácsot, mivel Kiséri helyébe az öccsét, Almási István nagybányai skólamestert kívánta alkalmaztatni. Indokolatlannak találják az eljárást, mivel Kiséri tanári működése kifogástalannak bizonyult, Almási István pedig megelégedhetett nagybányai állásával, fölösleges volt

² Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története (1557–1895)*, szerk. Dóczy Örs-Vida Erika, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 11–27.

³ Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, JATE, 1994, VIII.

⁴ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 51–54.

⁵ Tonk: *A marosvásárhelyi (...) diáksága*, 456–457.

⁶ Uo., 458. Mindkét beadvány eredetije: Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, A 1–2, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára (tovább: FőkonzLvt), nr. 1/1711.

Marosvásárhelyre hívni.⁷ Meghívása ellen azért is tiltakoznak, mivel „ide való Almási István uram őkegyelme, soha sem hiheti el ember, hogy a schola javára vigyázna, hanem városéra, mint vérek, azért is kapnak őkegyelmén.”

A felterjesztésekből kihámozható szövevényes érdekütközéseket a Főkonzisztórium január 25-én Medgyesen tartott ülésén tárgyalta, megállapítva, hogy „nem rendi s nem is helljes, hogy MVásárhellyi uraimék az eddig való mestert amoveállyák és most superinducállyanak in vita etiam Scholae, dum non subsit dispositioni Civitatis, sőt meg sem engedhetni, esztendeje eltelése előtt.” Határozata leszögezte, „hogy Kisiri uram helyben maradjon, a városiak pedig supersedeállyanak sub paterna animadversione.” Mindkét féllel írásban közölték a határozatot, a városi tanácsnak szóló parancslevél igen kemény hangot ütött meg:

Esett értésünkre, hogy kegyelmetek az ott lévő scholamestert exturbálni akarná violenter, sőt nagy keménységgel rá is izent egynéhányszor, hogy ha ad praefixum ipsi terminum ki nem bontakozik, erőszakosan is kihánnya a scholából, mellyet is nem kicsiny nehézséggel kell hallanunk, tudván azt, hogy amint azon mesternek semmit is kegyelmetek nem fizet, úgy dispositiojok alatt sincsen. Vigyázzván azért az Isten sokféle ítéletei között ez szeginy hazában még eddig megmaradott ecclesiák, scholák conservatiojára kötelességünk szerint, és látván ezen dologban is veszedelmes és káros consequentiákat, végeztük, hogy az eddig ott lévő scholamester maradjon helyében és semmiképpen ne exturbáltassék, se más ne superinducáltassék. Mellyet is kegyelmeteknek értésére adván vigore auctoritatis officii nostrae parancsolljuk, elkezdett s eddig vitt gonosz szándékát tegye le, a scholamestert exturbálni ne merészellye, esztendeje még ki nem telvén, különben ha ugyancsak vakmerőségében perseverálni fog, kedvetlenebb utat is kelleitiek elkövetnünk kegyelmetek refrenatiojára, minthogy ebből is által látszik, hogy nem az maga vallásához s Istenéhez való egész kötelességét akarja követni.⁸

Kiséri Marosvásárhelyen maradt, tevékenységéről az egyházközségi számadások tudósítanak, a beiratkozott tanulók száma lassan növekedett. 1715 januárjában elfogadta a fogarasiak meghívását, és február 7-én átvette az ottani iskola vezetését. Köpeczi Mihály lett Kiséri utóda, 1715-ben tíz új diákot vett fel.⁹

⁷ Almási István 1709–1710 között állt a nagybányai iskola élén. Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, 1905, 19, 35, 147.

⁸ FőkonzLvt prot. I. sess., 73, 75–76; prot. II. exped., 71–72.

⁹ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 53; Tonk: *A marosvásárhelyi (...) diáksága*, 45–46; Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári feljegyzései, *Erdélyi Múzeum* 31(1914/2), 121–122.

Almási Istvánt 1711-ben a dési gyülekezet hívta meg lelkipásztorául, majd a dési egyházmegye esperesévé is megválasztották.¹⁰

A marosvásárhelyi egyházközség és a partikuláris iskola helyzetét véglegesen rendezni kívánta az Egyházfőtanács, 1711. május 15-i ülésén meghagyta Pernye-szi Zsigmond és Toldalagi János kurátoroknak, hogy az anyagi ügyek intézését az egyházi személyek helyett bízzák a világiak közül kiválasztott „jó lelki ismeretű, ahhoz értő, becsületes” számadó gondnokokra, munkájukat pedig tisztességesen fizessék meg. A jövedelmek kezelése, számvétel és utalványozás csakis „kegyelmek dispositioja alatt lésszen, melybe sem az ecclesia, se a schola magát ne avassa.”¹¹

Gyulafehérvárott 1672 elején kapott menedéket a Sárospatakról pár hónappal korábban elüldözött kollégium.¹² Abban az épületegyüttesben talált helyet, amelyet még Bethlen Gábor 1627-ben kezdett építtetni az Academicum Collegium számára, a munkálatok I. Rákóczi György idején is folytatódtak 1638-ig, azonban a két négyszögű udvart körülvevő emeletes épület befejezetlen maradt. Az elkészült keleti és déli szárnyban kb. 30 helyiséget használhattak, tehát ebben az állapotában is tekintélyes épületnek számított. Akárcsak a Bethlen kollégium, az itt otthonra találó sárospataki tanintézet is használta az egykori jezsuita kolostor és iskola épületeit, az ún. kiskollégiumot.¹³

Tanárok és diákok beleszoktak az erdélyi rendbe, Apafi fejedelem kurátorokat állított a kollégium anyagi és fegyelmi ügyeinek rendezésére.¹⁴ Ingatlan birtokokkal nem rendelkezett a tanintézet, a professzorokat a közegyház fizette, a diákok eltartását a fejedelmi alumnia, a helybéli egyházközségnek járó kelneki dézsmaharmad egy része, később pedig II. Apafi Mihályné alumniája szolgáltatta.¹⁵ A 17–18. század fordulóján Kaposi Juhász Sámuel, a neves hebraista volt a kol-

¹⁰ Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 53.

¹¹ FőkonzLvt prot. II. exped., 25–26.

¹² Koncz: *A marosvásárhelyi*, 99–100, 106.

¹³ Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa, in Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, EME, 1996, 291–294; Uő: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa, in Dáné Veronka et alii (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Kolozsvár, EME, 2014, 643–644.

¹⁴ Kovásznai Péter püspök 1672. február 13-án jelentette Teleki Mihálynak, hogy a sárospataki professzorok és deákok megérkeztek Kolozsvárra, és nemsokára indulnak Fehérvárra. Javaslatot is tett, „hogy jó reménységünknek az a kollégium is megfelelné, jó constitutiokat kellene elejekbe rendelni, az erdélyi állapot szerint pedig mind ecclesiasticus s mind ahoz értő politicus becsületes curatorokat kellettnek kegyelmeknek állítani maga mellé.” Koncz József: *Egyháztörténeti adalékok, Protestáns Közlöny* 21(1891), 52.

¹⁵ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*, Bp., 1905, IV, 311.

légium professzora, 1713-ban bekövetkezett halála után Berzétei János került a helyébe, majd az ő korai elhunytá után 1714-ben Zilahi Sebes András jött át Fehérvárra Kolozsvárról. Második professzornak 1715 végén hívta meg Zilahi mellé Szathmári Paksi Mihály tokaji lelkipásztort az Egyházfőtanács.¹⁶

Bár jeles tanárokkal büszkélkedhetett, a kollégium élete korántsem volt zavartalan a 18. század elején. 1702-ben a berendezkedő Habsburg-kormányzat visszaadatta a kiskollégiumot a katolikusoknak, 1703–1709 között pedig hol a kuruc, hol a császári csapatok foglalták el a várost, és prédálták a kollégium javait. Emellett a zavaros időkben a patrónusok kegyes adományai is rendszeresen érkeztek, Kaposi professzor 1709–1711-ben többször is a Főkonzisztórium közbenjárását kérte az adakozók sürgetésére. Évek óta elmaradt fizetésének kiadását, az osztálytanítók járandóságainak kifizetését ugyancsak sürgette.¹⁷ Az Egyházfőtanács a közegyházi pénz kamataiból próbált segíteni, ugyanakkor a kelneki dézsmarészts is erre kívánta fordíttatni. Itt viszont darázsfészekbe nyúlt, akárcsak Marosvásárhelyen, a fehérvári tanács és az eklézsia féltékenyen őrizte a dézsmaharmad feletti kizárólagos rendelkezés jogát, s csak annyit volt hajlandó továbbra is megadni, hogy e dézsmajövedelemből állandó alumniát nyújt annak a néhány diáknak, akik a templomban énekelnek.¹⁸

1716. január 21-én a kollégium önkormányzata újból a Főkonzisztórium elé terjesztette megoldandó gondjait, az új professzor számára ugyanis az iskola épületében rendeztek be szállást, „mellyekből a discenseknek ki kell rekedni, és azoknak befogadásokra újabban kell pusztá kamarákat reparálnunk, ajtókkal, ablakokkal, kemenczékkel, gerendákkal, alsó felső padlásokkal, mellyekre feles költség kívántatik”. E pontra nem született határozat. Az új professzor fizetésére – folytatódik a kérvény – „legyen nagyságtoknak kegyes igireti szerént gondgya, mert a collegium magát is alig interteneállya, nemhogy professorát”. A határozat leszögezte: „erre gondot viselnek suo tempore az curator urak”, e tisztséget ez idő szerint gr. Teleki József, Lázár, György és Nalácz György viselte. Újból előkerült a kelneki dézsma ügye: „A kelneki proventus iránt való controversiát a collegium és váras között igyekezze nagyságtok úgy determinálni, hogy ne legyen váراسi uraméktól a collegiumnak és professoroknak annyi mortificatioja”. A rövid döntés: „Halad.” Azzal a kéréssel zárul a felterjesztés, „hogy a mostani

¹⁶ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 115–117, 123–125.

¹⁷ Uo., 118–119; FőkonzLvt 6–9/1709, prot. I. sess., 24.

¹⁸ A fehérvári eklézsia április 28-án kelt nyilatkozata a dézsmarésztről: „abból tartván deákokat pro re nata, amint az üdö engedí s mennyit lehet, hogy az isteni tisztelet ez metropolitana ekklesiában jó rendben folyják.” Uo., 13/1712.

statushoz képest igyekezzék nagyságtok kegyelmetek e collegium securitására per omnes bonas vias et methodos vigyázni”.¹⁹

E vigyázatra valóban nagy szükség volt, mert 1715-ben körvonalazódott az a terv, hogy a gyulafehérvári várat modern erődítménnyé építik át a császári katonaság számára, a polgári lakosságnak pedig ki kell költöznie a falak közül. 1716 januárjában Stephan von Steinville tábornok, erdélyi főhadiparancsnok Brockhausen haditanácsi titkár útján szóbeli üzenetet küldött a református rendeknek, amelyben a nagytemplom, a kollégium, a parókiák és a tanári házak átadását igényelte, a kisajátítás ellenértéke képpen pedig az alvinci uradalmat ígérte.²⁰ Január 30-án tárgyalta először az Egyházfőtanács az ügyet, de határozat nem született.²¹ Február 11-én aztán megszületett a döntés, hogy a kollégium költözzék Szászvárosra, az áthelyezés lebonyolítását pedig Teleki József, Nalácz György és Barcsai Ábrahám kurátorokra, meg Nádudvari Péter és Vásárhelyi Mihály lelképásztorokra bízta.²² Ebben az időben fogalmazták meg azt a felségfolyamodványt, amelyben a református püspök és a kollégium helyben maradását igényelték a katolikus püspökség mintájára.²³

Zilahi Sebes András professzor február 28-án kelt, Szentkereszti András guberniumi tanácsoshoz és református főgondnokhoz intézett levelében sürgette a megoldást, ha márciusban megindulnak a várépítés munkálatai, „félő, hogy ki ne hajtsanak bennünket, s akkor osztán hova megyünk?” Sürgős volna a már egy hete Fehérvárra érkezett Szathmári Paksi Mihály hivatalos beiktatása is, „de félek attól” – írja –, „hogy egyébre magyaríztatik, hogy mikor kimondatott, hogy nem lehet a collegiumnak maradni Karolvárban, mégis most rugódozunk és akarjuk magunkat itt contra intentionem fundálni.” A tervezett kártérítésről szólva kifejtette, hogy az alvinci uradalom kiváló ellentételezés lenne a kollégium számára.²⁴

Mielőtt végleges döntés született volna az újból bujdosásra kényszerülő iskola ügyében, Steinville tábornok március elején felszólította a kollégiumot, hogy két héten belül költözzék ki Fehérvárról. Gyors csomagolás, a könyvtárszekrények szétbontása után március 26-án a kollégium két professzora és 50 diákja ünnepélyes menetben, lefordított zászlókkal, dobszóval és zsoltarénekléssel kivonult a városból, „a kísérő városi sokaság” – Bányai Székely György egykori diák visszaemlékezése szerint – „sírással, kesergéssel követett bennünket a fe-

¹⁹ Uo., 1/1716.

²⁰ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 135; FőkonzLvt 4/1716.

²¹ „Fit discursus de negotio residentiae reformatorum Albae Carolinae existentis, sed non concluditur.” FőkonzLvt prot. I. sess., 206.

²² Uo., 212.

²³ Uo., 4/1716.

²⁴ Uo., 5/1716.

hévári határ széléig”. Boroskrakkóban, Teleki László udvarában kaptak ideiglenes helyet, a tanórákat a templomban tartották.²⁵

A boroskrakkói ideiglenes szállás néhány hónapra megfelelőnek ígérkezett, de a végleges elhelyezés érdekében a Nagyenyeden 1716 júniusában tartott országos zsinat is átíratot intézett az Egyházfőtanácshoz. „A régen virágzó, most pedig madár módra bizonyos lakás nélkül bujdosó fejevári collegium ... ad interim Karkóban mint Pellában kéntelenítettén subsistálni”, félő, hogy „a szokatlan nyomorúságot nem szenvedhető ifjúság” eloszlik és „az a nagy hasznú collegium elenyészik.” A végleges elhelyezést „a felséges udvarnál, amint kezébe vette, úgy continuálni, sűrűen és hathatós argumentumokkal kimunkálódni tartsa legfőbb keresztyéni kötelességének”.²⁶ Mind a főgondnokok, mind a lelkészi előjárók folyamatosan keresték a végleges megoldást, amint Wesselényi István főkurátor és Kolosvári István püspök levélváltásai tanúsítják.

Kolosvári 1716. július 15-én Enyedről válaszolt Wesselényi egyik levelére, és a különféle egyházi ügyek mellett a fehérvári iskola helyzetéről folytatott megbeszélésekről is beszámolt:

A karolyfejevári collegium dolgát közlöttem itt közel lévő becsületes atyafiakkal, elmondottuk, hogy mivel itt Karkóban telelniek tellyességgel nem lehet, jó volna, ha Igenben vagy Tordán kérnének szállást, míg a resolutio lejőne. Elmondottuk, hogy a balásfalvi castélyban is subsistálhatnának addig, sőt a herczeg aszszonytól [II. Apafi Mihályné Bethlen Kata] egyéb assistentiát is lehetne impetrálni. Gondoltuk aszt is, hogy ubi primo aberratum est, oda indulnának Szászvárosra, szállanának bé oda, és kérnének szállást mint bujdosók ideig. ...

Szinte mikor hazajöttem tiszteletes Pápai [Páriz Ferenc] uramtól, mert oda gyűltünk volt hárman négyen ad conferentiam, érkezett hozzám tiszteletes Zilahi uram is, ... igyekeztem őkegyelmének is elméjét venni és kitanulni, de őkegyelme a megnevezett helyeket mind improbalta az egy balásfalvi castélyon kívül. Az őkegyelme elméje is csak Szászvároson haereál, és már signumokat is observált, mellyekből ítélhetőnek, hogy oda szállíttassék a collegium.

En úgy hallottam magam is, hogy a méltóságos generalis ő excellentiája a szászvárosi castélyt megjárta, és mondotta az embereknek, ha jó volna-é az a hely a collegiumnak. De mivel akárhová szállíttatnék az a collegium, ugyancsak hírével kell lenni ő excellentiájának, ... gondolkodtunk úgy, hogy szükséges volna requirálni ő excellentiáját, és exponálnván micsoda extrema angustiaja van a collegiumnak, és hogy ott, ahol most vagyon, subsistálni nem lehet közelítvén a tél is, azért ne

²⁵ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 136–137; Tonk: *A marosvásárhelyi (...) diáksága*, 459–460.

²⁶ FőkonzLvt 6/1716, 7/1716.

lenne ellene ő excellentiájának, ha Szászvárosra telepítették a collegium, bár csak míg a *resolutio* lejőne. Mert ott már alkalmas schola lévén, elértethetnék oda a collegiumot is.”²⁷

Bőven születtek megoldást sürgető kérvények az ügyben, szeptember 7-én Tarczali Zsigmond, az erdélyi református egyház bécsi ágense szorgalmazta az udvarnál, megfelelően alázatos hangnemben a végleges döntést, de eredmény nélkül. Ezért aztán az Egyházfőtanács és a professzorok Marosvásárhelyen kérétek szállást a bujdosó iskolának. A kedvező válasz nyomán két professzor több tucatnyi diákkal december 2-án megérkezett a Maros parti városba, a tanács a helybéli schola particula közelében, a Szentgyörgy és Szentmiklós utca sarkán jelölt ki számukra szálláshelyet.²⁸ A diákság kisebb része Krackóból Szászvárosra költözött, két telet is ott vészeltek át sanyarú körülmények között.

A vásárhelyi ideiglenes lakóhelyek egyelőre kényelmetlennek bizonyultak, a diákok és a professzorok ellátása és fizetése körül még sok gond adódott. Valamikor 1717 elején írták a professzorok azt a keltezés nélküli kérvényt, amelyben tavalyi és idejé nélküli kérvényeiket hathatós szavakkal tárták az Egyházfőtanács elé. A fehérvári uradalomból járó pénzbeli és természetben fizetésüket a múlt évben nem kapták kézhez: „keservesen sóhajtottuk az elmúlt tavasszal, hogy conventiónk szerént tíz báránynak kellett volna egyiknek egyiknek adminisztrálni, ha lőtt volna honnan, de abban a boldogtalan Krackóban még drága pénzen sem kaphattunk”. Emiatt aztán a mindennapi élet fenntartásához kölcsönöket vettek fel, és alaposan eladósodtak.²⁹

Jól ismerték a helyzetet a főgondnokok, a Főkonzisztórium 1717. január 17-én tartott ülésében Steinville főhadiparancsnokhoz intézendő kérvényt fogalmaztak meg, amelyben jelzik, hogy a nagyobb részben a professzorokkal Marosvásárhelyre költözött kollégium nagyon távol került addigi lelkes támogatóitól, a Fehér és Hunyad megyei birtokos nemességtől, ebből pedig rengeteg nélkülözés következik. Újból igénylik a Szászvárosban való végleges letelepedést, és addig is kártérítést kérnek az átadott kollégiumi épületekért. Mivel a professzorok fizetését Ignaz Haan, az erdélyi kincstári igazgatás vezetője jogtalanul visszatartotta, ennek is rendezését kérik.³⁰ Ugyanekkor született a Kászoni János bécsi udvari alkancellárhoz intézett kérés fogalmazványa, amelyben a gyulafe-

²⁷ Uo., 11/1716.

²⁸ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 137; Farczady Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközösség élete 1556–1948*, Marosvásárhely, 2000, 24–25.

²⁹ FőkonzL.vt 26/1717.

³⁰ Uo., 20/1717, prot. II. exped., 117–119.

hévári átadott református ingatlanok kártérítési ügyének támogatását kérték.³¹ Felterjesztéseik egyelőre válasz nélkül maradtak, az alvinci uradalomról szó sem esett a továbbiakban, és a pénzbeli kártérítés is függőben maradt.

1718 első hónapjaiban alakulhatott ki a főgondnokok körében az a vélemény, hogy a bujdosó iskola végleges elhelyezésére Szászváros nem jöhet szóba, Marosvásárhely lehet az egyetlen megoldás. Soós Ferenc, a nemrégiben megválasztott új püspök március 20-án a kollégiumok megújítására vonatkozó részletes javaslatokat terjesztett a Főkonzisztórium elé, hangsúlyozva a 11. pontban, hogy „a Fejérvári bujdosó collegiumnak valamely helyben való megfészkeltetését ha mostan ki nem munkálkodgya a méltóságos Consistorium, nem mindenkor lehet a méltóságos Reformatus Statusnak ilyen közönséges edgyütt léte, azért kegyesen provideállyon mostan”. A határozat leszögezi: „Az vásárhelyi scholával uniáltatik, de modalitate lévén továbbra is discursus”.³² Hat nappal később újból napirendre került a téma: „Az fejérvári collegiumnak Vásárhelyen való fundáltatásáról discurrál az Consistorium”, fenntartására pedig a Beszterce városa által fizetett kamat egy része szolgál majd a gyűjtések mellett.³³

Az ésszerű megoldás ellen azonban a vásárhelyi tanács és a presbitérium tiltakozott, hét pontba foglalt ellenvetéseik március 27-én kerültek az Egyházfőtanács elé. Első pontban partikuláris iskolájuk és a város szerintük felhőtlen viszonyát említik:

Úgy tudgyuk, hogy a marosvásárhelyi schola (ami nézi városunkat és ott lévő ecclesiánkot, úgy a környül levő vidéket is) mindenekben sufficiál éppen, ahoz szoktunk magunk is, gyermekink is, privilegiumunkkal, szabadságunkkal, megerősített szokásinkkal semmiben nem ellenkezett, ... olly szép harmoniában voltunk eleitől fogván, egyszóval ollyan perfectióra ment, hogy ma ollyan fundamentumossan megállott és telepedett scholának nem hogy el kellene bomlani, ezen formájának tovább való fennállását kívánva kellene kívánni.³⁴

A Főkonzisztórium persze még a Kiséri-esetből tudta, hogy valójában korántsem ilyen idilli a helyzet, mindenesetre megnyugtatóként válaszolta: „Nem félhetnek marosvásárhelyi uraimék a collegiumnak oda való plántáltatásával magok scho-

³¹ „Determinatur, ut d. cancellario aulico Joanni Kászoni nomine Status Reformati scribat ut collegii exulantis Albensis recompensam promoveat.” Uo., prot. I. sess., 215. A kérvény fogalmazványa Uo. prot. II. exped., 137–138.

³² Uo., prot. I. sess., 240.

³³ Uo., 233.

³⁴ Uo., 17/1718, prot. I. sess., 244–245.

lájok elbomlásától, ... sőt inkább gyönyörködhetnek frequens collegiummá való tétetésén, megmaradván ezután is az előbbeni beneficiumok, fundatiók.”³⁵

„Vásárhelyi uraimék” fölterjesztésének további pontjai a város kocsmárlási jogát védték, a tervezett építkezések miatt az adózó telkek számának csökkenésétől tartottak, a mostanára kialakult katolikus-református egyensúly megbomlásától féltek, amelyekre hasonlóképpen megnyugtató válasz született az Egyházfőtanácsban.

Végül ugyancsak helyi jellegű, de immár az iskolai élethez kapcsolódó aggodalommal jelezték, hogy a kollégium betelepedésével a partikuláris iskola jelenlegi rektora, Köpeczi Mihály állás nélkül maradna, a városból származó diákoknak az istentiszteleti és temetési éneklésből származó jövedelme pedig csökkenne. A Főkonzisztórium válaszában kifejtette, hogy „az taníttatás és didactrum dolgai is úgy attemperálatnak, hogy se az város, se Köpeczi uram nem disgustáltatik, és edgyüküknek sem lesz praejudiciumára.”

Azt viszont nagyon keményen leszögezte válasza végén a Főtanács, hogy jó lenne,

ha másuvá collocáltathatnék ez a collegium, de éppen nincs mód benne, hogy másuvá vihessék. Nem bujdosathatják még továbbra is azt a sokat szenvedett nemes collegiumot. ... Mellyek szerint elhitetheti magával az becsületes város, hogy a méltóságos Consistoriumnak éppen legkisebb igyekezetiben sincsen őkegyelmeket privilegiumjokban sértegetni, jussokban involálni, sőt inkább manuteneálni kívánnya, ellenben azt az authoritast, mellyel bír mint Fő Consistorium Erdélyben levő minden ref. ecclesiak, collegiumok és scholák directionokban, minden bizonnyal megtartja, és az becsületes várossal is mint reformata ecclesiával s maga tagjával agnoscáltat.³⁶

Ekkor tárgyalhatták azt a *Considerationes de collegio Albensi* címet viselő, 12 pontos előterjesztést, amelyben a névtelenségbe rekedt szerző sorra veszi a kollégium letelepítésével kapcsolatos szükségleteket és teendőket. A fraktúr alakú irat

³⁵ Uo. prot. I. sess., 246.

³⁶ Uo. prot. I. sess., 246/a. A marosvásárhelyi egyházközség levéltárában fennmaradt a fölterjesztés bővebb, 11 pontot felsoroló fogalmazványa, amely az Egyházfőtanácshoz elküldött 7 pontos tiltakozáson túl anyagi kérdéseket érint (a város erdejének használata, a termőföldek védelme, stb.) Ugyanitt olvasható a Főtanács válasza, amely csupán kifejezésekben tér el az ülésjegyzőkönyvben rögzített szövegtől. Az Erdélyi Ref. Egyházkerület marosvásárhelyi Levéltára, Marosvásárhely egyházközség levéltára, 193/1718. Az irat másolatát Berekméri Róbert levéltárosnak köszönöm. Tonk: *A marosvásárhelyi (...) diáksága*, 461.

jobb lapszélén Inczédi József főkonzisztórium titkár kezeírásában olvashatók a megszületett határozatok.

„1. Vásárhelyi scholában a collegiumnak telepedése meglehet, mivel ott elég capacitas vagyon, elég épületet tehetni rajta, csak legyen mivel.” A határozat a száz városokban kihelyezett tőkepénzek kamatait kívánta e célra fordítani.

A 2. pont a partikuláris iskola épületeit és szobáit vette számba: „pro presenti vadnak ott illy commoditasok, ugmint 8 kamarák három három legényeknek valók edgy széltében. A mester háza alkalmatosságán peng alól két klassis, felül edgy kis auditorium, a mester háza, ezeken kívül két classis.”

„3. Kívántatnak az építésre: edgy jó capax auditorium, edgy ház bibliothecának, két classis, 20 capax kamara deákoknak, mivel amelly kamarák most vadnak, azokat a mostani ott való deákok bétöltik, kiket is onnat extrudálni nem lehet. Ismét neutralistáknak vagy 6 capax ház. Edgy sütő ház konyhával edgyütt, egy élésház, edgy jó kút.”

„4. Ezeken kívül a schola vicinitássában két professoralis ház.” A határozat szerint „oly házakat kell szerzeni, hogy vagy immunisok legyenek, vagy azokkal cseréltesenek el, vagy házbérben fogadnak, vagy az adót a collegium is megadja.”

„5. Tiszteletes Köpeczi uramnak tisztességes collocatio.” Határozat: „Annak idejiben az curatorok discurráljanak, hogy ha lehetne, Köpeczi uram is harmadiknak maradhatna meg.”

A 6. pontban a szükséges építőanyagok beszerzését tárgyalja a névtelen előterjesztő, fa, deszka, és zsindey az erdőbirtokos arisztokratáktól, a „havasos emberek”-től várható (pl. Kemény Jánosné, Tholdalagi Mihály, almási Bánffi László, stb.), vasat pedig Apafiné Bethlen Kata meg a Thoroczkaik és Barcsai család adományozhat.

„7. A házaknak pro meliori securitate avagy csak az kéményeinek kőből és téglából kellene lenni, úgy a bibliothecának kőboltnak, arra peng kő, tégl, mész iránt provisio.”

„8. Kívántatik, hogy a Supremum Consistorium expediállyon oda commissariusokat, aki vásárhelyi uraméknak a Consistorium akarattyát exponállyák, ha mi difficultások subveniálnának, azokat complanállyák, az építésnek modalitassáról, helyéről, mérsékléséről tractállyanak, és a collegiumot introducállyák.” Határozat: „A collegium curatora a schola curatorával edgyütt véghez vihetik.”

Az előterjesztés további, kisebb jelentőségű pontjait (építési felügyelő, mesteremberek, a kollégium jövőendő gyümölcsös- és veteményeskertje, egy hatökös szekér) az Egyházfőtanács a gondnokok hatáskörébe utalta.³⁷

³⁷ FőkonzLvt prot. I. sess., 176–177.

1718 márciusában a Szászvároson tartózkodó fehérvári diákok is elköltöztek társaik mellé Marosvásárhelyre.³⁸

A Főkonzisztórium az egyesítendő két iskola előjáróiról is gondoskodott, április 3-án határozatban mondta ki, hogy a „marosvásárhelyi collegium mellett mint curator pro nunc fungálhat Teleki József uram és Toldalagi János uram, ki annakelőtte is a mvásárhelyi schola curatora volt. Az commissariusok is Vásárhelyre a collegium fundálása végett ugyan őkegyelmek mennek penes credentiales Consistorii.” A következő napokban a bizottság megjelent Marosvásárhelyen, a városi tanáccsal folytatott tárgyalás során az ellentéteket elsimították, az egyesített kollégium harmadik professzorának Köpeczi Mihályt nevezték ki. Április 30-án a régi schola udvarán mindkét tanintézet diáksága és professzorai előtt hirdették ki „az uralkodónak a sárospatak-gyulafehérvári vándorkollégiumnak Marosvásárhelyt örökre leendő letelepedését tárgyazó határozatát.”³⁹

Ez év folyamán változás történt a gondnoki karban, Teleki József helyébe Bethlen Ádám következett, az algononoki tisztségre pedig Szilágyi József kapott kinevezést.⁴⁰

A következő esztendőben a szervezetileg egyesített két iskola élete egybesimult, és a kollégium a Maros-parti székely városban vihette tovább a sárospataki hagyományokat.

RÖVIDÍTÉS

FőkonzLvt - Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, A 1–2, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára

FELHASZNÁLT IRODALOM

FARCZÁDY Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközösség élete 1556–1948*, Marosvásárhely, 2000.

KOVÁCS András: Az építkező Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa, in Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, EME, 1996.

³⁸ Tonk: *A marosvásárhelyi (...) diáksága*, 460.

³⁹ Koncz: *A marosvásárhelyi*, 139; Sebestyén Mihály: *Időtár I. Marosvásárhely történeti kronológiája a kezdetektől 1848-ig*, Marosvásárhely, Mentor, 2009, 110.

⁴⁰ FőkonzLvt prot. I. sess., 12.

- KOVÁCS András: Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa, in Dáné Veronka et alii (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Kolozsvár, EME, 2014.
- KONCZ József: Egyháztörténeti adalékok, *Protestáns Közöny* 21(1891), 52.
- KONCZ József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története (1557–1895)*, szerk. Dóczy Örs–Vida Erika, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006.²
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, IV, Bp., 1905.
- SEBESTYÉN Mihály: *Időtár, I, Marosvásárhely történeti kronológiája a kezdetektől 1848-ig*, Marosvásárhely, Mentor, 2009.
- SIMONFI János: Rosnyai Dávid naptári feljegyzései, *Erdélyi Múzeum* 31(1914/2), 108–114.
- SZABÓ András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, Bp., Universitas, 2005.
- SZABÓ Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.
- THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, 1905.
- TONK Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, JATE, 1994.

ABSTRACT

Gábor Sipos: *The Relocation of the College of Gyulafehérvár (Alba Iulia) to Marosvásárhely (Târgu Mureş)*

The Reformed college expelled from Sárospatak was granted refuge in Gyulafehérvár in 1672. In 1716 they had to leave the fortified town because of the rebuilding of the fortification. The Reformed Supremum Consistorium wanted the school to move to Szászváros (Orăștie), but General Steinville did not grant them permission. In March 1716 they temporarily settled in the mansion of László Teleki in Boroskrakkó (Cricău) from where two professors and most of the students moved to Marosvásárhely in December 1716. The Supremum Consistorium decided to merge the Schola Particula of Marosvásárhely and the College of Sárospatak-Gyulafehérvár, which ultimately took place in April 1718. The present study expands the known history by detailed presentation of several archival sources.

Keywords: Reformed college, Supremum Consistorium, Schola Particula, chief curator, patron

„KÁLVINOK ÉS ORTODOXOK”
EGY DÉL-ALFÖLDI VÁROS, SZENTES, EMLÉKEZETE
ÉS ÖNMEGHATÁROZÁSI KÍSÉRLETE
A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁNI FÉL ÉVSZÁZADBAN

Őze Sándor

MIGRÁCIÓS MODELLEK A DÉL-ALFÖLDÖN

Néhány évvel ezelőtt a Tisza–Maros-köz városait vizsgáltam a török kiűzése utáni időszak újranépesedésével kapcsolatban.¹ Négy típust találtam:

Az egyiket Hódmezővásárhely szimbolizálja, melynek őslakossága túlélte a törököt kiűző háborúk borzalmait. A népesség gyorsan szaporodott és főként környékbeli református bevándorlókkal bővült. (...) A Nagyalföld mezőváros és tanyarendszer kapcsolatát kialakító modelljének talán egyik legtipikusabb példáját adja a 18. században.²

A következő „modell Orosházáé. A város magját a Dunántúlról a folyó nélküli kopár pusztára telepített evangélikus magyarok adták, akik idegen életformával ismerkedtek meg. Megőrizték felekezetüket.”³

Gyökeresen elüt az előző két típustól a Károlyiak uradalmi központjának, Szegvárnak migrációja. Sokszínű és sokirányú a betelepülés. Az uradalmi központ igényei (..) alakítja Szegvár újratelepülését. 16. századi defterekből ismert őslakos nevek mellett, erdélyi – partiumi katolikusok, vlach pásztorok, bolgár, szerb kereskedők, német iparos, szláv paraszt népesség színezi, keveri ki az itteni társadalmat. A földesúr egyetlen kívánsága a katolikus vallás.⁴

Más „modell Szentes, a háborúk után visszatelepült, de többirányú betelepülése kezdettől több felekezetet tételezett fel. Mivel javarészt a környék lakosságából

¹ Őze Sándor: A Tisza–Maros–Körös szög városainak migrációja a török kiűzése után, in Uó (szerk.): *Vírraszó darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Hódmezővásárhely, „Norma” Nyomdász Kft, 2008, 73–102.

² Uo., 87.

³ Uo., 88.

⁴ Uo., 89.

gyűjtötte bevándorlóit, így görögkeleti felekezetű kereskedőin kívül nagyszázalékában magyar etnikumú és nyelvvű maradt.”

PROTESTÁNS ÉS KATOLIKUS BETELEPÜLŐK SZENTESRE

A város, bár a török kiűzésekor szín református, a környezetében élő falvak katolikus lakosságot is rejtnek. Szeged és Gyöngyös ferences szerzetesei révén az alföldi katolikus magyarság megtartó központjai, de a 17. században Kecskeméten is megerősödik a jelenlétük.⁵ Mindkét város, Szeged és Kecskemét is egy napi járóföldre, mintegy 40 km távolságra van Szentestől, ráadásul Szeged a Tiszán, vízi úton is megközelíthető. Molnár Antal kutatásaiból tudjuk, hogy a szegedi ferences lelkigondozás, amely a környék településeivel kapcsolatot tartott fenn, ma már nehezen felmérhető, mivel a rendház levéltára súlyosan sérült.⁶ Nyomokban azonban a katolikus hívek is fellelhetőek. Ilyen dokumentumokat szolgáltat a szentesi templom tulajdonjogáért a reformátusok és a katolikus felekezet között lefolyó per, még akkor is, ha tudjuk, hogy a kikérdezett tanúk elfogultak is lehettek. Gondos András 1746-ban a templomperben tett vallomása szerint: 1697-ben Lippán szolgált katonaként. A tatárokat üldözve járt Szentesen a templomban, ahol a szentélyben még látta az oltárt jelző követ, a templomon pedig keresztet látott.⁷ Cseh Gergely 66 éves mindszeri lakos azt vallotta, hogy apjától arról értesült, hogy ő állítólag látta még a Boldogságos Szűz képét a templomban.⁸

A kereszt előfordulása református templomon még nem jelentene párhuzamosan katolikus jelenlétet is, de az oltár helye, esetleg a Mária kegykép feltételezhette, hogy a templomot valamikor közösen használta a két felekezet. A per tanúi katolikusok, sokan olyanok, akiket állítólag a református tanács nem engedett letelepedni a városban, valószínűleg azért, hogy a város felekezeti közösségét ne osszák meg. Ugyanígy eljárás folyt a szomszéd városban, Hódmezővásárhelyen is ugyanebben az időben; ott a földesúr, Károlyi erőltette a katolikus városrész létrehozását, a tanács pedig ellenállt. A templom elvételéről Vásárhe-

⁵ Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus Katolikus Egyház az Egri Püspökség bódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek, 49), 9–12; Uő: *Katolikus Missziók a bódolt Magyarországon: 1572–1647*, Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció, 26).

⁶ Uő: *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből*, Bp., 2003 (METEM Könyvek, 41).

⁷ Nagy Géza Balázs: *Az első szentesi templom története. A Szent András, majd református, végül Szent Anna templom sorsa felépítésétől elbontásáig (1844)*, Szentés, Szent Anna Plébánia, 2007, 42.

⁸ uo.

lyen nem volt szó, bár az később épült és soha nem volt katolikus. Szentesen a királyi kormányzat és a katolikus földesúr, Harruckern is pártolta a saját felekezete betelepülését. Ennek ellenére a birtokigazgatási szempontok felülírták a felekezeti elvárásokat. Példa rá, hogy a század közepén a szintén szomszédos orosházi birtokukon megvédték a katonai végrehajtástól és az újonnan épített templomuk elvételétől a Dunántúlról frissen idetelepített evangélikus magyar jobbágyaikat. (Harruckern Josefa kezével azután Szentest is a Károlyiak szerzik meg a század második felétől.) Akárhogy is történt, a 18. század 60-as éveire jelentős katolikus közösség élt Szentesen. A vallási megoszlás a városban 1759-ben 5883 református és 1620 katolikus (a számuk növekedésében szerepet játszottak a földesúr Mátra-aljáról való betelepítései is).⁹

Tizenöt évvel ezelőtt Szentés református és katolikus anyakönyveiben vizsgálatot végeztem. 1740-től kezdődően a kereszteltek és halálozottak névanyagát néztem. A kezdetben előforduló neveket összevettem a 19. század második évtizedének anyagával, amely az új betelepülők, illetve az addig elköltözöttek arányáról adhatott értesítést. Az anyakönyvek névanyagából kiválogattam az idegen hangzásúakat, valamint a helységet, tájegységet jelentőket. Megpróbáltam ezeket azután beazonosítani.¹⁰ Mindkét névanyagban nagy volt a száma a helyi – én úgy neveztem, hogy délvidéki - települések nevét hordozó személyeknek. (A reformátusoknál majdnem a fele.) Viselőjük és annak felmenői tehát a törökkorban Szentesen, vagy annak környékén élhettek. Azt a következtetést tudtam akkor levonni az elmondottakból: „Ez ellentmondani látszik az Acsády–Szekfű féle teljesen kipusztított hódoltság elméletének, és bizonyítja a turkológusok demográfiai sejtéseit, akik a visszavívó háborúk előtt egy helyi magyar bevándorolt délszláv népességgel vegyesen lakott területről beszélnek.”¹¹ Azt tapasztaltam Kubinyi András középkori városhálózatának térképével összevetve az anyagot,

⁹ Aranyiné Patai Magdolna: *Szentés össznépessége és a népesség kontinuitása 1715 és 1840 között*, doktori disszertáció, Debreceni Egyetem, 2003, 22, <https://docplayer.hu/1178964-Szentés-össz-nepessége-es-a-nepesség-kontinuitása-1715-es-1840-kozott.html>.

¹⁰ „A magyar vezetéknevek a 16. században alakultak ki. Ott bizonyos pontossággal megállapítható a helynevet tartalmazó nevek közül, (melyek viszonylag magas, akár 40%-ot is elérhetnek egy településen) hogy honnan származott oda az illető. Ez 100–150 év múlva már korántsem olyan biztos. Tömegében azonban alkalmas következtetések levonására. Szentés esetében azonban a felekezet szerinti elkülönülés (...) jelölte ki. A katolikusoknál a családneveknek mintegy negyede idegen eredetű, főként a szlovák és német betelepülőknél. A reformátusoknál alig akad egy-két ilyen. Itt viszonylag kicsi a betelepülők migrációja is.” Őze: *A Tisza–Maros–Körös szejg*, 93.

¹¹ Ua.; Zsíros Katalin: Szentés földrajzi nevei, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 14(1990/16), 5–121.

hogy a névanyag „kíséri” a kereskedelmi útvonalakat, az azok melletti helységek nevei jelennek meg benne.

SZENTES A TÚLÉLŐ VÁROS

Szentes a Tisza és a Kurca folyók közötti mocsaras vidék szárazulataira épült. (A Kurca a Körös egy mellékága lehetett.) A várostól néhány kilométerre ömlött a Körös a Tiszába. Szentes közvetlen közelében van a Böldi-rév, amely a folyón a legfontosabb átkelőhely volt Szeged és Szolnok között. A várost körbeöleli a Kontra-tó, de abban az időben nyílt víztükör volt a Lapis-tó, a Kék-tó. A Kórógy folyó, a Veker- a Tőkei-, a Mágocsi-ér stb. szinte egybefüggő vízterületének szárazulatain épültek a környék települései. Szentes is jól védhető rejtőzködő hely volt a 16. században, amikor is az 1551-es hadjárat után egyre gyakrabban jelent itt meg mindenféle rabló had.

A magyar lakosság földművelő szokásai is visszaszorultak a törökkorban, egyrészt azért, mert a mocsaras, folyami vidék már említett szárazulatai adtak menedéket nekik a háborús időkben, illetve ide tudták hajtani veszélyhelyzetben a marhákat, lovakat. A folyami élethez kötődő állattartó és lápvidéki, vízi életforma alakult ki, vagy inkább erősödött fel Szentesen is,¹² amihez fiziológiailag is hozzáedződtek. (A 18. századi betelepített német lakosság belehalt a maláriába és a lápi fertőzésekbe, vagy elköltözött.¹³) A helyiek, lakóhelyváltó, „vándorló” életformát folytattak. A tiszapart városok lakossága gyakran évekre eltűnik, a korszakot vizsgáló történész szeme elől, így Szentesé is, ugyanakkor a rendszeres adatfelvételek mégis arról tanúskodnak, hogy a lakosság kontinuus. A későbbi betelepülők többsége is – akik a 18. században érkeztek a városba –, Szentesről vagy környékéről származik.

Az 1552-es hadjárat „felsöpörte” (Czigány István kifejezését használva) a Dél-Alföld lakosságát, akik a Körösök lápvidékén és az erdélyi fejedelemség legjelentősebb határvárának, Váradnak előterében hevenyészett szállásokat, „fészkeket” hoztak létre. A Bocskai-kori hajdútelepítések iratai körös-vidéki neveket

¹² Bellon Tibor: Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XX. században, in *Alföldi Társadalom* 2, Békéscsaba, 1991, 109–124; Andrásfalvy Bertalan: Duna-menti ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig, Szekszárd, 1975 (Tanulmányok Tolna megye történetéből, 7), 57–61; Nyíri Antal: A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai, Szeged, 1948 (Alföldi Tudományos Gyűjtemény, 2).

¹³ Nagy Imre (szerk.): *Szentes*, Szentes–Budapest, 1928.

tartalmaznak.¹⁴ Tehát a 16. századi vízi világ emberei nem mennek messzire, de gyakran és gyorsan képesek „vándorolni”, mozgathatóvá tenni élőhelyeiket. Marhát, lovat, csónakot, halászszerszámokat, fegyvert, esetleg a földművelésre is alkalmas eszközöket egyaránt magukkal vihetnek. Ez a határvilág és ez a „be-tyárkodó” (bejelentés nélkül tartózkodó) életforma a 18. század fordulóján egészen a folyószabályozásig kísérteti fog.¹⁵

A Tisza–Maros-köz városairól készített tanulmányommal egyidőben jelent meg Aranyiné Patai Magdolna munkája, *Szentes össznépessége és a népesség kontinuitása 1715 és 1848 között* címmel, amelyet így nem ismerhettem. A Szentesre vonatkozó, sok esetben alaposabb, mélyebb és kidolgozottabb vizsgálata anyagát nem használhattam akkor. A doktori disszertáció célja a dicalis összeírások és az egyházi anyakönyvek névanyaga alapján szintén a város népessége kontinuitásának bizonyítása volt.¹⁶ A dicalis források az egész országra vonatkozó adatokat tartalmaznak, Csongrád megyére vonatkozóan 1696-tól fogva állnak rendszeresen rendelkezésünkre. A másik adatbázis a regnicoláris adózás háztartásonként fennmaradt névanyaga, amely a lakosság családneveit tartalmazza.¹⁷ Az adatokból nem lehetett a városi lakosságra bizonyosságot adó becslést készíteni, de a névanyag arra alkalmas volt, hogy a szerző megállapításait alátámassza egy harmadik kontroll-forrással, a felekezetek pontosan vezetett egyházi anyakönyveivel. Így bizonyítható, hogy nem újratelepített város Szentes, vagy legalábbis többségében nem az, hanem lakosságában a török kortól kezdődően létezik kontinuitás; ezt bizonyíthatják az 1553-as dicalis összeírások is.¹⁸ Ezt mutatja a mintegy 300 családnév azonossága az 1715-ös felmérés és az 1745–1760 közötti református anyakönyvek nevei között. A rendszeres katolikus anyakönyvezés csak 1761-től kezdődően indult meg.

Kiegészítésként megvizsgáltam a tanulmányom írása óta megjelent Szegedi Szandzsák 1570-es defterének Szentesre és környékére vonatkozó névanyagát is.¹⁹ Szentest először Csanád, majd Gyula eleste után 1570-től a Szegedi Szan-

¹⁴ Benda Kálmán: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései*, Debrecen, 1969 (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10).

¹⁵ Óze Sándor: A Tisza–Maros–Körös szöge és társadalma, az ütközőzóna, in Uó–Kránitz Péter Pál (szerk.): *Határmenti területek migrációja XIX–XX században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*, Bp., Szent István Társulat, 2019, 13–51.

¹⁶ ARANYINÉ PATAI: *Szentes össznépessége*, Szentes közigazgatása és politikai élete 1849–1918, szerk. Labádi Lajos, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 19(1995/22).

¹⁷ MOL. *Archivum Regnicolare*. Lad. GG. No. 12. O. I. Filmtár 31. 27. Conscriptio Inclitorum Comitatum Arad, Csongrád et Csanád Anno 1715. Idézi Aranyiné Patai: *Szentes össznépessége*.

¹⁸ MOL. *Dica-jegyzékek* (rakt. sz.) 2631. TOM 12. Csongrád megye 1553. 33–35. Idézi: Ua.

¹⁹ Káldy–Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák lakosai és török birtokosai. 1570-ben*, Szeged, 2008 (Dél-Alföldi Évszázadok, 24), 54–55; Uó: *A csanádi szandzsák*, Bp, 2002; Uó: *A gyulai szandzsák*

dzsákba sorolták be, már, mint várost. Az 1570-es defter szentesi lajstroma azt mutatja, hogy a város adózó 106 családja közül 54 neve megegyezik Aranyiné Patai Magdolna azon táblázatának 300 családnevével, mely az 1715-ös felmérést és az 1745-ös anyakönyveket veti össze.²⁰ Ez a mennyiség tehát mintegy a fele a felmért névanyagnak. Szentes 1570-es lakosságának utódai továbbra is a területen maradtak, és neveik 150–200 év múlva, 6–8 generáció után is felmerülnek. Mindez akkor is érdekes és fontos, ha sem a török, sem a keresztény adót beszedő fél adólajstromai nem pontosak semelyik időpontban, így nem adhatnak kimerítő információt a teljes lakosság névanyagáról. (Sokszor a személyeknek csak a töredékét tudták felmérni az összeírók.) Az egyezés abban az esetben is érdekes, ha nem kifejezetten karakterisztikus és egyedi a neveknek mintegy egyharmada (tulajdonságjelölő, mint Nagy, Kis, Balog, vagy foglalkozást jelölő, mint Szűcs, Szabó, Varga, Kovács). Az átlagos migráció a 18. századi Magyarországon 16,46%, de a Dél-Alföldön ennek többszöröse volt. Szentes népessége a pestis és a magas gyermekhalandóság ellenére is viszonylag magas természetes szaporodási ráta mellett még a különböző felekezetek más városból jött házastársai útján is növekedett a 19. századig. Ennek oka a város vonzereje volt a kereskedelmi utak kereszteződésében és a folyóátkelők közelsége miatt, valamint a Károlyiak fejlesztése folytán. Így vált a környék irányító központjaként megyeszékhellyé.

LAIKUSOK ÁLTAL ÍRT VÁROSI KRÓNIKÁK ÉS VISSZAEMLEKEZÉSEK A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

A numerikus adatok és a névanyag mellett több írásos dokumentum, városi krónika is megemlékezik ezekről a korai időkről, a török kiűzésének és az azt követő időszaknak történetéről. Ilyen a város református prédikátorai által írt krónika. Szentes írott története két krónikával indult a 18. század első felében. Az egyik a református egyház vezetőihez kötődik,²¹ tehát, nagyjából az egyházi anyakönyvezés kezdetével megegyező időben kezdődik. A krónikát Béládi István segédlelkész tanító kezdte el írni az 1748. évben *Matricula* címen. (Béládi 1745-ben került tisztségébe.) Munkáját utódai, a város lelkészei folytatták: Gaál

1567. és 1579. évi összeírásai, Békéscsaba, Békés Megyei Levéltár, 1982 (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10).

²⁰ Az adóösszeírások és a névanyag átvizsgálását elvégezte Barta Gábor, és hasonló megállapításra jutott. Barta Gábor: Szentes története a középkorban és a török hódoltság idején, in Labádi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*, Szentes, 2001, 49–179.

²¹ *A Szentesi Református Ekklezsía története 1700–1825: forráskiadvány*, kiad. Takács Edit, Szentes, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/>.

András, és a történetírás iránt elkötelezett Kiss Bálint. Ő készített egy másolatot is *História* címmel.

A munkát valószínűleg az ekkor folyó templomper indította el. 1745-ben a valamikori középkorban épített és a református gyülekezet által használt Szent András templomot a megszorodott hívek miatt bővíteni szerették volna, de az engedélyeztetés folyamán a hatóságok úgy ítélték meg, hogy a templom a református többségű városban folyamatosan szaporodó katolikus híveket illeti meg, a reformátusok pedig új templomot építhetnek, ha akarnak. A többirányú vizsgálat után 1757-ben át kellett adni a református gyülekezetnek a templomot. A bizonyítási eljáráshoz kezdte el az anyagot összegyűjteni a város legidősebbjeinek emlékezetére támaszkodva a segédlelkész, *Az első szentesi templom története* című nagyon alapos munkában. Nagy Géza Balázs legutóbb kimerítően tárgyalta a történetet.²² Minket azonban most nem is a templomper érdekel, hanem a visszanyúló lejegyzett emlékezet.²³ Nagy Géza Balázs utananézett az anyakönyvek alapján a vizsgálat során megszólaltatott adatközlők hitelességének is. A lelkészeket a Debreceni Református Kollégium, mint kibocsátó intézmény dokumentumai által tudta ellenőrizni. Így a krónikák emlékezetét is kontrollálhatta.

A segédlelkész krónikája az 1650-es évek tudta az emlékezetet visszaidézni viszonylag pontosan. Érdekes azonban, hogy még a papjuk nevére sem emlékeztek a szentesi adatközlő öregek az azt megelőző időkből, mint például Losonczy Istvánra, aki 1637–46 között szolgált Szentesen. Losonczy akkor a Szent Ilona szárazulatán élt híveivel a Tisza és a Kurca mocsaraiban, és csak istentiszteletre tért vissza vasárnaponként a városba, a régi templomba. Utóda, Bökösi István szolgálati idejét sem őrizte meg a kollektív emlékezet. Az őt követő lelkészről ezt írja a krónika: „Egy ember sem találhatunk ma köztünk, kinek eszébe jutna hogy esmérte volna itt lakásában, hanem hogy bizonyosan tudják sok ízben hallván Attyoktul, hogy Laskoi Lórintz Híres prédikátorjok volt.” A következő prédikátorra, Marosi Istvánra mint kisgyerekre, még emlékezhetett néhány aggastyán. 1696 előtt, Rozgonyi lelkipásztor idejében a szentesiek a Tisza másik oldalára menekültek. 1697-ben emlékeznek az akkori lelkész, Páthi Miklós feleségének és a szentesi hívek egy részének elrablására. (Páthi 1719-ig szolgált Szentesen.) „Ezek az adatok megmutatják, hogy a szentesiek emlékezete az

²² Nagy G. B.: *Az első szentesi templom*. A Tisza–Maros-köz városairól készített tanulmányommal egyidőben jelent meg, így nem ismerhettem akkor alapos és a témában mindenre kiterjedő könyvét.

²³ Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, Beck, 1997.

1748 körüli fél évszázadra visszamenőleg megbízható volt, de ezen túl még 30–40 évre visszaemlékeztek őseik elmondása alapján.” – írja Nagy Géza Balázs.²⁴

Mintegy ellenőrzésként lehet használni továbbá egy másik krónikát, a Petrás Ferenc által írottat, amely valószínűleg ugyanazon okból, tehát a templom tulajdonjogának felülvizsgálata időszakában íródott bizonyító anyagként. Ez a krónika is folytatólagosan készült. Csizmadia mesterként, az 1750-es években kezdte Petrás az írást, 1785-től Csávás András folytatta, 1810-től Böszörményi Gergely, 1860-tól Virágos Sándor, 1864-től Szél József által íratott, 1867-től Nagy Ferenc folytatta.²⁵ A két krónika adatai legtöbb esetben alátámasztják egymás közléseit, inkább következtetések azok, amelyek gyakran kétségbe vonhatóak. Sajnos, a város monográfusai gyakran ezeket is „axiomatikusnak” vették, mint azt Aranyiné Patai Magdolna megállapítja. Sima László²⁶ 1910-es és a nyomában járó Nagy Imre²⁷ monográfiái is erre a hagyományra támaszkodtak a középkori adatok után, mivel a török időkre vonatkozó okleveles anyag, melyet az elmenekült vármegye Fülekre költöztetett, a 17. században, Fülek ostromakor megsemmisült.

SZENTESI TATÁR LAKOSSÁGA?

Ilyen állítás az is, hogy Gyula 1566-os elfoglalása után a gyulai bég a vár ellátása érdekében Szentesre földműveléshez értő krími tatárokat telepített volna, akik miatt a városka magyar lakossága a Szent Ilona-szigetre, a Kurca és a Tisza folyók közötti lápos vidék szárazulatára menekült volna. Az elmondás szerint innen csak vasárnaponként tértek vissza városuk régi középkori templomába protestáns istentiszteletre, mivel nagyon ragaszkodtak hitükhöz.

„Az őslakosok vallási állhatatosságát különösen kiemeli Nagy Imre. Feltehetőleg így kívánja hangsúlyozni a lakosság kontinuitását és kulturális antropológiai kötődését, ami különösen nagy értéket képviselt a szerző korában.”²⁸ Igazat kell adnunk Nagy Imre várostörténet-bírájának ebben a felvetésben, annyi hozzáfűzni valóval, hogy mi ma is értékesnek tartjuk az ilyen „kulturális antro-

²⁴ Nagy G. B.: *Az első szentesi templom*, 41.

²⁵ *Petrás Ferenc krónikája. Szentes területére vonatkozó földrajzi irodalom és térképek*, kiad. Zalotay Elemér, Szentes, 1933 (Csongrád megyei könyvtár, 4); *Krónika vagy Visszapillantás az 1736ik évtől fogva jelen időig*, in Takács Edit: *Petrás-krónika, „mely Szentes városának a legrégebbi időktől való történetét foglalja magában”*, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 21(1997/25), 261–278.

²⁶ Sima László: *Szentes város története*, 1, Bp., 1914.

²⁷ Nagy I.: *Szentes*, 334.

²⁸ Aranyiné Patai: *Szentes össznépszerűsége*, 19.

pológiai kötődést”. Amellett azonban, hogy a vasárnaponként hitükhöz és templomukhoz ragaszkodásukat a krónikát író segédlelkész azért is hangsúlyozta, mert ekkor éppen vizsgálati eljárás folyt a templom-ügyben, azt sem tartjuk valószínűnek, hogy a derék kutyafejűek beleegyeztek volna abba, hogy közösen használják a templomot, és pénteken muszlim imával, vasárnap pedig református zoltárokkal tiszteljék az Istent. Ilyen templom megosztásról vagy közös használatról több hódoltsági városban értesülünk ugyan magyar etnikumú katolikus és protestáns lakosság esetében (Buda, Tolna, Gyöngyös stb.). A muszlim vallási jog azonban nem tartotta egyenrangú félnek a keresztényeket, arra pedig gondolni sem lehetett, hogy egy muszlim vallási célokra átszentelt templomot továbbra is használjanak a református hívők. Nehéz elképzelni azt is, hogy Magyarországon a nem igazán a földművelésről, hanem a lótenyésztésről és rabszolga kereskedelemről elhíresült, az oszmánok által terror alakulatként alkalmazott krími tatárok lettek volna azok, akiktől a gyulai török várparancsnok elvárta volna, hogy a helyőrség mindennapi betevő tarhonyáját (Hegyi Klára kifejezése) kitermeljék.

Inkább arról lehetett szó, hogy a hódoltsági közigazgatási központokban folyami átkelőknél (ilyen volt Szentés is a Böldi-rév miatt) paramilitáris alakulatokat, segédnépeket adó településeket hozott létre az oszmán hatalom.²⁹ Ide muszlim, vagy a magyar fronton 1566 után, még inkább ortodox balkáni lakosságot, főként állattartó népet telepítettek, akik felderítő és gyakran fizetés nélküli, csak prédából, zsákmányból élő martalócokat állítottak ki. (A török kiűzése után is volt itt német katonaság és németajkú császárhű vámkezelő népesség a révben.)

A magyar frontra telepített muszlim népesség is javarészt balkáni (szláv, szerb-bosnyák és vlach) telepes volt, vagy katonacsaládok és azok kiszolgáló garnizon személyzete.) Pécs kivételével sehol nem alakult ki oszmán provinciális birodalmi kultúra, a muszlim vallás pedig a garnizon személyzeten kívül még kevésbé terjedt el.³⁰ Valamikor Anatóliából telepítettek török etnikumú muszlim lakosságot, főként a Balkán belsejébe, ahol különböző, gyakran egymás riválisként szereplő etnikumokat és vallási felekezeteket telepítettek egymás mellé. Ez által a keresztény városokba vezényelt muszlim lakosság felhasználható volt bosszúra és fegyelmezésre az esetleges lázadások ellen. Magyarországra, mint az

²⁹ Természetesen Gyulát nem a könnyűlovas krími tatárok foglalták el 1566-ban, hanem Pertev pasa másfél hónapos rendszeres ostrommal. Káldy-Nagy: *A gyulai szandzsák*, 6–7; Óze Sándor: *A batár és a batártalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar útközözüna népességénél*, Bp., 2006.

³⁰ Mihály Dobrovits–Sándor Óze: *Ottoman Rule in Hungary and the Knowledge of Islam during the Second Half of the Sixteenth Century and the First Three Decades of the Seventeenth Century*, Bp.–Leipzig, Szent István Társulat–Universitát Verlag Leipzig, 2021.

akkori világ legnagyobb szárazföldi frontvonalának legagresszívebb szakaszára, elit alakulatokat hoztak, és ezen garnizonok mellett ortodox vallású, úgynevezett rác városok nőttek fel a népesség keverésére. A frontvonal ugyanis néhol több száz km mélységben is átjárható volt, és a végvári katonák veszélyeztették az odatelepített oszmánhű, esetleg még muszlim vallású népesség életét, akiket az 1550-es években sokszor rohamtempóban kellett evakuálni.

Kétséges tehát, hogy krími tatárok lettek volna azok, akik Szentes környékén tartósan megtelepedtek. Bár a tatárok 1566-ban is, Gyula ostrománál is megjelentek segédnépként, de akkor éppen Északkelet-Magyarországot rabolták le borzalmas módon, mint azt Szegedi Gergely prédikátor le is írta *Siralmas ének a tatár rabságról* című versében. Magyarországon ezután is gyakran megjelentek, volt úgy, hogy a tizenöt éves háború idején bent is teleltek. Szentes környékén három évig garázdálkodtak, ha itt saját népességük tagjait találták volna, akkor nem néptelenedik el a város ebben az időszakban, de ekkor Szentes is és a szomszédos Vásárhely is lakatlanná vált.³¹

Nem hisszük tehát, hogy ezen tatárok leszármazottai adnák azt a tíz Török nevű családot, akik megjelennek a 18. század közepi református anyakönyvekben, ahogyan Aranyiné Patai Magdolna állítja.³² Nem azért, mert nem hisszük, hogy voltak református hitre, vagy éppen katolikusnak áttérő muszlim hívők a 17–18. század fordulóján. Voltak bizonyára szép számmal közülük, akik helyben kívántak maradni és meg akartak menekülni a visszavívó keresztény csapatok bosszújától (ebben mi Takáts Sándor vélekedését követjük), de ők nem lehetnek a száz évvel később írt visszaemlékezés szerint a keresztény lakossággal szemben letelepített 16. századi krími tatárok. Azért sem lehetnek, mert az oszmán forrásokban sem jelenik meg ez a letelepített népesség. Sem a katonai források, sem a defterek nem szólnak róluk.³³

RÁCOK SZENTESESEN?

A török zsoldosok szerint oszmán haderő Szentes környékén, a Tisza másik oldalán, a Körös torkolatát őrző Csongrádon, az attól délre eső Tömörkényen, keletre pedig Szarvason állomásozott még. A folyóvédelemre (ez esetben ez a Tisza–Körös-szög) főként lovasokat és martalócokat használtak. Martalócokra szívesen bízta a vízparti objektumok és átkelők őrzését; zsoldos és katonapa-

³¹ Nagy József (szerk.): *Hódmezővásárhely története*, Hódmezővásárhely, 1984.

³² Aranyiné Patai: *Szentes össznépessége*, 19.

³³ Káldy-Nagy: *A szegedi szandzsák*, 54–55.

raszt státuszuk változtatása lehetővé tette rövidtávú alkalmazásukat.³⁴ Csongrádon a 16. században ott állomásoztatott 120–140 katona negyede martalóc volt.³⁵ Tömörkényben a katonák létszáma 110–120 fő körül mozog és több mint harmaduk martalóc. Szentes keleti szomszédjánál, Szarvas várában a 250 fő körüli őrség katonáinak balkáni eredetű neve 50%-ot tesz ki a zsoldlajstromban. A martalócok száma 23, amelyből 20 keresztény. (A magyarországi török várakban általában ők adják az ortodox hitű katonákat.)³⁶

Ezen martalóc katonaparasztok azután akár Szentes városába is beköltözhetnek, de róluk a defterek nem értesítenek, mint ahogy ezt megteszik a Szentes környékén elpusztított és üresen álló, rácokkal betelepülő falvak esetében. Ilyenek az 1570-es összeírásakor Derekegyház, Donád (az egykori Donáttornya város), Tőke falu pedig vegyes lakosságú ekkor.³⁷ Barta Gábor vizsgálata folytán észrevette, hogy az időben egymást követő defterek és a magyar fél számára felvett adólajstromok névanyagában gyakori az egyezés, csakhogy a török anyagban ugyanazon nevek szlávósítva, torzítva jelennek meg. Valószínűsítette, hogy a defter írnoka szláv muszlim volt. Így sokszor magyar nevek sejthetők a vegyes lakosságúnak, vagy tisztán rácnak nevezett falvakban is, sőt Donáttornya esetében már Mohács előtt élt ott elmagyarosodott, vagy kétnyelvű szláv lakosság is. A tulajdonos margitszigeti apácák már az 1560-as években Nagyszombatba menekülve is szorgalmazták rác lakosság betelepítését az elmenekültek helyére.

Ebből a mi számunkra elsősorban az a tanulság, hogy a „rác” a kor szokásainak egyébként is ez felel meg – nem nyelvi-nemzetiségi, hanem jogi kategória. A defterdár azonban nyilvánvalóan nem tartotta magát a magyar szokásokhoz. Ha megnézzük azt a két névsort, amit 1560-ban és 1570-ben a török állított össze Tőke falu családfőiről, az a benyomásunk támad, hogy itt valóban délszlávok laktak: szinte valamennyi számba vett ember szlávos nevet visel, előretett keresztnévvel. Csakhogy: a közbeeső 1563-as magyar dézsmajegyzékben ugyanazon falu lakói színmagyar névanyaggal szerepelnek! (...) Úgy tűnik, a névhasználatot itt az összeíró személye határozta meg: a magyar dézsmaszedőnek magyarul feleltek a tőkeiek, a defterdárnak – többségük balkáni rác vagy bosnyák volt – szlávul. A falu nyilvánvalóan kétnyelvű, vegyes nemzetiségű volt, s a két etnikum közötti keveredés már eléggé előrehaladott ahhoz, hogy meglehetősen furcsa

³⁴ Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*, Bp., MTA TTI, 2007 (História könyvtár; Kronológiák, adattárak 9), 1, 138.

³⁵ Uo., 2., 876–882.

³⁶ Uo., 3., 1484.

³⁷ Uo., 1., 58–60.

neveket produkáljon (...) A nemzetiségi viszonyokat a magyar népelem változatlanul túlnyomó többsége jellemzi. Donáttornyát többségében, Tőkét kisebbségében rác falunak tekintve, az érintett 7 község lakosságának 1560–1563 körül legfőjebb 5%-a, 1570-ben talán 6–7%-a lehetett délszláv. A több helyen is előforduló, általában népes „Tót” nevű famíliák jelenléte valószínűleg a Szlavónia felől megindult menekülésre vezethető vissza, de – tekintve a Dráva–Száva köze vegyes nemzetiségű mivoltát – arra nem enged következtetni, milyen nyelven beszéltek ezek a „tótok”.³⁸

Ez utóbbi azért érdekes, mert szerb–magyar tartós együttélésre csak közigazgatási központok odatelepített szerb lakossága esetében van példa. Meglehet, hogy itt is egy telepítési hullámról van szó négy évvel Gyula eleste, az új török közigazgatás és várrendszer kialakítása után. Még az is elképzelhető, hogy rövid időre tatárok állomásoztak volna a Körös-toroknál az ostrom ideje alatt, vagy addig, amíg megtörtént az utolsó dél-alföldi királyi erőd adózó körzetének betagozása az új szandzsák rendszerbe.

Nem meggyőző az sem, hogy az itt megjelenő idegen etnikumú lakosság muszlim lett volna. Ha élt itt muszlim lakosság, akkor az inkább balkáni-szláv lehetett, de leginkább vándorló és visszatelepülő ortodox balkáni lakosságról beszélhetünk. A Tisza–Maros-mente városaiban hasonló a helyzet. A hódmezővásárhelyiek megnyúzással fenyegetik a környékre betelepülni akaró rác lakosságot. Talán nem volt akkora a letelepített szerbek száma a török kiűzése után, de nem tudunk egyetérteni Aranyiné Tóth Magdolna azon állításával, hogy az anyakönyvekben nem jelentek meg a bevándorló szerbek nevei, vagy az ahhoz hasonló délszláv hangzásúak. A Rác illetve a Tót név szerepel – még hozzá elég nagy számban – mind az 1570-es defterben, mind a 18. század első felének kontinuos 300 neve között, melyeket Aranyiné azonosított. Tehát nem értjük, hogy miért nem lehet ezekkel számolni, míg a Török névvel igen. Nem hisszük azért, hogy ennek ellenére nagy lett volna a szentesi beolvadó rác családok száma.³⁹

A magyar lakosság a visszavívó háborúk alatt a keresztény csapatokat támogatta, ezért a hídfőállást őrző csongrádi török helyőrség felégette Csongrád, Böld, és a Tisza másik oldalán fekvő Tés és Szentés városát. Ekkor rabolják el a város prédikátorának feleségét is, kisfiával együtt, a törökök. Veterani tábornok Szentés melletti 1685. október 28. csatája után Gyulán még mindig maradt török helyőrség, amelynek élelmezését Thököly Imre és felderítő tatár csapatok látták el, tehát innen jöhetett az emlékezetbe a tatárok (amúgy a magyar népmesékbe

³⁸ Barta: Szentes története, 4. fejezet. Nemzetiségi viszonyok, demográfia.

³⁹ Aranyiné Patai: *Szentes ősszünetessége*, 19–20.

is beivódott) félelmetes szomszédsága. Ugyanakkor tudjuk, hogy a megújuló támadásokkal szemben a császári hadvezetés kitelepíti a lakosságot a védett Böldi-hídfőbe.

Az 1693-as tatár támadáskor – amelyet a krónikák úgy tálnak, hogy a rácok elől kellett menekülniük, és papjuk vezetésével új várost alapítani (hasonlóan, mint emlékezzünk a Szent Ilona szigeti menekülésre) –, ismét a Tisza Böldi-rév nevű átkelőhelyéhez vonulnak, hogy új települést alapítsanak, a városba költözött rácok zaklatása miatt.⁴⁰

A keresztény hadvezetés – egy 1692 eleji elsietett próbálkozástól eltekintve – nemigen mert Gyula ostromára vállalkozni, hiszen a jól kiépített vár környékét az óvatos török parancsnokok teljesen elmozdították (a Körösök töltéseinek átvágásával). A kiéheztetés ősi módszeréhez folyamodott tehát, s ennek érdekében még a maradék lakosságot is elköltöztette. Azok a menekülés-visszatelepülés elbeszélések, melyekről a szentesi református egyház hagyományai szólnak (s török, rác, oláh, tatár „veszedelmet” emlegetnek) – a valóságban alighanem ennek az áttelepítésnek az emlékei.⁴¹

Valóban, Gyula 1695. januári bevétele után az ottani helyőrség rácokból állt. A visszavívó háborúk után Gyula várát egy sereg kisebb „csárdával” (néhány fős felvigyázó hely), helyőrséggel a rác katonaságnak engedik át, akik évszázados ellentétben álltak a magyar etnikumú lakossággal. Azelőtt, mint törökhöz lojalis katonaparaszti népesség voltak itt jelen.

Az oszmán hatalom a megszállás első harminc évében kísérletezik az addig ismeretlen országban, amely első az elfoglalt nyugati keresztény területen. Megpróbálták a meghódított területen a lakosságból, mint azt tették az ortodoxokkal, segédcsapatokat szervezni.⁴² Ezek a kísérletek a Dunántúlon, Szigetvár erődjével szemben kudarcba fulladtak. Az 1560-as évekre letettek erről, és az oszmán hadszervezők bizalmatlanná váltak a magyar etnikum iránt. Leginkább ortodox délszlávokat, szerbeket, vlachokat telepítenek ide.⁴³

Az 1552 után megalapított Temesvári Vilajet addig színmagyar területeket kebelez be, és megindul a kipusztított vagy elüldözött települések ortodox népességgel történő tudatos újratelepítése. „Az 1560–1570-es években Csanádtól keletre teljes hosszában átlépte a Marost és ellepte a tőle északra fekvő falvak

⁴⁰ Sima: *Szentes*.

⁴¹ Barta: *Szentes története*.

⁴² Hegyi: *A török hódoltság várai*, 1., 291–301.

⁴³ Uo., 1., 301–359.

széles sávját.”⁴⁴ a letelepített, helyükről kimozdított szerbek, vlach pásztorok kecskéikkel, birkáikkal letarolták a környéket, vándortelepeik a defterek tanúsága szerint egyre északra nyomultak, és az 1550-es években már átlépték a Marost. Először Petrovics Péter telepített ide⁴⁵ rácokat, majd a Cserni Jován, a „Fekete Ember” honkeresői jöttek erre a területre, véres összeütközésbe keveredve az itt élő magyar paraszt és nemesi réteggel.⁴⁶ Ezután pedig a török hatóságok telepítettek a kiürült falvakba ortodox lakosságot. A magyar végvári portyázók minden esetben üldözték őket, ugyanis a rác falvak nem voltak hajlandók a magyar királyság adóit (dica, dézsma, földesúri tized, stb.) fizetni, csak az oszmán hatalomhoz viszonyultak lojálisan.

A SZENTESI CSATA RÁCOK ÉS „KÁLVINOK” KÖZÖTT

A visszavívó háborúban Gyula vára volt az a török véghely, amely az utolsónak adta meg magát a keresztény csapatoknak. A Karlócai béke után az újjászervezett határvonalon Pétervárad lett a központi erőd, illetve Aradot erősítették meg. E várakon kívül Szegeden marad csak jelentősebb helyőrség. A kisebb várakat felszámolták, vagy a kezdeti időkben – mint például Gyulát – a rác katonaságnak engedték át.⁴⁷ Szentés vidéke ennek ellenére továbbra is határvidék maradt. A császár Gróf Schlick Lipótot nevezte ki magyarországi főparancsnoknak, aki megszerezte a Vásárhely–Csongrád–Szentés–Szegvári uradalmat. Ő a vidékre rácokat szándékozott betelepíteni. A Maros (Szeged–Arad) és a Tisza mentén (Szeged–Csongrád–Szolnok) őrházak rendszerét építette ki. Csongrádot tiszai átkelőhelyként, és persze saját birtokközpontjaként 200 lovassal őrizteti.⁴⁸ A Tiszántúlon már a szabadságharc kezdetén kirobban az ellentét a rácok

⁴⁴ Uo., 1., 341.

⁴⁵ Óze: *A Tisza–Maros–Körös szőge és társadalma*, 13–51.

⁴⁶ Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Bp., Akad., 1981.

⁴⁷ Karácsonyi János: *Békés Vármegye története*, I, Gyula, 1896, 312. Az alábbiakat bővebben körülményes: Óze Sándor: Szerbek és magyarok a török hódoltság utáni időkben, in Szelke László (szerk.): *Közvetítő kisebbségek*, Bp., Szent István Társulat, 2020, 109–121.

⁴⁸ A csongrádi uradalom provizorához így ír 1703. jún. 6-án: „Szentésre egy káplárt és egy közlegényt, Mindszenten is 2 embert fogok helyezni, a vásárhelyiket is a káplárhoz utasítom, és mindezeknek megparancsolom, hogy minden útlevél nélküli magyart tartóztassanak fel és ide szolgáltatassák be, a helységeknek is otthon és a tanyákon minden idegent fejvesztés terhe alatt be kell jelenteniük...” Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra, in Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*, Bp., 1993, 75–83.

és a kurucok között.⁴⁹ Rákóczi rögtön 1703-ban tervezte a szerbek családostól való kiűzését a Szerémséig. Bercsényi azonban ekkor még a tárgyalásokban bízik.

„Hagyjon békét Nagyságod az rácznak, hagyjon békét Szegednek; megfizet Pap Istók is az rácznak, az pusztai eb az anyjokkal” – írja Nagyszombatból keltezett levelében, az év áprilisában.⁵⁰ Így megindult az összecsapás. 1705-ben, azzal a céllal, hogy a Rákóczi-felkelés időszakában a kurucok közé iratkozó szentesi felkelőket bosszúból megtámadják a rác csapatok, kirabolják a várost, de a rablott holmival vonulókat Szentes és a környező települések lakosaiból hirtelen verbuválódott egységek megtámadják, és a Tőkei ér mocsaraiba szorítva őket, megverik.⁵¹ Így ír erről Petrák Ferenc:⁵²

Az 1705. esztendőben a rácok egy német tiszttel vezérlete alatt Szentesre beütöttek, csak azért, hogy Rákóczi verbunkja közzé sok szentesi fiak beállottak, melyet a szentesiek jó előre megtudván, a körülötte lévő helységek lakosaival együtt, midőn már Bökény felől a sok rablott prédával haza felé indultak, a pusztatőkei templomnál megtámadták, és az úgynevezett Tőkei érnek szorították, mely ér a máj napig viseli a Rác ér nevet, valamint a megholt rácokat el a Kápolnás halom alá temették, mely halmot Rátz tőkének neveztek.

A vezetőik Mokra Mihály, Bökényi Pólya Mihály és Dudás György szentesi férfiak családnevei szerepelnek a későbbi anyakönyvekben is.⁵³ A csatát egy szerb hősi ének is megörökíti, ahol a „kálvinokkal” (értsd a református magyarokkal) vívott győztes ütközetet éneklük meg, és kapitányuk bátorságát éltetik.⁵⁴ A katonai határőrvidék a Maros fölé is felnyúlik, egészen a pozsareváci béke idejéig. Ezután a csanád–csongrád–békési szerb határőrség délebbre húzódik.

⁴⁹ Bánkúti Imre: 1704: két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécssett, in Fedeles Tamás–Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a XVII–XVIII. században*, Pécs, PHF, 2005 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 3), 51.

⁵⁰ Zsilinszky Mihály: *Csongrád vármegye története*, I, Bp., 1898, 276.

⁵¹ Zsilinszky: *Csongrád Vármegye*, 267–284; Sima: *Szentes*, 173–192; *Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv*, 2. (??), szerk. Blazovich László, Szeged, 1987, 184–206.

⁵² Takács: Petrák-krónika.

⁵³ Aranyiné Patai: *Szentes össznépszerűsége*, 8. táblázat. Pólya István már 1493-ban előfordul Szentesen, amikor beiratkozik a római Szentlélek-Konfraternitás tagjai közé és feleségével Rómába zarándokol. Nagy G. B.: *Az első szentesi templom*, 35. A név az 1570-es defter 50 családja között is szerepelhet Pula néven, amely lehet akár Pulya, vagy Pólya is. Káldy-Nagy szerint ugyanis a defterírnokok gyakran kavariák az ó és az u betű írását. „Az arab betűs írásban az o, u és az ü hangok jelölésére csak egy betűt használtak, s emiatt Forró családnév helyett Furó (...) is olvasható.” Káldy-Nagy: *A gyulai szandzsák*, 16.

⁵⁴ A hősi énekre vonatkozó adatot Arató Györgytől tudom. Köszönet érte.

Szenetes is kikerül a granicsár körzetből, a határvidéki állapot azonban továbbra sem szűnik meg. Kóborló fegyveres és fegyvertelen menekültektől, rablóktól, és fegyveres pásztoroktól marad hangos az egész 18. század.

ÖSSZEGZÉS

Szentes lakossága a folyóvizek, mocsarak védelmében átvészelte a török hódoltság vészterhes időszakát. Életvitelében idomult a vízi világ adta lehetőségekhez. A defterek és dicalis összeírások szerint 1570 és 1670 között a kontinuos népesség 500–600 fő lehetett. A 18. század első negyedében a református egyházi anyakönyvek névanyaga alapján megállapítható, hogy a színmagyar 1200 főnyi népesség mintegy fele azonos a korábbi magyar etnikumú ott élőkkel. A krónikákban a város református népessége két menekülésre emlékezik vissza, amikor is elhagyták városukat és templomukat, és a mocsarakba, illetve a Tisza Böldirévébe menekültek. Az emlékezet szerint a 16. század második felében a városba betelepített idegen népesség, a szörnyű tatárok elől kellett elköltözniük. A tatárok a 15 éves háború idején több évig sanyargatták a várost; (valószínűleg ekkor éltek a Szent Ilona-szigeti lápvidéken), de földművelő krími népesség nyomára nem bukkantunk. Találtunk viszont már a 16. század közepén, Gyula török kézre kerülése után rác betelepülőket, akik a török helyőrségek balkáni muszlim, vagy helyben letelepített, időlegesen fizetett pásztor-katonaparaszt-martalóc alakulatai voltak. A visszavívó háború alatt a város népe a keresztény csapatok mellé állt, ezért a török helyőrség felégette Szenteset és rabságba hurcolta a népesség egy részét.

A török kiűzése után ismét Gyula központtal, újra ortodox rác paramilitáris erőknél adják át a győztes keresztény császári parancsnokok a vidéket. A visszaemlékezések ismét a város elköltözéséről számolnak be, azt azonban, hogy ez az előző evakuálására való emlékezete-e a városnak még a török időkből, vagy a régi-új rác katonaparasztság az, akik elől újonnan menekülni kell, nem tudjuk. A Habsburg katonai parancsnokság a folyóátkelőket a Tiszán és a Körösön szintén ortodox katonaparasztokkal kívánta biztosítani. Mindez eszkalálódott a Rákóczi-szabadságharc kitörésekor. Ez okból lett Szentes „kuruc”, és ezért támadták meg a rácok, emiatt vívtak velük csatát, amelyet mind a két fél saját győzelmének könyvelt el.

Ha ellátogat ma valaki Szentesre, a Kurca mellett fekvő, 27 ezres kisvárosba, akkor a főtér mellett, a valamikori krónikáíró tudós papjáról, Kiss Bálintról elnevezett utca sarkán, az egykori megyeháza egyik oldalán találja a református

templomot. (A templom már kőből épült, újabb és reprezentatívabb, mint 18. századi elődje volt.) A másik oldalon a katolikus Szent Anna templom áll, de ez sem az az épület már, amelyikért egykor a per folyt. Körülbelül 200 méterre mindkettőtől, a megyeházával szemben egy ortodox templomocska áll. Görög kereskedők építették a 18. század végén. Ezek a templomok adják ma a dél-alföldi kis város centrumának háromszögelési pontjait – reméljük, híveik is sokáig fogják még látogatni őket.

PRIMÉR FORRÁSOK

- Krónika vagy Visszapillantás az 1736ik évtől fogva jelen időig, in Takács Edit: Petrák-krónika, „meljjs Szentes városának a legrégeb időkötöl való történetét foglalja magában”, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 21(1997/25), 261–278.
- Petrák Ferenc krónikája. Szentes területére vonatkozó földrajzi irodalom és térképek*, kiad. Zalotay Elemér, Szentes, 1933 (Csongrád megyei könyvtár, 4).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan: Duna-menti ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig, Szekszárd, 1975 (Tanulmányok Tolna megye történetéből, 7).
- ARANYINÉ PATAI Magdolna: *Szentes össznépessége és a népesség kontinuitása 1715 és 1840 között*, doktori disszertáció, Debreceni Egyetem, 2003, <https://docplayer.hu/1178964-Szentes-ossznepessege-es-a-nepesség-kontinuitasa-1715-es-1840-kozott.html>.
- ASSMANN, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, Beck, 1997.
- BÁNKÚTI Imre: 1704: két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécssett, in Fedeles Tamás–Varga Szabolcs (szerk.): *A pécsi egyházmegye a XVII–XVIII. században*, Pécs, PHF, 2005 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueeclesiensis, 3).
- BARTA Gábor: Szentes története a középkorban és a török hódoltság idején, in Labádi Lajos (szerk.): *Tanulmányok Szentes város történetéből*, Szentes, 2001, 49–179.
- BELLON Tibor: Ártéri gazdálkodás a Tisza mentén a XVIII–XX. században, in *Alföldi Társadalom* 2, Békéscsaba, 1991, 109–124.
- BENDA Kálmán: *A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései*, Debrecen, 1969 (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10).
- Csongrád megye évszázadai, Történelmi olvasókönyv*, 2., szerk. Blazovich László, Szeged, 1987.

- Mihály DOBROVITS–Sándor ÓZE: *Ottoman Rule in Hungary and the Knowledge of Islam during the Second Half of the Sixteenth Century and the First Three Decades of the Seventeenth Century*, Bp.–Leipzig, Szent István Társulat–Universitat Verlag Leipzig, 2021.
- HEGYI Klára: *A torek hódoltság várai és várkatonasága*, Bp., MTA TTI, 2007 (História könyvtár; Kronológiák, adattárak 9).
- KÁLDY-NAGY Gyula: *A csanádi szandzsak*, Bp., 2002.
- KÁLDY-NAGY Gyula: *A gyulai szandzsak 1567. s 1579. vi összeírásai*, Bkcsaba, Békés Megyei Levéltár, 1982 (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10).
- KÁLDY-NAGY Gyula: *A szegedi szandzsak lakosai és torek birtokosai. 1570-ben*, Szeged, 2008 (Dél-Alföldi vszazadok, 24).
- KARÁCSONYI János: *Békés Vármegye története*, I, Gyula, 1896.
- MOLNÁR Antal: *Mezőváros és katolicizmus Katolikus Egybz az Egri Püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek, 49), 9–12; U: *Katolikus Missziók a hódolt Magyarországon: 1572–1647*, Bp., 2002 (Humanizmus s Reformáció, 26).
- U: *Pspkk, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek torek kori történetéből*, Bp., 2003 (METEM Könyvek, 41).
- NAGY Géza Balázs: *Az első szentesi templom története. A Szent András, majd református, végül Szent Anna templom sorsa felépítésétől elbontásáig (1844)*, Szentes, Szent Anna Plébánia, 2007.
- NAGY Imre (szerk.): *Szentes*, Szentes–Budapest, 1928.
- NAGY József (szerk.): *Hódmezővásárhely története*, Hódmezővásárhely, 1984.
- NYRI Antal: *A kihal szentesi vzilet néprajzi és nnyelvi maradványai*, Szeged, 1948 (Alföldi Tudományos Gyűjtemény, 2).
- ZE Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vzsgalata a 16. századi magyar tkzzsna népességénél*, Bp., 2006.
- ZE Sándor: *A Tisza–Maros–Krs szge és társadalma, az tkzzsna*, in U–Kranitz Péter Pál (szerk.): *Határmenti területek migrációja XIX–XX században, tekintettel a XVII–XVIII. századi elzmnyekre*, Bp., Szent István Társulat, 2019, 13–51.
- ZE Sándor: *A Tisza–Maros–Krs szög városainak migrációja a torek kiűzése után*, in U (szerk.): *Vrrosto darvak. Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Hódmezővásárhely, „Norma” Nyomdász Kft, 2008, 73–102.
- ZE Sándor: *Szerbek és magyarok a torek hódoltság utáni időkben*, in Szelke László (szerk.): *Közvetítő kisebbségek*, Bp., Szent István Társulat, 2020, 109–121.
- SIMA László: *Szentes város története*, 1, Bp., 1914.
- SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a torek hódoltságban*, Bp., Akad., 1981.
- SZAKÁLY Ferenc: *Szerb bevándorlás a torek kori Magyarországra*, in Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlknyv Niederhauser Emil 70. születés-napjára*, Bp., 1993, 75–83.
- Szentes közigazgatása és politikai élete 1849–1918, szerk. Labádi Lajos, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 19(1995/22).

A Szentesi Református Ekkleziája története 1700–1825: forráskiadvány, kiad. Takács Edit, Szentes, 2001, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/>.

ZSILINSZKY Mihály: *Csongrád vármegye története*, I, Bp., 1898.

ZSÍROS Katalin: Szentes földrajzi nevei, *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 14(1990/16), 5–121.

ABSTRACT

Sándor Óze: *"Calvinist and Orthodox Believers".
Memory and an Attempt of Self-determination of Szentese,
a Town in the Southern Great Hungarian Plains, in the Half Century after
the Expulsion of the Turks*

The population of Szentes protected by the rivers and marshes survived the period of Turkish conquest. Between 1745 and 1747, the so-called church trial took place in the city. The writing of the memoirs of the Reformed community started to support the evidence of the investigation into the ownership of the city's church built in the Árpád period. In the middle of the 18th century, the great historical changes in the life of the city prompted the population to account for the history of its predecessors and define itself. Ethnicity and denomination were useful aspects to do this. The Protestant chronicle writers claiming to be Hungarians are separated in their memory from the Muslim Tartars and the Orthodox Serbs. At the same time, there was also a strong border towards Hungarian Catholics, most of whom were new settlers.

Keywords: Szentes, chronicles, Protestant, Orthodox, Catholics communities

„ATYAFISÁGOSAN ÉS KERESZTYÉNI SZERETETTEL INTETETT”

EGYHÁZFEGYELMI FELJEGYZÉSEK
A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG
1770–1841 KÖZÖTT KELETKEZETT IRATAIBAN

Baráth Béla Levente

A tiszáninneni református gyülekezetek 18. század végi és 19. századi eleji működését jellemzően gazdag, helyben keletkezett levéltári anyag örökíti meg.¹ Az egyházközségi szinten elvárt adminisztráció rendezettségéről keresztelési, esketési és halotti anyakönyvek, számadáskönyvek gondosan vezetett adatsorai, presbiteri jegyzőkönyvek és felsőbb hatósági körlevelek kolligátumai tanúskodnak. E forráscsoport adottságai meghatározzák az egyházi helytörténet kutatóinak mozgásterét, akiket a népmozgalmi, szervezeti, gazdálkodási kérdések mellett, az utóbbi évtizedek kutatási irányai nyomán különösen foglalkoztatnak a hit- és kegyességi élet jellegzetességei, a vallási mentalitás változásai, illetve a szekularizációs folyamatok.² Ebből a szempontból a gyülekezeti iratok feltűnő

¹ A korszak regionális református egyháztörténetét monografikus igénnyel foglalták össze Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017; Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig*, Sárospatak, Hernád, 2017. kötetei. A magyar református egyháztörténeti kutatások 18. századi forrásadottságait legújabbban Hegyi Ádám Alex, Jakab Réka, Szatmári Judit, Szabadi István tanulmányai tekintették át, ld. Csorba Dávid (szerk.), *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI RÖM, 2020 (Reformáció Öröksége, 2), 227–287.

² Ezen a ponton Galuska Imre: Kesznyétenhez kötődő úttörő gyülekezettörténeti kutatásaira fontos emlékeztetnünk: Galuska Imre: Egy gazdálkodási ág a XIX. században a kesznyéteni református egyházközségben, in *Borsodi Levéltári Évkönyv 2*(1979), 53–69; Uő: Egyház és közösség. Az egyházi köztelherviselés emlékei a kesznyéteni eklézsia számadáskönyveiben, Debrecen, 1992 (Folklor és Etnográfia, 68); Uő: Vázlatok a Harangod-vidék református egyháztörténetéhez, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyvei 33–34*(1996), 622–646. Példa értékűen mutatta be a felsőbb egyházhatósági szinten keletkezett iratanyagok hasznosíthatóságát Rácz István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Traktus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*, Debrecen, Kossuth, 2002. A kegyességtörténet témaköréhez egészen szerencsés esetekben, és ez igaz a sárospataki református gyülekezetre is, akár korabeli nyomtatott irodalom is rendelkezésünkre áll. Ilyen Lácza Szabó József később e tanulmányban is idézett prédikációs kötete, vagy a reformáció tricentenáriumi ünnepi istentiszteletéről szóló leírása. Ez utóbbihoz lásd Baráth Béla Levente: „Reformáció harmadik százados öröminnepének előadása”. Adalékok és szempontok az 1817/18. évi magyarországi és erdélyi jubileum értékeléséhez, in Kolumbán

sajátossága, hogy amíg közvetlenül a hitgyakorlatra vonatkozó leírásokat alig tartalmaznak, addig olykor kifejezetten bőbeszédűek a hitéleti normasértések, nézeteltérések, illetve ezekkel kapcsolatos közösségi beavatkozások vonatkozásában. Ennek gyakorlati oka, hogy ameddig a tisztas mindennapok dokumentálása, éppen a kegyesség gyakorlására vonatkozóan szükségtelen volt azok számára, akiknek életviteléhez és eredményes szolgálati működéséhez ez az ismeret magától értetődően hozzá tartozott, addig a rendkívüli, konfliktuskeltő ügyek intézése egyenesen megkövetelte a tények ellenőrizhető rögzítését. Általánosabb oka, hogy a református egyházkormányzás teológiai meggyőződéséből kiindulva fontos feladatkörének tekintette az egyházfegyelem biztosítását. Ennek a közösségi önfegyelmezésre építő gyakorlatnak helyi szinten a gyülekezet tekintélyes tagjaiból álló presbitérium, magasabb szinten az egyházmegyei és egyházkerületi testületek voltak felelősei.³

Egy gyülekezet fegyelemi ügyeire irányuló forráskutatás tehát szükségszerűen ellentétes irányban torzító képet ad. Közvetett formában mégis rámutat a közösség normaképző képességére, ennek erősödésére vagy éppen gyengülésére. Egy ilyen vizsgálat során akkor járunk el helyesen, ha azokra a szempontokra tesszük a hangsúlyt, melyeket a korszak lelkeszi fegyelemi ügyei kapcsán Ugrai János fogalmazott meg:

Ezeknek a vizsgálata feltétlenül fontos, hiszen egy közösség normasértéssel kapcsolatos felháborodása, eljárása rámutat magukra a normákra, arra, hogy mit tartott az adott közösség még elfogadhatónak, illetve milyen kihágást mennyire tartott megvetendőnek, büntetendőnek. Emellett azért sem tekinthetünk el a fegyelmi vétségek alaposabb megvizsgálásától, mert jellegüknél fogva ezek voltak az egyik leginkább irattermelő, történeti forrásokat előállító szituációk (vagy folyamatok). Ezeket böngészve nemcsak a konkrét esetek, hanem az azokban eljáró szervek ügyintézési stratégiájára is fény vetül.⁴

Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, KPII, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 25), 202–228.

³ A református egyházfegyelem magyarországi történetét összefoglaló jelleggel Illyés Endre debreceni gyakorlati teológus bővebb tanulmánya tekintette át: Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*, Debrecen, 1941. Az utóbbi évtizedekben pedig jellemzően leginkább a vallási néprajzi kutatók és gyülekezet történetek írói foglalkoztak visszatérő módon a témakör egy-egy szeletével. Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn: *A presbitéri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon*, in Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, Debrecen, TTREK Nagykönyvtár, 2011, 10–19.

⁴ Ugrai: *A Tiszáninneni*, 187.

Eredményeink közreadását ösztönzi, hogy a mostani kötettel köszöntött Dienes Dénes, az elmúlt évtizedekben visszatérő módon foglalkozott a pataki gyülekezet történetéhez kapcsolódó források feltárásával és ezek egyházfegyelmi vonatkozásaival.⁵

GYÜLEKEZETI ELVÁRÁSOK ÉS NORMASZEGÉSEK A TÜRELMI RENDELET ELŐTTI ÉVEKBŐL

Az 1787. évi II. József-kori népszámlálás adatai szerint Sárospatak mezőváros lakossága alig haladta meg a háromezer főt. Zemplén vármegye lakosságának túlnyomó többségéhez hasonlóan az itt élők nagy része is a zsellérek és a parasztság sorai közül került ki. A megye sok más településéhez viszonyítva azonban a helyi társadalom feltűnő sajátossága volt, hogy lakosai magyar anyanyelvűek és nagyobb részben reformátusok voltak. További helyi jellegzetesség volt, hogy a nemesek számaránya a Hegyalja más mezővárosához viszonyítva is jelentősnek számított (11,29%).⁶ Az itteni református gyülekezet ügyeit a presbitérium 1736-os megalakulásáig, hagyományosan a mezőváros magisztrátusa intézte. Az oppidium és a gyülekezet vezetőségének szoros kapcsolata a presbitérium megalakulása után sem szűnt meg. Dienes Dénes hívta fel a figyelmet arra, hogy az egyházközség 1736–1800 közötti tizenöt kurátora közül öten hosszú ideig városi főbírók voltak, illetve, hogy a presbitérium tagjainak többsége városi tanácstag is volt.⁷ A sárospataki református gyülekezet életében a század utolsó évtizedei az általános fellendülés, a belső és külső újjáépítés korszakát jelentették.

A presbitérium munkájában meghatározó szereppel bírt a fegyelmi ügyek intézése. Ezt nyilvánvalóvá teszi az 1742-ben elfogadott kurátori és presbiteri eskü szövege is, melyekben hosszú szövegrész foglalkozik erre a feladatkörre vonatkozó kötelezettségekkel. A kurátori esküben így: „A vétkezőknek is Bűneiket, Valakinek tetemes Vétkeik és Eseteik értésemre léznek, azokat el nem titkolom, hanem inkább minden Személy-válogatás és kedvezés nélkül megjegyez-

⁵ Dienes Dénes: A Sárospataki Református Egyházközség a XVII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tükrében, in: Uő: *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGy, 1998. 93–112; *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. Uő, Sárospatak, SRK Alapítvány, 2008; Uő: A Sárospataki Református Egyházközség a 18. században, *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 13(2003), 203–213; Uő: A Sárospataki Református Egyházközség a XVIII. században, in: Tamás Edit (szerk.): *A 800 éves város Patak* Sárospatak, Rákóczi Múzeum Barátí Köre, 2004, 165–180; Uő: *A Tiszáninneni*, 312–324.

⁶ Ugrai: *A Tiszáninneni*, 27–31.

⁷ Dienes: A Sárospataki, 208.

vén az Ecclesiának vagy a Presbyteriumnak híven eleibe adni tisztemnek és kötelességemnek esmérem.⁸ A presbiteri eskü körülményes megfogalmazásában:

Amidőn pedig Ecclesiát illető Causák és igazításra való Dolgok adják elő magokat Ecclesiánkban és a Presbyterialis széken akár szegény, akár gazdag, akár böl dog, akár böl dogtalan emberek causáik és dolgaik legyenek azok, mind az által azokban nem tekintvén és semmit sem gondolván sem Atyafisággal, sem barátsággal, sem komasággal, sem szomszédsággal, sem ajándékkal, sem félelemmel, sem szeretettel, sem haraggal, sem gyűlölettel sem semminémű tekintettel, minden kedvezés és személyválogatás nélkül, valamint Isten tudnom adta és tehetőségemben áll igaz Itéletet Szolgálatok. Továbbá ismét a káromkodókat, lopókat, gyilkosokat, paráznákat, hamis hitűeket és egyéb botránkozató Személyeket amidőn tudok, látok és észre veszek avagy tsak hallok is, Személyválogatás nélkül azokat a Magisztrátusnak és Szt. Ecclesiának beadom.⁹

A jellemzően bizalmas személyi ügyek kezelése során felmerülő problémák nyomán pár év múlva egy ezt kiegészítő határozat meghozatalát is szükségessé tették:

Valaki a N. Presbyteriumon megforduló dolgot időnap előtt kimondja valakinek, kivált ha valami botránkozás, gyűlöltség, harag, veszekedés származik belőle, közönséges és egyező akarattal elvégeztetett, hogy a Templomban tartson penitenciát, minden személy választás nélkül: Mely végzést tulajdon subscriptionkal meg is erősítetünk.

Ennek nyomán a presbiteri eskü vonatkozó része 1752-ben így bővült tovább: „fegyhetetlenül élni, és alattam valóknak mind magam példás kegyes életem, mind házam népének igazgatásában jó példával előmenni igyekezem. Valamit pedig Nemes Ecclesia végez időnap előtt ki nem adom, hijjában való emberekkel nem társalkodom Isten engem úgy segéllyen.”¹⁰

Mint látható a gyülekezet egyházfegyelmet gyakorló tisztviselőinek szabálykövetését külön fegyelmi előírások biztosították. Magukat a presbitereket még egyházkövetés kilátásba helyezésével is igyekeztek szolgálati kötelezettségeik teljesítésére bírni: „hites presbitériális személyek amidőn az Eccl. Curatora által invitáltak tartoznak compareálni, ha penig ezen dologban megírt Curator Uramtól restség mián hiányzók admonicionem nem engedelmeskednének... az Eccl. követéssel poenizáltassák.”¹¹

⁸ *Vegyes anyakönyvek 1735–1796*, Sárospatak gyülekezeti irattára, 4/b.

⁹ Uo., 3/b.

¹⁰ Uo., 4/b.

¹¹ Uo., 2/b.

Az eddig idézett gyülekezeti anyakönyvi feljegyzésekben konkrét ügyeket nem rögzítettek, ilyeneket az 1770-es évtől fennmaradt presbiteri jegyzőkönyvekben találunk. Ezek alapján már sokkal pontosabb képet alkothatunk a testület elé kerülő esetekről, ezek tárgyalási módjáról és a fegyelmi határozatokról.¹² A protocollum tanulmányozása nyomán az 1770 és 1780 közötti időszakból a következő kép rajzolódik ki előttünk. Ebből a néhány esztendőből a 128 bejegyzés között 99 egyházfegyelmi tárgyút találunk. Ha a fennmaradt bejegyzések időpontjait összevetjük az évi úrvacsorai alkalmakkal, az is nyilvánvalóvá válik, hogy eredetileg több esetet tárgyalhattak. Ebben az időszakban a jegyzőkönyv sok hiátust mutat, különösen 1776 után ritkulnak meg a bejegyzések.

Forrásaink alapján nincs okunk feltételezni, hogy az egyházfegyelmi ügyekkel kapcsolatos eljárásrend Sárospatakon eltért volna más tiszántúli református gyülekezetekétől. Eszerint a gyülekezeti tagok és tisztviselők esetén presbitériumok az egyházfegyelmi esetek tárgyalását, a korban általánosan jellemző évi hat úrvacsorai alkalom előtt egy héttel tette vizsgálat tárgyává. A presbiterek mellett az egyházfiaknak is kötelessége volt, hogy a fegyelmi eljárás alá eső ügyekről tudósítsák a kurátort vagy a lelkészt. Ezek mellett gyakoriak voltak a külön tisztséget be nem töltő egyháztagok vagy éppen az érintettek önkéntes bejelentései nyomán vizsgált esetek is.¹³ A lelkészek esetében gyakorolt fegyelmezés hagyományos helyi fóruma a kanonika vizitáció és a papmarasztás alkalmá volt.

A bejelentett ügyek egy részét bizonyítékok hiányában megszüntették,¹⁴ az igazolást nyert vétségek miatt a presbitérium által kiszabott büntetések széles

¹² *Presbiteri jegyzőkönyvek 1770–1823*, TIREL, R. B. IX.4/25, 1–15 (tovább: Presb. jkv. 1).

¹³ Illyés: *Egyházfegyelmem*, 131. A korszak tiszáninneni református egyházfegyelmi gyakorlata szempontjából a következő egyházkerületi rendelkezések voltak meghatározók: az 1715-ös *Tarvali cikkekek*, az 1735-ös *Zoványi kánonok*, Szentgyörgyi Sámuel 1735-ös rendelkezései, tiszáninneni egyházkerületi határozatok 1735-ből, a generális deputáció végzései 1746-ból és 1778-ból Vay Ábrahám főgondnoksága idejéből származó eklézsiái rendtartások. A korabeli protocollumok tanulmányozása nyomán általánosságban is megállapítható, hogy fegyelmezési esetek közlésében ebben az időszakban a leggazdagabbak. Az eseteket Illyés Endre a tízparancsolat alapján igyekezett kategorizálni, ennek alapján a következő jellemző csoportokat állapította meg: varázslás, kuruzslás, káromkodás, a templomlátogatás és az úrvacsoraoasztás rendszeres elmulasztása, templomi székpercek, rendetlenkedés istentisztelet alatt, szülők szidalmazása, gyilkosság, öngyilkosság, paráznság, tolvajlás, orgazdaság, hamis mértékhasználata, hamis tanúzás, gyülekezettel szembeni pénzbeli tartozások elmulasztása, felsőbbség szidása stb. Ezen esetek széles köre jelzi az emberi élet szinte teljes egészét átélő egyházfegyelmi gyakorlatot. Uo., 125–131.

¹⁴ Egy 1770-es eset a bizonyítékok hiányában való felmentés mellett azt is példázza, hogy esetenként világi tisztviselők is a gyülekezeti tanács elé kerülhettek. I. János szolgabíró uramat, „mivel egy tanu lévén tsakis ki vádló is volt” elengedték, de megdorgálták, hogy újabb gyanú esetén a presbitérium – az általunk egyébként nem ismert vétkéért szintén el fogja ítélni (Presb. jkv. 1, 1).

skálán mozogtak és alkalmazásuk során fokozatosság érvényesült. A tárgyalás alá került esetek többségét dorgálással, a javulás szóbeli ígéretével, vagy írásos ígérennyel, úgynevezett „albával” abszolvátkák. Visszaesőknek és súlyosabb megítélés alá kerülő közbotránnykeltő ügyek elkövetőinek a gyülekezet jelenlétében, a templomban kellett egyszeri vagy kétszeri felállással eklézsiát követnie. Ezek mellett még jelen volt a megvesszőzés, szégyenkőre állítás gyakorlata, de találkozzunk pénzbüntetés alkalmazásával is.¹⁵ A pedagógia századában általános tendenciának nevezhető, hogy a hibás magatartás változását a büntetés szigorának fokozása helyett egyre inkább meggyőzéssel kívánták elérni.¹⁶

A feljegyzések arról is tanúskodnak, hogy a presbitérium eljárásai során az ügyfeltárás és a határozatok érvényesítése során is együttműködött a helyi és vármegyei világi hatóságokkal. Néhány példával ezeket is ábrázolom. 1770-ben „B. János szolgálójával esett paráznaságból abszolvátkatott mind az Úri széken, mind itt és az Ekkl. tagjának tartatott.” 1773-ban I. György mivel „abszolválist hozott a szolgabíró Úrtól s e szerint ő abban hagyta dolgát az Ekkl. a bíró lelkére abban hagyta”.¹⁷ Amely ügy meghaladta a gyülekezeti fegyelmezési fórum hatáskörét, tovább adták a megfelelő állami vagy egyházi hatóság felé.

A legsajátosabb református egyházfegyelmi büntetés tehát az úrvacsorától való eltiltás és az ezt feloldó eklézsiakövetés volt. Ez formálisan a gyülekezet többi tagja előtti nyilvános bűnvallást és engesztelő imádságot jelentett, ennek során a vétkes felállt a templomban s a lelkész ismertette ügyét, majd ugyanő vagy maga a vétkes bűnvalló imádságot mondott. Ez a procedúra egy olyan zárt közösségben, amilyen a korabeli pataki gyülekezet is volt, komoly visszatartó erővel bírt. Voltak, akik következetesen megtagadták végrehajtását. Az első ilyen jegyzőkönyvi bejegyzést N. József 1771-es becítálásakor olvassuk, ügyével kapcsolatban azt jegyezték fel, hogy „már régen az Ekklésián kívül volt, de most is megmondá, hogy ha mindenkor Ekklésián kívül léssen is, azért mellyel vádolatik soha Ekklésiát nem követ”.¹⁸

¹⁵ Pénzbüntetésre a jegyzőkönyvben a legkorábbi példa Sz. Mihály esete 1771-ből, akit kötődése miatt egy császár tallér fizetésére kötelezték (Uo., 7). Egy másik ide kapcsolódó érdekes eset a következő: D. Györgyöt káromkodás vétkében bűnösnek találták és elhatározták, hogy „egy tsászár tallért fizet, és valamaddig le nem tészi, Úr Vatsorával nem él”. (Uo., 12) Itt jegyzem meg, hogy az-az esetleírás, melyet tanulmányában Illyés Endre a pataki presbitériumi jegyzőkönyvre hivatkozva közöl több helyen pontatlan (Uo., 15; Illyés: *Egyházjegyelem*, 131).

¹⁶ Uo., 132–134.

¹⁷ Presb. jkv. 1, 9.

¹⁸ Uo., 6.

Az „ekléziakövetés” gyakorlatában egyes esetekben előforduló könnyítések miatt kialakult közösségi felháborodást jelzi egy 1760-ból fennmaradt presbitériumi határozat, mely szerint:

az jövendő helytelenségek eltávoztatása kedvéért, hogy ha olyattán Személy találtatnék aki maga vétsége miatt az Ecclesiai fenyítékre ítéltetnék többé Semel pro Semper nem az Parochián Tiszt. Predikátor Úr háznál, hanem az Templomban minden kedvezés nélkül poeniteallyon és ottan közönséges helyen kövessen Ecclesiát.¹⁹

Az is előfordult, hogy évek múltán a konzisztórium megbocsátónak mutatkozott. Ez történt F. Istvánnal is, akit 1771-es káromkodási esete után négy évet a presbitérium felmentett azzal a kitételrel, hogy albát ad arról, „ha még egyszer káromkodik, soha többé Ekkl. követés nélkül nem abszolválatik”.²⁰ Úgy tűnik, hogy vele a kapcsolatban tanúsított jóindulat nem érte el célját, mivel neve újra és újra visszatért káromkodási esetek kapcsán. Ezek következtében 1779 novemberében hozott utolsó határozat szerint „exkommunikáltatott, míg magát meg nem purgálja”. Az érintett reakcióját is megörökítették, mint olvassuk „szántszándékkal” bement a gyűlésbe, „eleget beszéllett, végre átkozódásokkal elment”.²¹ Sz. Sámuel másként próbálta meg lerázni magáról az egyházkövetés kínos procedúráját. Alkudozni próbált, elismerte ugyan a vele szemben felhozott káromkodás tényét, de mint mondta: „háznál követ Ekklésiát, Templomban soha sem”.²²

Az 1770-es évtized presbitériumi jegyzőkönyveiből feltárt fegyelmi eseteket témájuk és előfordulási gyakoriságuk szerint rendezve a következő képet adják. Magasan a legtöbb az istenkáromlás miatt becitáltak száma, a 99 esetnek több mint egyharmada, 34 azonosíthatóan ilyen típusú. Néhány érdekesebb álljon itt ezek közül. 1771. augusztus 18-án Sz. Samut és F. Istvánt hívták be, akik „eb teremtettével” és „attával teremtettével” káromkodtak, de végül is felmentették őket.²³ Úgy tűnik F. István notórius káromkodó lehetett, hiszen ugyan ez év szeptember 10-én is beidézték és azt vallotta, hogy nem a bevádolt módon, de a következőképpen káromkodott „a bírót szidta ebattával ördögattával”, ezért már ekléziakövetésre ítélték, de ő „Szt. Háromsággal megesküdt, hogy fel nem áll.”²⁴ 1773-ban a lukai kovács káromkodásért citáltatott és megvallotta, hogy

¹⁹ *Vegyes anyakönyvek 1735–1796*, Sárospatak gyülekezeti irattára, 10/b.

²⁰ Presb. jkv. 1, 12.

²¹ Uo., 14.

²² Uo., 15.

²³ Uo., 6.

²⁴ Uo.

ezt mondta: „hóhérrata, bitórament” mely beszédéért néhány nappal később, mint olvassuk „jól megrakatot”, s azt is kilátásba helyezték, hogy legközelebb eklézsiakövettetésre fogják ítélni.²⁵ 1777-ben T. György „Ebatta helyén mondotta” s ezért „közönséges helyen való megrakattatásra ítéltetett”.²⁶

Mint az idézett példából is látható, hogy az elítélt káromló szavakat az egyébként pontatlan jegyzőkönyvezés mellett is szükségesnek találták konkrét formában rögzíteni. A hitelvi szempontból vállalhatatlan kijelentések keltette felháborodást egy pár évvel későbbi sárospataki prédikációs kötet így értelmezte:

Az Istennek káromlása, az Isten nevének illendő tisztelet nélkül való emlegetése annyival inkább az Istennek szentségének s tökéletességeinek gondolattal, szóval, vagy tselekedettel való kissebbítése, az Isteni munkáknak s tökéletességeknek más oktalán, vagy akár mely véges teremtett állatokra való ruházása. Istenkáromlás tehát, másra az Isten nevével csak rosszat kívánni is, vagy az Istenről illetlenül, azaz, egész tisztelet és alázatos félelem nélkül gondolkodni, avagy szólni, vagy akármit olyat tselekedni, ami ezen Isteni tisztelettel s félelemmel ellenkezik.

Sokkal durvább és gorbóbb neme pedig az Isten-káromlásnak, midőn valaki az Isten nevét fajtalan parázna, vagy egyéb éktelen kifejezésekkel illeti, vagy az Istennek tagadhatatlan munkáját, minémű a teremtés más tehetetlen állatoknak tulajdonítja: ide tartoznak amaz istentelen, és más nemzetek közt hallatlan káromkodások, midőn valaki attával, teremtettével, parantsoltával szitkozódik, és ezeket ördögnek disznónak, kutyának s egyéb alávalóságoknak tulajdonítja, holott nintsen senki, aki csak egy fejr vagy fekete hajszalet is teremthetne az egy élő Istenen a mennynek földnek teremtőjén kívül: akitől száll alá minden jó adomány és akinek parancsolatja szerént esik rajtunk mind a jó, mind a gonosz. Mert ha ugyan ezen káromkodásnak valami értelme van, egyéb nem lehet mint vagy az, hogy aki ezt vagy amazt adta, teremtette vagy parantsolta nem Isten, hanem ördög, kutya vagy más oktalán s tehetetlen állat, vagy ami még ennél is rettenetesebb, hogy a teremtő nem méltó, hogy Istennek neveztesen, hanem ebnek, ördögnek, és más alávaló dolognak: aminél alábbvaló képtelenebb dolgot Istenről gondolni, annyival inkább kimondani lehetetlen.²⁷

A következő nagy egységet tizenhárom esettel a gyülekezet tagjai közötti viszálykodások képezik. Köztük talán a legérdekesebb egy templomi ülőhely miatt

²⁵ Uo., 9.

²⁶ Uo., 13.

²⁷ Lácza Szabó József: *Különböző textusokból készített prédikációjai*, Sárospatak, 1813, 353–355.

kialakult konfliktus: „Öreg J-né az egyházba tett lármázásért czitáltatott. Mentette magát, hogy a szolgáló bántotta meg őtet, nem ő azt, és ő ti. a szolgáló főbeütötte a székbe és motskolta is. Ez egyik eb etc.” A történetek után a következő határozatot hozta a testület: „Valaki széken veszekszik egyel kettővel hátrább vetessék”.²⁸ Ez az eset példázza a szigorú társadalmi és vagyoni kategóriák szerint beosztott templomi ülésrend, illetve ennek el nem fogadása miatt kavardó számos konfliktust.

Külön felháborodást keltett az-az eset, amikor 1772-ben a prédikátorné leánya és P. J. leánya veszekedtek. Emiatt maga a prédikátorné is megjelent a gyülekezet előtt és „olyat beszélt, magát mentegette és a vége a dolognak lett, megbékéltettek és egymást megkövették”. Az ilyen viszálykodásoknál a konzisztórium büntetés helyett a vitatkozók kibékítésére törekedett.²⁹ 1778-ban az egyik kollégiumi professzor felesége, Sz.-né asszony azzal vádolta be K. Évát, hogy őt a piacon „betstelenítette”, állítását két tanúval igazolta. A határozat a következő volt: „ha ez ki nem kész békélni Úr vacsorájához nem megyen”. Ez esetben a békesség eléréséért a fegyelmezés eszköztől sem riadtak vissza.³⁰ Ebben a csoportban egész famíliák viszálykodásáról is értesülünk. „L. Gáborné háza összeháborodott Sz. Pálné házával”.³¹

Tizenegy ügygel harmadik helyre kerültek a lopási esetek. Ezekre az ügyekre általánosságban az jellemző, hogy többségüket 1770–73 között jegyezték le, az ezt követő évekből csupán két esetben állapítható meg, hogy az eljárást lopás miatt folytatták le. Az ügyek pontosabb tartalmát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy többnyire kis tételű termény vagy élelmiszerlopási ügyekről volt szó. A miattuk kirótt büntetések ennek megfelelően enyhék voltak, de az is előfordult, hogy megvádoltat egyszerűen elengedték. Ezek közül a következőket idézem: 1770-ben F. János „ki a Sidó kétskéjét ellopta” egyszeri eklézsia követésre lett ítélve. Ez esetben a tolvaj mellett megbüntették N. Istvánt is, aki a lopott állat húsából evett. Közvetlenül ezek után olvassuk a következőt: „B. né a czigányné káposzta lopásért citáltatott.”³²

A következő újabb példa a világi és egyházi fegyelmezés összekapcsolódására: „Sz. Susi” ötszöri citáltatás után önként jelentkezett, mivel lopásért „megvevettetvén a külső széken, itt végeztetett, hogy Hetfűn, Kedden, Szerdán reggel fel áljon, és szerdán reggel absolváltatasson, melyre reá is állott”.³³

²⁸ Presb. jkv. 1, 14.

²⁹ Uo., 8.

³⁰ Uo., 14.

³¹ Uo.

³² Uo., 1.

³³ Uo., 2.

A következő eset jelzi, hogy az elkövető életkorát is figyelembe vették: H. György leánya bor lopási ügyét tárgyalva, mivel 14–15 évesnek találták eklézsiakövetésre nem ítélték.³⁴ Az iménti ügyeket paráznság hét, a gyülekezet tisztviselői elleni fellépés öt, házassági viszálykodások három, részegeskedés kettő, hamis tanúzás ugyancsak kettő, vasárnapi munka egy bejegyzéssel követi. Egy-egy példával ezeket a feljegyzéseket is ábrázolom. A jegyzőkönyv kilencedik lapján olvassuk: „Ardón lakó özvegy T. Mihályné teherbe esvén önként kívánt peniteálni, kinek peniteálása kétszeri felállása után Vasárnapra rendeltetett.” Más eseteknél is megfigyelhetjük, hogy a paráznság jellemző büntetése az eklézsiakövetés volt. Talán Sárospatakon is gyakorlatban lehetett, hogy a gyülekezet követésére a gyermek megkeresztelése előtt került sor.

A gyülekezet tisztviselői elleni atrocitások sem voltak ritkák. E sorból S. István 1778-es incidensét emelem ki, aki „a Curátor s Kántor motskolásért hivatott”. Azt határozták vele kapcsolatban „hogy ha még ezt tselekszi az Ekklesia meg tsapja”. A presbitérium döntését az érintett saját aláírásával is elfogadta.³⁵

A későbbiekhez viszonyítva ekkor még ritkák voltak házassági viszálykodások miatti presbitériumi beavatkozások. Ilyen esetet olvasunk 1773-ból: ekkor férje elhagyásáért férjével együtt hívták B. nét. Az eljárás végén a házaspár albát adott leendő közös életükről.³⁶ A részeges életmód több esetben más vétkekkel halmozottan jelentkezett. Ezt mutatja Gy. István kázusa, akit borissza élete mellett káromkodás és feleségével való civakodásai miatt is vádoltak.³⁷

Büntették a hamis tanúzást, illetve a rágalmazást is. Ezzel kapcsolatban az 1770-es esztendőből a protocollum egy igen érdekes ügymenetet őrzött meg. Ez év áprilisában Cs. István feljelentette P. Zsigmondot Sára lányával való „tsúfos paráznságért”. A bizonytalan alapokon álló vád alaposabb kivizsgálását a szolgabíróra bízta. A világi hatóság által lefolytatott nyomozás után, „Húsvét mászó napján” a megvádolt személyeket felmentették, s a feljelentő Cs. Istvánt ítélték egyházkövetésre, aki illetlen magaviseletével büntetését még tovább tetézte. Amikor áldozócsütörtöki ünnepi istentiszteleten egyházkövetésre felállt a következő szavakkal vádaskodott a magisztrátus ellen: „Uram a gazdagot jólaktával, a szegént éhel botsátották el”. Ezért eredménytelen volt a bünbánattartása, s újabb fegyelmi procedura következett. Az ügy lezárásáról ezt olvassuk: „vár kapuja között megsapattatott, azután az Ekklesiába is bévétellett”.³⁸

³⁴ Uo., 6.

³⁵ Uo., 13.

³⁶ Uo., 9.

³⁷ Uo., 10.

³⁸ Uo., 2–3.

Az ünnepi munkára példa a protocollum 1773. augusztus 15-i bizonyosága „S. Mihály vasárnap kapált és rendeltetett, hogy T. Uram rakja meg jól”.³⁹ A fentiekben túl fennmaradó húsz esetben a jegyzőkönyvben rögzítettek alapján nem állapítható meg a kiszabott büntetés mögött meghúzódó cselekedet.

HANGSÚLYELTOLÓDÁSOK

A TŰRELMI RENDELET UTÁNI ÉVTIZEDEK FELJEGYZÉSEIBEN

A presbiteri jegyzőkönyv vezetése 1780–1799 között meglehetősen sok kívánivalót hagy maga után. Vannak évek, amikor csupán egy-egy bejegyzést találunk. 1793–1799-ig utólagosan pótoltak néhány jelentősebb határozatot, ezek között azonban az egyházfegyelmet csak távolról érintők vannak. Ami mégis felvételekre került ezekből az évekből, mintegy 31 eset, sok érdekes információt tartalmaz a korszak változásairól. A protocollumbéli hiányosságokat némileg pótolja, a „Rendelések könyvében” fennmaradt néhány további határozat. A harmincegy esetből a legtöbb házassági vizálykodásra és paráznaságra vonatkozik, még mindig magas a káromkodással kapcsolatos bejegyzések száma, több esetben jelenik meg a gyülekezet vezetőinek kritizálása és a befizetési kötelezettségek elmaradása, ugyancsak több határozat született a presbiterek fegyelmi ügyeivel kapcsolatban.

A házassági ügyek körül kavardó indulatok közül a következőket emelem ki. 1784 késő őszén történt, hogy a lelkész úgy adta össze K. Andort feleségével, hogy előzetesen nem hirdette ki az esküvőt. Amikor az újbori úrvacsora alatt nyilvánvalóvá lett a házasságkötés ténye, az úgy nagy felzúdulást váltott ki a gyülekezet tagjaiból. A felháborodás oly mértékű volt, hogy a házaspár „atyafiságosan és keresztyéni szeretettel intetett, hogy az Úr asztalátul magokat vonják el, míg az úgy az Ekkl.-ban jobb véget érhet”.⁴⁰ Ugyanekkor történt, hogy a to-kaji prédikátor felesége férjét elhagyva Patakra költözött, s itt úrvacsorázva megbotránkoztatta a gyülekezet tagjait. A presbitérium úgy határozott, hogy addig nem vehet részt a kommunióban, amíg nem bizonyítja férjétől való törvényes különélését. Ez az úgy jó véget ért, néhány hónappal később már együtt élt Patakon házaspár.⁴¹

Néhány évvel későbbi feljegyzésből értesülünk arról, hogy A. Márton és felesége M. Erzsébet „házassági életekben hajótörést szenvedvén egymástól elváltak

³⁹ Uo., 10.

⁴⁰ Uo., 16.

⁴¹ Uo., 17.

és különösen élni kezdtek”. Mindkettőjüket megintették, a feleség azonnal el is fogadta ezt és hajlandó volt az együttélésre, a férj két hét gondolkodási időt kért, melyet meg is kapott.⁴²

1790. június 20-i dátummal arról olvasunk, hogy a településen sok a törvénytelenül külön élő házaspár. Ezzel kapcsolatos intézkedésről ez került feljegyzésre:

mivel az Isten büntetése ily gonosz életek módjai miatt is Városunkon szemlátomást szaporodna, mivel egyebeknek rossz példaadással az ilyenek nagy veszedelmekre lehetnek, ezért 15 nap alatt vagy összeköltöznek vagy elkezdik a rendes elválásnak intézését, mert ha nem beadatnak a vármegyére, hogy a városból is kihajtassanak, addig is e személyek az úrvacsorától eltiltatnak.⁴³

Az ügy folytatásáról nem értesülünk. Ugyanekkor Sz. Jánossal szemben is súlyos vétség merült fel, aki a vasárnapi istentiszteletre részegen ment be és káromkodott, sőt még azzal is tetézte bűnét, hogy a konzisztóriumot és külön két presbitert „betstelen szókkal illetett, belőlük tsúfot űz”. Erre a korábbi szigorhoz képest azt a következő kifejezetten enyhe büntetést kapta, hogy a konzisztórium előtt kövessen ekléziát, vagy ha nem, a gyülekezetből kitiltják s egy hónappal később „magisztrális büntetés alá a vármegyére fog kiadatni”.⁴⁴

1791 áprilisában K. István presbiter került a fegyelmező szék elé, akit két ízbeni, másokat megbotránkoztató káromkodással vádoltak. Emiatt őt a konzisztórium előtti ekléziakövetésre ítélték. Ezzel az ügygel kapcsolatban hozták a következő határozatot: „hogy ha valamelyik consistorialis személy ezután ollyas bűnbe esendik, melyet más Eklesiai Tagjának büntetlen hagyni nem lehetne, minden további reménységnek félre tételivel az Presbiteri hivatalnak további viselésére méltatlannak ítéltetik”.⁴⁵ Talán ezzel az ügygel lehet összefüggésben a rendelkezések könyvének egy bejegyzése, mely szerint:

Amely Presbiterialis Személy Czégéres bünt, mint Lopást, káromlást etc. viszen véghez: az a Presbitersegbül kitésszen először, ha pedig többször tselekedné, azon esetre Templombéli ülő helyibül is hátrább mozdíttasson, mely ilyen végzés 28-dik napjain Böjt elő Havának a Parochián tartott Gyűlésben így igazította meg. Hogy egy tselekedetiért mely vigyázatlanságból esett, ne tétessen ki a

⁴² Uo., 29.

⁴³ Uo., 20.

⁴⁴ Ua.

⁴⁵ Uo., 27.

Presbiterségből hanem az Presbiterekből álló gyülekezet előtt megdorgáltasson az ilyen Személy.⁴⁶

Ebből a bejegyzésből is láthatjuk, hogy az egész gyülekezet előtti eklézsiakövetés valóban háttérbe szorult ezekben az években.

1798-ban újabb határozatot hoztak a presbiterek a presbiteri gyűlésen való meg nem jelenésének tárgyában, mely szerint, hogyha a testületi ülésre „restségből, vakmerőségből, megutálásból, terhes okainak előladása nélkül meg nem jelenik öt hat ízben is a nemes konzisztóriumtól kihagyattasson”.⁴⁷ Az igazolatlanul hiányzó presbitereket néhány évtizeddel korábban még eklézsiakövetés kilátásba helyezésével igyekeztek rábírní hivatali kötelességük teljesítésére.

Egyes gyülekezeti tagok fizetési fegyelme továbbra is hagyott kívánni való maga után. Erre utal ez az 1792-ben meghozott szigorú határozat: „Mivel sokan vannak Restansok az Ekklesia számára, és nem láttyuk ezen distantiaák beszédésének más módját, senkinek halottja addig el ne temetessék, míg az Ekklesia Curatorával jó véget nem ér, és evégre az Ekklesia petsettyét nem mutattya a curatortól a Predikatornak”.⁴⁸

1800–20-ig a presbiteri jegyzőkönyv megbízhatósága a korábbiakat felülmúlja, meglehetősen nagy pontossággal rögzíti a fegyelmi eljárások menetét. A gyülekezethez, mint hitéleti közösséghez közvetlenebbül kötődő fegyelmi vétségeket vizsgáltak. Ezzel együtt az ügyek olvasásánál az a benyomásunk támad, hogy az esetek súlya növekedett. Egy-egy évben akár 9-10 esetről is olvashatunk, de van olyan esztendő is, melyben egyházfegyelmi ügyről egyáltalán nem történik említés. Tartalom szerint vizsgálva a bejegyzéseket megállapítható, hogy a házassági viszályok és a paráznsági ügyek vezeték a sort, sok káromkodással kapcsolatos esetről is értesülünk. A gyülekezeti vezetők rágalalmazása, pénzbeli tarozások ismét számos bejegyzés témáját adják. Új jelenségként találkozunk a kollégiumi diákság gyülekezeti életet is felkavaró fegyelmezetlenségével foglalkozó leírásokkal. Megjelenik a gyülekezeti tagok viszálykodása, a lopás, de már egészen más hangsúllyal, mint korábban. Mindezekben túl néhány sajátos, egyedi fegyelmezetlenség ellen hozott intézkedést is találunk.

A presbitérium házassági békéltetési próbálkozásai több esetben teljesen eredménytelenek maradtak. Ez történt 1800. április 27-én is, amikor a város két jeles családjának sarjait igyekeztek a további békés együttélésre vezetni. L. Pál és É. Sára, mint arról értesülünk, már korábban is álltak e fórum előtt, de nem tudták

⁴⁶ *Rendelések, építések, haszonbérletek, esküiformák 1792–1832*, TIREL, R.A.IX.3/12, 2.

⁴⁷ Uo., 3.

⁴⁸ Uo.; Presb. jkv. 1, 25.

jobb belátásra bírni őket. Mostani békítésükön is inkább egymás hibáit sorolták. Végül a férj ezt a következő dörgedelmes nyilatkozatot tette:

Soha többé nem akarja és nem is kívánja együtt és egymással való léteket, házassági életet, később inkább akármely fogságot elszenvedni, mint többet együtt élni, mert annak még tsak képzelése, s meggondolása is vérit megzavaró, írtóztató, sőt az Pokolbéli szenvedések prelúdiума. Ezekre É. Sára is felelte, hogy többé ő se akarja.

A sajnálatos fejlemények következményeként a presbitérium határozata nem lehetett más mint, a következő: „addig is, míg ezen botránkoztató, meghasonlott életek vagy egy vagy más módon meg nem határozódna, éljenek Isten törvénye szerint való tiszta életet”.⁴⁹

Ugyanez évben K. Pál bejelentette viszályát feleségével F. Susanával és elmondta, hogy vele „nagy baja vagyon, és őtet azzal fenyegeti, hogyha tőle nem távozik, megégeti, és úgy fog vele tselekedni, valamint tselekedett férjével K. Mártonné”. A konzisztórium erre behívatta az asszonyt, de ő egyrészt arra hivatkozva, hogy a férje úgy elverte bottal, hogy képtelen megjelenni, másfelől, mivel ügyével közvetlenül a vármegyére akar menni nem hajlandó megjelenni. A jegyzőkönyvíró a bejegyzés végén minden eshetőségre tekintettel mégis megjegyezte: „Ha tehát valami szerentsétlenség találná K. Pált feleségének F. Susanának elgondolt s ne talán tán eltökélett helytelen gondolati után követni ezen bejegyzés légyen tanúbizonyosság”.⁵⁰ Ezzel a viszálykodó házaspárral később is meggyűlt a konzisztórium baja. Két évvel később, 1802 májusában ugyanis Sz. István lakatos bejelentette, hogy a házában lakó K. Pál nem hajlandó kifizetni lakbérét, sőt szitkozódva neki is támadt, megverésével fenyegetőzött, „az asztal verésével mutatta ellene való fúriáját”. Erre behívták K. Pált, s belátták, hogy „hibás és nem orvosolható erkölcsű, mindenek betsületin keresztül gázoló garabonciás ember”. Mind ezek jegyében példanélküli határozatot hoztak vele kapcsolatban, miszerint: „Ha ezután a legkisebb panasz érkezik ellene, mint morosus és semmiféle jó intéseknek, fenytéknek nem engedelmeskedő nyakas, rossz ember az Úr asztalától és a gyülekezetből kirekesztendő”. Ezentúl elhatározták, hogy a városi tanácsnál is bejelentik:

hogy az egész városon mindeneknek hírvil tétessen dob által, hogy ily excesivus és másokat sértő, botránkoztató, rosszerkölsű embernek senki is quartéjt, lakó-

⁴⁹ Uo., 44.

⁵⁰ Uo., 42.

helyet, s házat árendába ne adjon, hanem mint ily galád és motskos nyelvű, botránkoztató ember a városból is úttýára, amerre tetszik nékie feleségével együtt, hogy tőle az Város tisztíttasson, igazíttasson, mivel az felesége is nem különb erköltsű.⁵¹

Ehhez hasonló határozatot csupán még egy esetben találunk, mely szintén 1802-ben került bejegyzésre F. János és Sz. Boris botránnyos, részegeskedő házassági élete rendbetételének kudarca után, eszerint: „ha magokat meg nem jobbitják ez Ns. Consistóriumnak tett hasznos intézkedései után, házak eladatvatván a Városból is ki tsapassanak”. Ez esetben az asszonyt „minthogy gonoszabb nyelvű és erköltsű”, még külön is intették,

hogya magát meg nem jobbitja, férjét motskolja... gonoszt gondol, vétkesen férjét anyjához toldja, az Városi Ns. Magisztrátusnak fenýítéke és Iurisdictionja alá fog adattatni, s az szörnyű állásokhoz képpest Investigáltatván az dolog, ha semmit férjére pro Iusto, et Clquo nem fog tudni bizonyítani más gonosz Asszonyok példájára a piatzon példásan fog büntettetni, meg tsapattatni.⁵²

Ezekkel a feljegyzésekkel szemben több esetből kitűnik, hogy a gyülekezet lelkésze és a presbitérium tudott eredményes lenni a viszálykodó házastársak kibékítésében, illetve a sárospataki magánéleti viszonyok alakításában. 1801. december 2-án B. Dávid „új-magyar-katona” bejelentette, hogy szabadságra hazajöve azt tapasztalta, hogy „felesége hitetlenül tisztátalan életet követett el”, katonaságának ideje alatt, sőt gyermeke is született. Egyben azt is kijelentette, hogy ha az asszony penitenciát tart, őt visszafogadja, ennek jegyében a lelkész megparancsolta a feleségnek, hogy „minden napon templomba járjon s kérje bűneinek megbotsátását absolváltatni fog, ha mutatja Istenhez való megtérését”. Később értesülünk arról, hogy karácsonyra ez meg is történt.⁵³

A presbitérium elé kerülő esetek sora igazolja a háborús évek által zaklatottá tett magánéleti viszonyokat. Egy 1802. január 23-i bejegyzés pontos eligazítást ad az ilyen esetek átlagos elintézési módjáról. K. Zsuzsanna „ki tisztátalan s Isten előtt utálatos életet követett el, hivattatott, megdorgáltatott, megbánván vétkes cselekedetét bűnbánatot tartott, Istentől könyörgés által kérte bűneinek bocsánatát, az ekléziát megkövette, magát minden jóra, Istenes életre ígérte, s

⁵¹ Uo., 63.

⁵² Uo., 64.

⁵³ Uo., 57.

ezek után abszolváltatott”.⁵⁴ A paráznsági esetek jelentős részét házasságon kívül született gyermek érkezése tette közbeszéd tárgyává. A megesett leányok igyekeztek elkerülni a rájuk váró közösségi megbélyegzést, gyermeküknek sok esetben távolabbi településen adtak életet és kereszteltették meg. Ezt láthatjuk 1802-ben L. Judit esetében is, aki Miskolcon szülte meg fiát. Beidéztek, s fel is szabadították, mivel azonban azt állította, hogy „elszült gyermeke Bátor meghalózott” a miskolci prédikátortól még külön igazolást is kellett hoznia a keresztelés megtörténtéről.⁵⁵ Több eset dokumentálja, hogy az egyházfegyelem gyakorlásának volt szerepe a csecsemők életvédelmében.

A törvénytelen együttélések magas száma ebben az időben is problémát jelentett. 1817 decemberében egyszerre hat pár nevét határozta el beadni a vármegyére, mint „házasságrontó, tisztátalan személyek” neveit. A világi hatóság úgy tűnik nem lépett fel hathatósan velük szemben, így feladásuk ügye később 1819-ben is előkerült.⁵⁶ Az egyházközség vezetőségének küzdelme a korszakban egyre romló erkölcsiség megerősítéséért komolyabb fegyelmező eszközök hiányában egyre inkább szélmalomharccá kezdett válni.

A korszakban külön problémát jelentett a káromkodó beszéd „eláradása”, melyet szintén a napóleoni háborúk erkölcsromboló hatásának tudhatunk be. A fejleményeket olyan komolynak értékelték, hogy 1810. február 15-én külön konzisztóriális deputációt is felállítottak a káromkodások miatt.⁵⁷ Lácza Szabó József, a gyülekezet akkori lelkésze a szószékről is felhívta ennek elhagyására a pataki lakosokat

Hagyjátok el ezt a vétket az Istenkáromlást minden rendű Hallgatóim! főképpen ti, kiket a törvényes kéntelenség az elmúlt esztendőben a tábori zászlók alatt, fájdalom! ama sok rossz szokásoknak s erköltstelenségnek oskolájában tartóztatott! Hidjétek el, hogy mennél áhítatosabb, mennél nagyobb buzgósággal könyörögtünk naponként a ti állandó megmaradásotokért, és békességes visszaérkezésetekért, annál jobban keserítik, – annál mélyebben sebhettek lelkünket a ti sok botránkozató tselekedeteitek, kiváltképpen pedig égre kiáltó rettenetes Istenkáromlásaitok. Oh hagyjátok el mindnyájan ezt a haszontalan, ezt a veszedelmes, ezt a kárhozatos vétket! és az Isten ditsősségének buzgó szeretetre, a szent jól-

⁵⁴ Uo., 60.

⁵⁵ Uo., 62.

⁵⁶ Uo., 189–190, 198.

⁵⁷ Uo., 120.

tévő Vallásnak tisztelete s állhatatos követése újuljon és lakozzon szívetekben a boldog örök életre.⁵⁸

A kollégiumi diákság normaszegéseivel is meggyűlt a presbitérium baja. Ezt az eset sorozatot talán Őri Filep Gábor szuperintendens gondolataival nyitom, aki 1800-ban a jegyzőkönyv tanúsága szerint kifejtette, hogy a pataki gyülekezet és annak lelkipásztora különleges szerepet tölt be a leendő lelkipásztorok szemléletmódjának alakításában, ezért a helyi gyülekezeti élete minden vonatkozásban szép rendtartást követel.⁵⁹ A gyülekezet vezetői igyekeztek is megfelelni e feladatnak, s a diákság rendetlenkedéseit, a maguk eszközeivel próbálták visszaszorítani. Az év második felében szeptember 14-es dátumozással a következőket olvassuk:

Tisztelendő Nagy Ferencz Professzor Úr, méltóképpen béjelentette, hogy az Karban a Templom falára mindenféle neveket, firkálasokat, s illetlen figurákat tésznek holmi rendetlen, és rossz erkölcsű gyermekek, mellyet nagy megbotránkozásával nézett ki, meg is pirongatván róla némely rossz gyerkőczéket. Melly botránkoztató firkálasok eltávoztatására az Ns. Consistorium által determináltott, hogy publicummá tétetődjön, és a ki rajta tapasztaltatik, példás büntetését fogja venni, akár Városi, akár pedig Collégiumbéli gyermek legyen is az, mellyre is különös vigyázás lészen.⁶⁰

1808. július 3-án az egyházkerületi gyűlésre menő főkurátort bízták meg azal, hogy terjessze elő „a temetni járó diákok rendbeszedetését”, melyre egy hónap multán a következő választ kapta a testület: „Az illetlenségeket elkövetett Ifjagnak neveik adattassanak be, s illendően meg fognak fenyítettetni, egyéb iránt az Oskolai Széknek meghagyatott, hogy az illyettén rendtelenségeknak, eltávoztatásokra, hathatós rendelkezéseket tenni tartsa kötelességének.”⁶¹ A problémák azonban tovább folytatódtak, így 1810-ben elhatározták, hogy a diákság rendetlenkedései miatt ismét az egyházkerület viszik az ügyet. Ezúttal a joghallgatók voltak a problémák okozói, mint olvassuk „a juristáknak s őtülök a többi Collegiumbéli Ifjakra is elterjedett rettenetes Istenkáromlások s egész bujnyiki vakmerő szemtelenséggel való magok viseletek” volt a probléma.⁶²

⁵⁸ Lácza: *Külömböző*, 367–368.

⁵⁹ Presb. jkv. 1, 36.

⁶⁰ Uo., 48.

⁶¹ Uo., 108.

⁶² Uo., 134.

Mindez azonban tovább folytatódott, s két évvel később ismét panaszt kellett tenni a diákok viselt dolgai miatt, ekkor már magát az istentiszteletet zavarták meg a jogászok: „minthogy az Juristák egyébkoris, de kivált az legközelebbi egész Praedikáció alatt szenyvedhetetlen lármát tsináltak”, ezúttal azonban már a neves pataki jogászprofesszort Kövy Sándort keresték meg a konzisztóriális személyek.⁶³

Ebben a korszakban is voltak elmaradások, a lelkész és a kántortanító jövedelmének befizetésénél, 1801-ben a fizetésre való ösztönzésnek a következő módját választották: a vasárnapi istentisztelet után benntartották a templomban a gyülekezetet, felolvasták a tartozók neveit, majd egyenként is a konzisztórium elé rendelték őket, hogy „az bé fizetést nékiek parantsollyák”.⁶⁴ A háborús időszak gazdasági válságának következménye, az 1811-es devalváció Sárospatakon is érezte hatását.

Több érdekes egyedi eset is történt 1820-ig, ezek közül is bemutatok néhányat. Három lopással kapcsolatos esetet találtunk, melyek mindegyike a gyülekezeti élethez kapcsolódik. 1809-ben feltörték a templomi perselyt, s ellopták tartalmát. Az egyházfit feladatának hanyag ellátásáért, a harangozót, mint főgyanúsítottat tették felelőssé az ügyért, állásuktól megfosztották őket, s az okozott kárt, 50 rénes forintot visszatérítették velük.⁶⁵

A gyülekezeti tagok adakozókedvével való visszaélés is szükségessé tette az egyházi testület beavatkozását. Egy koldulási ügygel kapcsolatban 1810 decemberéből ezt a bejegyzést olvassuk: „Punctum Sz. Mihály egészséges Korhely Öreg Ember a Koldulástúl közönségesen és kivált a Templom tornáztában való állástúl eltiltatott és, hogy mások előtt is alamisnára méltó voltát ne színlelhessen a Szakálla elborotválatni rendeltetett.”⁶⁶

Visszaélések miatt 1813-ban külön kellett rendelkezni a megmaradó úrvacsorai jegyek felhasználásáról is:

A Communióról meg maradó minden bor és Kenyér egyenesen és egyedül a Prédikátor házához vitessenek be, amelyekből a fenn Szolgáló Személyeket kínálja, anélkül hogy a mértéktelenségre alkalmatosságot szolgáltatson, vagy a Szentelt Kenyeret és bort a Cánonok által is tiltott módon széjjel hordani megengedje.⁶⁷

⁶³ Uo., 144.

⁶⁴ Uo., 55.

⁶⁵ Uo., 119–120.

⁶⁶ Uo., 139.

⁶⁷ Uo., 153.

A gyülekezeti alkalmazottak magatartását is szabályozni kellett, ilyen határozat 1817-ből: „a Harangozó N. József Temetés alkalmatosságával, az harangozó részire a harangozásért kiszabott díjjal be nem érné, hanem a Halottas Háznál alkalmatlankodni nem Szégyell, mely ezen Cselekedettől eltiltatni rendeltetett.”⁶⁸

A következő, 1821–1841-ig vizsgált egység feljegyzései még látványosabban ábrázolják a gyülekezet mentalitásában bekövetkező változásokat. Ebben a két évtizedben a presbiteri jegyzőkönyvet már precíz módon vezetik, egy-egy felmerülő problémához a felvetéstől, a berendelésen keresztül, az ügy lezárásáig sokszor több bejegyzés tartozik, olykor éveken keresztül követhetjük végig néhány rosszul sikerült házasság történetét. A korszakból mintegy 80 különböző esetet találunk, ezek közül magasan legtöbb a házassági viszálykodások és békéltetési esetek száma, a paráznaság is még mindig sokszor nevezhető meg háttér okként, de korszakunk második felére ezek már szinte teljesen eltűnnek, vagy összemosódnak a vizsgált házassági esetekkel. Amit ezeken túl találunk a templomlátogatástól, úrvacsorától való távolmaradások sorozatos ügyei, a gyülekezet tisztségviselői körül kavarodó indulatok, a papbér befizetését elmulasztók elleni fellépések és néhány egyedi probléma megoldására tett kísérlet lenyomatai. A megromlott házasságok békéltetésén túl a gyülekezet fegyelmezési ügyei kimondottan „belterjessé” váltak, saját kialakult rendtartásának fenntartására irányultak. Az alkalmazott büntetések jobbára a szóbeli dorgálásban, az egyházmegyére való beadásban, az okozott pénzübeli károk megtérítésében merültek ki, a világi hatóságok megkeresése egészen ritkává vált. A presbiteri ülésen elnöklő lelkész az úrvacsoraszítés előtt két héttel rendszeresen elmondja a formulát, miszerint: „ha olyas botránkoztató életű emberek találtatnának a Gyülekezetben, akik közönséges megfeddésre méltók volnának, azokat a Gyűlésen beadni kötelelességek szerint, ne sajnálnák, hogy azokat a békövetkezett Communió előtt meg lehessen szólíttatni”, de a jelenlévők általában a bejelentéssel már tovább is lépnek e napirendi ponton.⁶⁹

A házasságban belüli erőszakos viszálykodásról tudósít ez az 1826-os bejegyzés:

Sz. Imréné panaszkodott, hogy mán a Consistoriumnak megintése után is rajta kegyetlenkedik, most legközelebb is rettentő káromkodások közt kegyetlenül megverte, keze csontját öszve hasgatta, és a Puskát reá függesztvén, csak a rossz célzás által maradt meg élete. Határozat: Mivel mán Sz. Imre azon kegyetlenkedése miatt és káromkodásai miatt a Consistorium által megdorgáltatott, s rajta ez is

⁶⁸ Uo., 189.

⁶⁹ Uo.; *Presbiteri jegyzőkönyvek 1824–1836*, TIREL, R. B. IX. 4/27, 3 (tovább: Presb. jkv. 2).

semmit nem jobbított, a panaszkodó arra utasított, hogy Férjét annak útján adja Fel a Tekintetes Vármegyére büntetése elvehetése végett.⁷⁰

Már egy ilyen súlyos esetben sem a presbitérium tett feljelentést, csak a kárvallottat utasította.

1836. június 12-én azt jegyezték fel, hogy K. Ferenc el akar válni feleségétől nemes K. Zsuzsannától, aki részeges, tolvaj és ebben kéri a konzisztórium segítségét. Bebizonyította a tisztas gyűlés előtt, hogy a feleség, már korábban is kirívó cselekedeteket hajtott végre, például a szószekről a csipkét lelopta, mely szerencsés módon, egy izraelita kocsmárosnőtől került vissza a gyülekezet tulajdonába.⁷¹ Ezekben az években a békéltetési ügyek gyakran végződtek kudarcral, a feleket sokszor válóperre kellett bocsátani.

Anyagi problémák is megjelennek e házassági perlekedésekben. 1836. szeptember 4-én nemes J. Julianna férjét paráznasággal vádolta s ezen okból kérte elválásuk engedélyezését. Amikor a konzisztórium a férjet viszálykodó életük okairól kérdezte, azt felelte, hogy azért verte meg néha feleségét, mert megérdemli, mivel nem győz annyit keresni, hogy feleségének elég lenne, mert az asszony elveri a pénzt. A második kérdés arra vonatkozott, hogy miért nem engedi javaival élni a feleséget, erre azt válaszolta, elverné az abból származó jövedelmet is.⁷²

A paráznaság bélyege ellen továbbra is idegen helyeken való szüléssel próbáltak védekezni megesett személyek. 1821. december 17-én jelentették, hogy V. Mária más néven, Erdőbényén kereszteltette meg gyermekét, kérték a bényei lelkész segítségét az ügy kiderítésében. Az ügy egy hónappal később folytatódott:

V. Máriának ez előtt négy esztendővel Bényén költött Név alatt történt Gyermekek szülése a Bényei Előljárók Bizonyosság Levelek által kivilágosodván, sőt az is bizonyosan hírül adatván felőle, hogy az ólta ismét Debrecenben is V. Mihályné Bába Asszony Házánál másik Gyermekeit elszülte, és mégis az egész Városbéli Leányzóknak gyalázattokra, az Apostoli rendelésekkel is ellenkezőképpen, hajadonfővel járni nem szégyenel. Ennél fogva az Ekklesiái régibb rendelkezéséhez képest azon első székéből, mellybe eddigis a Consistorium ellenére járt, mint ily botránkozató maga viselésű személy végképpen kitiltasson, és ha mégis belé men-

⁷⁰ Uo., 47.

⁷¹ Uo., 226.

⁷² Uo., 230.

ni merészel kivezettessen, és valameddig Leány fővel járnai tapasztaltatik, bűneit meg nem bánt tisztátalan életű személynek tartasson.⁷³

1826-ban, amikor az egyik presbiter lányainak sokakat felháborító, kihívó magatartásáról érkezett hír, az apával kapcsolatban helyeztek kilátásba retortiókat. November 19-én azt a határozatot hozták, hogy:

Ns. Sz. Gábor ha azon botránkozottató életű leányai miatt szenvedni nem egészen tartozik is, mind azon által, hogy ezzel a Köz Népek is eláradott tisztátalan életre, rossz példák ne szolgáltatassanak, meg határozottat, hogy csak ugyan annak elváltoztatása tekintetiből, más felől pedig hogy jövőjében, mint Atya, gyermekeit igyekezzen Fenyíték alatt tartani, szükségesnek ítéltetett, hogy Consistorialis Hivatalának eddig való folytatása után nyugodalomra bocsájtasson.⁷⁴

1838-ban az anyakönyv hamisítást, illetve a bába keresztséget ítélték el egy ügy kapcsán. Történt ugyanis, hogy O. Józsefné „*ál bába*” Sz. Mária két törvénytelen gyermeke anyjának V. Máriát nevezte meg az általa kitöltött hivatalos iratokban. Ezt az ügyet, mint „az anyakönyv szentségét bizonytalanító hibát” bejelentették a kispataki főbíróknak.⁷⁵

A gyülekezet vezetőségének komoly támadást kellett elszenvednie 1821-ben, mivel két gyülekezeti tag álnév alatt a prédikátor, a kurátorok és az egész konzistorium ellen levelet írt a szuperintendenciára és más felsőbb egyházi fórumokra. Azt kérték, „hogy a Pataki Eklésia, mind mostani Predikátorától szabaddíttasson meg, mind pedig az Curátorok: úgy az egész Consistorium letéttetvén a nép által újak választassanak”.⁷⁶ Az egyházkerületi közgyűlés az ügy kivizsgálására külön küldöttséget rendelt ki. Az egyik feljelengető T. Lajos megbánta vétkeket megkövette a megsértetteket. A presbitériumi jegyző ezt az ügyet részletes mellékletekkel ellátva kilenc lapon keresztül ismerteti.⁷⁷ Az ügy lezárásaképpen az alsó zempléni egyházmegye 1822. szeptember 4-én a következő büntetést szabta ki a vétkesekre:

ezeket önnön megátalkodottságokban hagyva, az Eklésiai minden dolgokba való további befolyástól elzárni, és elrendelni, hogy többé semmi írásaik fel ne vé-

⁷³ Uo.; Presb. jkv. 1, 237, 239.

⁷⁴ Presb. jkv. 2, 45. és 49.

⁷⁵ *Presbitérii jegyzőkönyvek 1837–1846*, TIREL, R. A. IX. 3/11, 23–24. (tovább: Presb. jkv. 3).

⁷⁶ Uo.; Presb. jkv. 1, 225.

⁷⁷ Uo., 225–234.

tessenek, mindaddig, míg nyughatatlan indulatjaik megváltoztatásának, s a többség eránt tartozó engedelmisségeknek nyilvánvaló jeleit nem mutatják.⁷⁸

1822 februárjában É. Pált a gyülekezet egyik korábbi kurátorát a gyülekezeti pénzekkel való hibás gazdálkodás vádjával illették. Egy év vizsgálódás után bizonyították, hogy valóban nem számolt el 440 rénes forinttal. December 8-án a hiányzó pénz visszafizetésére kötelezték.⁷⁹

1835-ben bejelentették, hogy az egyik kispataki presbiter „K. János bizonyos veszekedésbe elegyedet és káromkodott, ezzel megsértette a konzisztórium becsületét”. Kiltították a presbitériumból.⁸⁰

A diákság viselkedésével továbbra is voltak gondok, melyek a presbitérium elé kerültek. 1822 novemberében egy presbiter jelentette, hogy „B. Pál nevezetű Tógátus Deák, Özvegy G. Mihálynéval szennyvedhetetlen és botránkoztató életet élne, mellyért már ezelőtt is megiltattak légyen”. A főkurátorra bízták az ügy kivizsgálását.⁸¹

Úgy tűnik a gyülekezet tagjai nem voltak megelégedve a diákok istentiszteleti szolgálataival sem, 1830-ban felháborodtak a „remanensek papolásán”, „gyakran gyermekes magaviseletek s a papolásban még járatlan voltak miatt”.⁸² 1839. március 25-én bepanaszolták, hogy a diákság külön istentiszteletén rendetlenkednek, „hogy különösen a nyugat felőli karzatot faragásokkal és vésésekkel rongálják”. Az iskolaszékre adták tovább az ügyet: „kiltítás terhe alatti elégtétel szolgáltatás végett”.⁸³

A templomkerülés elharapózása ellen is igyekeztek felvenni a harcot. 1826. december 17-én például a gyűlésen felolvasták azok neveit, akik már évek óta egyáltalán nem jártak templomba és ezzel mind a presbiterek, mind a gyülekezeti tagok figyelmét magukra vonták. Azzal igyekeztek változtatni ezen a negatív jelenségen, hogy a felolvasottakat: „levél által az templomba való járásra meghivattatni rendeltettek”.⁸⁴ Más idetartozó esetekben az egyéni berendelést választották. Amikor 1839 augusztusában nemes U. Mihály és felesége nemes F. Erzsébet is erre a sorsra jutott, azzal védekeztek, hogy szegénységük és ruhátlanóságuk miatt nem járnak templomba.⁸⁵

⁷⁸ Uo., 251.

⁷⁹ Uo., 239–240, 253.

⁸⁰ Uo.; Presb. jkv. 2, 196.

⁸¹ Uo., Presb. jkv. 1, 249.

⁸² Uo., Presb. jkv. 2, 105.

⁸³ Uo., Presb. jkv. 3, 58.

⁸⁴ Uo.; Presb. jkv. 2, 48.

⁸⁵ Uo.; Presb. jkv. 3, 63.

Érdekesebb egyedi eset 1823 májusából „Tisztelendő Pred. Úr jelentette a Torony ablakán több ízben történt pipázókat, kik is, hogy az eféle illetlen magok viseletektül el tiltassanak R. Curátor Úrra bízottt.”⁸⁶

Zárásként álljon itt egy felekezeti viszálykodással kapcsolatos ügymenet. A gyülekezet segédlelkésze 1839-ben katolikus papok által kikényszerített áttéréseket jelentett melyek, mint írják: „E miveltebb idő szellemével ellenkezőleg felzavarván vallásbéli erőltetések a régi idő borzalmaít”. Többek között ismertett egy esetet, ahol a leendő férjet a házasságkötés előtt a „katholikussá létel mellett eskedtek meg”, ezt így kommentálták „a szerelem andalító érzetében elmerült ember meg is tette vaktában azon lépést, mit felébredésekor nyugtalanító aggodalom, lelki gyötrelem, s kétségbeesés követhetnek”.⁸⁷ A felmerült ügyeket mind az egyházlátóknak, mind a vármegyének beadni rendelték. Ezen ügy következményének tekinthető, hogy két hónappal később elhatározták,

hogy jövendőre minden olly hitünk sorsosa ki vegyes házasságba akar keveredni – az összekelés előtt két hétig, mint azelőtt csakugyan minden együgyüebb, összekelőkre nézve szokásban volt – a lelki Pásztorhoz, ki illy alkalmakra előljárósági tagokat is kérjen, két hétig tanításra járjanak, s ha ezt elmulasztanák az összeeskethetési bizonyítvány részökre ki ne adassék, sőt ki se hirdettessenek.⁸⁸

ÖSSZEGZÉS

Mikrotörténeti vizsgálódásunk eredményei támpontokat adnak vizsgált korszak vallási mentalitásának átalakulásához és szekularizációs folyamatainak értékeléséhez. A türelmi rendelet előtti és utáni évtizedek sárospataki református egyházfegyelmi gyakorlatában tetten érhető kortörténeti hatások közül kiemelhetjük a felvilágosodás eszméi által áthatott uralkodói rendeletek és egyházi rendelkezések hatását, a napóleoni háborúk következményeit, a feudális társadalmi viszonyok felszámolására törő eszmék jelenlétét, a helyi szinten korábban még összetartozó egységként jellemzett világi és egyházi hatóságok egymáshoz való viszonyának átalakulását. A felvilágosodás, majd a romantikus korszak vallási eszméinek hatására meggyökerezett az a szemléletmód, mely szerint az egyház elsődleges feladata a tanítás és a büntető hatalmat pedig az államnak kell gyakorolnia. Ennek érvényesülését állami és egyházi beavatkozások sora segítette elő.

⁸⁶ Uo.; Presb. jkv. 1, 264.

⁸⁷ Uo.; Presb. jkv. 3, 48.

⁸⁸ Uo., 55.

A vizsgált időszak kezdetén felvilágosult abszolutizmus szellemében kiadott uralkodói rendeletek sora avatkozott be közvetett vagy akár közvetlen módon is az egyházfegyelem gyakorlásába. Mária Terézia 1769-ben korlátozta „a házasságban nem élő parázna személyek” büntetését. 1770-től a házassági ügyekben való bíraskodásból kizárta az egyházi bíróságokat, és a jegyességi ügyeket tekintve visszaszorította az egyházi testületek szerepét.⁸⁹ II. József anyja rendelkezései meghosszabbításaként 1781-ben megtiltotta, mind a nő, mind a nőtlen paráznak egyházi fenyíték alá kényszerítését, illetve a világi szerveknél felfüggesztette az egyházi fegyelmezési fórumok által kirótt büntetések végrehajtását.⁹⁰ Az 1786-ban kiadott *Josephina Constitutio* után csak akkor lehetett válópert indítani, ha a válni szándékozók lelkészüktől származó békéltetési bizonyítványt mutattak be. Mint azt a pataki egyházközség esetében is láttuk, ezek együttesen azt eredményezték, hogy az egyházfegyelmi ügyek száma csökkent és jellegük átalakult, jelentősen megugrott a házassági békéltetési esetek száma. Voltak olyan évek, amikor ezek mellett alig találunk más ügyet. Szintén hatással volt az egyházfegyelmi ügyekre, hogy az idegenbe házasodóknak lelkészüktől bizonyosságlevet kellett vinniük magukkal, melyben erkölcsiségükről is jelentést adtak.⁹¹

A teológiai racionalizmus közvetlen hatásának tudhatjuk be, hogy a fegyelmezésre vonatkozó református egyházi rendelkezések szemléletmódjának alapvető változását. E szempontból országos szinten az 1791. évi budai zsinat rendelkezéseit tekinthetjük meghatározónak. Ezek megerősítése királyi részéről ugyan nem történt meg, de egyházkerületi rendelkezések idővel mégis foganatosították őket. Fegyelmi ügyek tekintetében a 49. kánon a következőképpen mutatott új irányt: „Az egyházban is szükséges a fegyelem, de nem büntetés vagy gyalázat, hanem jobbítás és botrányok elhárítása végett gyakorlandó, ugyanezért szeretettel és szelídséggel mérséklendő”.⁹² A hangsúlyok ennek megfelelően érezhetően változtak, s a büntetés szigorának mérséklése fontos szemponttá vált. Az eklézsiakövetés korábbi gyakorlatát igyekezett háttérbe szorítani, illetve önkéntes alapra helyezni: „a maguk lelkiismeretének annál inkább lehető megcsendesítésére az egész konzisztórium, vagy pedig az egész gyülekezet előtt a templomban kívánnának penitenciát tartani, azt azoktól éppen meg nem lehet tagadni”.⁹³ A bűnbánattartást a lelkészek illetve két vagy három presbiter előtt rendelték el, az eltűntást az úrvacsorától egyházmegei hatáskörébe rendelték.

⁸⁹ Illyés: *Egyházfegyelem*, 123, 155.

⁹⁰ Uo., 149, 153.

⁹¹ Uo., 155–156.

⁹² Uo., 148.

⁹³ Ua.

Gyülekezeti egyházfegyelmi áttekintésünkben jól érzékelhető a büntető határozatok szigorának csökkenése, a fegyelmezési szándék eltolódása a szélesebb városi közösségi élet felől a hitéleti közösség, és az egyházközségi tisztviselők akár alkalmazottak irányába. Az egyházközségi szabályrendeletek szövegei is az idők változását tükrözik, ezek sokkal inkább az istentiszteletek látogatására, a gyülekezet elöljáróinak kijáró tiszteletre, a gyülekezeti közmunkára, az egyházi adófizetésre, az ezek beszolgáltatásában hiányosságot mutatókra összpontosítanak. A fegyelmező szándék csökkent, például a káromkodás már csak akkor került vizsgálat alá, ha az nagyon kirívó eset vagy sokak megbotránkozására egyházi nyilvánosság előtt történt.⁹⁴ A pataki gyülekezet rendelkezések könyvének elején a kurátor, illetve a presbiterek az idők folyamán többször megváltoztatott esküjének két újabb formulájában is ezt találjuk. Az írásminta alapján korábbi 18. század végi szövegben az egyházfegyelemre vonatkozóan a következő kitételeket találjuk: „mostan felvállalt (curatori) presbyteri tisztemben, híven és igazán eljárók a botránkoztató életű, rossz erkölcsű, háborúság szerző Tagjait a Gyülekezetnek atyafiságosan meg intem, és ha ez nem használna, a Gyülekezet Képviselőinek a Consistoriumban bejelentem...”⁹⁵ A későbbi, vélhetően 19. század közepi változatban már csak röviden ennyi áll: a „gyülekezetben, minden ékesen és jó renddel menjen”.⁹⁶ Ennyi, ez a halovány utalás maradt a fogadalomtétel 18. század közepén még oly hosszú, fegyelmezésre vonatkozó kötelezettségvállalásából.

RÖVIDÍTÉSEK

TIREL – Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára

PRIMÉR FORRÁSOK

Láczai Szabó József: *Különböző textusokból készített predikátziójai*, Sárospatak, 1813.

Presb, jkv. 1: *Presbíteri jegyzőkönyvek 1770–1823*, TIREL, R. B. IX. 4/25.

Presb, jkv. 2: *Presbíteri jegyzőkönyvek 1824–1836*, TIREL, R. B. IX. 4/27.

Presb, jkv. 3: *Presbíteri jegyzőkönyvek 1837–1846*, TIREL, R. A. IX. 3/11.

⁹⁴ Uo., 6–148.

⁹⁵ TIREL *Rendelések, építések, hasznbérletek, esküformák 1792–1832*. R.A.IX.3/12. könyv eleji számozatlan lapján.

⁹⁶ Ua.

Rendelések, építések, haszonbérletek, esküjformák 1792–1832, TIREL, R. A. IX. 3/12.
Vegyes anyakönyvek 1735–1796, Sárospataki Református Egyházközség gyülekezeti irattára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARÁTH Béla Levente–OROSZ Adrienn: A presbiteri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon, in Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, Debrecen, TTREK Nagykönyvtár, 2011, 10–19.
- BARÁTH Béla Levente: „Reformátzió harmadik százados öröminnépének előadása”. Adalékok és szempontok az 1817/18. évi magyarországi és erdélyi jubileum értékeléséhez, in Kolumbán Vilmos József (szerk.): *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, KPTI, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 25), 202–228.
- CSORBA Dávid (szerk.), *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI RÖM, 2020 (Reformáció Öröksége, 2).
- DIENES Dénes (szerk.), *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, Sárospatak, SRK Alapítvány, 2008.
- DIENES Dénes: A Sárospataki Református Egyházközség a 18. században, *Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 13(2003), 203–213.
- DIENES Dénes: A Sárospataki Református Egyházközség a XVII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tükrében, in: Uő: *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből*, Sárospatak, SRKTGy, 1998, 93–112.
- DIENES Dénes: A Sárospataki Református Egyházközség a XVIII. században, in Tamás Edit (szerk.): *A 800 éves város Patak*, Sárospatak, Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 2004, 165–180.
- DIENES Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- GALUSKA Imre: Egyház és közösség. Az egyházi közteherviselés emlékei a kesznyéteni eklézsia számadáskönyveiben, Debrecen, 1992 (Folklor és Etnográfia, 68).
- GALUSKA Imre: Egy gazdálkodási ág a XIX. században a kesznyéteni református egyházközségben, *Borsodi Levéltári Évkönyv* 2(1979), 53–69.
- GALUSKA Imre: Vázlatok a Harangod-vidék református egyháztörténetéhez, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyvei* 33–34(1996), 622–646.
- ILLYÉS Endre: *Egyházjegyelem a magyar református egyházban*, Debrecen, 1941.
- RÁCZ István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Traktus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*, Debrecen, Kossuth, 2002.
- UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátentstől a protestáns pátensig*, Sárospatak, Hernád, 2017.

ABSTRACT

Béla Levente Baráth: *„Reprimanded with Paternal Benevolence and Christian Love”
Church Disciplinary Records among the Documents of the Reformed Congregation
of Sárospatak between 1770–1841*

The results of our microhistorical investigations present a basis for the interpretation of the change in religious mentality and the evaluation of secularization processes in the given era. From among the effects of contemporary historical events that can be detected in the disciplinary practice of the Reformed church in Sárospatak in the decades before and after the Patent of Tolerance, the following can be highlighted: the effect of the royal and ecclesiastical decrees imbued with the ideas of the Enlightenment, the consequences of the Napoleonic Wars, the ideas aimed at the elimination of feudal social relations and the change in the relationship between the secular and ecclesiastical authorities earlier characterised as a cohesive unit at local level. Under the influence of the religious ideas of the Enlightenment and the Romantic zeitgeist (spirit of the age), the approach took root according to which teaching was the primary function of the church, and to exercise punitive power was the task of the state. This congregational church disciplinary survey illustrates that the severity of punitive sanctioning decreased; the disciplinary intent was transferred from a broader urban community towards religious communities and the officials and employees of the congregation.

Keywords: microhistory, religious mentality, processes of secularization, breach of credit norms of religious life, administration strategy

AZ EPERJESI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET MÁSODIK MEGALAKULÁSA¹

Kónya Annamária

Az eperjesi református gyülekezet első szakasza nagyon rövid ideig tartott. Megalakulását hosszas küzdelem előzte meg, melyet a református híveknek nemcsak a katolikus egyházzal, de elsődlegesen Eperjes szabad királyi város evangélikus vezetésével kellett megvívniuk a 17. század változékony időszakaiban. A protestáns vallások között sokáig jellemző intolerancia Eperjes város konfesszionális légkörét is erősen behatárolta az említett időszakban. A református lakosságnak végül csak az utolsó, II. Rákóczi Ferenc által vezetett Habsburg ellenes felkelés során lett megadva az engedély saját gyülekezet létrehozására. Több panaszlevél és maga a fejedelem határozott közbelépése után vallási biztosok érkeztek a városba, akik 1707 tavaszán kijelölték a református gyülekezetnek a régóta várt telket a templom építésére.² 1708-ban épült fel a kis református fatemplom a város keleti részében, és első prédikátora Rimaszombati Kazai János volt, aki 1709-ig működött Eperjesen. A katonai és politikai helyzet alakulása viszont hamarosan megszakította a gyülekezet alig megkezdett működését. A felkelés fokozatos visszaszorítása, majd maga Eperjes kapitulációja után 1710 decemberében ismét radikálisan megváltoztak a vallási viszonyok Eperjesen. Rövid időn belül elvesztették templomaikat az evangélikusok, viszont a református templom és gyülekezet 1711 nyaráig működött.³ A fatemplom, elkobzása után szét lett szedve és anyagából kórházat építettek. Ezzel tulajdonképpen véget is ért az eperjesi református gyülekezet létezése.⁴

Több mint kétszáz évvel később, a 19. század második felétől az országos politikai és társadalmi viszonyok, továbbá a demográfiai és gazdasági változá-

¹ A tanulmány a VEGA 1/0477/20 *Pramene k dejinám cirkví na Slovensku v ranom novoveku* keretében készült.

² Esze Tamás: Az eperjesi református egyházközség, in Rimaszombati Kazai János: *Zöld olajfát szájában hordozó Noé galambja*, Bp., 1944 (*A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztényén (református és evangélikus) egyházi írói*, 17), 6.

³ Uo., 7.

⁴ Uo., 6–7.

sok, melyek Eperjesen és annak közelebbi, vagy távolabbi területén végbementek, ismét megteremtették a feltételeket egy új, immár második református gyülekezet megalakulásához. Az eltelt kétszáz éves időszakban az ország protestáns egyházai is hosszú folyamaton mentek keresztül, hiszen ki kellett vívniuk saját legitim létezésüket a katolikus egyháztól, az országos hatalom behatásától, de egyben saját belső rekonstrukciójuk által is.

A magyarországi református egyház fejlődése szempontjából kulcsfontosságú szerepe volt az egyetemes zsinatnak Debrecenben, 1881 őszén. A zsinat tulajdonképpen meghatározta az egyház alapvető törvényeit, az egyházi szervek működését és az egyházi alkotmányt is.⁵

Az újrászervezett református egyház előtt számos feladat állt, hiszen az üldözés és a diszkrimináció hosszú időszaka után társadalmi és vagyoni helyzet szempontjából is meg volt gyengülve, minek folytán számtalan hívet és gyülekezetet veszített. Ezért a református egyház számára alapvető feladatnak számított a missziós tevékenységen keresztül megpróbálni megmenteni, vagy „újraéleszteni”, a vallási és egyházi életet azokon a területeken, ahol a református lakosság szórványokban élt, sokszor mostoha körülmények között a lelki gondozást illetően.⁶ Az egyházi vezetés céltudatos igyekezetének köszönhetően számtalan református gyülekezet alakult újból, aminek egyik nagyon jó példája az eperjesi református gyülekezet lett.

Az eperjesi református gyülekezet második megalakulása csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött, s ehhez a demográfiai, gazdasági, továbbá a politikai és vallási helyzet változása vezetett. Az adott történelmi időszakban vidékről a jobb munka és életkörülmények miatt beköltözőknek köszönhetően elkezdődött Eperjes lakosságának gyors növekedése. Az új lakosság elsősorban a szomszédos Abaúj és Zemplén vármegyék területéről költözött be, köztük számos értelmiségi és középosztályból származó személy, akik közül nagyon sok református vallású volt. Ezt a helyzetet a statisztikák is alátámasztják. Hiszen míg 1869-ben 10.772 eperjesi polgárból csak 113 volt református,⁷ 1881-ben már 197,⁸ az 1900. évben pedig 241 (az összlakosság száma akkor 13.098 volt),⁹

⁵ Lévai Attila: *Honi egyháztörténet 1520–1920*, Komárom, SJE Református Teológiai Kar, 2015, 106.

⁶ Uo., 112.

⁷ Az 1869. népszámlálás vallási adatai: <http://mek.oszk.hu/05900/05936/05936.pdf>.

⁸ Az 1881. év eleji népszámlálás adatai: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/.

⁹ Jekelfalussy József: *A Magyar Korona országainak helységnévtára*, Bp., 1892. Az 1890-iki népszámlálás adatai: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/.

és az első világháború előtt már majdnem ötszáz református vallású polgár élt a városban (14 835-ből 461, kb. 3%).¹⁰

Bizonyosan ez a tény, mint a hívek igénye a rendszeres vallási szolgálatra, valamint maga a református egyház missziós tevékenysége a megszünt vagy legyengült gyülekezetek újraalapításában vagy erősítésében volt a kiváltója az eperjesi református gyülekezet újraépítésének. Eperjes református gyülekezte az abaúji esperesség sárosi, illetve sáros-szepesi missziós köre részeként működött mint missziós gyülekezet. Ez azt jelentette, hogy a Sáros illetve Szepes Vármegye területén élő református lakosság egy kijelölt anyaegyház lelkipásztori gondozása alá tartozott. Azon kívül nem volt saját temploma, iskolája, presbitériuma. Az ilyen misszió gyülekezeteket az országos református alapítvány, továbbá az egyházkerület és az egyházmegye közös támogatásából tartották fenn.¹¹

Első említés református istentisztelet megtartásáról a 19. század 80-as éveiből származik. Ahelyi *Eperjesi Lapok* oldalán értesülhettek arról a református hívek, hogy a május 6-án kitört nagy tűz miatt elmaradt református istentisztelet 1887. november 13-án lesz megtartva 9 és 10 óra között. Tehát eszerint már korábban is tartottak református istentiszteleteket.¹² Az első években az istentiszteleteket az eperjesi evangélikus kollégium termében tartották évente három-négy alkalommal. Az istentiszteletet Kovács Béla¹³ abaújvajkóci¹⁴ lelkipásztor végezte, és az ő igyekezetének köszönhetően már a következő évben, az Abaúji Esperesség közgyűlésén 1888. márc. 20–22-én, Göncön tárgyalásra került az eperjesi egyházközösség kérése saját segédlelkész fenntartására. A közgyűlés tulajdonképpen tudomásul vette az eperjesi leányegyházközösség megalakulását, de a segédlelkészi állást illetően egyelőre elutasította a kérést, mert a gyülekezetnek még nem volt kellő anyagi háttere annak fenntartására. Továbbá a közgyűlés megállapította, hogy az abaújvajkóci lelkésznek azután kéthavonként kell a lelki szolgálatot végeznie. Az egyházmegye folyósított az eperjesi egyházközösségnek évi 500 forintot, amiből fedeznie kellett a lelkész fizetését (200 Ft) és a

¹⁰ 1910. évi népszámlálás adatai: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nep_szamlalások/.

¹¹ *Magyarországi Rendeletek Tára 1907*. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1907/?pg=0&layout=s.

¹² Az 1887. máj. 6-án kitört tűzvész a város történetében a legpusztítóbbak közé tartozott, a tűzvészben életét veszítette hét ember, a város jelentős része elpusztult, ebből számos történelmi épület is. Maga az evangélikus Szent Háromság Templom is jelentős károkat szenvedett. Ld. Városunk pusztulása, *Eperjesi Lapok* 20(1887/3), 1887. máj. 15., 2–4.

¹³ Uo., *Eperjesi Lapok* 20(1887/3), 81, 83.

¹⁴ A választás bizonyosan a földrajzi közelség miatt esett az abaújvajkóci papra.

lelkészi állásra tett alapítványt (300 Ft).¹⁵ Tehát ezt az eseményt lehet megjelölni: mint a gyülekezet újbóli megalakulásának évét (1888).

A gyülekezet történetét illetően nagyon sokáig nem volt közvetlen adat. Csak a gyülekezet jegyzőkönyvében, melyet 1904-től vezettek, volt egy mondat feljegyezve, mely szerint a gyülekezet pénzügyei (kasszája) 1899-től voltak vezetve.¹⁶ A forrásokból nem lehet tudni, hogy miért származnak a pénzügyi feljegyzések több mint tíz évvel későbbi időszakból, de valószínűleg, ahogyan az általában lenni szokott, vagy nem volt korábban semmilyen pontosabb feljegyzés vezetve, vagy ha voltak is esetleg feljegyzések, azok elvesztek.

Az eperjesi missziós gyülekezet a Tiszáninneni Református Egyházkerület és azon belül az Abaúji Egyházmegye része volt. Első ismert lelképásztora a már említett Kovács Béla volt, utána rövid időre a kassai segédlelkész, Béki Sámuel, majd ismét, egészen 1898-ig a vajkóci lelkész, Sütő Károly.¹⁷ A gyülekezet első gondnoka Both Gyula lett. A gyülekezet első éveiről a források hiánya miatt nagyon keveset lehet tudni, töredékes adatokkal szolgál a megmaradt levelezés a gyülekezet és az esperesség vagy egyházmegye között. Ezeknek köszönhetően kiderült, hogy a gyülekezet előfizetett a *Sárospataki Lapok* hetilapra, vagy hogy 1894-ben 250 koronával járultak hozzá az eperjesi reformátusok egy protestáns egyetem létesítésére Debrecenben.¹⁸ 1898-tól a gyülekezet lelki gondozását az új vajkóci pap, Frenczel Bertalan vette át, változás történt a kurátor személyét illetően is, aki Perényi Vilmos lett. Az eperjesi missziós körnek, melybe akkor kb. 250 református tartozott, Bártfa város református hívei is részei lettek. Az adott évben két fiúgyermek volt megkeresztelve, és négyen konfirmáltak.¹⁹ 1903-ból származik az első arra vonatkozó adat, hogy a református istentiszteletek a helyi evangélikus Szentháromság Templomban lettek megtartva.²⁰ Az evangélikus gyülekezetnek a reformátusok 120 forintot fizettek a templom és a temető használatáért.

Néhány évvel a megalakulás után kezdett el az eperjesi református egyházközség újból erőteljesen foglalkozni a gondolattal, hogy missziós gyülekezetté alakuljon. A gyülekezet e célkitűzését nagyban segítette az a tény, hogy az 1905-ben elhunyt Makó Márton kalaposmester a gyülekezetre hagyta a házáat. Annak eladása nagyban javított a gyülekezet anyagi helyzetén, ami megteremtette a lehetőségét saját papi állás fenntartására. A gyülekezet vezetését ebben az 1906-os

¹⁵ *Abaúji egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyv*, Gönc, 1888. márc. 20–22, TIREL, R.A. II. 3/21, 52.

¹⁶ *A Sáros megyei ev.ref. Misszió-kör jegyzőkönyvei* 1904. jan. 20-tól megtalálhatóak az eperjesi református gyülekezet levéltárában.

¹⁷ *Eperjesi Lapok* 23(1898/1), 1898. jan. 6., 4.

¹⁸ *Eperjes 1894–1914*, TIREL, R.A. II. 4/5. Levél az esperesnek (1894).

¹⁹ Uo., A Konvent jegyzőkönyvéből, 1899. máj. 24.

²⁰ *Eperjesi Lapok* 26(1903/51), 1903. dec. 20., 3.

évben az a gondolat foglalkoztatta, hogyan lehetne az eperjesi missziós gyülekezetet átalakítani a klasszikus értelemben vett gyülekezetté. Ez az igyekezet sok, főleg anyagi kérdést vetett fel, amelyekre fokozatosan meg kellett találni a válaszokat. Elsősorban az tűnt ki, hogy egyelőre a gyülekezet még nem rendelkezik elég anyagi alappal ahhoz, hogy teljes mértékben finanszírozni tudja a papi állást. A lelkész és a gondnok számos levelet intézett Révész Kálmán espereshez Kassára, továbbá az állami hivataloknak a támogatás kérdését illetően. Az egyházmegye vezetésével folytatott néhány hónapos levelezést az átalakulás feltételeiről végül siker koronázta, és 1906. márc. 21-én Révész Kálmán abaúji esperes jóváhagyta az eperjesi missziós gyülekezet megalakulását. Ez azt jelentette, hogy Eperjes lett a központja a Sáros-szepesi missziós körnek, amelybe beletartozott Bártfa, Korompa és Igló. Eperjesen megalakult az első presbitérium, melyben minden említett városnak egy presbitere volt. Az első presbitérium tagjai voltak: gondnok. Both Gyula, pénztáros, Kónya Miklós, továbbá Faragó József, Fischer Károly, Jónás János, Körtvélyessy Bertalan, Metti János, Perényi Vilmos, Szekeress József, Tardy József és Vörös Sándor. Bártfát képviselte Németh László, Iglót Matolcsi János és Korompát Konkoly István. A presbitériumi tagok az ünnepi esküt a húsvéti istentiszteleten tették le. Az egész ünnepségről a helyi újság, az *Eperjesi Lapok* számolt be.²¹

A református pap fizetése évi 700 koronában lett megállapítva, melyet negyedévi részletekben kapott meg. A fizetésre 200 koronát adtak egyházadó formájában az eperjesi, bártfai, korompai és iglói református hívek, a maradék 500 koronát a Konvent biztosította. Ezen felül a pap megkapta a fizetséget az egyházi feladatok végzése után: keresztelés 1 korona, esketés 5, temetés 10 korona. Továbbá a gyülekezet biztosította a papi lakást. A pap legnagyobb kiadását az utazási költségek tették ki, 400 korona összegben. A kötelességei közé tartozott az említett négy városban megtartani az istentiszteleteket, csakúgy, mint a szórvány gyülekezetekben, Szepes és Sáros Vármegyékben is. Magán Eperjesen havonta kétszer tartottak istentiszteleteket (első és harmadik vasárnapon), a többi vasárnapon váltakozva Bártfán, Korompán és Iglón. A református pap kötelességei közé tartozott a kátéitanítás a helyi iskolákban, heti hét órát tanított a női tanítóintézetben és a hozzá tartozó népiskolában, heti egy órát a Királyi Katolikus Főgimnáziumban, kettőt az evangélikus kollégium gimnáziumában és a görögkatolikus tanítóintézetben. A tanításért az államtól 700, az egyházmegyétől 300 korona évi fizetést kapott.²²

²¹ Uo., 31(1906/14), 1906. ápr. 8., 3.

²² *Eperjes 1894–1914*, TIREL, R.A. II. 4/5, Levél az esperesnek, 1906. jan. 4.

A gyülekezet első ismert egyházlátogatása 1906 elején történt, minek köszönhetően képet kaphatunk a gyülekezet anyagi helyzetéről. A bevétel 501 korona és 92 fillér, a kiadás 333 korona és 8 fillér volt. Ezen kívül, a helyi takarékpénztár számláján a gyülekezetnek 1136 korona és 94 fillér vagyona volt. A gyülekezet kiadásainak a felét az a bérleti díj tette ki, melyet az evangélikus gyülekezetnek a templom használatáért fizetett.²³

Mivel a gyülekezetnek még nem sikerült megfelelő lakást biztosítania a lelkésznek, a hívek óhajára továbbra is az akkori vajkóci pap, Frenczel Bertalan, majd utána 1907-től Erős Károly tartotta az istentiszteleteket.²⁴ A gyülekezet belső életének érdekes mozzanata volt, hogy 1908-ban 10 forint összeget adományozott a Kálvin János születésének 400-ik évfordulója alkalmából Genfben emelt szoborra. A genfi ünnepségen Erős Károly lelképásztor is részt vett. Svájcban június 28-tól július 20-ig tartózkodott, a hazai feladatokat a beszteri (ma: Sady nad Torsou falu része) pap, Pajkos András látta el. Sajnos az utazás részleteiről nincs további adat.²⁵

Ebben az időszakban az eperjesi gyülekezethez 241 református hívő tartozott, ehhez hozzászámolva a többi szórványgyülekezetet, a létszámuk Bártfán 39, Iglón 139, Késmárkon 103, Korompán 153, Lőcsén 128, további hat sárosi faluban 207 és több szepesi faluban 181 fő volt, így az eperjesi misszió gyülekezet hatáskörébe összesen 1282 református hívő tartozott.

1910 évében felgyorsultak az események az állandó eperjesi lelkész választása ügyében. A gyülekezetnek sikerült egy megfelelő lakást biztosítania a Fő utcán található Szentandrassy házban, így elkezdődtek a választási előkészületek (választói listák összeírása, presbiter jelöltek delegálása). Maga a választás januárra, a beiktatás februárra lett betervezve. Számos jelölt jelentkezett a viszonylag attraktív eperjesi helyre, voltak akik maguktól, mások a hívők megszólítására adták be a jelentkezést.²⁶ A gyülekezet nagy része az ez időben lelkészi posztot betöltő Erős Károlyt igyekezett meggyőzni, hogy fogadja el a felkérését. Végül az első eperjesi állandó lelkész Gönczy Gábor (1873–1940), kassai segédlelkész, akkoriban vizsolyi pap, lett. Gönczy Gábor és családja csak augusztus végén költözött Eperjesre, és az ünnepi beiktatásra 1910. szept. 18-án került sor. A hívek

²³ *Az eperjesi református gyülekezet jegyzőkönyve 1899–1914.*

²⁴ *Eperjesi Lapok* 32(1907/38), 1907. szept. 22., 3.

²⁵ *Eperjes 1894–1914*, TIREL, R.A. II.4/5, Levél az esperesnek, 1909. júl. 27.

²⁶ Az eperjesi papi állásra viszonylag sok jelentkező volt. Révész Kálmán esperes már 1909 őszétől több levelet kapott a jelentkezőktől, köztük volt a tolcsvai pap, Szöllösy József, Hubay József Csenyétéről (ma Szepesi része), Péter Mihály gálszécsi pap, vagy Szilva István Fügedről (ma: Encs része). De a hívek is fordultak az espereshez nevezésekkel, pld. az iglóiak Réz László rozsnyói papot, vagy a szalánci prédikátort, Idrányi Barnabást jelölték. Uo.

afelett érzett örömét, hogy több évi szorgalom és kitartó igyekezet után sikerült a gyülekezetnek saját lelkészt kapnia, érzékelteti, hogy sok gyülekezeti tag értékes adományt adott a helyi egyháznak, pld. Mosanszki Tituszné egy keresztelő edényt ajándékozott, mely a mai napig a gyülekezet tulajdona, vagy Csengey Gusztávné hímezett úrasztali terítőt készített.²⁷

Az új lelkész hamar munkához látott, hogy kialakítson egy működő és virágzó gyülekezetet. Elkezdte berendezni a parókiát, vezetni kezdte az anyakönyvet, rendelt 20 énekeskönyvet, két rézperselyt, megcsináltatta a gyülekezeti pecsétet. Az első Eperjesen kívüli istentiszteletet Korompán tartotta meg október 16-án. Hamarosan megalakult a gyerek énekkar, és új presbitérium lett megválasztva. A decemberi választások eredményeként a gondnok Jónás János maradt, helyettese Both Tamás lett, a pénztáros pedig Papp Ferenc. A presbitériumnak további 14 tagja volt: Bálint Sándor, dr. Barcsy Lajos, Faragó József, Hambovich Károly, Kolossy Miklós, Körtvélyessy Bertalan, Perényi Vilmos, dr. Réz Mihály, Szekeres Dezső, Szekeres József, Szemere Márton, Tardy József, dr. Tarr Károly, Vörös Sándor. Igló református gyülekezetét továbbra is Matolcsy János, Korompát dr. Szuhay József, Bártfát Németi László presbiterek képviselték.²⁸ A következő időszakban a gyülekezeti tagok továbbra is bőkezűen, pénz- és tárgyi adományokkal támogatták az egyházat. Ennek köszönhetően folyamatosan nőtt a gyülekezet vagyona, ezért már 1911-ben tárgyalásra került a református templom felépítése. A papi köteleességekhez a lelki gondozáson kívül a vallás tanítása is hozzátartozott néhány eperjesi iskolában, csakúgy, mint részvétel az évváró vizsgákon és beszámolások írása azokról az esperességeknek. Érdekességképpen lehet említeni a presbitérium azon döntését, hogy a nyári szünet időszakában a városban ne legyenek istentiszteletek, mert sok polgár vidéken tartózkodik; ehelyett inkább az Eperjesen kívüli gyülekezeteket látogassa a lelkész.

A református gyülekezet megalakulásától kezdve jó viszonyt tartott fenn a többi gyülekezettel, úgy az evangélikusokkal, mint a katolikusokkal. Kölcsönösen látogatták egymás ünnepségeit, pl. a presbitérium tagjai hivatalosak voltak Korbely Géza eperjesi evangélikus lelkész beiktatására, vagy együtt emlékeztek az eperjesi vértörvényszék áldozataira, vagy 1906-ban Kubinyi Albert evangélikus felügyelő 50-ik születésnapjára hivatalos volt az egész református gyülekezet presbitériuma. 1914-ben egyes gyülekezeti tagok hivatalosak voltak az ünnepi bankettre, melyet a helyi római katolikus pap, Záborsky Béla pápai prelátnak történő kinevezése tiszteletére tartottak.²⁹

²⁷ *Eperjesi Lapok* 25(1910/1), 1910. szept. 25., 3.

²⁸ *Az eperjesi református gyülekezet jegyzőkönyve* 1899–1914.

²⁹ *Eperjesi Lapok* 39(1914/14), 1914. jún. 14., 3.

A tervezett templomépítés kapcsán a feljegyzésekben adatok találhatóak az eperjesi gyülekezet anyagi helyzetéről. A gyülekezet összes vagyona, beleértve az ingatlanokat, pénztételeket, beleszámolva az egyházi adót, a perselypénzt, és más egyházi támogatást, kb. 36 000 forintot tett ki, a templomépítés költségeire viszont 154 000 forint összeget kalkuláltak. Az egyházkerülethez intézett kérelem további támogatás iránt el lett utasítva azzal, hogy az egyháznak sokkal szegényebb gyülekezeteket kell támogatnia. A gyülekezetet ez a döntés nem lepte meg nagyon, s ennek ellenére sem adta fel elszántságát saját temploma felépítésében, és igyekezett önerőből megszerezni a maradék összeget. A tehetősebb eperjesi református polgárok bőkezű pénzdományokat juttattak az egyház számára (dr. Mosanszki Titus feleségével, Tardy Amáliával 1000 Ft, Schöpfer Antal 200 Ft). Sóváron Szemere Márton jótékonyági koncertet rendezett, melyből 450 forintot adományozott a gyülekezetnek. Végül Gönczy Gábor kitartó igyekezetének köszönhetően sikerült meggyőzni az egyházvezetést, hogy 1913 évben 30 000 forinttal járuljon hozzá a templom építéséhez.³⁰ 1913-ban meghalt a gyülekezet főgondnoka, Jónas János, helyette egyhangúan dr. Both Tamást választották meg.

Sajnos, a sikeresen elkezdett templomépítési terveket egy évvel később megakadályozták a Nagy Háború eseményei. A kis eperjesi református gyülekezet is átélte a háború minden következményét. Az evangélikus templomban istentiszteletet tartottak a frontra induló katonáknak, a presbitérium 25 darab Újszövetséget ajándékozott a katonáknak. Néhány gyülekezeti tag áldozata lett a háborús eseményeknek. Az új presbitériumtagok közül többen a frontra mentek, pl. a főgondnok, dr. Both Tamás, a pénztáros, Papp Ferenc. Az iglói gyülekezetből a háborúban elesett a helyi kurátor, Matolcsi János. 1916-ban a háború áldozata lett Tardy József és Károly, végakarataikban 500 illetve 1000 koronát hagytak a református gyülekezetre.

Roszsabb lett Gönczy Gábor anyagi helyzete is. Papp Ferenc pénztáros javaslatára a presbitérium jóváhagyott számára 500 korona segélyt. Ez az összeg részben azt a fizetéskimaradást helyettesítette, mely az elmaradt tanításból és a vizsgákból származott. A lelkész nehéz anyagi helyzetét az is magyarázta, hogy nagy drágulás következett be, ezen felül az árucikk hiány is hamarosan megmutatkozott. Sok kárt okozott az orosz betörés 1914–15 fordulóján. Maga az egyházmegye is támogatta Gönczy Gábort 100 korona összeggel. A gyülekezet részt vett a harmadik és a nyolcadik háborús kölcsönhullámban, az utóbbiban 50 000 forintért vásárolt kölcsönpapírokat. A nehéz helyzet ellenére Gönczy Gábor lel-

³⁰ *Eperjes 1894–1914*, TIREL, R.A. II.4/5 Levél az esperesnek, 1912. nov. 4.

kész támogatást szervezett a román támadások után az erdélyi reformátusok megsegítésére.

Az istentiszteletek és presbitériumi gyűlések során a pap beszámolót tartott az aktuális politikai és háborús helyzetről. 1916-ban gyászistentiszteletet tartottak az elhunyt Ferenc József emlékére, IV. Károly, az új uralkodó koronázása alkalmával 1917. újévkor ünnepi istentiszteletre került sor.³¹ A nehéz helyzet ellenére, Gönczy Gábor felhívására az eperjesi gyülekezet is gyűjtést rendezett az erdélyi református gyülekezetek megsegítésére, melyek a román pusztításnak voltak kitéve. A presbitérium ebben az évben is támogatta a lelkészt 600 koronával. A reformáció 400-ik jubileuma alkalmából november 4-én ünnepi istentiszteletet tartottak a gyülekezetben, ami után még egy rövid koncert is elhangzott. Az eseményt ünnepi presbitériumi gyűlés zárta.³²

A négy évig tartó, addig nem ismert nagyságú háborús események, a katonaság, valamint a civil lakosság nélkülözése és szenvedése Németország kapitulációjával és az 1918. nov. 11-én aláírt fegyverszünettel véget ért. A politikai helyzet dramatikusan megváltozott, az Osztrák–Magyar Monarchia széthullott, és a több mint ezer évig fennálló Magyar Királyság területén új államok jöttek létre, köztük az első Csehszlovák Köztársaság. Ezek az események óriási változásokat hoztak nemcsak az egyes országok és lakosságuk politikai és társadalmi fejlődésében, de nagyon erősen befolyásolták az egyházi életet, így a református egyházat és híveit is. A változó körülmények új fejezetet nyitottak az eperjesi református gyülekezet életében is. A háború előtt sikeresen elindított gyülekezet- és templomépítési terveket a Nagy Háború megszakította, következményei pedig teljesen megghiúsították azokat. A bekövetkezett történelmi időszak az eperjesi református gyülekezetben (de az utód csehszlovák református egyházban is) nagyon ingatag volt, és főképpen az új helyzethez való alkalmazkodás jellemezte.

PRIMÉR FORRÁSOK

Abauji egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyv, TIREL R.A. II. 3/21

Az eperjesi református gyülekezet jegyzőkönyve 1899–1914.

Eperjesi Lapok, 1887–1917.

Eperjes 1894–1914, TIREL, jelzete: R.A. II. 4/5, 1–190.

A Sáros megyei ev.ref. Missió-kör jegyzőkönyvei - Eperjes, gyülekezeti levéltár

³¹ *Eperjesi Lapok* 42(1916/44), 1916. nov. 30., 3; Uo., 43(1917/1), 1917. jan. 1., 3.

³² Uo., 43(1917/43), 1917. okt. 28., 4.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ESZE Tamás: Az eperjesi református egyházközség, in Rimaszombati Kazai János: *Zöld olajfaúgat szájában hordozó Noé galambja*, Bp., 1944 (*A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói*, 17).
- JEKELFALUSSY József: *A Magyar Korona országainak helységnevtára*, Bp., 1892.
- LÉVAI Attila: *Honi egyháztörténet 1520–1920*, Komárom, SJE Református Teológiai Kar, 2015.
- Magyarországi Rendeletek Tára*, 1907. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1907/?pg=0&layout=s.
- SZABÓ Lajos: *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, 1944.

ABSTRACT

Annamária Kónya: *The Second Founding of the Reformed Church in Eperjes*

The study deals with the history of the Reformed Church in Eperjes, which was founded in the late 1880s for the second time. A Reformed church was established in the town at the beginning of the 18th century, but after several years of existence, it disappeared as a result of violent recatholicization. In the second half of the 19th century, economic, social and demographic changes started, which led to an increase in the number of Reformed believers in Eperjes. They immigrated from the surrounding counties (Abaúj, Zemplén) to the city, with the objective of improving their situation; they were mainly Hungarian Calvinists. Initially, no regular church services were held, and the church existed as a mission church. Soon the effort of the members of the congregation appeared to create their own self-supporting church and obtain a preacher of their own. Achieving this goal required a lot of effort, negotiations and, most importantly, financial resources. Earlier, the preacher from the nearby village of Abaújavkóc went to Eperjes to perform a church service.

In 1910, the first permanent preacher, Gábor Gönczy began to serve in the Eperjes congregation. The new preacher decided to build a church building for his congregation. Unfortunately, just before the implementation of this plan, the Great War broke out, after which the political and social conditions and, consequently, the history of the church in Eperjes changed radically. Although the church survived the war, but it never reached the same size as it had before.

Keywords: Eperjes, Reformed Church, history, preacher, 19th century

LAUDÁCIÓ: KÖSZÖNET ÉS KÉRÉS

Bíró László

„nem pénzért és nem fizetségért!” (Ézs 55,1)

Kedves Tanár Úr!

Köszönjük a fáradozását, amit a presbiterképzés terén értünk, laikusok megvilágosításáért tett, nem sajnálva feláldozni szabadidejét! Arra kérjük Önt, ne hagyja abba, folytassa Tanár társaival együtt ezt a missziót, mert igen nagy szükség van rá, mivel felismerték, hogy kálvini egyházunkban való megmaradásunk feltétele a képzett presbiter.

Nagy kegy volt az Úr részéről, hogy ráébresztett bennünket tudásunk sekélyességére és nagy áldás volt, hogy ide kerültünk, az évszázados Sárospataki Református Kollégiumba, a szívvel-lélekkel elhivatottságunknak élő tanárok közösségébe.

Nagyon megfogott a Kollégium megmagyarázhatatlan belső hangulata bennünket, végiggondolva azt, hogy kik voltak a pataki diákok előttünk. Igazán akkor éreztük ezt át, amikor a Tanár Úr az egyik óra szünetében felvitt a könyvtárba. Talán nem is gondolta, hogy milyen hatással volt ránk a gyönyörűen felújított könyvtárterem, a vallásunkat magába foglaló tudományos művek sokasága, a mi szerény tudásunkkal szemben. Szinte éreztük, amint az évszázados könyvoldalak hívogatnak: gyere, lapozz fel bennünket, ismerd meg vallásod, erősítsd a hitedet, mert az igazi hit hegyeket is el tud mozdítani, „*s nem lesz nektek semmi sem lebetetlen*” (Mt 17,20). Ekkor értettük meg, valójában mire épül a „*Bodrog-parti Athén*”.

Köszönjük az előadásait. Megismerhettük a presbitériumok kialakulásának történetét, a zürichi városi tanács reformer közösségét, a genfi egyházi rendtartást, a Sárospatakon átvezető utat, egészen az 1881-es debreceni alkotmányozó zsinatig. Hallhattunk Zwingli Ulrichról, a Kálvin által meghatározott négy szolgálati helyről, Kanizsai Pálfi Jánosról, a presbiteri tisztségről, a „*zsinat-presbiter*” vagy, ahogy mondta „*heylesebben presbiter-zsinati*” egyházkormányzásról. Kősziklának tekintjük ezt az alapot, amire lehet építkezni.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a képzés során kapott tudás csak a kezdet. Folyamatos tanulásra van szükségünk, hitünk megerősítésére. Ezért tartjuk vég-

zésünk után folyamatosan a presbiter találkozók, ahol továbbképzésként előremutató, tudományos értékű előadásokat hallunk Tanárainktól, s ahol a jövőben Tanár Úrra is számítunk. Kérjük a Teremtőt tegye lehetővé, hogy még sokáig tanulhassunk Öntől.

Isten éltesse a Tanár Urat!

A 2012-es és a 2013-as presbiterképzős évfolyam nevében

D) Nemzetközi kapcsolattörténet

KÉT TIZENHETEDIK SZÁZADI
ANGLIKÁN NAGYKÖVET – SIR HENRY WOTTON
ÉS JOHN DONNE

Petrőczy Éva

Az angol kultúrának, s a szigetországi mentalitás bizonyos vonásainak – így az önfegyelemnek, a tapintatnak, a nem-panaszkodásnak – sok évtizede rendíthetetlen barátja vagyok, ahogyan az ott élők sajátos humorának is. A legendás brit „inzularitásnak”, az olykor nehezen érthető elszigetelődésnek, elkülönülésnek azonban már sokkal kevésbé. Ezen valamicskét éppen a – bár maga az uralkodó vezényelte, átpolitizált formájában – kibontakozó angol reformáció javított a tizenhatodik századtól, VIII. Henrik uralkodásától kezdve. Henrik király fiatalabbik leányának, I. Erzsébetnek a trónra lépésétől kezdve a kontinens több protestáns államával, vallási közösségével és egyetemével teremtődtek meg élénk diplomáciai és egyházközi kapcsolatok. E közeledés egyik legfőbb ápolója a királynő egyik, „Kálvin és Castiglione köpönyegét” egyaránt viselő, keresztyén udvaronca, Sir Philip Sidney volt, akinek munkásságával – többek között szoltárfordításaival és levelezésével – több mint negyven éve foglalkozom, s több Sidney szoltárparafrazist le is fordítottam.¹ Az angol lovag sorsában, s költészetében több vonásában, hitéleti verseinek erejében a mi Balassi Bálintunkhoz hasonlít, s több alkalommal járt Heidelbergben az angol-német protestáns kapcsolatok ápolása céljából.² Ráadásul, kis híján feleségül vette Ursulát, Köln hercegnőjét. Hítves-jelöltjei sorában – ugyancsak egy Protestáns Liga-megerősítés jegyében – szóba jött még Orániai Vilmos és Marie von Nassau legidősebb lánya is.³

A tizenhetedik század első felétől kezdve a reformáció kiváltotta az évek múlásával egyre támadóbb, sok pusztítást és pusztulást termő ellenreformációt

¹ Pl. Petrőczy Éva: Sir Philip Sidney 42. szoltára: Kálvin és Castiglione köpönyegéből, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 9(1999), 179–190 = Uő: *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angol-szász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002, 141–153.

² Alan Stewart: *Sir Philip Sidney. A Double Life*, London, Chatto and Windus, 2000, 5, 92–94, 99, 116–136, 137, 166, 168, 172–173.

³ Katrina Bahinger: *Male Pretense. A Gender Study of Sir Philip Sidney's Life and Texts*, Lewiston–New York–Salzburg, The Edwin Meller Press, 1999, 26–27; Petrőczy Éva: Sir Philip Sidney and His Circle, in Uő: *Puritans and Puritanicals*, Bp., Balassi, 2005, 7–51.

(újabb terminológiával: a katolikus megújulást). E mozgalom élharcosai – össze nem tévesztendők párbeszédre kész mai utódaikkal⁴ – a jezsuita rend tagjai és vezéregyéniségei voltak. Így a kontinens – köztük Németország és Magyarország – protestánsainak nagyon komoly lelki és gyakorlati támaszt nyújtottak Anglia olyan hívő diplomatái, mint Sir Henry Wotton, az 1568-ban, Kent grófságban született, az oxfordi egyetemen tanult író és gondolkodó, aki Essex grófjának kíséretében már azt megelőzően többször járt a kontinensen, hogy velencei nagyköveti posztját elfoglalta volna. Róla keringett a következő, egyértelműen felekezeti anekdota. Egy római templomban, egy vesperán, egy teljesen ismeretlen pap kis cédulát nyomott a kezébe, ezzel a kérdéssel: „Hol létezett (hol volt megtalálható) az ön vallása, Luther előtt.” Ő hasonlóan ironikus stílusban ezt válaszolta: „Az én vallásom ott létezett, ahol az öné nem – Isten írott Igéjében.”⁵

Wotton, aki Luther hazájában, a reformáció bölcsőhelyén többek között Augsburg, Altdorf, Würzburg, Strassburg, Heilbronn és Ulm városait is meglátogatta, s minden lehetségeset (és lehetetlent!) elkövetett azért, hogy V. Frigyes, pfalzi választófejedelem, a „téli király” özvegye, Elizabeth Stuart, aki a holland udvar kegyelemkenyerén, Hágában élt, visszakapja legalább pfalzi fejedelemszónyi rangját. Wotton számos magyar és reformációs vonatkozású levelét elemeztem két évtizeddel ezelőtt.⁶ Minden angolul értő, olvasó számára sok forrásból megismerhető az életútja, de mindmáig a leginkább életteli portréja az Izaak Walton tizenhetedik századi életrajzíró vállaltan személyes hangú életrajza, a *The Life of Sir Henry Wotton*.⁷

Wotton alkatának nyitottságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a magiszteri fokozat megszerzése érdekében Oxfordban három előadása írásos változatát nyújtotta be, *De Oculo, A szemről* címmel. Ebben nem csupán orvosi, anatómiai és optikai ismereteket közölt, hanem az emberi szemet Isten csodálatos alkotásaként is bemutatta. E munkájának olyan sikere volt, hogy az olasz származású oxfordi polgárjogi professzor, Abericus Gentilus „Henrice, mi Ocelle”, azaz: „Szemem fénye, Henrik” becenévvel illette az ekkor már felnőtt fiatalembert.⁸ Henry éppen itt, Oxfordban kötött életre szóló barátságot a katolikusnak született, de az anglikán vallásban kiteljesedő, nálánál négy évvel fiatalabb John Donne

⁴ Lásd a Budapesten működő, hitelesen ökumenikus szemléletű Párbeszéd Házát!

⁵ Izaak Walton: *The Lives of Donne, Wotton, Hooker, Herbert et Sanderson*, London, Ingram, Cooke and Co., 1853, 40; Izaak Walton: *The Life of Sir Henry Wotton*, <http://anglicanhistory.org/walton/wotton.html> (Letöltés 2021. január 6.)

⁶ Petróczi Éva: Sir Philip Sidney and Sir Henry Wotton, Two Protestant „Ferry-Boat”-Characters of England in the Sixteenth-Seventeenth Century, in Petróczi, *Puritans and Puritanicals*, 31–41.

⁷ Walton: *Wotton*.

⁸ Walton: *The Lives*, 31.

metafizikus költővel, aki életének negyvenes éveitől a Szent Pál székesegyház vezető lelkésze, s a mindkettejüket pártfogoló I. Jakab király udvari lelkésze lett. Izaak Walton így emlékezik meg erről a semmi angolos elszigetelődést nem jelentő, ugyanakkor tiszta, akár kétszemélyes Protestáns Ligának tekinthető férfi-barátságáról:

(...) számtalan olyan, akkortájt Oxfordban tartózkodó személy nevét ki kell hagynom, aki emlékezetes nyomot hagyott Sir Henry Wottonban, s barátai közé tartozott; de semmiképpen nem mellőzhetem annak a szeretetnek a megemlítését, amely ott vette kezdetét, közte és dr. Donne, a Szent Pál székesegyház egykori dékánja között... A két férfiú barátsága, ezt feltétlenül meg kell említenem, olyan kapcsolat volt, amely nem mindennapian szilárdnak bizonyult; hiszen ifjú korukban, az egyetemen kezdődött, amely (barátságot) élénk levelezéssel, s egymás írásainak tanulmányozásával tartották életben, mígnem idős koruk és haláluk el nem választotta őket.⁹

Sir Henry Wotton németországi látogatásait az előbbiekben említettük már, ezek közül az egyikre, az augsburgira Izaak Walton is kitért: „Amikor először utazott Olaszországba, hogy nagyköveti posztját elfoglalja, Christopher Flecamore arra kérte, írjon néhány sort az »Albo«-jába [a mi tudományos szóhasználatunk szerint az *album amicorum*ába] egy »fehér lapokból álló füzetbe«, vagyis a peregrinációs emlékkönyvébe, amelyet a német [nem csak a német, de minden nációnbéli, külföldön tanuló ifjak!] ifjak nagy becsben tartottak, mint arra érdemes találkozásaik őrzőjét és felelevenítőjét! Sir Henry Wotton e szokáshoz alkalmazkodva, s egy társaságban folytatott beszélgetésükre utalva, az alábbi kellemetes definícióban foglalta össze a nagyköveti szolgálat mindenkori lényegét: »Legatus vir bonus peregre missus ad mentiendum Reipublicae causa.«” Amit Sir Henry aznmód angolra is fordított. Ironikus mondása magyarul így hangzik: „Egy nagykövet olyan becsületes férfiú, akit azért küldenek idegen országokba, hogy hazája érdekében hazudjon.”¹⁰

A széles látókörű brit diplomata egyik nagybetűs küldetése az volt – mint már utaltam is rá –, hogy II. Ferdinánd császárnál, illetve a német tartományok választófejedelméinél elérje a „téli királyné”, azaz Elizabeth Stuart és utódai visszahelyezését legalább pfalzi rangjukba és jogaikba. A sikertelen küldetéshez egy igaz és hősíre nagyon jellemző anekdota is kapcsolódik. Bár Ferdinánd német-római császár és magyar király semmit nem lépett a „téli királyné” és

⁹ Uo., 32.

¹⁰ Uo., 37.

gyermekai ügyében, búcsúajándékkul Bécsben egy több mint ezer font értékű ékszerrel küldött Wottonnak. A jellemes férfiú az ajándékot azonnal továbbadta bécsi szállásadónőjének, Sabrina grófnőnek. Walton ezt a gesztust e szavakkal foglalja össze: „Bár köszönettel fogadta, (t. i. Wotton) vonakodott attól, hogy egy olyan ajándék birtokosa legyen, amely őfelsége, a cseh királyné ellenségétől érkezett.”¹¹

Vizsgálódásom e pontjához érkezve, úgy vélem, maradéktalanul illeszkedik Wottonnak, a protestáns ügy bajnokának talán legismertebb költeménye, a *The Character of a Happy Life*, amely a *Songs of Praise (Dicsérvő énekek)* című anglikán zenei gyűjtemény 524-es számú, mindmáig énekelt darabja. Ezt a hitvalló verset (és egyben énekverset) a jelen tanulmány kedvéért fordítottam le:

Sir Henry Wotton (1568–1639)

A boldog élet természete

Mily boldog, ki e földi létbe úgy születik,
Hogy nem szolgálja senki akaratát,
S a becsületből kovácsolja fegyvereit,
Az igazság bajnoka, míg világ a világ!

Aki nem szenvedélyek rabja;
S lelke készen áll a halálra,
Hírnév és önzés sose hajtja,
Ez a világ nem élete járma.

Ő nem lesz senki irigye, legyen az szerencsés,
Vagy gonosz; nem értve mások sorsát,
S hogy micsoda sebekhez vezethet ima, szentség;
Állam- regulák, félre, uralkodj, jóság!

Ki életében nem tűr szóbeszédet;
Kinek elméje szilárd menedék;
Kinek a hízalgés nem étek;
S feledi az elnyomók, a rombolók nevét;

Ki este, s reggel Istenét imádja,
Az Ő irgalma, nem vagyon kell neki;
Kegyes könyvek, s barátok árja
Közt telnek napjai;

¹¹ Uo., 38.

E férfit nem zaklatják szolgál-gúzsok,
Emelkedés reménye, s rettegető bukás:
Ő önmaga ura, akire nem vár birtok,
Semmije sincs, de világa tág.¹²

(Petróczi Éva fordítása)

A fentiekben idézett Wotton vershez még egy adalék, arról, hogy a protestáns erények, s közelebbről az azokat elsőként megtestesítő Martin Luther személye és munkássága milyen fontos volt az anglikán vallásban felnőtt író-nagykövet és közéleti férfiú értékrendjében. Külügyi megbízatásait és számos európai útját követően, s az átlagos angol értelmiségikénél jóval bővebb, főleg Németországra, mint a reformáció bölcsőhelyére vonatkozó adat birtokában, fel is vázolta egy Luther-életrajz tervezetét. Azonban I. Károly (a puritán nyomásra később lenyakazott angol király!) szelíd erőszakkal, s évi 500 font anyagi támogatás ígéretével rávette Sir Henryt, hogy egy „igazán angol” témát dolgozzon ki a Luther-biográfia helyett: Anglia történetét, a kezdetektől a tizenhetedik századig. Ez a terv azután, az idős Wotton halála miatt már nem valósulhatott meg.¹³

E vázlatos Wotton-portré végén feltétlenül érdemes szó szerinti fordításban, s nem csupán kivonatolva idéznünk e protestáns jószolgálati ügyekben annyit forgoló nagykövet végakarátának konfeszionális (tehát: nem anyagi és nem gyakorlati vonatkozású) részletét, amelyet John Hales, az Eton College egyik *Fellow*-ja jegyzett le:

(...) mindazonáltal, ezen az utazáson nem lebegtem mindig a megelégedettség nyugodt tengerén; gyakran kerültem kemény szelekbe és viharokba, gyakran küzdöttem megzavarodott elmével, s a gonosz kísértéseivel, a múltban, s mostanság is körülfognak engem az emberi gyengeségek, a Mindenható Isten kegyelme megóvott attól, hogy a hit és a tiszta lelkiismeret hajótöröttje legyek, mindennek tudata most szívem örömére szolgál; és alázattal imádkozom mind ezért a továbbiakra nézve is; s leborulva beismerem, hogy nem saját érdememből, hanem az Ő akaratából értem meg ilyen magas kort, Övé a dicsőség e nagy kegyelemért. Végül, kedves barátom, látom, hogy közel jutottam kikötőmhöz, a halálhoz, ahhoz a kikötőhöz, amely meg fog óvni engem minden további vihartól és minden hullámverésétől ennek a nyugtalan világnak; s imádkozom az Úr-hoz, hogy elhagyhassam azt, és egy új világot várok; arra a világra vágyakozom, amelyben az igazság lakozik!¹⁴

¹² A vers eredetiben többek között itt olvasható: Sir Henry Wotton: *The Character of a Happy Life*, <https://poets.org/poem/character-happy-life> (Letöltés: 2021. jan. 6.).

¹³ Walton: *The Lives*, 43.

¹⁴ Uo., 45.

Sir Henry Wotton élete, életfelfogása elválaszthatatlan a köztudatban inkább metafizikus költőként, mintsem anglikán lelkészként, s a Szent Pál székesegyház dékánjaként ismert John Donne-tól. Egyáltalán nem túlzás, ha azt mondjuk: a kora újkori Anglia Castora és Polluxa voltak ők ketten. Donne nevét a nem-teológus és nem-literátor világ a huszadik században Ernest Hemingway *Akiért a harang szól* című regényének mottója nyomán ismerte meg, amely így hangzik:

Senki sem különálló sziget; minden ember a kontinens egy része, a szárazföld egy darabja; ha egy göröngyöt mos el a tenger, Európa lesz kevesebb, éppúgy, mintha egy hegyfokot mosna el, vagy barátaid házát, vagy a te birtokod; minden halállal én leszek kevesebb, mert egy vagyok az emberiséggel; ezért hát soha ne kérdezd, kiért szól a harang: érted szól.¹⁵

Ez a minden elszigetelődésnek, minden szigetlakói magatartásnak ellene mondó credo megszülethetett volna akár Sir Henry Wotton tollából is. Az 1572 januárjában vagy februárjában világra jött John Donne, egy katolikus kereskedő árvája apját 1576-ban veszítette el, tehát négyesztendőskorában félárva volt már. Anyja, Elizabeth Heywood, Morus Szent Tamás közeli rokona volt, jezsuita nagybátyját pedig ugyancsak kivégezték. Oxfordban 1584. október 23-án, 12 évesen matrikulált, itt ismerkedett meg a nálánál négy évvel idősebb Sir Henry Wottonnal, aki számára egész élete során egyfajta „gyámapa”, de legalábbis tiszteletbeli fiútestvér szerepet töltött be.¹⁶

Donne életművének egyik gyakori elemzője, Ferencz Győző irodalomtörténész tanulmányaiban nem tér ki a Wotton-Donne barátság felekezeti-egyházorténet vonatkozásaira, ellenben több olyan szerzőt idéz, igen, többek között az angol John Carey-t is, aki – Donne sok elemzőjéhez hasonlóan – inkább gyakorlati, mintsem spirituális szempontot lát abban, hogy Donne, több mártírsorsú katolikus őst feledve az államvallás, az anglikán felekezet híve lett. John Carey 1990-es, s nem minden pontján igazságos Donne monográfiájának egyik kulcsmondatát idézem itt: „Donne-val kapcsolatban az első dolog, amelyet meg kell említeni, hogy katolikus volt; a második pedig az, hogy elárulta hitét.”¹⁷

¹⁵ John Donne: *Devotions upon Emergent Occasions, together with Death's Duel*, University of Michigan Press, 1959, 108–109.

¹⁶ Donne életének főbb fordulópontjairól jó összefoglalást ad: John Donne: *A Selection of his Poetry*, ed. by John Hayward, London, Penguin, 1950, 17–18.

¹⁷ Ferencz Győző: *John Donne és a konverzió paradoxona*, in Déri Balázs–Dezső Csaba et al. (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013, 381–392; John Carey: *John Donne. Life, Mind and Art*, London, Faber and Faber, 2011, 1.

Vélekedésem szerint John Donne, aki apjától tisztos vagyont örökölt, nem nevezhető sem megélhetési, sem politikai alapon áttért anglikánnak. Inkább arról lehetett szó, hogy nagykorúsodása idejére nyilvánvalóvá váltak számára a katolikus egyháznak a 17. század folyamán egyre inkább elszigetelődő, sőt, militarizálódó, kora újkori „keresztes vitézségre” törekvő lépései, s így az akkoriban nyitottabb protestáns utak, kapcsolatok felé fordult. Hiszen, Szent Morus Tamás atyafiság ide vagy oda, ő soha nem volt sziget-ember. A tizenkét esztendő korában barátai sorába lépett Sir Henry Wottonon kívül áttérésében komoly szerepe lehetett annak, hogy 1610–1612 között Sir Robert Drury rezidenciáján élt, s 1612-ben elkísérte őt a kontinensre. Éppen két évvel azelőtt, hogy anglikán lelkésszé szentelték, s három évvel teológiai doktorrá avatása előtt. Nagyon valószínű az is, hogy Wotton révén került Donne az Elizabeth Stuart – V. Frigyes esküvőt ünneplő poéták közé. S természetesen azért is, mert az egy röpké évre „téli királynévá” lett angol királylány apja, I. Jakab terelgette őt a teológiai stúdiók felé, majd e királyi kegynek köszönhetően lett a Szent Pál székesegyház dean-je (esperese!).¹⁸

Egyébként, ez a *Themze-Neckar nász*, ahogyan az 1613-as esztendőben Európa szerte emlegették, Sárospatak irányába mutat, s a magyar puritanizmus egyik fellegrárába is elvezet minket. Ez a szerelmi házassággá alakult protestáns érdekegyesítési célzatú frigy „termette” Pfalzi Henriettát, akinek szüleiéhez hasonló hátterű, bár szerényebb frigye Rákóczi Zsigmonddal kötött Patakon, de nem sokkal az esküvő után a mátká, Henrietta, majd a fiatalabbik Rákóczi fiú, Zsigmond is elhunyt.¹⁹

Az 1613 Bálint napján tartott londoni esküvőnek és heidelbergi második felvonásának nagyon gazdag a szakirodalma, továbbá a kortársi vers- és daltermése. Az iker-lakodalmak zenei anyagából 1998-ban Heidelbergben korhű CD-t készített az *I Ciarlatani*, egy korántsem „sarlatán” régizene együttes. Ennek anyagában a korszak legnevesebb angol és német zeneszerzői, többek között John Dowland, Thomas Campion, és Michael Praetorius mellett szerepel egy Sir Henry Wotton vers, a *You meaner Beauties of the Night (Ti, parlagibb szépségei az éjnek)*, e költeményben nincsenek egyháztörténeti vonatkozások.²⁰ Ennél az erősen alkalmi költeménynél sokkal többet mond, legalábbis az alábbi részletében, John

¹⁸ Erről a „király-vezényelte” Donne életéről ld. Ferencz Győző: Donne, a sziget, in John Donne: *Délben alkonyul, délben virrad. Őt prédikáció*, ford. Pásztor Péter, Bp., Harmat, 1998, 5–11.

¹⁹ Petróczy Éva: A kitaszított és a befogadott. Báthory Zsófia és Pfalzi Henrietta, in Uő: *Mennyei társalkodások. újabb tanulmányok*, Sárospatak, Hernád, 2019, 76–96.

²⁰ Sir Henry Wotton, *You meaner Beauties of the Night*, in *Fly, Cheerful Voices. Die Hochzeiten Pfalzgraf Friedrich V & Elizabeth Stuart*, a CD kísérőfüzete, Heidelberg, Christophorus, 1998, 33.

Donne *Epitalamion vagy esküvői ének Lady Elizabettről és a választófejedelemről* – Bálint napkor tartott esküvőjük alkalmából című versében:

John Donne:

Epitalamion vagy esküvői ének (részlet)

Üdvözlégy, Bálint püspök, akinek neve napja ez,
Egyházmegyéd az égbe', fenn lebeg,
És minden csipogó karénekes,
S más egyéb madár híved lehet,
Te adod össze minden áldott évben
A dalos pacsirtát, s a komoly, torokhangú galambot,
S a verebet, kinek vére a szerelemért omlott...

.....
Vidámságot ont szertesztét a mai nap heve,
Fellángolsz tőle, Öreg, te is, kinek Bálint neve.

(Petróczi Éva fordítása)²¹

A későbbiekben Wottonéhoz hasonlóan udvaronci cirádákba fulladó epithalamion írása idején Donne-t még nem szentelték ugyan anglikán lelkésszé, s csak az esküvőhöz képest jó két év múltán, 1615 áprilisában avatták teológiai doktorrá, áttérésének hitelessége mégis kiolvasható e vers kezdő soraiból. Igaz, hogy ekkorra Donne már túl volt korábban említett, nagy utazásán, amelyet a kontinensen tett, s ennek során, főleg Németországban, V. Frigyes hazájában intenzív *protestantizmus leckékben* volt része. A költemény első soraiban felidézi a mártír-legendával övezett Valentine – Szent Bálint – püspök alakját, s ugyanakkor egy híres Chaucer-verset, *A madarak párválasztása*-t, amely e szerelmes februári ünnep angol középkori gyökereit idézi.²²

A szinte gyermekfővel Szent Ágostonért rajongó, augustinusi életútra vágyakozó költő és prédikátor-jelölt azonban hamarosan „eretnek” hangnemet is megenged magának, amikor Bálintot, az ég madarainak püspökét, meglehetősen fraternizáló módon így szólítja meg, e nyitó versszak két, nagyon beszédes utolsó sorában: „This day more cheerfully than ever shine, / This day, which might enflame thyself, Old Valentine.”²³

A továbbiakban egy olyan epizódját emeljük ki John Donne életének és egyéniségének, amely egyenesen Magyarország irányába mutat. 1997-ben, a wolfen-

²¹ John Donne: Epithalamion or Marriage Song, in Donne: *A Selection*, 90.

²² Az ünnep részletes bemutatása: Petróczi Éva: Emily Dickinson három Bálint-napja, in *Uő: Fél-szentek*, 170–183.

²³ Donne: *A Selection*, 90.

bütteli Herzog August Bibliothek anyagában találtam rá egy minden addig ismertnél alaposabb John Donne kritikai kiadás azon kötetére, amely nem a költői remekművek, hanem a szösszenetek, a még így is értékes és informatív életmű-forgácsok gyűjteménye.²⁴ E kötet 80. oldalán olvasható az alábbi, rövidke, s versnek nem is tekinthető, latin nyelvű album amicorum bejegyzés, Michel Corvinus (Raabl), német származású körmöcbányai teológusnak, aki a történelmi Magyarország fiaként érkezett Londonba.

Inscription in the „Album Amicorum” of Michael Corvinus

In propria venit, nec sui cum receperunt. Jo. i. II.
quod enim de Christo dictum, de omni Christiano
dicere licet;
Omnia enim uestra sunt. I Cor: 3. 22.
Annuat deus Opt: Max: ut apud omnes, hanc inueniat
Communionem sanctorum, vir iste Ornatissimus Doctissimusque
Michael Corvinus Hungaris, quam ei in aedibus
Paulinis, suisque, London: offert spondetque
Joannes Donne: ibidem Decanus.
Sept: 27. 1623.

A bejegyzés magyar nyelvű közlésre érdemes részlete így hangzik:

Adja Isten, a legjobb, a legnagyobb, hogy ez a kiváló és tanult magyar, Michael Corvinus minden népek közt nyerje el a szentek e közösségét, amelyet felajánlott és kiszolgáltatót (átnyújtott) néki a Szent Pál székesegyházban és saját asztalánál John Donne, a székesegyház dékánja (főesperese), 1623. szeptember 27-én.

Abban, hogy egy ekkor már javában tömegeket, rajongókat vonzó, a királyi család előtt is gyakran prédikáló főesperes ilyen jó szívvel fogadott egy nagyon távoli országból érkezett, fiatal teológust, része lehetett annak is, hogy ez a jeles ifjú többek között Wittenbergben is tanult, Luther városában. A reformáció „atyját” Donne több, kimondottan rajongó versében is megörökítette.²⁵

John Donne nemes gesztusát, a Corvinus névre szóló bejegyzést, s a körmöcbányai diák meghívását saját otthonába, s egy agapé erejéig családi asztalukhoz is, jobban megérthetjük, ha elolvassuk John Donne *Sir Henry Wottonhoz* című

²⁴ John Donne: *Epithalamions, Anniversaries and Epicedes*, ed. by Wesley Milgate, Oxford, Clarendon Press, 1978, 80.

²⁵ Petrőczy Éva: John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába, in Uó: *Fél-szentek*, 153–164.

verses episztolájának alábbi sorait. Ezekből kitűnik, hogy barátja és mentora magatartásához híven ő sem a rangra, hanem az ideig valók helyett az örök emberi értékekre tekintett. Ebben az alkalmisága ellenére nagyon jelentős költeményben nyíltan „tanítványnak” nevezi magát, s minden *hūbris britannicus*-tól mentesen hangsúlyozza, hogy nincs a világnak az az angol tudósa, prédikátora, aki ne szorulna rá a kontinens minden országának, minden kultúrájának és minden hitbéli közösségének értékeire. Így akár a kimondhatatlan nevű Kőrmöcbányáról Németországig, majd egészen Londonig eljutó, „Hungarus” teológuséra is. A Sir Henry Wottonhoz intézett nagyszámú verses levél közül minden kétséget kizáróan ez a leginkább maradandó:

John Donne:
Sir Henry Wottonhoz
 – részlet –

Uram, nem csókok, levelek egyesítik a szíveket,
 Hisz lapjaikon barátok beszélgetnek. Életem nem lehet
 Lusta így...

.....

Síremlékek a városok; az ott lakók
 Tetemek, előbb, vagy utóbb,
 S színház minden királyi udvar, hol sokan játszanak,
 Rabszolgát, herceget, míg végül mind puszta agyag.

.....

De, jó Uram, tanácsot néked én
 Nem adhatok, mert régtől a tanítványod vagyok,
 Tiéd, kit minden német szakadárság, franciás
 Könnyelműség, s Itália hitetlen módija szabadon hagyott;
 Kiszívta erényeik színét-javát,
 És hazatérve ott volt tarsolyodban minden hitbéli drágaság,
 Mí oly becses nekem; tudtam, milyen mintát kövessék,
 Hogy a te hív DONNE-od lehessenek.

(Petrőczy Éva fordítása)²⁶

Donne verses episztoláit ugyan az angol szakirodalom többnyire egy jelentékeny költészet „hordalékának” tartja, de történtek már kísérletek az e műfajban alkotott opuszai értékeinek felmutatására is.²⁷

²⁶ John Donne: *To Sir Henry Wotton*, in Uő: *A Selection*, 125–127.

²⁷ Allen Barry Cameron, Donne's Deliberative Verse Epistles, *English Literary Renaissance*, 6(1976/3), 369–403; Barbara Kiefer Lewalski: *Donne's Anniversaries and Poetry of Praise, The Creation of a Symbolic Mode*, Princeton, New Jersey, 1973.

Természetesen, Sir Henry Wotton sok évtizedes hatása mellett teológiai tanulmányai és nagyon intenzív lelkipásztori gyakorlata során – költőhöz illően metaforikus sűrítéssel – fogalmazta meg John Donne egy 1627-es május hatodikán elhangzott, a Hóseás 3,4-en alapuló, méltán híres prédikációjában egyenesen „ökumenikusnak” nevezhető hitvallását:

Áldott legyen az Úr, aki, mivel nem változik és a színe sem változik, minket is változás és színeváltozás nélkül fogad el, úgy, ahogy vagyunk; és ellenségeinket mérsékletre inti, amely illik mindazokhoz, akik azt óhajtják, hogy az egyház valóban katolikus legyen, egy nyáj, egyetlen karámban, egyetlen pásztorra bízva.²⁸

Az előbbieken legalább legfontosabb üzenete erejéig idézett Donne igehirdetés alapjául szolgáló igeszakasz Károlyi Gáspár fordításában így hangzik: „Mert az Izrael fiai is sok ideig maradnak király nélkül, fejedelem nélkül; áldozat nélkül, szoborkép nélkül, efód nélkül és theráfok nélkül”.²⁹

Látszólag csupán egy ószövetségi élethelyzet minden dimenzióját idézi fel ez a prédikáció, de ugyanakkor nyilvánvalóan az igehirdető saját áttérésének finoman, indirekt üzenetként megfogalmazott apológiája is, a tőle megszokott; gazdag, bonyolult, hosszadalmasságában is lélekemelő megközelítésben. Lényege: a hit nem a szertartási formákban és jelentőségükhöz képest túlságosan tisztelt szakrális eszközökben rejlik, hanem az Isten és az ember közötti, felekezeti nem ismerő szeretetkapcsolatban. Ezt a kötetelket a Hóseás könyvének szövegében kitüntetetten otthonos Szabó Andor így fogalmazta meg ószövetségi kommentárjában: „E boldog egymásra találás életed Urával”.³⁰

John Donne hitvallásának szépségét, s a dolgozatomban bemutatott két – egy valóságos és egy képletes – „nagykövet” tetteinek, írásainak értékét rendkívüli mértékben növeli az, hogy éppen a tizenhetedik században dülő, ádáz hitvita áradat és felekezeti harc idején ők ketten a párbeszéd, a meg nem alkuvó, de megértést, közeledést tanúsító konszenzus képviselői és közvetítői tudtak lenni.

²⁸ John Donne: *Sermons*, <https://www.biblestudytools.com/classics/the-works-of-john-donne-vol-5/sermon-cxxii/> (Letöltés: 2021. január 9.)

²⁹ Károlyi Gáspár (ford.): *Szent Biblia*, Bp., Bibliatársulat, 1968, 784.

³⁰ Szabó Andor: „*Lábam előtt mécses a Te Igéd*”. *Naponkénti segítség az Ószövetség olvasásához*, 2., Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988, 536.

PRIMÉR FORRÁSOK

- Donne, John: *Devotions upon Emergent Occasions, together with Death's Duel*, University of Michigan Press, 1959.
- Donne, John: *Epithalamions, Anniversaries and Epicedes*, ed. by Wesley Milgate, Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Donne, John: *A Selection of his Poetry*, ed. by John Hayward, London, Penguin, 1950.
- Donne, John: *Sermons*, <https://www.biblestudytools.com/classics/the-works-of-john-donne-vol-5/sermon-cxxii/> (Letöltés: 2021. január 9.)
- Károli Gáspár (ford.): *Szent Biblia*, Bp., Bibliatársulat, 1968.
- Walton, Izaak: *The Life of Sir Henry Wotton*, <http://anglicanhistory.org/walton/wotton.html> (Letöltés 2021. január 6.)
- Wotton, Sir Henry: *The Character of a Happy Life*, <https://poets.org/poem/character-happy-life> (Letöltés: 2021. jan. 6.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAHINGER, Katrina: *Male Pretense. A Gender Study of Sir Philip Sidney's Life and Texts*, Lewiston–New York–Salzburg, The Edwin Meller Press, 1999.
- Cameron, Allen Barry, Donne's Deliberative Verse Epistles, *English Literary Renaissance*, 6(1976/3), 369–403
- CAREY, John: *John Donne. Life, Mind and Art*, London, Faber and Faber, 2011.
- FERENCZ Győző: Donne, a sziget, in John Donne: *Délben alkonyul, délben virrad. Öt prédikáció*, ford. Pásztor Péter, Bp., Harmat, 1998, 5–11.
- FERENCZ Győző: *John Donne és a konverzió paradoxona*, in Déri Balázs–Dezső Csaba et al. (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013, 381–392.
- Fly, Cheerful Voices. Die Hochzeit Pfalzgraf Friedrich V & Elizabeth Stuart*, a CD kísérfülete, Heidelberg, Christophorus, 1998.
- KIEFER Lewalski, Barbara: *Donne's Anniversaries and Poetry of Praise, The Creation of a Symbolic Mode*, Princeton, New Jersey, 1973.
- PETRŐCZI ÉVA: A kitaszított és a befogadott. Báthory Zsófia és Pfalzi Henrietta, in Uő: *Mennyei társalkodások. újabb tanulmányok*, Sárospatak, Hernád, 2019, 76–96.
- PETRŐCZI ÉVA: Emily Dickinson három Bálint-napja, in Uő: *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002, 70–183.
- PETRŐCZI ÉVA: John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába, in Uő: *Fél-szentek, és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002, 153–164.

- PETRŐCZI Éva: Sir Philip Sidney and His Circle, in Uő: *Puritans and Puritanicals*, Bp., Balassi, 2005, 7–51.
- PETRŐCZI Éva: Sir Philip Sidney and Sir Henry Wotton, Two Protestant „Ferry-Boat”-Characters of England in the Sixteenth-Seventeenth Century, in Petrőczi, *Puritans and Puritanicals*, 31–41.
- PETRŐCZI Éva: Sir Philip Sidney 42. zsoltára: Kálvin és Castiglione köpenyegéből, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 9(1999), 179–190 = Uő: *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002, 141–153.
- STEWART, Alan: *Sir Philip Sidney. A Double Life*, London, Chatto and Windus, 2000.
- SZABÓ Andor: „Lábam előtt mécses a Te Igéd”. *Naponkénti segítség az Ószövetség olvasásához*, 2., Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1988.
- WALTON, Izaak: *The Lives of Donne, Wotton, Hooker, Herbert et Sanderson*, London, Ingram, Cooke and Co., 1853.

ABSTRACT

Éva Petrőczi: *Two Anglican Ambassadors of the 17th Century*
– *Sir Henry Wotton and John Donne*

The main characters of the present paper – Sir Henry Wotton and John Donne – are two „ambassadors” of England, the very country of insularity where keeping distance is required by all means. Sir Henry Wotton was a diplomat, a representative of his country, John Donne became an ardent „ambassador”, however, in a figurative sense only. Their life-long friendship is deeply rooted in the local colour of their alma mater, the University of Oxford, and in their intense sympathy with the Calvinist circles on the continent. Wotton was a true-born Protestant, while John Donne was originally a member of a Catholic family. However, his conversion proved to be much more than mere „social climbing”. The portrayal of the ambassadors could be illustrated with several quotations from Izaak Walton’s brilliant biographies: *The Life of Sir Henry Wotton*, and *The Life of John Donne*. Some of the author’s literary translations, excerpts from Wotton’s applied and less known, and from Donne’s world-famous pieces of poetry and some lines from one of his most important Sermons, will probably bring these two key-personalities of the Anglican church closer to the reader. Two unique English gentlemen who lived in the very tempestuous 17th century.

Keywords: John Donne, Sir Henry Wotton, Sir Philip Sidney, insularity, sermons

EGY TÉMA, KÉT SZERZŐ:
A POZSONYI VÉRTÖRVÉNYSZÉK ÉS A GÁLYARABSÁG
A LEYDECKER FIVÉREK MAGYAR VONATKOZÁSÚ
MŰVEIBEN

Bujtás László Zsigmond

A pozsonyi vértörvényszék és a gályarabság hollandiai recepcióját alapvetően befolyásoló, nagyrészt magyar szerzők művein alapuló kötetek a 17. század utolsó negyedében születtek meg,¹ és az ekkor megjelent munkák szolgáltak forrásul a 18. században napvilágot látott műveknek.² A témával foglalkozó holland szerzők között figyelemre méltó helyet foglalnak el a Leydecker fivérek, akik műveikben mintegy másfél évtizeddel az események után szenteltek figyelmet a pozsonyi véstörvényszéknek, illetve a gályarabságnak.

Kettejük közül Melchior (1642–1721) volt az idősebb, aki utrechti tanulmányai után néhány kisebb helyen volt lelkész, majd 1678-tól az utrechti egyetem a teológiaprofesszora lett. Teológiai munkásságról a közelmúltban jelent meg monográfia.³ Közvetlen magyar kapcsolatokról csak az ő esetében tudunk. Jelenlegi ismereteink szerint hárman disputáltak nála: Pelsőczy János 1699-ben, Almási Márton és Némethi János 1709-ben.⁴ Rajtuk kívül még ketten ajánlották neki egyetemi munkájukat: Almási Benjámint és Almási Istvánt 1709-ben.⁵ Az előbbieken mellett még két erdélyi ismerőséről tudunk: Teleki Pálnak 1697-ben, Bonyhai Györgynek 1701-ben írt be sorokat az emlékkönyvébe.⁶

¹ Bujtás László Zsigmond: A pozsonyi véstörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár* 25(2003), 115–157.

² Bujtás László Zsigmond: Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger als Erinnerungsort in der Niederlande im 17–18. Jahrhundert, in *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, 4), 11–43.

³ Pieter Cornelis Hoek: *Melchior Leydecker (1642–1721): Een onderzoek naar de structuur van de theologie van een gereformeerd scholasticus*, Amsterdam, dissertáció, 2013.

⁴ RMK III, 4153, 4701, 4703.

⁵ RMK III, 4700, 4702.

⁶ IAA, 534, 1806.

Az utrechti professzor 1687-ben kiegészítést írt Georgius Hornius (1620–1670) leideni történészprofesszor egyetemes egyháztörténeti művéhez,⁷ mely 1665-ig tárgyalta az eseményeket. Az 1666 és 1687 közötti időszakot ismertető kiegészítésben Leydecker külön fejezetet szentelt a magyarországi eseményeknek (*De rebus Hungaricis*). A kiegészítés (benne a magyar vonatkozású résszel) Hornius munkájának függelékeként először latinul jelent meg 1687-ben,⁸ majd 1696-ban hollandul is napvilágot látott Hornius munkája holland fordításának függelékeként,⁹ és mindkét nyelven számos további kiadást ért meg.¹⁰ Korábban szövegrészeket összevetésével bemutattam, hogy Leydecker a pozsonyi vértörvényszékekkel és a gályarabsággal kapcsolatos részek megírásánál Bethlen Miklós *Apologia ministrorum*át¹¹ és Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) zürichi teológiaprofesszor, a megszabadításuk után Zürichben menedéket nyert magyarországi lelkeszek patrónusának *Historia Papatús* című művét¹² használta, melynek egyik forrása Kocsi Csergő Bálint akkor még kéziratban levő *Narratio brevise*¹³ volt.¹⁴

Az utrechti professzor által megszerkesztett magyar vonatkozású szöveg döntő része a pozsonyi törvényszék előzményeire, illetve az ott történetekre koncentrál. A fő forrásaként azonosított *Apologia Ministrorum*ot akár kézbe is vehette, mert az az első, kolozsvári megjelenés után másodszer Utrechtben látott napvilágot 1678-ban.¹⁵ A pozsonyi törvényszék középpontba állításával Leydecker je-

⁷ Georgius Hornius: *Historia ecclesiastica et politica*, Lugd(uni) Bat(avorum)–Roterod(ami), Hack, 1665. A mű kiadástörténetére I. J(ohannes) J(acobus) Prins–H(endrik) C(ornelis) Rogge: Georgius Hornius en zijne „Kerckelijke Historie”, *Archief voor Nederlandsche kerkegeschiedenis* 6(1897), 321–342.

⁸ Melchior Leydecker: *Continuatio historiae ecclesiasticae ab a. MDCLXVI ad hunc annum MDCLXXXVII*. [külön címlappal, de impresszum nélkül] in Georgius Hornius: *Historia ecclesiastica et politica*, Lugduni Batavorum, Verbessel–Luchtman, 1687.

⁹ Melchior Leydecker: *Verder vervolg van de Kerckelijke historie van de Hr. Hornius, beginnende met het jaar 1666 tot het jaar 1687*. In *het Latijn beschreven door Melchior Leydecker, SS. T. D. en Professor in de Hooge Schole van Utrecht*. In *het Nederduits vertaald*, Amsterdam, Someren, 1696.

¹⁰ Bujtás: A pozsonyi vésztörvényszékekről, 128.

¹¹ Bethlen Miklós: *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam*, Ultrajecti, Clerck, 1678 (RMK III, 2938) (A mű első kiadása 1677-ben Kolozsváron jelent meg: RMK II, 1400).

¹² Johann Heinrich Heidegger: *Historia papatus, novissimo historiae lutheranismi et calvinismi fabro zatae βtaov reposita*, Amsteladami, Wetstein, 1698.

¹³ Kocsi Csergő Bálint: *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum*, in Friedrich Adolf Lampe (–Debreceni Ember Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, 1728, 746–919 (I–IX. fejezet); folytatása: Kocsi Csergő Bálint „*Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum*” cz. művének X–XII. fejezete, kiad. Balog Elemér, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I(1902), 76–184.

¹⁴ Bujtás: A pozsonyi vésztörvényszékekről, 131–132.

¹⁵ Másik forrása, Heidegger *Historia papatusa* megvolt a könyvtárában. L. *Catalogus variorum et insignium optimeque compactorum librorum praecipue theologicorum, philologicorum, hebraicorum, historicorum*

lentősen eltért Balthasar Bekker (1634–1698), amszterdami lelkész módszerétől, aki szintén írt kiegészítést Hornius munkájához,¹⁶ de egy másik forrást használva. Bekker az Otrókoci Fóris Ferenc *Furor bestiae*-jén¹⁷ alapuló holland nyelvű mű alapján¹⁸ kronologikus sorrendben haladva ismertette meg a holland olvasóval a pozsonyi törvényszék és a gályarabság eseményeit,¹⁹ de a törvényszék történéseinek nem szentelt megkülönböztetett figyelmet.

Mechior öccse, Jacobus (1656–1729) bátyjától eltérően nem futott be egyetemi karriert, a leideni egyetemen folytatott teológiai tanulmányai után élete végéig lelkészként szolgált több zeelandi helységben, köztük Willemstadban és Middelburgben, de bátyjához hasonlóan élénk publikációs tevékenységet folytatott. Tevékenységéről még nem született monografikus feldolgozás, legutóbb a bátyjáról szóló disszertáció szerzője foglalkozott vele részletesebben.²⁰ Közvetlen magyar kapcsolatok az ő esetében jelenleg nem ismertek, de nem zárható ki, hogy leideni tanulmányai során találkozott a megszabadított gályarab prédikátorok akkor éppen Hollandiában tartózkodó csoportjával, akik többször is megfordultak Leidenben.²¹

1691-ben Jacobus, akkor még willemstadi lelkészként önálló és a bátyjénál nagyobb ívű egyetemes egyháztörténet megírására vállalkozott, mely a kezdetektől saját koráig tekintette át az eseményeket.²² Az ő művében is található egy, a pozsonyi vértörvényszékről és a gályarabságról szóló rész:

et miscellaneorum, quos reliquit vir celeberrimus Melchior Leydecker S.S. Theol. Doct. illiusque facultatis in Academia, quae est Trajecti ad Rhenum, dum viveret Professor Ordinarius, Trajecti ad Rhenum, Water, 1721, 33.

¹⁶ Balthasar Bekker: *Kort begryp der algemeine kerkeleyke historien, zedert het jaar 1666. daar Hornius eindigt, tot den jare 1684.*, Amsterdam, Boekholt, 1685.

¹⁷ Otrókoci Fóris Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria MDCLXXVI*, kiad. Herpay Gábor, Bp., „Sylvester” Nyomdai Műintézet, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, Series III., 1).

¹⁸ *Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungariën*, Amsterdam, Someren, 1677.

¹⁹ Bujtás László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai, *Könyv és Könyvtár* 26(2004), 245–259.

²⁰ Hoek: *Melchior Leydecker*, 42–45.

²¹ Bujtás László Zsigmond: A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában, in Bozzay Réka (szerk.): *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, Printart-Press Kft, 2014, 12, 16, 25, 47, 50–51, 55–68.

²² Jacobus Leydecker: *Kerkeleyke historie, soo van het oude en nieuwe testament: met een opschuyving der tijd-gordijn in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping tot nu toe*, Dordrecht, Goris, 1691. (A műről és magyar vonatkozásáról egy korábbi közleményemben adtam hírt. L. Bujtás: Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger, 16.

Georgius Barzon, bisschop van Waradijn schrijft hier een boeck tegen²³ meenende dat by dese vergunninge die clausule stond, zonder praejudicie van de Rooms Catholijcke kerck, dat onmogelijck was; dat de geestelijckheyd en kercken der Rooms Catholijcken door Bethlen en Ragotski niet ongeschonden waren gelaten; dat de Euangelise niet weder hadden gegeven, het geen sy in den tyd van beroerten hadden veroverd; en meer andere sulcke ongegronde redenen. De Militie van Oostenrijck hebben de kercken ingenomen, de leeraers verdreven, gevangen, gedood, en het volck door geweld en boeten gedwongen onder de Pauselijcke plegtelijckheden haer te onderwerpen, de Edele met soldaten gequollen, schattingen opgelegd, en allerley geweld aengedaen: verscheyden de Martelkroon op geset.²⁴ Te Presburg word een extraordinare vierschaer aengesteld uyt kerckelijcke en politijcke, dog Papisten en gesworene vyanden der Protestanten; derwaerts men haer verdagvaerde, het begin daer van makende by de Edele, die men beschuldigde, tot afval dwong, bande, in gevangenhuysen stelde, doode. Men daegde oock daer en te Tynavia de predicanten tot verantwoording, en men dwong haer te onderteekenen of om vrywillig van haer ampt af te staen en als vreedsaame burgers te leven of gewillig uyt haer vaderland te vertrecken met belofte van daer noyt weer te komen of dat haer aengnaemst soude zijn, de Paepse godsdienst aen te neemen. Op haer eerste verschijndag²⁵ komen 32 predicanten van de Ausburgse belijdenisse en een van de Switserse; alwaer voor den fiscael, en aerdsbisschop van Gran gegronden zijnde een deel van haer bedieninge zijn afgestaen, een deel de ballingschap verkoren hebben, en maer een zijn religie is afgegaen. Deze beginsels waren soo voorspoedig voor den fiscael Nicolaus Mailath, dat alle predicanten, schoolmeesters, voorsangers, studenten, kosters &c. gedagvaerd wierden.²⁶ Sommige weygeren, sommige vlugten, andere verschijnen tot 250. waer onder 57 van de Switserse belydenisse. Men kipt ‘er zes uyt de naem van alle, en men maeckt haer die actie; dat sy de vreesse Gods en der menschen agterstellende, niet ontsien en hadden den geheelen Rooms Catholijcken staet van Hungarien, ja de koning selfs van afgodery verdagt te maecken; tegen de salige Maegt, Maria, afgestorven heylige, hare en Christi beelden, in de predicatien voor het volck hevig uyt te varen, het waardige Sacrament te vertreden, de schendige rebellen, vyanden van sijn Majesteyt te helpen met raed en daed en onderhoud, verheugende in haer aentogt en de Turken de weg te banen tot het innemen van het Hungarisch Rijck, en datse by gevolge schuldig waren aen gequetste Majesteyt van God en van de Koning, schuldig om haer hoofd en goederen te verliesen. Sy verweren haer dapper: te lang te verhalen. Gelijk oock den ambassadeur van haer Hoog Mogende, den Heer G. H. Bruynincks uyt naem

²³ Az eredeti jegyzet jele: f. A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 1671.

²⁴ Az eredeti jegyzet jele: g. A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 1670.

²⁵ Az eredeti jegyzet jele: h. A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 25 Sept 1673.

²⁶ Az eredeti jegyzet jele: * A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: Tegen February daer aen.

van desen staet aen den Keyser getoond heeft²⁷ dat de vierschaer van Presburg niet ingestelt en was om rebelly maar om religie te vervolgen, en de Euangelise predicanten daer niet overtuygt maer overdrongen wierden. Gelijck in de vergaderinge der Hungarise stenden van den 18 mey tot den 28 december 1681. alle die handeligen sedert den jare 1670.²⁸ gehouden zijn te niette gedaan. 't Vereyscht een geheel boeck waer in verhaalt sou werden alle die ongehoorde persingen haer aengedaen. Dan was het vonnis des doods over haer uyt gesproken, dan wierd haer dat geluck benomen voor zware gevangenissen, dan wierden sy ter misse geleyd, dan met uysterste smerte en smaedheden bejegent. 36 zyn²⁹ na Napels op de galeyen versonden, daer onderwegen nog vij by gedaan worden, elck geketent en van de soldaten mishandeld, geslagen, voortgedreven, zonder agting van haer predickampt of jaren. Ellendig was die reyse. Twee stierven, zes moesten in een kercker uyt swackheyd, daer ook vier van den geest Gode gaven, dry zijnder ontsnapt, 30 komender half dood tot Napels,³⁰ daer sy verkogt en op de galeyen geset en 9 maenden erger als van Turcken mishandeld zijn. 4 stierven van 't onheyl. Michaël de Ruyter, dien dapperen Zeeheld heeft haer door de bestieringe Gods in vryheyd gekregen, in die togt daer hy voor Messina sijn leven gelaten heeft op het bedde van eer.³¹

Magyar fordításban:

Bársony György, nagyváradai püspök írt ez ellen³² egy könyvet,³³ azt állítva, hogy ebben az engedélyben³⁴ volt egy olyan záradék, mely nem tette lehetővé, hogy [a protestánsok vallásgyakorlata] hátrányos legyen a katolikus egyházra, ami lehe-

²⁷ Az eredeti jegyzet jele: i. A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 1675.

²⁸ Helyesen: 1671.

²⁹ Az eredeti jegyzet jele: k. (j jelű jegyzet nincs). A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 18 maart 1675.

³⁰ Az eredeti jegyzet jele: l. A hozzá tartozó szöveg a lapszélén: 7 mey.

³¹ Jacobus Leydecker: *Kerckelycke historie*, 1691, 802–804.

³² Az eredetiben az ide tartozó jegyzet szövege a lapszélén: 1671. A megelőző szöveg szerint Bársony Bethlen Gábornak és a korábbi Habsburg császároknak és az aktuális uralkodónak, I. Lipótnak a protestánsok közjogi helyzetét szabályozó és őket védelmező rendeletei ellen írta meg művét.

³³ Bársony György: *Veritas toti mundo declarata, argumento triplici ostendens, Sacram Caesaream Regiamque Maiestatem non obligari, tolerari in Ungaria sectas, Lutheranam et Calvinianam, Cassoviae, s. n., 1671 (RMK II, 1269).*

³⁴ A szöveg korábbi részében az 1606-os bécsi béke azon rendelkezéséről van szó, melyben II. Rudolf császár úgy engedélyezte a szabad vallásgyakorlatot, ha az a katolikus számára nem hátrányos.

tetlen;³⁵ hogy a római katolikusokat Bethlen³⁶ és Rákóczi³⁷ megkárosította; hogy a protestánsok nem adták vissza azt, amit a zavargások idején eltulajdonítottak, és több más ilyen alaptalan okot [hozott fel]. Az osztrák katonaság elfoglalta a templomokat, a lelkészeket elűzték, elfogták, megölték és a népet erőszakkal és büntetésekkel arra kényszerítették, hogy vessék alá magukat a katolikus liturgiának, a tiszteleteseket katonákkal kínozták, adókat vetettek ki rájuk és mindenféle erőszakot alkalmaztak velük szemben: néhányuk fejére a mártírok koronáját tették.³⁸ Pozsonyban rendkívüli törvényszéket állítottak fel, mely egyháziakból és világiakból állt, de mindannyian katolikusok és a protestánsok esküdt ellenségei voltak; megidéztek őket oda, a tiszteletesekkel kezdve, akiket megvádoltak, hitük megtagadására kényszerítettek, megkötözték, börtönbe vetettek, megölték. Itt és Nagyszombatban³⁹ is felelősségre vonták a lelkészeket, és arra kényszerítették őket, hogy írjanak alá [egy kötelezvényt] vagy önként mondjanak le tisztségükről és békés polgárokként éljenek tovább, vagy engedelmesen hagyják el az országot, megígérve, hogy soha nem térnek vissza, vagy amit vádlóik leginkább szerettek volna: vegyék fel a katolikus vallást. Az első napon, amikor meg kellett jellenniük,⁴⁰ 32 ágostai hitvallású és egy helvét hitvallású lelkész ment el, ahol miután az ügyész⁴¹ és az esztergomi érsek⁴² elé kényszerítették őket, egy részük lemondott tisztségéről, másik részük a száműzetést választotta, és csak egy vált meg a vallásától. Ez a kezdet olyan siker volt Majláth Miklós ügyész számára, hogy minden lelkészt, iskolamestert, kántort, diákot, harangozót stb. beidéztek.⁴³ Néhányan nem mentek el, néhányan elmenekültek, a megjelentek száma 250 volt, közöttük 57 a helvét hitvallásúaké. Hatot kiválasztva közülük, a következőket hozták fel mindannyiuk ellen: hogy az istenfélelmet és emberektől való félelmet nélkülözve az egész magyar katolikus rendet, sőt magát a királyt is bálványimádással vádolták; hogy a nép számára tartott prédikációikban hevesen kikeltek a Szent Szűz, Mária, az elhunyt szentek, az utóbbiak és Krisztus szobrai ellen, lábbal taposták az Oltáriszentséget; hogy a szégyentelen felkelőket, Őfelsége ellenégeit, szóval és tettel, valamint ellátással segítették, örülve megérkezésüknek, és

³⁵ A kissé homályos fogalmazás arra utal, hogy mivel Bársony szerint a protestánsok megsértették az említett záradékot, lehetetlen érvényesíteni azt, vagyis szerinte a protestánsok helyzetét szabályozó törvények érvénytelenek.

³⁶ Bethlen Gábor erdélyi fejedelem.

³⁷ I. Rákóczi György erdélyi fejedelem.

³⁸ Az eredetiben az ide tartozó jegyzet szövege a lapszálon: 1670.

³⁹ 1672-ben Nagyszombatban is összeült egy törvényszék, melynek célja az ottani protestáns egyházközség megsemmisítése volt.

⁴⁰ Az eredetiben az ide tartozó jegyzet szövege a lapszálon: 1673. szeptember 25.

⁴¹ A később név szerint is említett Majláth Miklós koronaügyész (sacrae regni coronae fiscalis).

⁴² Szelepcsényi György (1595–1685) 1666-tól esztergomi érsek.

⁴³ Az eredetiben az ide tartozó szöveg jegyzete a lapszálon: az azt követő év [= 1674] februárja körül. (A helyes dátum: 1674. március 5.)

utat nyitottak a török számára a Magyar Királyság elfoglalásához, így emiatt bűnösök voltak az Istennel szembeni ellenszegülésben és felségsértésben, ami fej- és jószágvesztéssel járt együtt. Bátran védekeztek: hosszú lenne elmesélni. Ehhez képest G. H. Bruynings úr,⁴⁴ a Nagyhatalmú Urak⁴⁵ követe, ezen állam [Hollandia] nevében a császár számára kimutatta:⁴⁶ a pozsonyi törvényszéket nem a lázadás miatt, hanem a vallás üldözésére állították fel, és a protestáns lelkészeket nem meggyőzték, hanem kényszerítették.⁴⁷ Ehhez képest a magyar rendek 1681. május 18. és december 28. közötti gyűlése az 1670 óta tartott [törvényszékek] minden cselekményét semmissé tette.⁴⁸ Egy egész könyvet igényelne annak bemutatása, hogy hányféle hallatlan módszerrel kényszerítették őket [a reverzálisok aláírására]. Ezután kimondták rájuk a halálos ítéletet, azután szerencsétlenségükre zord börtönbe vetették őket, majd misére vezették őket, ezt követően pedig rendkívüli fájdalmakat okoztak nekik és mérhetetlenül megszegyenítették őket. 36-ot küldtek a nápolyi gályákra,⁴⁹ útközben hozzájuk adtak még ötöt, mind-egyiküket láncba verték, a katonák bántalmazták, ütötték, hajtották őket, tekintet nélkül lelkészi mivoltukra és életkorukra. Szörnyű volt az út. Ketten meghaltak, hatnak börtönbe kellett mennie a gyengeségük miatt, ott négyen visszaadták lelküket Istennek, 30-an félholtan értek Nápolyba,⁵⁰ ahol eladták őket a gályákra, és 9 hónapig rosszabbul bántak velük, mintha a törökök kezébe kerültek volna. Négy halt meg a nyomorúságos körülmények miatt. Michiel de Ruyter, a bátor tengeri hős, aki arra járt messinai küldetése miatt, Isten irányításával kiszabadította őket, és harcban esett el.⁵¹

A fenti szöveg igen röviden, de a nagyjából-egészében jól összefoglalva mutatta be a korabeli olvasónak az eseményeket. Forrása az az 1684-ben Amszter-

⁴⁴ Gerard Hamel Bruyninx (1616–1690) 1670-től Hollandia bécsi rezidense, 1676-tól rendkívüli követe.

⁴⁵ A Staten-Generaal, Hollandia vezető szervének korabeli titulusa.

⁴⁶ Az eredetiben az ide tartozó jegyzet szövege a lapszálon: 1675.

⁴⁷ A holland követ által a bécsi udvarhoz benyújtott mű eredeti címe: *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive veritas et clara deductio*, Bécs, 1675. A latin szöveg még nincs kiadva, holland fordítása Abraham van Poot forráskiadványában (l. az 53. jegyzetet) jelent meg. A követ munkájára l. Harsányi István: Kocsi Csergő Bálint Hamel-Bruyninxról és két munkájáról, *Sárospataki Református Lapok* 7(1911/2), 1911. január 8., 13–15.

⁴⁸ A homályos fogalmazás értelme valójában ez: A soproni országgyűlés az 1670-től (helyesen: 1671-től) megtartott pozsonyi és nagyszombati (rendkívüli) törvényszékek minden cselekményét semmissé tette.

⁴⁹ Az eredetiben az ide tartozó szöveg a lapszálon: 1675. március 18.

⁵⁰ Az eredetiben az ide tartozó jegyzet szövege a lapszálon: május 7.

⁵¹ De Ruytert Hollandia 1675 augusztusában küldte a földközi-tengeri térségbe, hogy nyújtson támogatást a spanyoloknak a Messinában kitört felkelés leveréséhez. Az admirális 1676. április 22-én a Siracusa környékén levő Augusta közelében a felkelést támogató franciákkal folytatott csatában sebesült meg és 1676. április 29-én hunyt el.

damban megjelent, a pozsonyi vértörvénytörvényszékekkel és a gályarabsággal kapcsolatos forráskiadvány volt, melyet Abraham van Poot amszterdami orvos állított össze.⁵² Ennek alátámasztására négy részletet mutatok be az Van Poot által 1684-ben kiadott és a Jacobus Leydecker-nél megtalálható szövegek összehasonlításával. Az első az a rész, amelyben a willemstadi lelkész az általa megszerkesztett szöveg bevezetőjében Bársony György nagyváradi püspök művét mutatja be röviden. Van Poot a mű részletes ismertetését Heidegger *Historia papatus*ából vette át, azt hollandra fordítva,⁵³ Leydecker viszont Van Poottól csak az alábbi három pontot:

Van Poot, 1684	Jacobus Leydecker, 1691
<p>Ten eersten, sonder benaadeeling van de Rooms-Catholike; welk dewijle het onmogelik is, so moet men het daar voor houwden als of het daar niet by stondt;</p> <p>Ten tweeden, op dat de geestelikke tempels en kerken der Rooms-Catholiken ongeschonden en vry blijven; welke voorwaarde door die geene gebrooken is, dewelke onder Bethlin en Rackozi de kerken en Catholike menschen geschonden hebben.</p> <p>Ten derden, dat de Kerken die in die tijd van beroerte ingenoomen zijn weederom herstelt worden; welk de Euangelise nooit nagekoomen zijn.⁵⁴</p>	<p>Georgius Barzon, bisschop van Waradijn schrijft hier een boeck⁵⁵ tegen meenende dat by dese vergunninge die clause stond, zonder praejudicie van de Rooms Catholijcke kerck, dat onmogelijck was; dat de geestelijckheyd en kercken der Rooms Catholijcken door Bethlen en Ragotski niet ongeschonden waren gelaten; dat de Euangelise niet weder hadden gegeven, het geen sy in de tyd van beroerten hadden veroveret; en meer andere sulcke ongegronde redenen.⁵⁶</p>

A másodikban arról a közismert tényről van szó, melyet Hamel Bruyninx bécsi holland követ a bécsi udvarhoz benyújtott memorandumában a protestáns lelkészek ártatlanságának bizonyítására hozott fel – de maguk a lelkészek is ezt hangoztatták –, miszerint valójában nem az ellenük ürügyként felhozott lázadás miatt, hanem a vallásuk miatt ítélték el őket, illetve arról, hogy a prédikátorok nem meggyőződésből, hanem kényszer hatása alatt írták alá a reverzálisokat és

⁵² Abraham van Poot: *Naaumkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*, Amsterdam, Hoorn, 1684. Az általa felhasznált forrásokra l. Bujtás: A pozsonyi véstörvénytörvényszékekről, 152–153.

⁵³ Poot: *Naaumkeurig verhaal*, 421–429.

⁵⁴ Poot: *Naaumkeurig verhaal*, 421.

⁵⁵ Az eredetiben a jegyzet jele: f. A hozzá tartozó szöveg a lapszámon: 1671.

⁵⁶ Jacobus Leydecker: *Kerckelycke historie*, 1691, 802.

kötelezvényeket. A Leydecker által adott tömör összefoglaló a holland követ emlékiratának bevezetőjéből – annak is Van Poot által készített holland fordításából – való, melyben a követ négy pontban foglalja össze mondanivalójának lényegét. A willemstadi lelkész a 3. és 4. pontban foglaltakat veszi át, a szöveget jócskán tömörítve:

Van Poot, 1684	Jacobus Leydecker, 1691
<p>3. Dat de rechtspleeginge van het gerichte te Presburg, niet teegens de rebellic, maar teegens de religie gehouden, en een loutere vervolginge niet der rebellen maar der predicanten is; en dat de alderbeste Prins en Vorft, door het verswijgen van de waarheid en voor stellen van de leugen, bedroogen wordt.</p> <p>4. Dat alle de Euangelise praedicanten in Hungarien, so veele alsser in het jaar 1674, om haar onschuld te vertoon en te bewijzen, den opbod gehoorsaamende, voor het gerichte te Presburg zijn verscheenen, niet overtuigt, maar onschuldig zijn, en dat derhalven die predicanten met het grootste onrecht tot het geeven van reversalia of weederbrieven gedrongen worden.⁵⁷</p>	<p>Gelijck oock den ambassadeur van haer Hoog Mogende, den Heer G. H. Bruynincks uyt naem van desen staet aen den Keyser getoond heeft dat de vierschaer van Presburg niet ingestelt en was om rebelly maer om religie te vervolgen, en de Euangelise predicanten daer niet overtuigt maar overdrongen wierden.⁵⁸</p>

A következő szövegrészben a lelkészek ellen felhozott vádak szerepelnek, melyek Van Poot művének abban a részében találhatók, ahol Otrokocsi Főris *Furor bestiae*-jének holland fordítását tette közzé.⁵⁹ Leydecker a saját szövegében – Van Poothoz hasonlóan – néven nevezte a Szent Szűzet, Máriát (de Salige Maegt, Maria), említi a felkelőket (rebellen) és azt, hogy a lelkészek örömmel fogadták a felkelők érkezését – ezek így együtt csak a Van Poot-féle szövegben szerepelnek, Jacobus bátyjának 1687-es latin szövegében viszont nem, ahogy annak holland fordításában és Balthasar Bekker korábban említett művében sem (az említett szavakat, illetve kifejezéseket a két szövegben kurzív szedéssel emelem ki):

⁵⁷ Poot: *Naanwkeurig verhaal*, 190.

⁵⁸ Ua, 803–804.

⁵⁹ Ua, 1–145.

Van Poot, 1684	Jacobus Leydecker, 1691
<p>Dat de predicanten voor haar gedaagt so van de Augsburgse als Switserse belijdenisse in het Koninkrijk van Hungarien alle vreesse Gods en der menschen aan een sijde settende, gedreeven door men weet niet wat voor, een stouten geest, haar niet geschaamt hebben:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Om den ganschen staat des Rijcks, de Rooms Catholike, ja ook den Apostolischen Kooning selve, afgodis te noemen; 2. Van gelijken teegens de Heilige Maagd <i>Maria</i>, de afgestorvene helige ih haare praedicaatien uyt te vaaren; 3. Het alderweerdigste Sacrament te vertreden; 4. Aan de schelmse <i>rebellen</i>, vyanden van sijne Majesteit, met toestemminge, geld en lijftocht onderstand te doen, en haar <i>over der selver komste verblijden</i>; 5. En aan den Turk den weg te openen om Hungarien in te neemen.⁶⁰ 	<p>Men kipt 'er zes uyt de naem van alle, en men maeckt haer die actie; dat sy de vreesse Gods en der menschen agterstellende, niet ontsien en hadden den geheelen Rooms Catholijcken staet van Hungarien, ja de koning selfs van afgodery verdagt te maecken; tegen de salige Maegt, <i>Maria</i>, afgestorven heylige, hare en Christi beelden, in de predicatien voor het volck hevige uyt te varen, het waerdige Sacrament te vertreden, de schendige <i>rebellen</i>, vyanden van sijn Majesteyt te helpen met raed en daed en onderhoud, <i>verheugende in haer aentogt</i> en de Turken de weg te banen tot het innemen van het Hungarisch Rijck, en datse by gevolge schuldig waren aen gequetste Majesteyt van God en van de Koning, schuldig om haer hoofd en goederen te verliezen.⁶¹</p>

Az utolsó példa az a szövegrész, melyet Van Poot szintén Heidegger *Historia papatus*-ából⁶² fordított hollandra, arról szól, hogy az 1681-es soproni országgyűlés visszavonta az 1671-től kezdve megtartott pozsonyi és nagyszombati rendkívüli törvényszékek cselekményeit, és megsemmisítette a beidézett lelkészekről kikényszerített reverzálisokat. Itt Leydecker a forrásműben szereplő hosszabb bekezdés tartalmát megtartja, de azt lényegesen lerövidíti, mivel a reverzálisok visszavonását saját szövegében már nem említi (a kihagyott részt kurzív szedéssel jelölöm):

⁶⁰ Ua, 19–20.

⁶¹ Jacobus Leydecker: *Kerkelycke historie*, 1691, 803–804.

⁶² Heidegger: *Historia papatus*, 494.

Van Poot	Jacobus Leydecker, 1691
<p>En om geene andere reedenen zijn in de raads vergaderingen van Sopprun of Edenburg, die geduurd hebben van den 28. mey tot den 23. december van het jaar 1681, die buiten gewoone gerichten teegens de dienaaren der Euan-gelise kerken van het jaar 1670.⁶³ af te Tyrnau en te Presburg gehouwden, van de staaten des Rijks <i>wederroepen, en de brieven welke sy reversalen noemen, in die selve gerichten den leenaaren afgeperst, in der eeuwigheid en voor altoos vernietigdt.</i>⁶⁴</p>	<p>Gelijck in de vergaderinge der Hungarise stenden van den 18 mey tot den 28 december⁶⁵ 1681. alle die handelingen sedert den jare 1670. gehouden zijn te niette gedaan.⁶⁶</p>

A forrás azonosítása mellett érdemes szemügyre venni az annak alapján Leydecker által 1691-ben megalkotott magyar vonatkozású szöveg sorsának alakulását is, mivel a szerző egyháztörténetének volt két későbbi, egy 1730-as⁶⁷ és 1745-ös kiadása⁶⁸ is. A magyar vonatkozású rész ezekbe a későbbi kiadásokba – a helyesírásbeli változtatásokat leszámítva – változatlan szöveggel került be.

Leydecker tíz évvel később, akkor már middelburgi lelkészként az eddig tárgyalt egyetemes egyháztörténetet más címmel is megjelentette.⁶⁹ A magyar vonatkozású rész a két kiadásban eltérő szövegű fejléc alatt olvasható: az 1691-es kötetben így: *Kerk-gevallen onder de seventiende eeuw des N. T.* (Egyházi események az Újszövetség tizenhetedik évszázadában), az 1701-esben viszont így: *Rampen der kerk in Hungarien onder de seventiende eeu des N. T.* (A magyarországi egyház viszontagságai az Újszövetség tizenhetedik évszázadában).

Az eredeti és az új címmel megjelenő műben szereplő magyar vonatkozású szövegek összevetése a korábitól eltérő eredményt mutat: az 1701-es kiadásban megjelent szöveg nem teljesen ugyanaz, ugyanis érzékelhetően rövidebb a

⁶³ Helyesen: 1671.

⁶⁴ Poot: *Naaumkeurig verbaal*, 435.

⁶⁵ Van Poot helyesen vette át az országgyűlés kezdő és záródátumát Heideggertől, Leydecker viszont más dátumot ad meg: ez vélhetőleg elírás az utóbbi részéről vagy nyomdahiba.

⁶⁶ Jacobus Leydecker: *Kerkelycke historie*, 1691, 804.

⁶⁷ Jacobus Leydecker: *Kerkelycke historie, soo van het Oude als Nieuwe Testament: met een opschuyving der tijd-gordijn in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping uyt de oudheid opgehaald*, Groningen, Groenewout–Spoormaker, 1730.

⁶⁸ Uő: *Kerkelycke historie, so van het Oude als Nieuwe Testament, met een opschuyving des tyd-gordyns in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping tot nu toe uyt de oudheid opgehaald*, Groningen, Groenewolt, 1745.

⁶⁹ Uő: *Adam, Moses en Christus, ofte aarts-vaderlycke, Joodse en christelijcke oudbeden, soo onder het Oude als Nieuwe Testament aan-een-geschakeld en elk op de juyste rang van zijn tijd geplaatst, sedert de wereld-schepping tot Ao. MDCCI, Middelburg, Meertens–Boter, 1701.*

korábbiiban megjelentnél. A későbbi kiadásból két szövegrész maradt ki. Az egyik a pozsonyi és a nagyszombati törvényszékek rendelkezéseinek az 1681-es soproni országgyűlés által semmissé nyilvánítására vonatkozó szövegrész (a későbbi kiadásból kihagyott részt kurzív szedéssel emelem ki):

Jacobus Leydecker, 1691	Jacobus Leydecker, 1701
Sy verweren haer dapper: te lang te verhalen. Gelijck oock den ambassadeur van haer Hoog Mogende, den Heer G. H. Bruynincks uyt naem van desen staet aen den Keyser getoond heeft dat de vierschaer van Presburg niet ingestelt en was om rebelly maar om religie te vervolgen, en de Euangelise peedicanten daer niet overtuygt maar overdrongen wierden. <i>Gelijck in de vergaderinge der Hungarise stenden van den 18 mei tot den 28 december 1681. alle die handelingen sedert den jare 1670. gehouden zijn te niette gedaan.</i> 't Vereyscht een geheel boeck waer in verhaelt sou werden alle die ongehoorde persingen haer aengedaen. ⁷⁰	Zy verweeren haar dapper: dog zonder eenige ontferming; gelijck ook de Hr. G. H. Bruynings uyt naam van haar Hoog Mog. als gesante van den staat der Nederlanden, den Keyser heeft aangewesen, dat de Presburgse vierschaer niet aangesteld en was om rebelly maar om de religie te vervolgen, en men daar niet overtuygde maar overdrong: want wie sal op-halen alle die soorten van persingen, den leeraren doe aangedaan? ⁷¹

Ez a változtatás biztosan nem járult hozzá ahhoz, hogy a korabeli olvasó tisztán lásson a kérdésben, annál is kevésbé, mert Van Poot szövegéből, mint láttuk, a kikényszerített reverzálisok már eleve nem kerültek be az 1691-es szövegbe.

Az 1691-es kiadásban az előbbi szövegrész utolsó mondata után egy olyan mondat következik, amely a lelkészekre kimondott halálos ítéletet, börtönbe vétésüket, a miséken való részvételük kikényszerítését és kínzásukat írja le. Az 1701-es kiadásba ez a rész sem került be (a kihagyott részt itt is kurzív szedéssel jelölöm):

⁷⁰ Uő: *Kerkelycke historie*, 1691, 803–804.

⁷¹ Uő: *Adam, Moses en Christus*, 1701, 2. köt., 414.

Jacobus Leydecker, 1691	Jacobus Leydecker, 1701
<p>'t Vereyscht een geheel boeck waer in verhaelt sou werden alle die ongehoorde persingen haer aengedaen. <i>Dan was het vonnis des doods over haer nyt gesproken, dan wierd haer dat geluck benomen voor sware gevangenissen, dan wierden sy ter misse geleyd, dan met nyterste smerte en smaedbeden bejegent.</i> 36 zyn na Napels op de galeyen versonden, daer onderwegen nog vij by gedaen worden, elck geketent en van de soldaten mishandeld, geslagen, voortgedreven, sonder agting van haer predickampt of jaren.⁷²</p>	<p>... want wie sal op-halen alle die soorten van persingen, den leeraren doe aangedaan? §. 15. 36 syn na Napels op de galeyen verwesen, onder wegen noch vijf bygedaan, elk geketend, van soldaten mishandeld, geslagen, voortgedreven, zonder agting of op predik-dienst of op hooge jaren.⁷³</p>

Ez a változtatás a korábban említett kihagyáshoz képest – ahol az aktuális történethez képest jövőbeli eseményekre utaló szöveg kihagyásáról van szó – kevésbé érthető, mert így a kívülálló számára nem biztos, hogy világos volt, hogy a sok beidézett lelkész közül miért csak harminchatot küldtek a gályára, arról nem is beszélve, hogy már az „eredeti” (1691-es) szövegből sem derülhetett ki, hogy a mintegy háromszáz beidézett közül sokan aláírták a reverzálisokat, így csak a végsőkig kitartókat és a rabságot is túlélőket küldték a napolyi gályákra.

Az 1691-es és az 1701-es szöveg közötti különbségekről szólva érdemes még kitérni néhány kisebb, de elgondolkodtató változtatásra is. Az üldözések miatt, de még a törvényszékre való idézések előtt elhunyt magyar lelkészekről mindkét helyen azt írja, hogy elnyerték a „mártírok koronáját”,⁷⁴ viszont annál a résznél, mely azokat a módszereket tárgyalja, ahogy a törvényszék elé idézett lelkészeket próbálták megtörni, az 1701-es kiadásban eltér a szöveg:

Jacobus Leydecker, 1691	Jacobus Leydecker, 1701
<p>'t Vereyscht een geheel boeck waer in verhaelt sou werden alle die <i>ongehoorde</i> persingen haer aengedaen.⁷⁵</p>	<p>... want wie sal op-halen alle die soorten van persingen, den leeraren doe aangedaan?⁷⁶</p>

⁷² Uő: *Kerkelycke historie*, 1691, 804.

⁷³ Uő: *Adam, Moses en Christus*, 1701, 2. köt., 414.

⁷⁴ Uő: *Kerkelycke historie*, 1691, 802; uő, *Adam, Moses en Christus*, 1701, 2. köt., 413.

⁷⁵ Uő: *Kerkelycke historie*, 1691, 804.

⁷⁶ Uő: *Adam, Moses en Christus*, 1701, 2. köt., 414.

A korábbi szövegben még azt írja a szerző, hogy egy egész könyvet igényelne annak bemutatása, hogy a lelkészeket hányféle hallatlan (ongehoorde) módszerrel kényszerítették (a reverzálisok aláírására). A későbbi szövegben már csak költői kérdésként veti fel, hogy vajon ki fogja mindazokat a módszereket elmondani, mellyel a prédikátorokat kényszerítették, de itt a hallatlan (ongehoorde) szó már nem szerepel.

Leydecker a szöveg zárórészében, ahol De Ruyter admirálist említi a gályarab prédikátorok megszabadításával kapcsolatban, a korábbi kiadásban a tengernagyot még a tenger hőségnek (zee-held) nevezi, a későbbiben csak egyszerűen tengernagyként (zee-voogd) említi, igaz a nevét nagy betűkkel írja, és hozzáteszi a holland jelzőt:

Jacobus Leydecker, 1691	Jacobus Leydecker, 1701
Michaël de Ruyter, dien dapperen zee-held heeft haer door de bestieringe Gods in vryheyd gekregen, in die togt daer hy voor Messina sijn leven gelaten heeft op het bedde van eer. ⁷⁷	MICHIEL DE RUYTER, dien dapperen Nederlandse zee-voogd, juyst met der Staten vloot op die togt, in welke hy voor Messina op het bedde van eer sijn leven eyndigde, heeft haar door de bestieringe Gods de vryheyd versorgd. ⁷⁸

A szöveg rövideége és az ilyen jellegű változtatások csekély száma miatt túlzás lenne ezekből messzemenő következtetést levonni, mindenesetre a mai olvasóban felmerül a kérdés, esetleg nem az volt-e a szerző célja, hogy az események emelkedett hangú előadásmódját kissé „visszafogottabbá” tegye.

1732-ben, nem sokkal Jacobus halála után fia, Cornelis Gentman (1692–1761), aki szintén a lelkészi hivatást választotta, újra kiadta az *Adam, Moses en Christus*-t.⁷⁹ Bár a kiadványt, melynek bevezető részében megírta apja életrajzát is, a címlapon bővített kiadásnak nevezi, a magyar vonatkozású rész ebbe a kötetbe – a helyesírási eltérésekről eltekintve – az apja által 1701-ben jóváhagyott szöveggel került be.

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a Leydecker fivéreknél jelentősen eltér a forráskezelés módja. Melchior lényegében az általa kiválasztott (számára

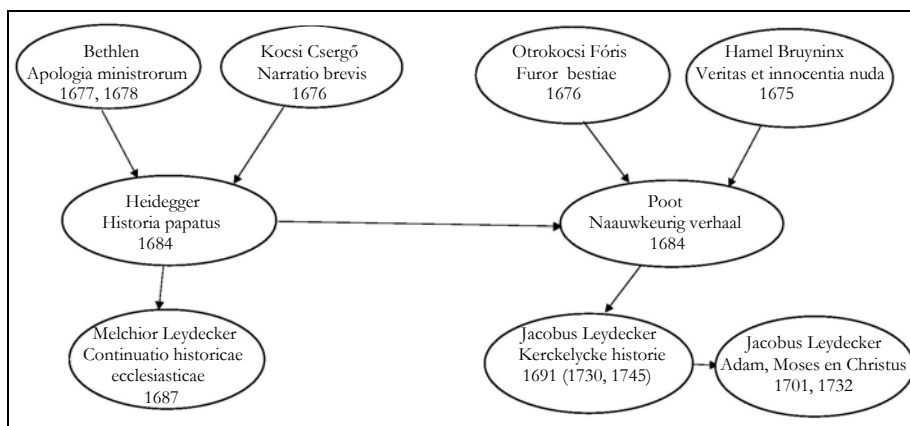
⁷⁷ Uő: *Kerckelycke historie*, 1691, 804.

⁷⁸ Uő: *Adam, Moses en Christus*, 1701, 2. köt., 414.

⁷⁹ Uő: *Adam, Moses en Christus, ofte aarts-vaderlycke, Joodse en Kristelyke oudheden, soo onder het Oude als Nieuwe Testament aan een-geschakeld en elk op den juysten rang van zyn tijd geplaatst, zeederd de weerld-schepping tot den jare MDCCI [...] vermeerdert uyt de aantekeningen van den schryver en voorzien met noodige bladwyzers, het leeven van den schryver, etc. etc. door Korn. Gentman Leydekker*, Groningen, Spoor-maker–Groenewout, 1732.

rendelkezésére álló) két műből egy rövidebb és hosszabb részletet átvéve rajzolta meg történetet, a pozsonyi véstörvényszékre helyezve a hangsúlyt, Jacobus ezzel szemben a több erőfeszítést igénylő módszert alkalmazta: az eseményeket kronologikus rendbe szerkesztve és azokat összefoglalva írta meg, ami azzal is járt, hogy forrásműve több helyét is felhasználta, sőt az általa először 1691-ben megalkotott szövegen tíz évvel később még változtatott is. (Forrásaikra és az azokból vett részletek sorsának alakulására lásd a közlemény végén levő ábrát.) Kettejük magyar vonatkozású szövegei nemcsak arra világítanak rá, hogy akár egy családon belül is használhattak különböző forrásokat, hanem arra is, hogy azok feldolgozási módja is különbözhetett. Jacobus Leydecker magyar vonatkozású szövegei ezenkívül új adalékkal szolgálnak a pozsonyi véstörvényszék és a gályarabság 18. századi hollandiai recepciójához, mert azt mutatják, hogy a korabeli holland olvasó nemcsak különböző szerzőktől olvashatott különböző szövegeket a témáról, hanem egy szerzőtől akár több szövegváltozatot is.

Melchior és Jacobus Leydecker magyar vonatkozású műveinek forrásai

RÖVIDÍTÉSEK

- IAA – *Inscriptiones Alborum Amicorum* (projektvezető: Latzkovits Miklós): <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>.
- RMK II – SzABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., MTA, 1885.
- RMK III – SzABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve, Második rész*, Bp., MTA, 1898.

PRIMÉR FORRÁSOK

- BÁRSONY György: *Veritas toti mundo declarata, argumento triplici ostendens, Sacram Caesaream Regiamque Maiestatem non obligari, tolerari in Ungaria sectas, Lutheranam et Calvinianam, Cassoviae, s. n., 1671 (RMK II, 1269).*
- BEKKER, Balthasar: *Kort begryp der algemeine kerkeleyke historien, zedert het jaar 1666. daar Hornius eindigt, tot den jare 1684, Amsterdam, Boekholt, 1685.*
- BETHLEN Miklós: *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, s. l., s. n., 1677 (RMK II, 1400).*
- BETHLEN Miklós: *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam, Ultrajecti, Clerck, 1678 (RMK III, 2938).*
- Catalogus variorum et insignium optimeque compactorum librorum praecipue theologorum, philologorum, hebraicorum, historicorum et miscellaneorum, quos reliquit vir celeberrimus Melchior Leydekker S. S. Theol. Doct. illiusque facultatis in Academia, quae est Trajecti ad Rhenum, dum viveret Professor Ordinarius, Trajecti ad Rhenum, Water, 1721.*
- HAMEL BRUYNINX, Gerard: *Onschuld der Euangelise leeraren aan de rebellie in Hungariën, uit last van de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, vertoont aan den Roomsden Keiser Leopold de I. door derselver resident de Hr. Hamel Bruyninx, in den jaare 1675 tot Weenen, in POOT, Abraham van: Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën, Amsterdam, Hoorn, 1684, 189–414.*
- HEIDEGGER, Johann Heinrich: *Historia papatus, novissimo historiae lutheranismi et calvinismi fabro κατὰ βίβλον reposita, Amstelaedami, Wetstein, 1698.*
- HORNIUS, Georgius: *Historia ecclesiastica et politica, Lugd(uni) Bat(avorum)–Roterod(ami), Hack, 1665.*
- KOCSI CSERGÓ Bálint: *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum, kiad. Friedrich Adolf Lampe (–Debreceni Ember Pál): Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania, Trajecti ad Rhenum, 1728, 746–919 (I–IX. fejezet).*
- KOCSI CSERGÓ Bálint „*Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum*” cz. művének X–XII. fejezete, kiad. Balog Elemér, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 1(1902), 76–184.
- Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungariën, Amsterdam, Someren, 1677.*
- LEYDECKER, Jacobus: *Adam, Moses en Christus, ofte aarts-vaderlyke, Joodse en chrestelijke ondbeden, soo onder het Oude als Nieuwe Testament aan-een-geschakeld en elk op de juiste rang van zijn tijd geplaatst, sederd de wereld-schepping tot Ao. MDCCI, Middelburg, Meertens–Boter, 1701.*
- LEYDECKER, Jacobus: *Adam, Moses en Christus, ofte aarts-vaderlyke, Joodse en Kristelyke ondbeden, soo onder het Oude als Nieuwe Testament aan-een-geschakeld en elk op den justen rang van zijn tijd geplaatst, zederd de weereld-schepping tot den jare MDCCI [...] vermeerdert uyt de aantekeningen van den schryver en voorzien met noodige bladwyzers, het leeven van den schryver, etc. etc. door Korn. Gentman Leydekker, Groningen, Spoomaker–Groenewout, 1732.*

- LEYDECKER, Jacobus: *Kerckelycke historie, soo van het oude en nieuwe testament: met een opschuyving der tijd-gordijn in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping tot nu toe*, Dordrecht, Goris, 1691.
- LEYDECKER, Jacobus: *Kerckelycke historie, soo van het Oude als Nieuwe Testament: met een opschuyving der tijd-gordijn in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping uyt de oudheid opgehaald*, Groningen, Groenewout–Spoormaker, 1730.
- LEYDECKER, Jacobus: *Kerckelycke historie, so van het Oude als Nieuwe Testament, met een opschuyving des tyd-gordyns in de voornaemste jaer-getallen, sedert de wereld-schepping tot nu toe uyt de oudheid opgehaald*, Groningen, Groenewolt, 1745.
- LEYDECKER, Melchior: *Continuatio historiae ecclesiasticae ab a. MDCLXVI ad hunc annum MDCLXXXVII*. [külön címlappal, de impresszum nélkül], in Hornius, Georgius: *Historia ecclesiastica et politica*, Lugduni Batavorum, Verbessel–Luchtmans, 1687.
- LEYDECKER, Melchior: *Verder vervolg van de Kerckelijcke historie van de Hr. Hornius, beginnende met het jaar 1666 tot het jaar 1687. In het Latijn beschreven door Melchior Leidecker, SS. T. D. en Professor in de Hooge Schole van Uitrecht. In het Nederduits vertaald*. Amsterdam, Someren, 1696.
- OTROKOSCI FÓRIS Ferenc: *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria MDCLXXVI*, kiad. Herpay Gábor, Bp., „Sylvester” Nyomdai Műintézet, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, Series III., 1).
- POOT, Abraham van: *Naaunkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*, Amsterdam, Hoorn, 1684.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUJTÁS László Zsigmond: A pozsonyi vérsztörvényésékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban, *Könyv és Könyvtár* 25(2003), 115–157.
- BUJTÁS László Zsigmond: Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai, *Könyv és Könyvtár* 26(2004), 225–266.
- BUJTÁS László Zsigmond: A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában, in Bozzay Réka (szerk.): *Történetek a Méhfyldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, Debrecen, Printart-Press Kft, 2014, 10–68.
- BUJTÁS László Zsigmond: Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger als Erinnerungsort in der Niederlande im 17–18. Jahrhundert, in Pál S. Varga et al. (hrsg.): *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, 4), 11–43.
- HARSÁNYI István: Kocsi Csergő Bálint Hamel-Bruyninxről és két munkájáról, *Sárospataki Református Lapok* 7(1911/2), 1911. január 8., 13–15.
- HOEK, Pieter Cornelis: *Melchior Leydecker (1642–1721): Een onderzoek naar de structuur van de theologie van een gereformeerd scholasticus*, Amsterdam, disszertáció, 2013.
- PRINS, J(ohannes) J(acobus)–ROGGE, H(endrik) C(ornelis): Georgius Hornius en zijne „Kerckelijcke Historie”, *Archief voor Nederlandsche kerkegeschiedenis* 6(1897), 321–342.

ABSTRACT

László Zsigmond Bujtás: *One Subject, Two Authors:
The Special Court in Pressburg and the Hungarian Galley Slaves
in the Hungary-Related Works of the Leydecker Brothers*

In 1673 and 1674 the special court in Pressburg summoned many Hungarian Protestant ministers unjustly accusing them of rebellion, treason and defamation of the Catholic Church. They were sentenced to death, but those who wanted to escape could convert to Catholicism or leave the country. Those who persisted were sold in Neaples to Spanish galleys as slaves. The older Leydecker brother, Melchior (1642–1721) was professor of theology at the University of Utrecht from 1676, the younger one, Jacobus (1656–1729) was Reformed minister from 1678 at different places in the province Zeeland. The first one wrote a supplement to Georg Hornius' work *Historia ecclesiastica* (Leiden, 1666) on general ecclesiastical history in the periode from 1666 to 1687. In the chapter dealing with Hungary he used two major sources, namely the *Apologia Ministrorum Evangelicorum Hungariae* written by Miklós Bethlen (Utrecht, 1678) and Johann Heinrich Heideggers' *Historia papatus* (Amsterdam, 1684). He borrowed two parts of these sources and modified the texts.

Jacobus wrote a complete work on general ecclesiastical history entitled *Kerkebycke historie* (Dordrecht, 1691). His source for the passage on the Hungarian Protestant ministers was the work entitled *Naanwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegen de Euangelise leeraren in Hungarien* (Amsterdam, 1684), compiled by the Amsterdam physician, Abraham van Poot. Jacobus picked the most important facts on the Hungarian ministers from this book and made a short but good summary of the story. He also published his historical work under another title *Adam, Moses en Christus* (Middelburg, 1701). It is worthy of note, that he modified the text referring to the galley slaves in the latter publication. It is instructive to see how the two brothers handled the same subject in different ways.

Keywords: Leydecker, Melchior; Leydecker, Jacobus; general ecclesiastical history; Hungarian galley slaves; reception of their story in the Netherlands in the 17th and 18th centuries

XAČ'ATUR AĀAK'ELEAN OMECH (1666–1740)
ÖRMÉNY UNITUS SZERZETES-MISSZIONÁRIUS
ERDÉLYI KAPCSOLATAI¹

Nagy Kornél

Kevés olyan anyaországi születésű örmény egyházi ember volt, aki igazán behatóan, a szívén viselve foglalkozott volna az erdélyi örmény közösség egyházi életével és helyzetével a 18. század első harmadában. Ezen csekély kivételek közé tartozott a jelen közlemény címében szereplő Xač'atur AĀak'elean Erzurumci² (*Cacciaturus Arachiel Erzurumensis, Don Accador*) OMech. örmény unitus (örménykatholikus) misszionárius-szerzetes, hitszónok, egyházi író és teológus.³ Ennek okán tanulmányunkban a közelmúltban feltárt levéltári források segítségével igyekszünk bemutatni Xač'atur AĀak'eleannek az erdélyi örménységgel fennállt kapcsolatait. Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány bekezdés erejéig össze kell foglalnunk a történelmi előzményeket, mert ezek nélkül kevésbé értjük meg a nevezett örmény unitus papnak az erdélyi tevékenységét.

Az Erdélyi Fejedelemségbe az örménység 1668–1672 között két hullámban menekült az őket ért vallási üldöztetések és háborúságok elől a Lengyel–Litván Unió (*Rzecz Pospolita Obojga Narodom*), valamint a Moldvai Fejedelemség területéről.⁴ Vezetőjük az eredendően a moldvai Suceavában székelő, de az anyaországi születésű Minas Aléksanean-Zilifdarean T'oxat'ec'i (1610–1686) apostoli (keleti)

¹ Jelen közleményünk témájában a 2004., a 2006., a 2008., a 2010., illetve a 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó ösztöndíjnak köszönhetően végeztem levéltári kutatásokat Romániában és a Vatikánban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

² Tanulmányunkban az örmény nevek és fogalmak átírása során a nemzetközileg elfogadott átírási szabályzat szerint jártunk el, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*Association Internationale des Études Arméniennes = AIEA*) ír elő.

³ Xač'atur AĀak'elean hitszónoki és írói tevékenységéről lásd: APF SC FA. Vol. 9. Fol. 160r., Fol. 224r., Fol. 248r., Fol. 293/r.-v., Fol. 394r., Fol. 514r.

⁴ APF SC FM. Vol. 1. Fol. 106r., Fol. 155r.–156/v., Fol. 287r., Fol. 358r.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 120/r.-v., Fol. 121/r.-v.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 179/r.-v.; APF FV. Vol. 8. Fol. 74r.–77/v., Fol. 80/r.-v.; AAV ANVAR. Vol. 98. Fol. 641r.–644/v.; AAV SSP. Vol. 102. Fol. 142r.; AAV SSP. Vol. 103. Fol. 124r.–125/v., Fol. 132r.–139/v., Fol. 147r.–148/v., Fol. 262r.–263r.; AAV SSP Vol. 185. Fol. 187/r.-v.; APMV MS. No. 771. Fol. 124/r.-v.; BMK MS. No. 331. Fol. 1/v.–2r.; MAMAT MS. No. 9484. Fol. 304r.

rítusú (*arab'elakan*) püspök volt.⁵ Az Erdélybe menekült örmények az 1680-as évek elején kerültek a katolikus missziók látóterébe.⁶ Az Apostoli Szentszék missziós szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja⁷ (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), a lembergi (ma L'viv városa Ukrajnában) Örmény Kollégium (*Collegium Armenum*),⁸ valamint az időközben unitussá váló lembergi örmény érsekség együttesen kezdeményezte köreikben a térítéseket.⁹ Rövid egyeztetéseket követően Róma az unitus hitű, de erős lengyel, valamint moldvai kötődéssel bíró

- ⁵ APF SC FA. Vol. 1. Fol. 265r.–267/v., Fol. 525r.–526/v., Fol. 602r.–608/v.; APF FVC. Vol. 21. Fol. 3r.–22/v.; AAV SSP. Vol. 101. Fol. 498r.–499/v.; ELTE EKK. CH. Cod. 15. Pag. 248.; ELTE EKK CH. Cod. 16. Pag. 33.; *Kamenic': Taregirik' Hayoc' Lebastani ew Rumeniyoj* [A Kamienieci/Kamjanyeci Krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei], Lewond Ališan OMech. (ašx.), Venetik, Mxit'arean Tparan, 1896, 126–127.
- ⁶ APF ASC. Vol. 53. Fol. 248r.; APF SOCG. Vol. 471. Fol. 324r.; APF SOCG. Vol. 482. Fol. 132/r.–v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 79r., Fol. 174r.–175r., Fol. 274/r.–v., Fol. 275r.–276/v., Fol. 277r.–281r., Fol. 283r.–284/v., Fol. 285r., Fol. 286r.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 126r.–127/v., Fol. 128r.–131/v., Fol. 134r.–135/v.; ELTE EKK G. Vol. 522. Fol. 96/r.–v., Fol. 137/r.–v., Fol. 173/r.–v.; *Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (I VII 1682 – 31 XII 1682)*, Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polonia, 2005, 300–303.
- ⁷ A nevezett szentszéki intézményre a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a Propaganda Fide megnevezést használjuk. A nevezett szervet 1622. január 6-án alapította XV. Gergely (1621–1623) pápa *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján. II. (Szent) János Pál (1978–2005) pápa a missziós intézmény nevét 1988-ban Népek Evangelizációjának Kongregációjává (latinul: *Congregatio pro Gentium Evangelizatione*, olaszul: *Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli*) változtatta. Erről lásd: APF CU. Vol. 1. Fol. 1r.–27/v.
- ⁸ A lembergi Örmény Kollégiumot az Apostoli Szentszék 1664-ben alapította eredendően az örmény unitus papnövedékek utánpótlásának a biztosítására. Az intézmény rektorai az örményországi missziós tapasztalatokkal rendelkező theatinus (kajetánus) rend képviselői közül kerültek ki. Első és egyúttal alapító rektora Clemente Galano CR (1611–1664) páter, aki egyúttal a modern armenológia szülőatyja is volt. 1709-től a neve Örmény–Rutén Kollégiumra változott, amelyet 1784-ben II. József (1765–1790) császár és király záratott be. Erről ld.: APF ASC. Vol. 32. Fol. 68r.–69/v.; APF CP. Vol. 64. Fol. 41r.–47/v.; APF CP. Vol. 133. Fol. 270r.–310/v.; APF CV. Vol. 2. Fol. 2r.–23/v.; APF MV. Vol. 10. Fol. 432r.–433/v.; AGT CL. Portfolio. No. 1. (Folio számozás nélkül.); Dmytro Blažejovskij: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv (1665–1784)*, Rome, PP Basiliani, 1975, (Analecta OSBM, Series 2.; Sectio 1., Vol. 29.), 109–121; Kornél Nagy: The Foundation of Armenian (Ruthenian) College of L'viv (Lemberg) (1664–1681), *Eastern Theological Journal* 6(2020/1), 35–75; Nagy Kornél: *Lembergen kezdődött... Az örménykatolikus egyház szűletése*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög-katolikus Hittudományi Főiskola, 2020 (Collectanea Athanasiana I., Studia, 12), 75–95.
- ⁹ APF ASC. Vol. 52. Fol. 122/r.–v., Fol. 155r.–156/v.; APF Acta SC. Vol. 54. Fol. 207/r.–v.; APF Acta SC. Vol. 55. Fol. 60/r.–v.; APF SOCG. Vol. 487. Fol. 64/r.–v.+ Fol. 70/v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 174.–175r.; APF SC FA. Vol. 1. Fol. 525r.–526/v., Fol. 602r.–610/.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 378r.–381r.; APF SC FM Vol. 1. Fol. 146/r.–v.+ Fol. 149/v.; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 260r.–261/v.; APF SC FM. Vol. 3. Fol. 3/r.–v., Fol. 7/r.–v.; AAV SSP. Vol. 102. Fol. 154r.–155r.; AAV SSP. Vol. 103. Fol. 283r.–284/v., Fol. 305r.–307r., Fol. 311r.–312r., Fol. 349r.–350r.

Oxendio Virziresco Stefanowicz¹⁰ (1654–1715) világi papot, a leMBERGI օրմէնյ Kollégium, valamint a római Collegium Urbanum¹¹ egykori növendékét delegálta misszióra.¹² Fő feladata az erdélyi օրմէնյսég egyházi uniója, valamint a Rómához hű erdélyi օրմէնյ unitus (օրմէնյkatolikus) egyház megalapítása volt.¹³ A katolizálandó erdélyi օրմէնյeket akkor a leMBERGI unitus érsekség egyházi joghatósága alá vonták. A misszionáriuս a kezdeti kudarcokat követően sikeres térítéseket folytatott.¹⁴ Ebben nagy szerepet játszott kiváló hely- és nyelvismerete, illetve az egyházi egyesülést hevesen ellenző Minas Aléksanean T'oxat'ec'i keleti püspöknek az időközben bekövetkezett halála az 1686. év legvégén.¹⁵ A misszionáriuս pasztorális erőfeszítéseit kis idő múltán végül siker koronázta. 1689 februárjában az erdélyi օրմէնյսég képviselőjében Lembergbe érkezett egy népes delegáció, amely a közösség nevében Vardan Hunanean (1644–1715) unitus érsek kezébe letette a katolikus hitvallást, és egyszersmind kimondta az egyházi uniót Rómával.¹⁶ Ezt követően az Apostoli Szentszék Oxendio Virzirescót fáradozásaiért és hittérítő munkájáért 1690 őszen az erdélyi օրմէնյek apostoli vikáriusának és Aladia címzetes (*in partibus infidelium*) püspökének nevezte ki.¹⁷

¹⁰ A továbbiakban az օրմէնյ unitus főpapra az „olaszosított” Oxendio Virziresco alakot használunk, ugyanis jelentéseit és leveleit a legtöbb alkalommal ebben a formában írta alá.

¹¹ A római oktatási intézményt, mint a Propaganda Fide szemináriumát, VIII. Orbán (1623–1644) pápa alapította 1627. augusztus 1.-jén *Immortalis Dei Filius* kezdetű bullája alapján. Erről ld.: APF CU. Vol. 1. Fol. 103r.–120/v., Fol. 131r.–139/v., Fol. 141r.–142/v.

¹² APF ASC. Vol. 56. Fol. 207/r.–v., Fol. 254r.–257/v.; APF ASC. Vol. 57. Fol. 114/r.–v.; APF SOCG. Vol. 494. Fol. 370r.–371/v.; APF SOCG. Vol. 495/A. Fol. 36r.–39/v.; APF SOCG. Vol. 495/B. Fol. 232r.–234/v.; APF SOCG. Vol. 496. Fol. 503r.; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 335/r.–v., Fol. 338/r.–v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 417r., Fol. 418r., Fol. 457r., Fol. 488r., Fol. 489r., Fol. 490r.; APF CU. Vol. 1. Fol. 268r.; AAV ANVAR. Vol. 183/A. Fol. 410r.–411/v.

¹³ APF LDSC. Vol. 70. Fol. 53/r.–v., Fol. 54r., Fol. 58/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 252/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 19/r.–v.; AAV ANVAR. Vol. 177. Fol. 129/v., Fol. 146r.; APMV MS. No. 775. Fol. 124/r.–v.; BMK MS. No. 511. Fol. 1r., Fol. 199r.

¹⁴ APF SC FA. Vol. 3. Fol. 434/r.–v. + Fol. 435/v., Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v., Fol. 468r.–469/v., Fol. 498/r.–v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.

¹⁵ APF ASC. Vol. 70. Fol. 103r.–107/v.; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 418/r.–v.; APF LDSC. Vol. 76. Fol. 33/v., Fol. 33/v.–34/v., Fol. 90/v.–91r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 374r.–375/v.; APF CU. Vol. 3. Fol. 472/r.–v.; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 219r.–220r.; ELTE EKK CK. A. Cod. 11. Pag. 112.; Kornél Nagy: Did Vardapet Minas, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, *Hajgazian – Armenological Review* 31(2011), 427–442.

¹⁶ APF ASC. Vol. 59. Fol. 165r.–169/v.; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 103/r.–v., Fol. 104/r.–v.; ARSI FAH. Vol. 155. Fol. 81/r.–v.; MAMAT MS. No. 1512. Fol. 557r.–560/v.; MAMAT MS. No. 3912. Fol. 344r.; MAMAT MS. No. 9748. Fol. 60r.–61/v.

¹⁷ APF ASC. Vol. 60. Fol. 14r.–19/v., Fol. 125/v.–127/v.; APF ASC. Vol. 61. Fol. 16/v.–18r. APF SOCG. Vol. 506. Fol. 61/r.–v.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 87r.–88/v.; APF CP. Vol.

Azonban e döntéssel egyidejűleg, a leMBERGI érsekség tiltakozása ellenére, az erdélyi unitus hitű örmények a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá kerültek.¹⁸

Ugyanakkor a Lembergben kimondott egyházi egyesülés kizárólag a római pápa primátusának az elismerésére szorítkozott. Tudniillik, az 1689. évi egyházi unió megkötése során, a tárgyalások folyamán egyáltalán nem tisztázták a liturgiák alkalmával az örmény nyelvhasználat kérdését, a régi örmény naptár és időszámítás problémáját (*Tomarac'oyc'*),¹⁹ a 451. évi IV. Khalkédóni Egyetemes Zsinat, valamint a monofizitizmus, a Filioque-imádság (*ew blxi yOrdwoyn*) és Purgatórium (*K'awarann*) kérdését, illetve az áttért unitus örmény papok jogi státusát. Mindezek tisztázatlan volta további konfliktusok csíráját hordozta magában.²⁰ Ráadásul ezt a feszült helyzetet tovább tetézte, hogy Oxendio Virziresco püspök hivatalának első időszakában a latin rítust erőltette az erdélyi örmény közösség körében, ami annak volt köszönhető, hogy római tanulmányai során latin rítusban nevelkedett, és 1681. augusztus 9-én a latin rítus előírásai szerint szentelték pappá.²¹ Mindenesetre ezek a megoldatlan kérdések számos konfliktus-

29. Fol. 644r.+ Fol. 646/v., Fol. 645r., Fol. 647/r.-v., Fol. 648/r.-v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 140r.-v.; PL AEV SPSZ. No. 273/4.2.

¹⁸ APF LDSC. Vol. 76. Fol. 90/v.-91r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 220r.-221/v.

¹⁹ Az örmények az egyházi egyesülés előtt a Szászánida (közép-perzsa) eredetű kalendáriumot használták az egyházi irataik, valamint a liturgikus könyvek keltezése során, amit a római egyház nemcsak eretnekségnek, hanem istentelen pogányságnak is tartott. Erről ld. még: Krzysztof Stopka: *Armenia Christiana, Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Centuries)*, Kraków, Jagellonian University Press, 2017 (Jagellonian Studies in History, 8), 75–76.

²⁰ APF ASC. Vol. 60. Fol. 125/v.-127/v.; APF SOCG. Vol. 506. Fol. 63r.-64/v.; APF LDSC. Vol. 79. Fol. 110/r.-v., Fol. 133/r.-v., Fol. 134r.-135/v.

²¹ Eredendően az újonnan katolizált és egyúttal Rómában tartózkodó V. János (*Yovhannes Tutunjian Šamiramkertac'i/Polsec'i/V'aneč'i*) (1618–1703); érseket, Konstantinápoly korábbi (megbuktatott) örmény apostoli pátriárkáját (1664–1664, 1665–1667) szerették volna felkérni a szertartásra, de a Propaganda Fide nem bízott meg benne, mert eljuttott hozzá annak a híre, hogy az érseknek korábbi hivatala során több zavaros pénzügye támadt, és csak érdekből fogadta el Róma hitét. Ezért ettől az Apostoli Szentszéken elálltak. A felszentelést végül Edoardo/Odoardo Cibo/Cybo (1619–1705) a Propaganda Fide titkára, Seleucia (Isauria) címzetes érseke végezte a római (azon belül is Borgo negyedben) Santa Maria in Traspontina bazilikában. Egyébiránt a nevezett templom a Propaganda Fide bíboros-prefektusának a tituláris bazilikája volt. Erről lásd még bővebben: APF ASC. Vol. 51. Fol. 3r.-4/v., Fol. 81r., Fol. 114/r.-v., Fol. 154/r.-v., Fol. 232/r.-v., Fol. 255/r.-v.; APF ASC. Vol. 57. Fol. 81/r.-v.; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110/r.-v., Fol. 500r.-503/v., Fol. 506/r.-v.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12/r.-v., Fol. 13/v.; APF SOCG. Vol. 492. Fol. 310/v., Fol. 313/r.-v.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r.-31/v., Fol. 376/v.+ Fol. 377/v.+ Fol. 378/v.; APF SOCG: Vol. 587. Fol. 511r.+ Fol. 512/v.; APF LDSC. Vol. 70. Fol. 2/r.-v., Fol. 54/r.-v., Fol. 66r.-67/v., Fol. 70r., Fol. 71r.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 285r.-287r., Fol. 419r.-420/v.; APF Ospizi. Vol. 1. Fol. 196r.-200/v.; Erről ld. még: *Step'anosi Rošk'ay Žamanakagrut'inn kam tarekank' ekelec'akank'* [Step'anos Rošk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek], Hamazasp Anton Oskean OMech. (ašx),

tust eredményeztek az erdélyi közösségen belül az 1690-es évek folyamán. Emiatt sok örmény visszamondta az egyházi uniót, és visszatelepült Moldvába.²² A 18. század elején Oxendio Virziresco püspök maga is belátta, hogy a latin rítus, valamint a latinizáció eltúlzott erőltetésével súlyos hibákat követett el. Ezért élete vége felé már az unitus rítus megerősítésén, valamint az örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal megtartásán munkálkodott, mert ezekben látta az erdélyi örménység fizikai és kulturális megmaradásának a biztosítékát.²³

1715-ben Oxendio Virziresco halálával a (címzetes) püspöki hivatal megüresedett és ez új helyzetet teremtett az erdélyi közösségben.²⁴ Az örmények között vita alakult ki a püspöki hivatal öröklése körül, miközben a Propaganda Fide is több alkalommal eredménytelenül tárgyalta Oxendio Virziresco utódlását.²⁵ Mindez pedig egybeesett az erdélyi latin szertartású püspökség és egyházmegye betöltésével, illetve újjászervezésével.²⁶ Az újonnan kinevezett és felszentelt

Vienna, Mxit'arean Tparan, 1964, 187; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézete, 2012, (Történelmi Emlékek – Értekezések), 107–108; Sebouh David Aslanian: "Many Have Come Here and Have Deceived Us." Some Notes on Asature Vardapet (1644–1728), An Itinerant Armenian Monk in Europe, *Handes Amsoreay – Zeitschrift für Armenische Philologie* 133(2019/1–12), 159–168, 173, 181.

²² APF ASC. Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF ASC. Vol. 62. Fol. 125r.–128/v.; APF ASC. Vol. 63. Fol. 68r.–70/v., Fol. 79/r.–v.; APF ASC. Vol. 67. Fol. 303/r.–v.; APF ASC. Vol. 66. Fol. 185/r.–v., Fol. 201r.–202/v.; APF ASC. Vol. 68. Fol. 62r.–67/v.; APF ASC. Vol. 69. Fol. 107r.–116/v., Fol. 396r.–397/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.–98/v.; APF SOCG. Vol. 512. Fol. 178/r.–v., Fol. 179r., Fol. 180r.+ Fol. 183r., Fol. 181r.+ Fol. 186/v.; APF SOCG. Vol. 514. Fol. 495/r.–v.; APF SOCG. Vol. 520. Fol. 286/r.–v.; APF SOCG. Vol. 522. Fol. 453r.–454/v.; APF LDSC. Vol. 81. Fol. 130r.–131/v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 262r., Fol. 265/r.–v., Fol. 266r., Fol. 267/r.–v.; APF SC FMPR. Vol. 3. Fol. 386/r.–v.; ELTE EKK CH. Cod. 21. Pag. 77–80., Pag. 81–84.; PL AEV SPSZ. No. 274/4.1.; Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról, (Az 1693. évi Fidelis relatio), *Történelmi Szemle* 50(2008/2), 251–285; Uő: Az Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény viszály története (1697–1700), *Századok* 143(2009/4), 945–974; Uő: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza, *Erdélyi Múzeum* 79(2017/1), 102–117; Uő: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében, *Lymbus – Magyarástudományi Közlemények* 18(2020), 317–334.

²³ APF ASC. Vol. 82. Fol. 144/v.–147/v., Fol. 172/r.–v., Fol. 443/r.–v.; APF SOCG. Vol. 572. Fol. 283r.–285r.; APF LDSC. Vol. 101. Fol. 36/v.–37/v., Fol. 47/v.–48r., Fol. 255/r.–v.

²⁴ APF ASC. Vol. 85. Fol. 169r.–171/v.; APF SOCG. Vol. 598. Fol. 265r.–266/v., Fol. 267r.–268/v., Fol. 269/r.–v.; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 197r.; APF LDSC. Vol. 104. Fol. 57r.–58/v.; APF SC FA. Vol. 6. Fol. 544r.–545/v., Fol. 552r.–553/v., Fol. 588/r.–v., Fol. 642r.–643/v.

²⁵ APF ASC. Vol. 85. Fol. 437r.–438/v., Fol. 582r., Fol. 587r.–589/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 113r.; APF LDSC. Vol. 104. Fol. 231/v.; APF SC FA. Vol. 6. Fol. 588r., Fol. 642r.–643/v.

²⁶ APF Acta SC. Vol. 86. Fol. 75r.–76/v., Fol. 102r.–103/v., Fol. 254/r.–v.; APF SOCG. Vol. 600. Fol. 535r.–536/v.; APF SOCG. Vol. 601. Fol. 550r.–552/v.+ 553/v.; APF SOCG. Vol. 603. Fol. 349r., Fol. 350r., Fol. 352/r.–v., Fol. 417r., Fol. 418r.–419/v., Fol. 420r., Fol. 453/r.–v., Fol. 454r.; APF SOCG. Vol. 604. Fol. 138r.–138/v.; ELTE EKK. Coll. Hev.

Mártonffy György (1663–1721) erdélyi püspök mindent megtett annak érdekében, hogy helyreállítsa az erdélyi püspökség, illetve a katolicizmus megtépzott tekintélyét.²⁷ Ennek okán figyelme az erdélyi unitus hitű románság, valamint az éppen püspök nélkül lévő unitus örömnység irányába fordult.²⁸ Mártonffy püs-

Cod. 16. Pag. 135–137., Pag. 185–190; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 26. Pag. 265–274.; PL AEV SPKer. No. 477.

²⁷ A 17. század vége felé, 1688–1689-ben Kada István (1617–1695) személyében (aki egyúttal Augustopolis címzetes püspöki tisztét is viselte) már volt a bécsi udvar által kinevezett erdélyi püspök, ám jelöltségét és egyúttal kinevezését az Apostoli Szentszék nem hagyta jóvá. Azonban ő püspökként sohasem jutott el Erdélybe. Kada István halálát követően 1696-ban az erdélyi születésű Illyés András (1637–1712) nevezték ki erdélyi püspöknek, azonban két kéréséletűnek bizonyuló meglepedési kísérletet követően az erdélyi vallási viszonyok miatt nem tudta tartósan megvetni a lábát Erdély területén. Ugyanakkor Illyés András püspöki címét 1712-ben bekövetkezett haláláig megtartotta. Mártonffy Györgyöt, mint a bécsi Pázmáneum egykori növendékét, csupán egy évvel később nevezték ki erdélyi püspöknek. 1712–1713 között ügyvivő jelleggel az örömnység unitus Oxendio Virziresco püspök látta el ezt a magas egyházi hivatalt Erdélyben. Erről lásd még bővebben: APF ASC. Vol. 58. Fol. 13r.–16r., Fol. 127v.–131r.; APF ASC. Vol. 59. Fol. 33r.–34r., Fol. 114v.–115r., Fol. 151r.–154r.; APF ASC. Vol. 74. Fol. 55/r.–v., Fol. 296/r.–v.; APF ASC. Vol. 85. Fol. 263/r.–v., Fol. 437r.–438/v., Fol. 587r.–589/v.; APF ASC. Vol. 86. Fol. 58r.–59r. Fol. 75r.–76/v., Fol. 102r.–103/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 4/r.–v.; APF SOCG. Vol. 500. Fol. 58r.–59/v., Fol. 60r.; APF SOCG. Vol. 503. Fol. 427r., Fol. 440/v.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 58r.–71r.; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 197r.–201/v.; APF SOCG. Vol. 526. Fol. 275r.; APF SOCG. Vol. 535. Fol. 3/v.; APF SOCG. Vol. 557. Fol. 95r.–96/v.; APF SOCG. Vol. 599. Fol. 196r.+ Fol. 199/v.; APF SC FUT. Vol. 3. Fol. 42r.–43/v., Fol. 46r.–50/v.+ Fol. 51r.+ Fol. 52r., Fol. 110/r.–v.; APF FV. Vol. 6. Fol. 250r.–254r.; ARSI FAH. Vol. 149. Fol. 76r.; ARSI FAH. Vol. 155. Fol. 75r.; ARSI FAH. Vol. 176. Pag. 106.; GYFL I/1a. Pag. 6–7., Pag. 15.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 6r., Fol. 247r., Fol. 248/v.; ELTE EKK CH. Cod. 8. Pag. 57.; MNL-OL A 57. Vol. 20. No. 101.; MNL-OL A 57. Vol. 24. No. 20.; MNL-OL A 57. Vol. 28. No. 307.; MNL-OL A 57. Vol. 30. No. 130.; MNL-OL A 57. Vol. 31. No. 34.; Erről ld. még: Fazekas István: *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951): Matricula collegii Pazmaniani Vinnensis*, Bp., ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8), 19, 141; Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Bp.–Róma, PPKE BTK, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2), 141, 166, 208, 259–274, 284, 310; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jézusutak Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan, 2009 (IDI Könyvek, 8), 225–250; Galla Ferenc: *Pálos misszionáriusok Magyarországon a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Bp.–Róma, Gondolat, 2015 (Collectanea Vaticana Hungariae, 11), 395–399, 417; Mihalik Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye, in Diós Dávid–Marton József (szerk.): *Catholice reformare: a katolikus egyház a fejedelemség korában*, Bp.–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 283–304.

²⁸ Ez volt az az időszak, amikor 1716–1721 között Mártonffy püspök éles tiltakozásai ellenére az erdélyi unitus hitű románság Nemes Pataki János OSBM (1680–1727) püspök vezetésével sikeresen járt közben az Apostoli Szentszéknel, az esztergomi érsekségnél és a bécsi udvarnál az önálló unitus egyházmegye felállításáért, Fogaras központtal. Erről lásd még: APF ASC. Vol. 86. Fol. 231r.–234r.; APF ASC. Vol. 87. Fol. 141r.–143/v.; APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 179/r.–v.; APF ASC. Vol. 90. Fol. 677/v.–679/v.; APF SOCG. Vol. 605. Fol. 317r.–334/v.; APF SOCG. Vol. 618. Fol. 398r.–399/v.; APF SOCG. Vol. 627. Fol. 288/r.–v., Fol.

pök az 1718. és az 1719. évi egyházlátogatásai során leírta, hogy az örménység Oxendio Virziresco püspök halálát követően újból visszatért ősei régi monofizita hitére.²⁹ Ezen felül a püspök a helyi örmény klérust azzal vádolta meg, hogy pontosan ők azok, akik gátlástalanul terjesztették a közösség köreiből az eretnokséget.³⁰ Mindenesetre Mártonffy vádjai a bécsi apostoli nunciaturán keresztül eljutottak Rómába a Propaganda Fidéhez is.³¹ A szentszéki missziós szerv apostoli vizitátorok erdélyi delegálásáról döntött.³² S így került a jelen tanulmány címében szereplő Xaç'atur Ařak'elean szerzetes Róma és az erdélyi örmények látókörébe.³³

A jelen tudományos közlemény címében szereplő örmény unitus pap 1666-ban született a mai Törökország területén fekvő Erzurum (görög nevén: Θεοδοσιοπόλις; régi örmény nevén: *Karin*, vagy *Karnoy k'alak'*) városában, egy helyi világi (*k'ahanay*, *erēv'*) pap gyermekeként. Ezért az örmény nyelvű forrásokban gyakran őt szülővárosa után Xaç'atur Erzurumc'i/Erzrumc'i (azaz Erzurum városából

289/r.-v., Fol. 290/r.-v.; APF CP. Vol. 100. Fol. 94r.-98/v.; APF LDSC. Vol. 108. Fol. 94/v.-95r.; APF LDSC. 109. Fol. 190/v.-191r.; APF SC FGCDSTU. Vol. 1. Fol. 224r.-233/v.; APF SC FUT. Vol. 4. Fol. 86/r.-v., Fol. 94/r.-v., Fol. 95/r.-v.; GYFL I/1a. Pag. 21.; ELTE EKK CK. B. Cod. 20. Pag. 201-212.

²⁹ APF LDSC. Vol. 107. Fol. 220/v.-221r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 39r., Fol. 40r.-41r., Fol. 42r.; ELTE EKK CH. Cod. 24. Pag. 289-292.

³⁰ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 324r., Fol. 325r.+ Fol. 328/v.+ Fol. 329/v.; APF SC FA. Vol. 16. Fol. 775r.-777r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 109r.-111/v., Fol. 115/v.-116r.

³¹ Nagy Kornél: *Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése*, in Óze Sándor-Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás, 2), 156-169; Uő: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények, *Erdélyi Múzeum* 78(2016/1), 68-84; Uő: Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében, *Magyar Könyvszemle* 133(2017/2), 204-205; Uő: Az elképzelt „Aranykor”, Az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyház a 18. században, *Történelmi Szemle* 61(2019/2), 270-274; Uő: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről, *Lymbus – Magyarágtudományi Közlemények* 17(2019), 451-466.

³² APF ASC. Vol. 89/I. Fol. 79/v.-80r., Fol. 80/v.-81r., Fol. 109/v.-114r., Fol. 156/v.-158r.; APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319/r.-v., Fol. 320/r.-v., Fol. 503r.-508/v.; APF SOCG. Vol. 620. Fol. 21r., Fol. 22r., Fol. 112r., Fol. 113/r.-v.; APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.-44/v., Fol. 45r., Fol. 46/r.-v.; APF SOCG. Vol. 623. Fol. 293r.; APF LDSC. Vol. 108. Fol. 42r., Fol. 45/r.-v., Fol. 45/v., Fol. 46/r.-v., Fol. 47/r.-v., Fol. 52r., Fol. 65/v.-66r., Fol. 67/v.-68r., Fol. 71/v.-72r., Fol. 72r.-73r., Fol. 147r.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82r.-83/v., Fol. 111/r.-v., Fol. 112/v.-113r., Fol. 190/v.-191r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 113r.-114/v., Fol. 115r.

³³ Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, Typis Congregationis Mechitaristicae, 1859, 74-79; Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686-1954*, Roma, Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1988, (Studia Ecclesiastica 17.; Historica Vol. 10.), 173-175.

származó) névvel illették. Xaç’atur Aṛak’elean már kamasz korában élénk érdeklődést mutatott az egyházi pálya iránt, ezért 1678 körül nagyon fiatalon belépett a város mellett található Szent Istenszülő és Ménasz monostor (*Surb Astmacacin ew Surb Minas Vank’*) szerzetesi közösségébe, ahol kis idő múltán letette a szerzetesi fogadalmát. Nem sokkal később ifjú kora ellenére elnyerte a teológia tudora (*vardapetut’inn*) címet, és az ezzel együtt járó vardapeti rangot.³⁴

1675–1683 között Erzurum városa az örmény anyaországi katolikus missziók egyik fontos célpontjává vált: tudniillik számos, az Apostoli Szentszék szolgálatában álló (ferences, jezsuita, karmelita, theatinus) szerzetes térítette az ott élő keleti keresztény, zömében örmény lakosságot Róma hitére.³⁵ A misszionáriusok között volt az ugyancsak anyaországi születésű örmény, Vardan Hunanean, Epiphania in Syria címzetes püspöke – később 1686. október 1-től lemergi örmény unitus érsek³⁶ –, a római Collegium Urbanum egykori növendéke, valamint Louis Marie Pidoux de Saint Olon CR (1637–1717) francia theatinus páter, 1666–1678 között a lemergi Örmény Kollégium korábbi rektora, későbbi bagdadi címzetes püspök is.³⁷ Missziós tevékenységük eredményeképp – az örmény apostoli egyház helyi vezetőinek heves és határozott tiltakozása ellenére –,

³⁴ APF ASC. Vol. 110. Fol. 207/v.–208r.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 91/r.–v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 53r.

³⁵ APF SC FA. Vol. 2. Fol. 413r.–417/v., Fol. 419r.–420r., Fol. 434/r.–v., Fol. 448/r.–v., Fol. 450/r.–v.; APF SC FMPP. Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; AGT CL. Porfolio. No. 1. (Folio számozás nélkül.)

³⁶ APF ASC. Vol. 47. Fol. 225r.; APF ASC. Vol. 53. Fol. 3r.–4/v., Fol. 204r.–205/v., Fol. 245r.–249/v.; APF ASC. Vol. 55. Fol. 22/r.–v., Fol. 138r.–140/v., Fol. 254/v.–256/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 102/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 75r., Fol. 174/v.–175/v.; APF LDSC. Vol. 75. Fol. 54/v.–55r.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 310/r.–v.+ Fol. 311/v., Fol. 318r.–319r., Fol. 324/r.–v., Fol. 329r., Fol. 333r., Fol. 341/r.–v.+ Fol. 344/v., Fol. 347/r.–v., Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v.

³⁷ APF ASC. Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF SOCG. Vol. 483. Fol. 74r., Fol. 75/v., Fol. 278r.–281/v., Fol. 282r.–283/v.; APF SOCG. Vol. 484. Fol. 128r., Fol. 321r.–322r., Fol. 472/r.–v.+ Fol. 475r.–v., Fol. 473/r.–v.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 275r.–276/v., Fol. 283r.–284/v.; APF LDSC. Vol. 70. Fol. 97r.–98/v.; APF LDSC. Vol. 71. Fol. 6/v.–7r., Fol. 47r.–48/v., Fol. 101/r.–v., Fol. 108r.–109/v.; APF LDSC. Vol. 72. Fol. 49/v.–50r., Fol. 123r.–124r., Fol. 177/v.–178r., Fol. 178/r.–v., Fol. 199/v.–200r., Fol. 217/v.–218r.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 69/r.–v., Fol. 98/v.–99/v.; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 370/r.–v., Fol. 371r.–372r., Fol. 375/r.–v., Fol. 382/r.–v.; APF SC FMPP. Vol. 2. Fol. 179/r.–v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 90/r.–v., Fol. 91/r.–v., Fol. 92r.; AAV SSP. Vol. 100. Fol. 74r.–75r.; François Tournebize: Araqléian Khatchatur, in Alfred Baudrillart–Albert Vogt–Urbain Roziès (éds.): *Dictionnaire d’Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, 3, Paris, Letouzey et Ané Éditeurs, 1912, 1436–1438; Gregorio Hoffmann: *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli 1453–1830*, Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1935 (*Orientalia Christiana Analecta*, 103), 23, 81–90; Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár, *Erdélyi Múzeum* 74(2012/2), 83; *Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 4. (2 I 1682 – 29 VI 1682)*, Maria Domin (ed.), Romae, Institutum Historicum Polonicum Romae, 2002, 24, 36, 58, 129–130, 154, 331–332.

számos örmény katolizált. Ezen áttért személyek között volt Xiaç'atur Aṙak'elean is. A katolikus hitre áttért szerzetes élénk érdeklődést mutatott a nyugati teológia iránt, ezért Pidoux páter és Hunanean püspök ajánlásának köszönhetően 1684-ban Rómába távozott, és sikeres felvételt nyert a Collegium Urbanumba. Nem sokkal később, római tanulmányai során tehetségével és szorgalmával kivívta oktatói elismerését: szinte tökéletesen elsajátította a latin és az olasz nyelvet, valamint a nyugati teológiát és patrisztikát. Ráadásul a Propaganda Fide már ekkor felfigyelt szerzteágazó nyelvtudására és teológiai felkészültségére is, ugyanis is anyanyelve, valamint kiváló latin és olasz tudása mellett, folyékonyan beszélt török, perzsa és kurd nyelveken is. Ezért ez idő tájt már gyakran kikérték tanácsát, valamint véleményét örmény egyházi és missziós ügyekben is. Még római tanulmányai során ismerte meg az akkor végzett Oxendio Virzirescót, aki nem sokkal később indult el erdélyi missziójára.³⁸ Úgyszintén római tanulmányai idején került közeli barátságba a nála csak néhány esztendővel fiatalabb, és ugyancsak erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszkával (1670–1739), a néhai Oxendio Virziresco unokaöccsével, későbbi hymeriai címzetes püspökkel.³⁹

Xaç'atur Aṙak'elean 1694-ben fejezte be tanulmányait, majd azt követően az Apostoli Szentszék az áttért örmény szerzetest Belgrádba küldte missziós munkára.⁴⁰ Az örmény szerzetes belgrádi tartózkodása alatt került először kapcsolatba az erdélyi örményekkel. A Propaganda Fidének 1695-ben írt jelentésében saját tevékenységén kívül röviden beszámolt Oxendio Virziresco püspök erdélyi hivataláról is. A jelentésben leírta, hogy az örmény unitus püspök nagyon nehéz körülmények között végezte a munkáját, és az erdélyi örmény lakosság sem igazán szívelte őt akkor.⁴¹

³⁸ APF ASC Vol. 54. Fol. 207/r.–v.; APF ASC. Vol. 55. Fol. 60/v.; APF SOCG. Vol. 491. Fol. 12/r.–v., Fol. 13/v.; APF LDSC. Vol. 73. Fol. 252/r.–v.; APF LDSC. Vol. 74. Fol. 19/r.–v.

³⁹ APF LDSC. Vol. 90. Fol. 54/v.; Rõšk'ay, *Žamanakagrut'inn*, 187, 189.; Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 58–66.; Roszkáról lásd még: APF ASC. Vol. 70. Fol. 166r., Fol. 341r.–346/v.; APF ASC. Vol. 71. Fol. 79/r.–v.; APF ASC. Vol. 80. Fol. 297/r.–v., Fol. 429/r.–v.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 180r., Fol. 416r.–417/v., Fol. 419/r.–v.; APF SOCG. Vol. 587. Fol. 47r.–51r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 83r.–84r., Fol. 96r.; APF FV. Vol. 43. Fol. 43/r.–v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 256r., Fol. 301r.; APF CU. Vol. 3. Fol. 70/r.–v., Fol. 118r., Fol. 170/r.–v., Fol. 172/r.–v.; APF ID. Vol. B. Fol. 138r.–147/v.; *Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XLIII. Benedictus Odescalchi-Erba (1711–1713). Vol. 1. (5 IX 1711 – 31 XII 1712)*, Józef Andrzej Gierowski, Jan Kopiec (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2009, 25–30, 285, 378; Piruza Mnacakanyan: *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie*, in Krzysztof Stopka (pod. red.): *Lebahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian Polskich*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 123–133; Kovács: *Az erzsébetvárosi örmény könyvtár*, 81.

⁴⁰ APF CU. Vol. 1. Fol. 269r.

⁴¹ APF ASC. Vol. 65. Fol. 54r.–56/v.; APF SOCG. Vol. 518. Fol. 66/r.–v.; APF SOCG. Vol. 520. Fol. 287/r.–v., Fol. 289/r.–v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217r., Fol. 219/r.–v.; APF CP. Vol. 31. Fol. 390/r.–v.; APF LDSC. Vol. 83. Fol. 44/r.–v.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 287/r.–v., Fol.

Ezt követően Xaç'atur Aṛak'elean a Propaganda Fide utasítására Konstantinápolyba távozott missziós munkára.⁴² Az Oszmán Birodalom fővárosának örömeisége ekkor felekezeti igencsak megosztottnak bizonyult. Ez volt az az időszak, amikor katolizált, valamint keleti hitű örmények között valóságos „háború” zajlott a templomok, az iskolák, valamint a nyomdák megszerzéséért. Ebben az időszakban szinte mindennaposak voltak a verekedések és pogromok is. Az örmény szerzetesnek ebben az embert próbáló időszakban kellett helytállnia. A nehézségek ellenére sikeresen térített, főleg a gazdag örmény kereskedő családok körében. Sőt, 1701-ben egyik alapítója lett az örmény unitus mechitarista szerzetesrendnek.⁴³ A 18. század legelején így megszületett, Rómához hű szerzetesi közösség a hit megerősítése mellett nagy hangsúlyt fektetett az örmény ifjúság nevelésére és az örmény nemzeti kultúra ápolására. Ugyanis a rend képviselői rájöttek arra, hogy a 16–17. században Róma felől érkező erőszakos katolizációs és latinizációs törekvések pontosan az ellenkező eredményt érték el: ellenállást és törekény lábakon álló egyházi uniókat születtek. Az áttért örményeket pedig Róma hitén kizárólag oktatással lehet megtartani.⁴⁴ Ez azonban nem hatotta meg a keleti hitű örményeket. A konstantinápolyi apostoli (keleti) rítusú örmény pátriárkák kérésére az oszmán hatóságok üldözni kezdték az unitus szerzeteseket, akik az üldöztetések miatt elhagyni kényszerültek az Oszmán Birodalom fővárosát és végül Velencében telepedtek meg.⁴⁵ Az 1710-es években Xaç'atur Aṛak'elean Belgrádban, Temesváron és a Temesközben térített, illetve látott el papi (misszionáriusi) teendőket az ottani katolikusok körében.⁴⁶ Vélhe-

325/r.-v., 368r.–369/v.; APF CU. Vol. 2. Fol. 156/r.-v., Fol. 372r.; AAV ANV. Vol. 196. Fol. 148/v.–149r.; ARSI FAH. Vol. 152. Fol. 18/r.-v.

⁴² APF CU. Vol. 2. Fol. 526/r.-v., Fol. 560r., Fol. 564r.

⁴³ APF SC FA. Vol. 5. Fol. 69/r.-v., Fol. 125/r.-v., Fol. 153/r.-v.; PL AEV SPKoll. No. 361.; Rōšk'ay, *Žamanakagrut'ivn*, 192–193.

⁴⁴ Sebouh David Aslanian: Reader Response and the Circulation of Mkhitarist Books across the Armenian Communities of the Early Modern Indian Ocean, *Journal of the Society for Armenian Studies* 22 (2013), 31–70; Sebouh David Aslanian: "Prepared in the Language of Hagarites": Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar, *Journal of the Society for Armenian Studies* 25(2016), 54–86.

⁴⁵ Raymond Haroutioun Kévorkian: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700, *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 17(1983), 572–595; Uő: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714), *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 19(1985), 351–370; Uő: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catolique au XVIIe siècle, *Revue de Monde Arménien moderne et contemporain* 1(1994), 19–29; Nagy Kornél: Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán, *Világtörténet* 36(2014/3), 370–372; Anna Ohanjanyan: Creedal Controversies among Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire. Eremiay Č'elēpi K'ēōmiwrēcan's Polemical Writing against Suk'ias Prusac'i, *Journal of the Society for Armenian Studies* 27(2020), 7–69.

⁴⁶ APF ASC. Vol. 90. Fol. 11/v.–12/v.; APF SOCG. Vol. 562. Fol. 607/r.–v.+ Fol. 610/v. + Fol. 611/v.; *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*, Vol. 4., ed. György

tően ez volt az az időszak, amikor az örmény unitus szerzetes elsajátította a szerb mellett a magyar nyelvet is, majd ezt követően visszatért Velencébe és szerzetesként a Szent Kereszt (*Santa Croce degli Armeni, Surb Xiaç' Hayoc'*) örmény unitus templom plébánosa lett.⁴⁷

Ebben az időszakban Xiaç'atur Ařak'elean folyamatos kapcsolatban állt az erdélyi és a lengyelországi örmény unitusokkal is. Sőt, Mártonffy György erdélyi római katolikus püspöknek az örményekkel kirobbant konfliktusa már Velencében érte. Mitöbb, a közelmúlt levéltári kutatásainak köszönhetően fény derült arra is, hogy Mártonffy György erdélyi püspök vádjai már jóval korábban, 1719 januárjában az ő tudomására jutottak. Ugyanis Michál Minas Theodorowicz (1689–1760) szamosújvári örmény unitus pap, a lemergi Örmény Kollégium egykori növendéke Rómába, a Collegium Urbanumba kísérte a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccsét, Luca Stefano Virzirescót (1701–1777), és útközben megálltak Velencében, ahol személyesen találkoztak Xiaç'atur Ařak'eleanal.⁴⁸ Theodorowicz pedig a kialakult egyházi konfliktus egyik érintettjeként beszámolt neki az erdélyi örményeket érintő egyházi inzultusokról.⁴⁹ Erről Xiaç'atur Ařak'elean két levelet is küldött a Propaganda Fidének, és már akkor képtelenségnek nevezte Mártonffy püspök vádjait. Theodorowiczot pedig hitéhez hű, katolikus örményként írta le. Mindenesetre, az örmény unitus szerzetes hosszas vizsgálódásokat követően megállapította, hogy Mártonffy vádjai megalapozatlannak bizonyultak az erdélyi örmények ellen.⁵⁰

Mindenesetre, Mártonffy György püspök erdélyi örményeket érintő támadásai Giorgio Spínola (1667–1739), Caesarea (Kappadókia) címzetes érseke, bíboros, bécsi apostoli nuncius, valamint a Propaganda Fide rosszállását vonták maguk után.⁵¹ Vádjait az erdélyi örmények visszautasították, és jogorvoslatért az előbb említett szentszéki missziós szervhez fordultak. 1719-ben a Propaganda Fide, – Giuseppe Sacripante/Sacripanti (1642–1727), bíboros-prefektus és ifjabb Pier Luigi Caraffa (1677–1756), Larissa (Thessalia) címzetes érseke, általa-

István Tóth, Róma–Bp., RMA–ME/TEM–MTA TTI, 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 4), 2976–2977.

⁴⁷ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 293r.

⁴⁸ Luca Virziresco 1729-ben fejezte be teológiai tanulmányait Rómában, később komoly egyházi karriert futott be Erdélyben. Haláláig az erdélyi örmény unitus egyház egyik nagyon fontos szószólója volt. Erről lásd: APF ASC. Vol. 99. Fol. 491r.; APF ASC. Vol. 101. Fol. 427/r.–v., Fol. 429/v.; APF CU. Vol. 1. Fol. 272/v.; APF CU. Vol. 5. Fol. 51/v.–52r., Fol. 153r.+ Fol. 154/v.; GYFL I/1a. Pag. 267., Pag. 420., Pag. 428.

⁴⁹ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319r., Fol. 320r.–321r., Fol. 323r., Fol. 325r.

⁵⁰ APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.–44r., Fol. 45r., Fol. 46/r.–v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83r., Fol. 111/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 62r.

⁵¹ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 113r.–114/v.

nos titkár (későbbi bíboros) vezette – általános ülésén hosszas vitákat és tárgyalásokat követően arra a döntésre jutottak, hogy úgynevezett apostoli vizitátorokat küldjenek Erdélybe az ügy kivizsgálása érdekében.⁵²

Ennek folytán a Propaganda Fide a konfliktus tisztázása végett Erdélybe küldte a Belgrádban, az ottani keleti hitű örmények körében missziós szolgálatot teljesítő Yovnatan Tēr-Eliayean sebasteiai örmény unitus püspököt, valamint Velencéből Xač'atur Ařak'elean mechitarista szerzetest.⁵³ A választás azért esett rájuk, mert mindketten jól ismerték az örmény unitusok problémáját, sőt tisztában voltak a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció helyzetével is. Yovnatan püspök Ebesfalván és Gyergyószentmiklóson, míg Xač'atur Ařak'elean Szamosújváron folytatott le részletes és egyúttal átfogó vizsgálatokat.⁵⁴ Mindezekről pedig aprólékosan kidolgozott jelentéseket írtak meg, és küldtek el Rómába, a Propaganda Fide vezetőségéhez. Az unitus püspök és Xač'atur Ařak'elean a hosszas vizsgálódásokat követően megállapították, hogy Mártonffy vádjai az erdélyi örmények ellen megalapozatlannak bizonyultak.⁵⁵

A Propaganda Fide a beérkező jelentések tükrében, megkereste az akkor már Lembergben és Stanislawówban (ma *Ivano-Frankivské* városa Ukrajnában) szolgáló, ám ugyancsak erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszka püspököt is, hogy fejtse ki véleményét Mártonffy püspök erdélyi örmények ellen megfogalmazott vádjaiával kapcsolatban. Ő ugyancsak a két fent említett örmény unitus egyházi ember véleményét osztotta, de náluk még sarkosabban fogalmazott. Roszka álláspontja szerint Mártonffy szándékosan állított valótlanságot, sőt gátlástalanul hazudott az erdélyi örmények állítólagos szakadár és eretnek vallási szokásait illetően. Maga az örmény unitus püspök teljesen átlátott Mártonffy szándékain: ő úgy látta, hogy Mártonffy lépéseivel egyrészt az erdélyi örményeket a saját egyházi és világi irányítása alá akarta vonni, másrészt elemi érdeke volt, hogy ne töltsék be semmiképpen sem az örmény unitus püspöki hivatalt Erdélyben, mert az a saját egyházpolitikai érdekeit sértette. Mindenesetre ezeket a jelentéseket a Propaganda Fide megmutatta Mártonffy püspöknek, aki haragra

⁵² GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 115/r.–v.

⁵³ APF ASC. Vol. 89/II. Fol. 177/v.–179/v., Fol. 322/v.–323r., Fol. 398r.–399/v.; APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319/r.–v., Fol. 320r.–v., Fol. 503r.–508/v.

⁵⁴ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 102/v.

⁵⁵ APF ASC. Vol. 90. Fol. 205r.–208r.; APF SOCG. Vol. 620. Fol. 21r., Fol. 22r., Fol. 112r., Fol. 113/r.–v.; APF SOCG. Vol. 622. Fol. 43r.–44/v., Fol. 45r., Fol. 46/r.–v.; APF SOCG. Vol. 632. Fol. 448/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 62r., Fol. 210r.–220r., Fol. 228r., Fol. 255/r.–v., Fol. 531r.–532r., Fol. 554/r.–v.; JTMRL IV. No. 212/b. Fond. 3. állag.

gerjedve éles hangnemben támadta az örmény vizitátorokat.⁵⁶ Hozzá kell tenni, hogy ennek következtében az erdélyi örmények egyházi helyzetével kapcsolatban Mártonffy püspök, valamint Roszka püspök és Xiaç'atur Ařak'elean között éles, olykor személyeskedő hangnemű polémia alakult ki. Sőt, Roszka püspök egyenesen Mártonffy alkalmasságát is megkérdőjelezte.⁵⁷

Mindenesetre, Xiaç'atur Ařak'elean 1720-ban tovább folytatta erdélyi vizitációját, és a Propaganda Fidének továbbra is elküldött jelentéseiben az örményekkel szemben megfogalmazott vádakát alaptalannak és abszurdnak tartotta.⁵⁸ Leveleiben továbbá azt is kifejtette, hogy az örmények soha nem törtek lándzsát a Jézus Krisztus isteni természetét valló monofizitizmus mellett, nem is beszélve arról, hogy a monofizita teológia vezéralakjait az örmények még a koraközépkorban megtartott nemzeti zsinataikon (*şolokë*) letetteknek nyilvánították, illetve egyházi átkot (*nşovum*) mondtak ki rájuk. S erre a Rómával történő korábbi egyházi uniós tárgyalások során külön ki is tértek.⁵⁹ Ezzel a véleményével, nem meglepő módon, a vizitátor szembekerült az erdélyi püspökkel is. Mártonffy püspököt az Apostoli Szentszéknél azzal támadta meg, hogy tulajdonképpen hamis vádakát kreált az örmények ellen, akik már legalább két évtizede jó katolikusok, és a latin rítust akarja ráerőltetni az erdélyi örmény közösségre. Mártonffy püspök azzal vágott vissza, hogy az örmény vizitátor eretnek hitű örményeket támogat, és a személye ellen akarja fellázítani a teljes közösséget.⁶⁰

Xaç'atur Ařak'elean ugyanakkor továbbra is kiállt az erdélyi örmények mellett a Propaganda Fidének 1720–1721 között elküldött jelentéseiben. Ezek szerint Mártonffy püspök továbbra is illetéktelenül avatkozik be az unitus egyház ügyeibe. Ugyanakkor többször is felhívta a figyelmet arra, hogy Oxendio Virziresco püspök halála óta nincs betöltve a hivatala, és ezért is sürgette a Propaganda Fidét, hogy mielőbb nevezzen ki, illetve szenteljen fel örmény születésű és unitus hitű címzetes püspököt az erdélyi örmények élére, mert különben egyházuk Erdélyben elenyészik, és ezáltal eltűnhet végérvényesen az ősi örmény

⁵⁶ APF ASC. Vol. 89/II. Fol. 345r.–346/v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r., Fol. 191r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 285/r.–v.

⁵⁷ GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 116/v., Fol. 116/v.–117r., Fol. 117r.–119r., Fol. 119/v.–121r., Fol. 121r., Fol. 121/v.–122/v., Fol. 122/v.–123r.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1. kötet (1727–1737), Kovács András–Kovács Zsolt (szerk.), Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi művelődéstörténeti források), 98–101.

⁵⁸ APF ASC. Vol. 90. Fol. 11/v.–12r., Fol. 205r.–208/v.

⁵⁹ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 273r.–277/v.; Erről lásd bővebben: Mesrob K. Krikorian: *Calcedonia: storia, conflitti cristologici e riconciliazione*, in Antonio Ducay (a cura di): *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2003 (Pontificia Università della Santa Croce), 114–137.

⁶⁰ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 278r.

kultúra.⁶¹ Viszont erre a feladatra az erdélyi római katolikus püspököket alkalmatlannak tartotta. Véleménye szerint az esetleges címzetes püspöki kinevezés nem fogja zavarni az erdélyi püspök egyházi joghatóságát, mert továbbra is az Apostoli Szentszék és nem az erdélyi püspökség felügyelete alá tartozik.⁶² Ezenfelül arra is felhívta a Propaganda Fide bíborosainak a figyelmét, hogy amíg nincs az erdélyi örményeknek kinevezett (címzetes) püspöke, addig a nevezett intézmény rendszeresen küldjön ki az erdélyi örmények közé apostoli vizitátorokat, hogy ellenőrizzék, illetve segítsék az örmény unitusokat hitük helyes gyakorlásában.⁶³ Ezen felül Xač'atur Ařak'elean az Apostoli Szentszéknél és a Propaganda Fidénél is egyaránt szorgalmazta, hogy a rendjének képviselői, a mechtaristák megtelepedjenek, illetve iskolákat alapítsanak Erdély területén. Ezáltal pedig kulturális értelemben komoly spirituális és kulturális segítséget tudnának nyújtani a latin rítusú püspökség támadásainak kitett erdélyi örmény közösség számára.⁶⁴ Ugyancsak fontosnak tartotta, hogy a lemergi Örmény Kollégium és a római Collegium Urbanum folyamatosan delegáljon lehetőleg örmény származású növendékeket, mert Erdélyben az örmény unitus klérus köreiből hatalmas volt a paphiány. Sőt, maga Xač'atur Ařak'elean fontosnak tartotta, hogy az erdélyi örmény közösség tagjai közül minél többen lépjenek papi pályára, és örmény unitus rítus szerint szerezzék meg a szükséges teológiai képzettségüket a nevezett intézményekben.⁶⁵

A Propaganda Fide Mártonffy püspök ellenében Yovnatan unitus püspöknek és Xač'atur Ařak'eleannak adott igazat. Ők úgy látták, hogy az eltúlzott latinizáció, valamint az eretnekséggel történő, minden valóságálapot nélkülöző vádaskodás és ríogatás sokkal többet árt a római katolikus egyháznak. Azaz, az ilyenfajta egyházpolitika csak azt éri el, hogy az örmény hívek tényleg visszamondják az egyházi uniót, és elhagyják az unitus hitet, ezzel ellentétben pedig a római katolikus egyház érdeke meg az, hogy szilárdan megtartsa őket saját egyháza kebelén. Így az erdélyi örmény unitus rítust meg kell tartani, és a római ka-

⁶¹ APF SC FA. Vol. 7. Fol. 80r.–81/v.

⁶² APF SOCG. Vol. 623. Fol. 278/v.–279r., Fol. 281/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 97/r.–v.; ACDF SS. UV 59. Nr. 18.

⁶³ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 282r., Fol. 291r., Fol. 293r., Fol. 294r.; APF SOCG. Vol. 628. Fol. 572/r.–v., Fol. 573/r.–v.+ Fol. 574r., Fol. 576/r.–v., Fol. 577/r.–v., Fol. 581/r.–v., Fol. 582/r.–v.

⁶⁴ APF SOCG. Vol. 623. Fol. 283r.–284/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 263r.–264r.

⁶⁵ APF ASC. Vol. 91. Fol. 11/v.–12r.; SOCG. Vol. 628. Fol. 79/r.–v., Fol. 80r., Fol. 81r., Fol. 82r., Fol. 87/v.; APF LDSC. Vol. 110. Fol. 227r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 39r.

tolikushoz kell igazítani, ahogyan az a Lengyel-Litván Unió területén élő örmény unitusok esetében is már megtörtént az 1680-as években.⁶⁶

1721. szeptember 5-én elhunyt Mártonffy György erdélyi latin rítusú püspök, és ezt a helyzetet Rómában mielőbb ki akarták használni.⁶⁷ Úgy döntöttek, hogy amint lehetséges, apostoli vizitátort delegálnak az örmények közé Erdélybe mindaddig, amíg meg nem találják a püspöki hivatalra alkalmas személyt. Erre a feladatra a legmegfelelőbb embert a konstantinápolyi születésű Minas Paronean/Baronean (*Minas de Barun*) (1693–1746) személyében, a római Collegium Urbanum frissen végzett növendékében találták meg.⁶⁸ Ebben ugyancsak fontos szerepet játszott Xaç'atur Aṛak'elean is. Tudniillik ő térítette át Minas Paronean családját katolikus hitre a 18. század elején. Sőt, maga Xaç'atur Aṛak'elean figyelt fel az ifjú és tehetséges Minasra. Sőt 1711-ben ő ajánlotta az örmény ifjút a római Collegium Urbanum figyelmébe. A nevezett egyházi oktatási intézmény pedig nem sokkal később fel is vette őt a hallgatói közé, ahol 1720-ban fejezte be teológiai tanulmányait, és még ugyanabban az esztendőben szentelték pappá.⁶⁹

Mártonffy halálát követően Xaç'atur Aṛak'elean ajánlotta a Propaganda Fide figyelmébe a fiatal örmény unitus papot.⁷⁰ Ezt követően Rómában folyamatos egyeztetések zajlottak Minas Paronean delegálásával kapcsolatban.⁷¹ A szentszéki missziós szerv jelezte is az akkor éppen főpásztor nélkül álló gyulafehérvári püspökség számára, hogy hamarosan egy képzett örmény pap érkezik Erdélybe az ottani közösséget vizitálni.⁷² A püspökség emberei azonban nyomatékosan jelezték a Propaganda Fide számára, hogy nem kívánnak egy újabb eretnek és

⁶⁶ APF SOCG. Vol. 628. Fol. 32r., Fol. 33r.+ Fol. 35/v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 428r.–430/v., Fol. 437/r.–v.; APF SC FA. Vol. 8. Fol. 80r., Fol. 97r.

⁶⁷ Mártonffy György püspök halálát követően, 1722-ben Mednyánszky Ferenc Ignác Lászlót (1678–1733) nevezték ki és szentelték fel erdélyi latin szertartású püspöknek, azonban ő erről a címéről nem sokkal később lemondott. Később, 1731-ben Leuca címzetes püspöke lett. Így az 1724. esztendőig a gyulafehérvári püspökség betöltetlen volt. Erről lásd még: APF LDSC. Vol. 112. Fol. 197r.; MNL-OL A 57. Vol. 33. No. 382.; MNL-OL A 57. Vol. 34. No. 168.

⁶⁸ APF LDSC. Vol. 109. Fol. 191r.; APF LDSC. Vol. 113. Fol. 707r.; APF CU. Vol. 4. Fol. 688r.; Bálint Kovács: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29(2006/1), 18–24; Kovács Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide, in Öze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás), 61–66.

⁶⁹ APF ASC. Vol. 90. Fol. 104/r.–v.; APF LDSC. Vol. 109. Fol. 190/v.–191r.; APF CU. Vol. 4. Fol. 345r., Fol. 485r.–488r., Fol. 510r.–514r., Fol. 555r.–559r., Fol. 624r.–628/v.

⁷⁰ APF SC FA. Vol. 7. Fol. 362r.–363r.

⁷¹ APF ASC. Vol. 91. Fol. 428r.–429r. Fol. 491r.–502r.

⁷² APF LDSC. Vol. 110. Fol. 192r.–194/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 428r.–430/v., Fol. 437/r.–v.

bizonytalan hitű örmény papot (vizitátort) Erdély területén látni, és mindent megtesznek annak érdekében, hogy ellehetlenítsék őt.⁷³ Ez komoly kétséget ébresztett Rómában is. Ennek következtében a Propaganda Fide más személyt kezdett keresni erre a fontos egyházi feladatra.⁷⁴ Ebben szerepet játszott az is, hogy számos bíboros Minas Paroneant fiatal kora és tapasztalatlansága miatt féltette. Ugyanis attól tartottak, hogy az ifjú misszionárius nem tud megbirkózni az erdélyi püspökség felől érkező nemtelen támadásokkal, intrikákkal és ármányokkal.⁷⁵ Azonban Xaç'atur Ařak'elean határozott fellépése hozta meg a végső döntést.⁷⁶ Ő ugyanis arról írt, hogy Minas pap igen is képes lesz megbirkózni az előtte álló missziós feladatokkal. Sőt, teológiai és nyelvi képzettsége egyértelműen alkalmassá teszi őt arra, hogy jó apostoli vizitátora legyen az erdélyi örményeknek.⁷⁷ Ennek következtében hozta meg a Propaganda Fide a végső döntését 1722-ben: mindenképp Minas Paroneant küldi Erdélybe.⁷⁸ Ezen túlmenően a szentszéki missziós szerv ekkor már nem is palástolta az erdélyi püspökség előtt sem, hogy Minas Paronean kis idő múltán az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és címzetes püspöke, azaz az elhunyt Oxendio Virziresco püspök utóda is lehet.⁷⁹

Ezt követően, 1722 nyarán Minas Paronean elindult Erdélybe. Tevékenysége kezdetben nagy reményekkel indult, és az örmény közösség is elfogadta a személyét.⁸⁰ Azonban ez a számára első pillantásra kedvezőnek tűnő helyzet lassan megromlott. Ugyanis a szamosújvári örmény papság kezdetől fogva gyanakvással tekintett Minas Paroneanra.⁸¹ Ennek oka pedig az volt, hogy az erdélyi örmény papok közül sokan ambicionálták az unitus püspöki szék megszerzését. Ugyanakkor Minasban egyöntetűen az Apostoli Szentszék emberét látták, és sokan úgy számoltak vele, hogy tulajdonképpen azzal a szándékkal küldték Erdélybe, hogy ő legyen majd idővel az örmények unitus püspöke. Ezért bevádolták őt a Propaganda Fidénél és az erdélyi püspökségnél is.⁸² Ez ráadásul kapóra

⁷³ APF SOCG. Vol. 632. Fol. 437/v., Fol. 438/r.–v., Fol. 439/r.–v., Fol. 446/r.–v.; APF SOCG. Vol. 652. Fol. 200/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 372r.–375/v., Fol. 378/r.–v., Fol. 419r.

⁷⁴ APF ASC. Vol. 91. Fol. 105/v.–106/v.

⁷⁵ APF ASC. Vol. 91. Fol. 162r.–165/v.; APF LDSC. Vol. 112. Fol. 48/v.–50r.

⁷⁶ APF LDSC. Vol. 110. Fol. 112/v.–113/v., Fol. 168r.–169/v., Fol. 193/r.–v.

⁷⁷ APF LDSC. Vol. 112. Fol. 243/r.–v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 441r.–442r.; Ezt a véleményt osztotta a Belgrádban tartózkodó Yovnatan örmény unitus püspök is. Erről ld. még: APF SOCG. Vol. 632. Fol. 440r., Fol. 441/r.–v.+ Fol. 443/v., Fol. 448/r.–v.

⁷⁸ APF SOCG. Vol. 633. Fol. 38/r.–v.; APF LDSC. Vol. 112. Fol. 195/r.–v.

⁷⁹ APF ASC. Vol. 92. Fol. 58r.–65/v.; APF SOCG. Vol. 633. Fol. 58r., Fol. 314r.–315r.; APF LDSC. Vol. 110. Fol. 227r.

⁸⁰ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 197r.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 467/r.–v., Fol. 651r., Fol. 789r.–790r., Fol. 795/r.–v.

⁸¹ APF LDSC. Vol. 113. Fol. 707r.

⁸² APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r., Fol. 199/r.–v.

jött Gyulafehérvár számára: nemcsak eretnekséggel, hanem szodómiával és korrupcióval is megvádolták őt.⁸³ Ráadásul az 1724-ben újonnan kinevezett és felszentelt erdélyi latin rítusú püspök, Antalffy János (1644–1728), elődjéhez hasonlóan nem igazán szívelte az örmény unitus rítust, és mindent megtett annak érdekében, hogy az örmény unitus egyházat háttérbe szorítsa Erdély területén.⁸⁴ Így támogatta a Minas Paronean ellehetetlenítését megcélzó lépéseket. Azonban a Propaganda Fide nem hitt a Minas személye ellen felhozott (és megkreált) vádaknak, ezért őt feltétlen maradásra szólították fel.⁸⁵ Úgyszintén így cselekedett Xiaç'atur Aṛak'elean is, aki leveleiben nyomatékosan arra kérte Minas Paroneant, hogy a személye ellen indított aljas támadások ellenére maradjon tovább erdélyi (szamosújvári) állomáshelyén, és folytassa a már megkezdett miszcionáriusi, illetve papi szolgálatát az örmények körében. Xiaç'atur Aṛak'elean a neki írt levelében megfogalmazta, hogy ez az egész áldatlan helyzet azért van, mert a gyulafehérvári püspökség pontosan tudja, hogy a Propaganda Fide kis idő múltán a személyével kívánja betölteni az 1715 óta üresen álló örmény unitus püspöki széket. Ez pedig sérti Gyulafehérvár érdekeit.⁸⁶ E kérések és levelek azonban nem érték el a kívánt hatást. Minas Paronean nem bírta a ránehezülő nyomást, és 1724 őszén elhagyta Szamosújvárt, majd Bécsbe, az apostoli nunciátúrára távozott.⁸⁷

Az örmény unitus pap éveken át (1724–1731) tartózkodott a császárvárosban. Ez idő tájt a Propaganda Fide, Girolamo Grimaldi (1674–1733) bécsi apostoli nuncius, Edessa (Osroenei Királyság) címzetes érseke, illetve Xiaç'atur Aṛak'elean több alkalommal is győzködték, illetve utasították Minas Paroneant, hogy térjen vissza Erdélybe, hogy folytassa megkezdett munkáját.⁸⁸ Sőt, a Propaganda Fide úgy határozott; – az erdélyi latin rítusú püspökség tiltakozása ellenére –, hogy az örmény unitus papnak nagyobb felhatalmazást kíván adományozni. Mitöbb, Minas Paroneant az erdélyi örmények apostoli vikáriusának nevezték ki, valamint kezdeményezték XIII. Benedek (1724–1730) pápánál címzetes püspöki

⁸³ APF ASC. Vol. 96. Fol. 143/v.–114r.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 425/r.–v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209r., Fol. 225/r.–v.

⁸⁴ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 195/r.–v., Fol. 196r., Fol. 200/r.–v., Fol. 205r.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 217/v.–218r.; APF LDSC. Vol. 121. Fol. 109/r.–v., Fol. 110r.–111r.; GYFL I/4. Vol. 1. Pag. 280.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 107/v.; MNL-OL A 57. Vol. 35. No. 76.

⁸⁵ APF ASC. Vol. 93. Fol. 429r.; APF LDSC. Vol. 114. Fol. 345r.–346r.

⁸⁶ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 210r.; APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427r.; APF LDSC. Vol. 117. Fol. 286/v.–287r.; APF SC FA. Vol. 8. Fol. 333/r.–v., Fol. 789r.–790r.

⁸⁷ APF LDSC. Vol. 121. Fol. 108/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 93r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁸⁸ APF ASC. Vol. 96. Fol. 145r.–148r.

kinevezését és felszentelését.⁸⁹ Mindezek ellenére Minas Paronean továbbra sem állt kötélnek. Arra hivatkozott, hogy oly nagy gyűlölet fogadná őt Erdélybe történő esetleges visszatérése alkalmával, hogy egyszerűen még ilyen komoly felhatalmazásokkal felvértezve sem tudná kiteljesíteni papi tevékenységét. Így nem vállalta tovább ezt a feladatot, hanem Konstantinápolyba távozott missziós szolgálatra, és soha többé nem lépett Erdély földjére.⁹⁰

Végül 1728-ban a Propaganda Fide (jóllehet vonakodva és kellenlően) tudomásul vette Minas Paronean döntését, és más személy után kezdett nézni az erdélyi misszió ügyében.⁹¹ A nevezett szentszéki missziós szerv ezt követően Xač'atur Ařak'elean véleményét is kikérte. Ő határozottan és egyértelműen az akkor már 1710 óta püspöki címet viselő és éppen Stanislawóban szolgáló örmény unitus érseki koadjutort, Stefan Stefanowicz Roszkát javasolta, hogy vizitálja az örményeket. Mindent eldöntő érvként szólt mellette, hogy gyermek- és ifjúkorát Erdélyben töltötte, jól ismerte az erdélyi örmény unitus egyház helyzetét, valamint közeli rokona volt a néhai Oxendio Virziresco püspöknek. Ráadásul Xač'atur Ařak'elean szeminarista kora óta jó barátságot ápolt a nevezett örmény főpappal. Sőt, még 1724-ben segítkezett Roszkának az általa latin nyelvből örményre (*grabar*) fordított unitus misekönyv hitelesítésében és kivizsgálásában. Olyannyira, hogy Xač'atur Ařak'elean nemcsak támogatta egykori iskolatársa, Stefan Ste-

⁸⁹ APF ASC. Vol. 96. Fol. 437/v.–440r.; APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 157/v.–158/v.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 206/r.–v., Fol. 207/r.–v., Fol. 208/r.–v., Fol. 209r., Fol. 210/r.–v.+ Fol. 211/v., Fol. 212r., Fol. 220r.–221r., Fol. 226/r.–v., Fol. 227/r.–v.; APF LDSC. Vol. 123. Fol. 23/v.–26r.

⁹⁰ APF ASC. Vol. 101. Fol. 39/r.–v.; APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.–482/v.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 425/r.–v.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 291/r.–v.; GYFLI/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁹¹ Minas Paronean konstantinápolyi missziója az erdélyihez hasonlóan, ugyancsak balul sült el, és másfél év után, 1733-ban visszatért Bécsbe. Ugyanakkor Falkenstein Adalbert Béla OSB (1661–1739) csanádi püspök a császárvárosból az örmény unitus papot szerteágazó teológiai és nyelvi tudása miatt a saját egyházmegyéjébe hívta missziós szolgálatra. Miután a Propaganda Fide nagy nehezen jóváhagyta a püspök kérelmét, Minas Paronean sikeres térítéseket folytatott a Bánátban és a Temesközben. Sőt, az 1736. év folyamán rítust váltott és a továbbiakban latin szertartású papként tevékenykedett az akkor éppen újjászervezés és megújulás alatt álló csanádi egyházmegye területén nemcsak Falkenstein, hanem Stanislavich Miklós OFM Conv. (1694–1750) püspök hivatala idején is. Nagy megbecsülésnek és tiszteletnek örvendő Minas Paronean kanonokként hunyt el 1746-ban Temesváron. Sírja a temesvári jezsuita templomban található. Erről ld. bővebben: APF ASC. Vol. 103. Fol. 364r., Fol. 483/v.; APF ASC. Vol. 105. Fol. 63/v.–65r.; APF ASC. Vol. 106. Fol. 103r.–107/v.; APF ASC. Vol. 108. Fol. 287/v.–290r.; APF SOCG. Vol. 686. Fol. 68r., Fol. 70r., Fol. 71/r.–v.+ Fol. 73/v.; APF SOCG. Vol. 697. Fol. 25r.–26/v., Fol. 27/r.–v., Fol. 29/r.–v., Fol. 30r., Fol. 31/r.–v.+ Fol. 32/v., Fol. 33r.–34r., Fol. 35/r.–v., Fol. 36/r.–v., Fol. 37/r.–v., Fol. 38/r.–v.+ Fol. 39/v.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 110/v.–111r., Fol. 194/r.–v., Fol. 284/v.–286/v.; APF LDSC. Vol. 148. Fol. 52r.–53/v.; APF CU. Vol. 6. Fol. 188/r.–v., Fol. 207r.–212r.

fanowicz Roszka unitus püspök fordítói tevékenységét, hanem segítette őt abban, hogy ezt a kötetet majd Erdélyben is elterjessze. Ráadásul, maga a Propaganda Fide külön is a szerzetest kérte fel, hogy vizsgálja ki alaposan a püspök által készített fordítást, amit ő példamutatóan el is végzett. Xaç'atur Aṙak'elean a Propaganda Fidéhez elküldött jelentésében megállapította, hogy a misekönyv kiváló munka és semmiféle eretnek, illetve szakadár szokást nem tartalmaz. Ennek végeredményeként a Propaganda Fide elismerte és hitelesítette e munkát.⁹²

Visszatérve Roszka püspök vizitációjára, a Propaganda Fide elfogadta Xaç'atur Aṙak'elean javaslatát, és csakhamar felvették a kapcsolatot Roszka püspökkel. Azonban, ez nem ígérkezett egyszerűnek. Először is, Roszka püspök közvetlen felettese, Jan Tobiasz Augustynowicz⁹³ (1664–1751) lembergi örmény unitus érsek nem akarta őt elengedni Erdélybe. Azzal érvelt, hogy Roszkára nagyobb szükség van az ő főegyházmegyéjében, mint Erdélyben.⁹⁴ Másodsor, az elhunyt Antalffy János püspök utóda, Sorger/Zorger Gergely György (1665–1739) még elődeinél is szigorúbb örmény-ellenes politikát folytatott, ráadásul az erdélyi örmény egyház teljes latinizációját tűzte ki céljául.⁹⁵ Mindezekon felül a püspök éles konfliktusba került az erdélyi örmény klérus képviselőivel, akik szerinte az eretnekséget terjesztették Erdélyben.⁹⁶ A Propaganda Fidének csak sokadik nekifutásra sikerült meggyőznie a lembergi örmény unitus érseket, hogy engedje el Roszka püspököt Erdélybe vizitálni. Augustynowicz érsek azonban azt a feltételt szabta, hogy Roszkának az egyházlátogatások végeztével haladéktalanul vissza kell térnie a Lengyel-Litván Unió területére.⁹⁷

Roszka püspök 1729 elején indult el Erdélybe, és Csíkszépvíz kivételével végig vizitálta az összes erdélyi örmény kolóniát (Szamosújvárt, Ebesfalvát és

⁹² APF LDSC. Vol. 119. Fol. 160r.; APF LDSC. Vol. 121. Fol. 21/v.; APF SC FA. Vol. 7. Fol. 797/r.–v., Fol. 800r.; Petrowicz, *La chiesa armena in Polonia*, 144–145, 178.

⁹³ Augustynowicz érsek maga is a lembergi Örmény Kollégium növendéke volt, és 1684-ben végzett a neves oktatási intézmény falai között. 1715 óta vezette a lembergi örmény unitus főegyházmegyéjét. Róla lásd még: APF SOCG. AD 1684. Fol. 355/r.–v.; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, Vol. 5. (1667–1730), Remigius Ritzler OFM Conv., Pirminius Seffrin OFM Conv. (ed.), Patavii, Typis et Sumptibus Librariae Regensbergiana, 1952, 221, 243; *Acta Nuntiaturae Poloniae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688)*, Vol. 5. (1 VII 1684 – 30 XII 1684), Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021, 376–377.

⁹⁴ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 92r., Fol. 93r.–94r., Fol. 250/v., Fol. 252r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.

⁹⁵ APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 534r.; APF SOCG. Vol. 666. Fol. 228r.+ Fol. 231/v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 24/r.–v., APF SC FA. Vol. 10. Fol. 29r.; APF SC FUT. Vol. 5. Fol. 89r., Fol. 90r., Fol. 113r.–114/v., Fol. 444r.

⁹⁶ GYFL I/1a. Pag. 34–35., Pag. 50.; GYFL I/4. Vol. 2. Pag. 148.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 126/v.

⁹⁷ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 250/v., Fol. 252r.

Gyergyószentmiklóst).⁹⁸ Egyházlátogatásai során megtapasztalta, hogy az erdélyi püspökség vádjai ingatag lábakon állnak. Az erdélyi örményeket ő is hithű katolikusokként írta le, akik makacsul ragaszkodtak az unitus rítusukhoz. Sőt, a hitéletet megerősítendő, az általa vizitált erdélyi örmény közösségekben vallásos társulatokat hívott életre, sőt, nem egynek az alapító okiratát maga fogalmazta meg.⁹⁹ Sőt, 1728-ban – többek között Xač'atur Aṙak'elean hathatós javaslatára –, az újonnan meglepedett ebesfalvi (1733-tól erzsébetvárosi) mechitaristákkal együtt egy terjedelmes és részletes okiratot fogalmazott meg a Propaganda Fide, illetve a gyulafehérvári püspökség számára.¹⁰⁰ Ebben az állt, hogy az erdélyi örmény egyháznak teljes egészében át kell vennie az 1689. évi lembergi örmény unitus főegyházmegyei zsinat téziseit, ahol lényegében az örmény unitus rítus alapjait lefektették. A szentszéki missziós szerv pedig támogatta Roszka javaslatát.¹⁰¹

Míndeközben Roszka, illetve a mechitaristák ebesfalvi tevékenysége Sorger püspök rosszallását váltotta ki.¹⁰² Az erdélyi latin rítusú főpap azzal a képtelenséggel vádolta meg Roszka püspököt, hogy valójában az örmény eretnekséget

⁹⁸ APF ASC. Vol. 95. Fol. 49/v.–50r.; APF ASC. Vol. 96. Fol. 143/v.–144r.; APF SOCG. Fol. 646. Fol. 143r.; APF SOCG. Vol. 664. Fol. 53r., 54r.–59/v., APF SOCG. Vol. 691. Fol. 275/r.–v.+ Fol. 276/v., APF LDSC. Vol. 119. Fol. 21/v.–22/v., Fol. 320/r.–v.; APF LDSC. Vol. 123. Fol. 276r.–277r.; GYFL I/1a. Pag. 30., Pag. 41.; GYFL I/4. Vol. 1. Fol. 259–269.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 99r., Fol. 101/v.; Erről ld. még röviden: Kovács Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században, in Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.), *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezeti és identitás, 2), 40–41.

⁹⁹ APF ASC. Vol. 98. Fol. 314/v.–321r.; APF SOCG. Vol. 652. Fol. 191/r.–v.; APF SOCG. Vol. 656. Fol. 427/v.–428r.; APF SOCG. Vol. 661. Fol. 209/v.; APF Lettere SC. Vol. 126. Fol. 16/r.–v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 253r., Fol. 603r.; GYFL I/1a. Pag. 41., Pag. 49–50., Pag. 181.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 104r., Fol. 104/v.–107r., Fol. 107/r.–v., Fol. 108/r.–v., Fol. 109r.–111/v., Fol. 111/v.–112r., Fol. 117/v.–119r., Fol. 124r.; GYFL I/4. Vol. 7. Pag. 262–263., Pag. 265–266.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 81–86, 92–94.

¹⁰⁰ APF ASC. Vol. 98. Fol. 513/r.–v.; APF ASC. Vol. 99. Fol. 9/v.–10/v., Fol. 534r.; APF SOCG. Vol. 662. Fol. 254/r.–v.; APF SOCG. Vol. 663. Fol. 19/r.–v.; APF SOCG. Vol. 666. Fol. 228r.+ Fol. 231/v.; APF LDSC. Vol. 126. Fol. 84r.–85/v.; APF LDSC. Vol. 128. Pag. 13–14.; GYFL I/1a. Pag. 181., Pag. 227.

¹⁰¹ APF ASC. Vol. 57. Fol. 125r.–127/v.; APF ASC. 59. Fol. 83r.; APF SOCG. Vol. 504. Fol. 104/r.–v.; APF CP. Vol. 29. Fol. 629r., Fol. 638r.; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 124/r.–v., Fol. 125/r.–v., Fol. 128/r.–v., Fol. 130r., Fol. 148/r.–v., Fol. 597r.–598r.+ Fol. 604/v.; AAV ANVAR. Vol. 107. Fol. 151r.–152/v., Fol. 514r.–515/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 99r.–101/v., Fol. 101/v.–104/v.; Lukás Fokolean: Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean Aṙak'elut'can (1723–1736) [Mxit'ar főpapát és a mechitaristák erdélyi missziója, 1723–1736], *Bazmavép*, 143(1985/3–4), 267–293; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 96–104; Nagy: *Lembergben kezdődött*, 109–115.

¹⁰² APF SOCG. Vol. 670. Fol. 291/r.–v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 23/r.–v., Fol. 24/r.–v., Fol. 25/r.–v.+ Fol. 26/v.

akarja újból elterjeszteni Erdélyben, és ezzel aláásni a katolikus egyház tekintélyét. Sorger szerint az örmény unitus rítus léte Erdélyben veszélyt jelent a katolicizmusra. A Roszka által megfogalmazott okiratot Sorger püspök egyöntetűen eretnek dokumentumnak bélyegezte. Sőt, azzal támadta meg a Propaganda Fidét, hogy tulajdonképpen egy eretnkséget terjesztő főpapot támogatott, és pénzelt.¹⁰³

Mindenesetre tény, hogy Roszka erdélyi jelenlétét és tevékenységét veszélyesnek ítélték meg Gyulafehérváron. Attól tartottak, hogy Roszka ténylegesen az erdélyi örmények apostoli vikáriusa és püspöke lehet, ami által újból elterjedhet az állítólagos eretnkség, illetve szakadárság a közösségben. Ezzel a híreszteléssel maga Roszka püspök is szembesült, és az 1730. év legelején az erdélyi hívek esdeklő kérése ellenére – valamint Augustynowicz lemergi örmény unitus érsek nyomatékos kérésére – visszatért Stanislawówba. Távozásának oka egyértelműen az volt, hogy további jelenlétével nem akarta az amúgy is feszült és konfliktussal terhelt helyzetet még inkább élezni Sorger püspökkel.¹⁰⁴

Ugyanakkor, hazatértét követően Roszka püspök részletes és egyúttal átfogó jelentéseket írt erdélyi vizitációjáról, valamint tapasztalatairól a Propaganda Fidének. Ezekben kendőzetlen őszinteséggel leírta, hogy Erdélyben az örmények csak úgy maradhatnak fenn, ha nem zaklatják őket unitus vallásgyakorlatukban, illetve betöltik végre az 1715 óta üresen álló címzetes püspöki hivatalukat. Ez utóbbi nagybátyja, Oxendio Virziresco püspök halála óta nem történt meg, és ezt Roszka püspök ugyancsak tarthatatlannak ítélte meg. Ezért véleménye szerint semmiképp sem szabad hagyni, illetve engedni, hogy az erdélyi latin rítusú püspökség kiterjessze az örményekre önkényesen a saját egyházi joghatóságát, mert az kifejezetten végzetesnek bizonyulhat számukra. Más szóval, az egyházi joghatóság (önkényes) erőltetett kiterjesztése és az erőszakos latinizáció teljes mértékben háttérbe szoríthatja az örmény nyelvet és kultúrát Erdélyben, ami néhány évtized alatt a tényleges asszimilációjukhoz vezethet. Végül leveleiben ismételtelen kihangsúlyozta, hogy az örmények a 17. század vége óta semmilyen körülmények között sem voltak eretnekek. Leírta továbbá, hogy az állítólagos hittagadásokat nem tapasztalta a köreikben. Ezt is az erdélyi katolikus püspökség koholmányának vélte, amit ürügyként használtak fel az örmények ellenében.¹⁰⁵ Arról is írt, hogy vizitációja során Sorger püspök folyamatosan zaklatta őt embereivel, és mindent megtett annak érdekében, hogy elüldözze őt Erdélyből. Hosszas leveleinek a legvégén Roszka püspök ismételtelen felhívta a Propaganda

¹⁰³ APF LDSC. Vol. 132. Fol. 244r.–245r.; APF LDSC. Vol. 135. Fol. 135r.–136r.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 194/r.–v., Fol. 237r.–239r.

¹⁰⁴ APF SC FA. Vol. 9. Fol. 251r.

¹⁰⁵ APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r.–211/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.–125r., Fol. 125/v.

Fide figyelmét arra, hogy az erdélyi örmények körében nagyon kevés a pap, és többségük is már idős korban van. Ezért arra kérte a szentszéki missziós szervert, hogy fokozottabb figyelmet szenteljen a képzett unitus papok utánpótlásának is. A jelentéseinek a legfőbb mondanivalója az volt, hogy minél előbb ki kell nevezni az örmény unitus püspököt az erdélyi örmények élére.¹⁰⁶

A Propaganda Fide figyelembe vette Roszka véleményét, és kikérte Xač'atur Aراك'elean tanácsát is ez ügyben.¹⁰⁷ Az örmény unitus szerzetes szintén osztotta Roszka püspök-jelentéseiben leírt aggodalmát. Sőt, támogatta az erdélyi örmény püspöki szék betöltését. Ő azt a javaslatot tette, hogy erre mindenképp Roszka püspök lenne a legalkalmasabb jelölt. A Propaganda Fide fontolóra vette Xač'atur Aراك'elean javaslatait, és (újból) felvette ez ügyben a kapcsolatot Roszka püspökkel. 1730–1733 között a Propaganda Fide, a bécsi és varsói apostoli nunciatúra, valamint a lengyeli örmény unitus érsekség között sűrű levélváltások történtek. A két nunciatúra és a Propaganda Fide támogatta Roszka jelölését. Augustynowicz érsek viszont kezdetben elzárkózott ettől, de később, a Propaganda Fide-vel történő egyeztetéseket követően ő maga is beadta a derekát, hogy Roszkat nevezzék ki az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és címzetes unitus püspökének.¹⁰⁸

Azonban Roszka püspök nem fogadta el ezt a megtisztelő felkérést. Egyrészt, személyét túlságosan is konfrontatívnak tartotta, ráadásul kifejezetten haragban állt a Sorger Gergely vezette erdélyi püspökséggel. Másrészt, meglátása szerint a címzetes püspöki hivatalra a legalkalmasabb személyeket mindenképp az erdélyi örmény unitus klérusból kell kiválasztani. Harmadrészt, a felkérést megromlott egészségi állapotára hivatkozva is el kellett utasítania, ugyanis évek óta erős köszvény kínozza a testét és a lelkét. A Propaganda Fide tudomásul vette Roszka döntését, és más jelöltek után nézett.¹⁰⁹ Mindenestre több, mint

¹⁰⁶ APF ASC. Vol. 99. Fol. 278r., Fol. 281/r.-v., Fol. 333/v.-334r., Fol. 491r.; APF ASC. Vol. 101. Fol. 427/r.-v., Fol. 429/r.-v.; APF ASC. Vol. 102. Fol. 120r.; APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.-483/v.; APF SOCG. Vol. 664. Fol. 129/r.-v.+ Fol. 130/v., Fol. 504/r.-v.+ Fol. 505/v., Fol. 530r.+ Fol. 531/v.; APF SOCG. Vol. 665. Fol. 12r., Fol. 13/r.-v.+ Fol. 15/v.; APF SOCG. Vol. 670. Fol. 773/r.-v.+ Fol. 776/v.; APF SOCG. Vol. 670/A. Fol. 13r., Fol. 14r.+ Fol. 16/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 250/r.-v., Fol. 251r.-252r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 124r.-125/r.

¹⁰⁷ APF SOCG. Vol. 661. Fol. 206r.-210r.

¹⁰⁸ APF ASC. Vol. 102. Fol. 362r.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r. + Fol. 192/v., Fol. 291/r.-v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 474/r.-v., Fol. 596/r.-v., Fol. 601r., Fol. 604r.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 126r., Fol. 126/r.-v.

¹⁰⁹ APF ASC. Vol. 103. Fol. 481/v.-483/v., Fol. 245r., Fol. 564r.-566/v.; APF SOCG. Vol. 691. Fol. 274/r.-v., Fol. 275/r.-v.; APF LDSC. Vol. 135. Fol. 237r.-238r., Fol. 238/r.-v., Fol. 238/v.-239r.; APF LDSC. Vol. 137. Fol. 27r.-29r., Fol. 110/v.-111r., Fol. 194/r.-v., Fol. 237r.-239r.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 475/r.-v.

egy évtizedig tartó kötélhúzás kezdődött el a gyulafehérvári püspökség, a Propaganda Fide, a bécsi és a varsói apostoli nunciatúra, valamint a bécsi udvar között az erdélyi örmény unitus (címetes) püspöki „szék” betöltése körül. Ennek a pontos folyamatát és hátterét a történettudomány még nem tisztázta, illetve nem tanulmányozta körültekintően. Értelemszerűen Sorger Gergely és utóda, báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760) püspök (későbbi kalocsai érsek) is mindvégig ez ellen ágált.¹¹⁰ Ugyanakkor Xiaç'atur Aṛak'elean aktív részese volt ezeknek az egyeztetéseknek, és próbált közvetíteni a felek között. Ő természetesen mindvégig állhatatosan kitartott az örmény püspöki hivatal újbóli betöltése mellett.¹¹¹

Mindazonáltal, a folyamatos egyeztetések, viták, veszekedések és utazások felemésztették az idős örmény unitus szerzetes egészségét, és a tárgyalások kelles közepén Xiaç'atur Aṛak'elean 1740. május 7-én Velencében eltávozott az élők sorából.¹¹² Néhány nappal később a velencei Szent Kereszt örmény unitus templom kriptájában helyezték őt örök nyugalomra. Magát a gyászszertartást a mechitarista rend névadó és alapító főapátja, Mxit'ar Manukean Sebastac'i OMech. (1676–1749) vezette.¹¹³ Halálának híret Giovanni Francesco Stoppani (1695–1774) velencei apostoli nuncius, Corinthus címetes érseke (későbbi bíboros) jelentette Rómába.¹¹⁴

A Propaganda Fide Vincenzo Petra (1662–1747) bíboros-prefektus, Palestrina püspöke és Filippo Maria de Monti (1675–1754) titkár (későbbi bíboros) vezetett általános ülése majd fél évvel később, 1740. november 14-én tárgyalta a halálát. Munkásságáról külön, terjedelmes jegyzőkönyv készült, amelyben megemlékeztek Xiaç'atur Aṛak'eleanak a katolikus egyházért tett nagy szolgálatairól. A szentszéki missziós szerv teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy Xiaç'atur Aṛak'elean személyében egy nagyon fontos és hatalmas tudású (pótolhatatlan) teológust veszített el, aki nagyon sokat tett az örmény unitus egyház megerősítésé-

¹¹⁰ APF ASC. Vol. 111. Fol. 331r.–335/v.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 52/r.–v., Fol. 53/r.–v.+ Fol. 55/v.; APF SOCG. Vol. 708. Fol. 364r.–366r., Fol. 367r., Fol. 368/r.–v., Fol. 369r.–370/v., Fol. 373r., Fol. 377/r.–v., Fol. 380r.–381r., Fol. 383/r.–v., Fol. 385/r.–v., Fol. 387/r.–v.; APF SOCG. Vol. 710. Fol. 148/r.–v.; APF SOCG. Vol. 713. Fol. 382/r.–v., Fol. 383/r.–v., Fol. 384/r.–v.+ Fol. 387/v.; APF SC FA. Vol. 9. Fol. 579/r.–v.; APF SC FÜT. Vol. 5 Fol. 105/r.–v., 113r.–114/v.; GYFL I/4. Vol. 3. Fol. 100/v.; Erről lásd még röviden: Nagy: *Az elképzelt „Aranykor”, 277–279.*

¹¹¹ APF ASC. Vol. 107. Fol. 300r.–302r.; APF SOCG. Vol. 677. Fol. 78r.+ Fol. 80/v., Fol. 79r.+ Fol. 81/v.; APF SOCG. Vol. 681. Fol. 240r.+ Fol. 243/v., Fol. 241r.–242r.; APF LDSC. Vol. 143. Fol. 215/v.–216r.; APF SC FA. Vol. 10. Fol. 29r.–30r., Fol. 284r., Fol. 299r.

¹¹² APF SOCG. Vol. 704. Fol. 92r.–93/v., Fol. 94/r.–v.; APF SC FA. Vol. 10. Fol. 377/r.–v.; JTMRL V/1. No. 1740/II. Pag. 97.

¹¹³ APF SOCG. Vol. 704. Fol. 95r.–96r.

¹¹⁴ APF LDSC. Vol. 153. Fol. 82/v.–83r.

séért, valamint az akkor éles támadásoknak kitett, Rómához hű erdélyi örmény egyház megmaradásáért.¹¹⁵

Összefoglalva, az Apostoli Szentszéken Xač'atur Ařak'elean mechtarista szerzetest az örmény unitus (katolikus) egyház egyik legfontosabb kulcsfigurájaként tartották számon a 18. század első harmadában. A Propaganda Fide örmény missziós kérdésekben, továbbá az örmény unitus papképzésben, apostoli vizitációk, valamint püspök kinevezések (és jelöltségek) ügyében rendszeresen kikérte a véleményét. Ennek okán Rómában személyére az örmény unitus egyházi ügyekben járatos „szürke eminenciásként” tekintettek.

Haláláig szinte végig kapcsolatban maradt az erdélyi örmény közösséggel. Fontos szerepet játszott az Oxendio Virziresco püspök halála után kialakult egyházi feszültségek kezelésében, illetve azoknak a kiélezésében, ha úgy látta, hogy a Rómához hű erdélyi örmény egyház létét tényleges veszély fenyegeti. Ezért is vállalt fel (olykor éles) konfliktusokat Mártonffy György, Antalffy János, Sorger Gergely György és Klobusiczky Ferenc erdélyi latin rítusú püspökökkel. Ezen túlmenően támogatta az ínséges paphiányban szenvedő örmény klérus utánpótlásának a rendezését: számos alkalommal írt ajánlóleveleket erdélyi örmény fiatalok számára, hogy Lembergben, az Örmény Kollégiumba vagy Rómában, a Collegium Urbanumba nyerjenek felvételt teológiai tanulmányok folytatása céljából. Ő javasolta azt is, hogy Erdélyben folyamatos legyen az örmények körében az Apostoli Szentszék jelenléte, és ha szükséges, maga Róma is vállaljon fel konfliktusokat az egyre erőteljesebb latinizációs egyházpolitikát folytató gyulafehérvári püspökség ellenében. Ezen túlmenően Xač'atur Ařak'elean oroszlanrészt vállalt abban, hogy 1728-ban Gyulafehérvár tiltakozása ellenére a tanítással is foglalkozó örmény unitus mechtarista szerzetesrend megtelepedjen, apátságot és iskolát alapítson Ebesfalván (Erzsébetvárosban).¹¹⁶ Ezen kívül mindent megtett annak érdekében, hogy az erdélyi örmény unitus püspöki szék betöltésére kerüljön, s ez ügyben gyakran egyeztetett, utazott és tárgyalt az illetékes egyházi, illetve világi hatóságokkal.

Xač'atur Ařak'elean, Stefan Stefanowicz Roszka püspökkel együtt az első olyan örmény unitus egyházi ember volt, aki felismerte annak veszélyét, hogy az eltűnt latinizációs egyházpolitika erőltetése, valamint a közvetlenül az Apostoli Szentszéknek alárendelt unitus (címzetes) püspöki hivatal be nem töltése miatt végleg elsorvadhat az akkor még eleven ősi örmény kultúra Erdély területén. Az erdélyi örmények tényleges fizikai megmaradásának egyedüli garanciáját ő szintén az unitus rítus szabad gyakorlásában és a (címzetes) püspöki hivatal mielőb-

¹¹⁵ APF ASC. Vol. 110. Fol. 207/v.–212r.; APF SOCG. Vol. 704. Fol. 98r.+ Fol. 99/v.

¹¹⁶ APF SC FA. Vol. 12. Fol. 9/r.–v.

bi folyamatos, illetve végleges működésében látta. Xač'atur Ařak'elean ugyanis megérezte, hogy az erdélyi örménység már a 18. század első harmadában súlyosan ki volt téve a teljes kulturális és nyelvi asszimiláció veszélyének.

1740-ben bekövetkezett halálával személyében egy nagyon fontos és egyúttal befolyásos támogatót veszített el az örmény unitus egyház Erdélyben. S mindez akkor történt, amikor belátható távolságba került az 1715 óta üresen álló örmény unitus püspöki hivatal végleges betöltése és a megfelelő személy kinevezése.

PRIMÉR FORRÁSOK

Levéltári források

- AAV = Archivio Apostolico [Segreto] Vaticano, Città del Vaticano, (Vatikán)
AAV ANVAR. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Varsavia [Polonia]. Vol. 98, 107, 177, 183/A.
AAV ANV. = Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna. Vol. 196.
AAV SSP. = Segreteria di Stato. Polonia. Vol. 100, 101, 102, 103, 185.
ACDF = Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Città del Vaticano, (Vatikán)
ACDF SS. = Stanza Storica. UV 59. Nr. 18.
AGT = Archivio Generale dei Teatini, Roma, (Olaszország)
AGT CL. = Collegio di Leopoli. Portfolio. No. 1.
APF = Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o di „Propaganda Fide”, Roma, (Olaszország)
APF ASC. = Acta Sacrae Congregationis. Vol. 32, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 80, 82, 85, 86, 87, 89/I, 89/II, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111.
APF CP. = Congregazioni Particolari. Vol. 29, 31, 64, 100, 133.
APF CU. = Collegio Urbano. Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6.
APF CV. = Collegi Vari. Vol. 2.
APF FV. = Fondo di Vienna. Vol. 6, 8, 43.
APF FVC. = Fondo Visite e Collegi. Vol. 21.
APF ID. = Istruzioni Diverse. Vol. B.
APF LDSC. = Lettere e Decreti della Sacra Congregazione Vol. 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 83, 101, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 117, 119, 121, 123, 126, 128, 132, 135, 137, 143, 148, 153.
APF MV. = Miscellanea Varie. Vol. 10.
APF Ospizi. Vol. 1.
APF SC FA. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Armeni. Vol. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 16.

- APF SC FGCDSTU. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania ed Ungheria. Vol. 1.
- APF SC FM. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Moldavia. Vol. 1, 2, 3.
- APF SC FMPR. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Moscovia, Polonia e Rutheni. Vol. 1, 2, 3.
- APF SC FUT. = Scritture riferite nei Congressi – Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3, 4, 5.
- APF SOCG. = Scritture Originali riferite nei Congregazioni Generali. Vol. 471, 482, 483, 484, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495/A, 495/B, 496, 497, 500, 503, 504, 506, 507, 510, 512, 514, 518, 520, 522, 526, 532, 535, 537, 557, 562, 572, 587, 598, 599, 600, 601, 603, 604, 605, 617, 618, 620, 622, 623, 627, 628, 632, 633, 646, 652, 654, 656, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 670/A, 670, 673, 677, 681, 686, 691, 697, 704, 708, 710, 713.
- APF SOCG. AN 1684. = Scritture Originali riferite nei Congregazioni Generali. – Catalogus Personarum Collegii Pontifici Leopoliensis Armeni; A Calendis Anni 1684 ad Finem Decembris.
- APMV = Archivio dei Padri Mechitaristi di Venezia, Venezia, (Olaszország)
- APMV MS. = Manuscripta. No. 771, 775.
- ARSI = Archivum Romanum Societatis Iesu, Roma, (Olaszország)
- ARSI FAH. = Fondo Austria. Historia. Vol. 149, 152, 155, 176.
- BMK = Bibliothek des Mechitaristenklosters, Wien (Bécs), (Ausztria)
- BMK MS. = Manuscripta. No. 331, 511.
- ELTE EKK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Kézirattár, Bp.
- ELTE EKK CH. = Collectio Hevenesiana. Cod. 8, 15, 16, 21, 24, 26.
- ELTE EKK CK. A. = Collectio Kaprinayana. Első Sorozat. Cod. 11.
- ELTE EKK CK. B. = Collectio Kaprinayana. Második Sorozat. Cod. 20.
- ELTE EKK G. = Historia – Res Transylvanica. Vol. 522.
- GYFL = Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár, Gyulafehérvár (Alba Iulia), (Románia)
- GYFL I/1a. = Püspöki iratok, 1222–1778; Iktatókönyv.
- GYFL I/4. = Canonica Visitationes. Vol. 1, 2, 3, 7.
- JTMRL = Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Bp.
- JTMRL IV. = Lukácsi László Rendtörténeti Gyűjtemény. No. 212/b.
- JTMRL V/1. = Gyűjtemények – Rendtörténeti Gyűjtemény, Litterae Annuae – Fotómásolatok. No. 1740/II.
- MAMAT = Surb Mesrop Maštoc' Anwan Matenadaran [Szent Mesrop Maštoc'-ról elnevezett Örmény Nemzeti Levéltár], Erewan (Örményország).
- MAMAT MS. = Manuscripta/Jeřagrer [Kéziratok]. No. 1512, 3912, 9484, 9748.
- MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest, (Magyarország)
- MNL A 57. = Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii – Királyi Könyvek. Vol. 20, 24, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35.
- PL = Prímási Levéltár, Esztergom, (Magyarország)
- PL AEV SPKer. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Keresztély. No. 477.
- PL AEV SPKoll. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Kollonich. No. 361.
- PL AEV SPSZ. = Archivum Ecclesiasticum Vetus – Sub Primate Széchenyi. No. 273/4.2., 274/4.1.

Kiadott források

- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 4. (2 I 1682 – 29 VI 1682)*, Maria Domin (ed.), Romae, Institutum Historicum Polonicum Romae, 2002.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (1 VII 1682 – 31 XII 1682)*, Maria Domin (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2005.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XLIII. Benedictus Odescalchi-Erba (1711–1713). Vol. 1. (5 IX 1711 – 31 XII 1712)*, Józef Andrzej Gierowski–Jan Kopiec (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2009.
- Acta Nuntiaturae Polonae, Tomus XXXIV, Opitius Pallavicini (1680–1688), Vol. 5. (1 VII 1684 – 30 XII 1684)*, Maria DOMIN (ed.), Cracoviae, Academia Scientiarum et Litterarum Polona, 2021.
- Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1. kötet (1727–1737), Kovács András–Kovács Zsolt (szerk.), Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi művelődéstörténeti források).
- Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, Vol. 5. (1667–1730)*, Remigius Ritzler OFM Conv.–Pirminius Sefrin OFM Conv. (ed.), Patavii, Typis et Sumptibus Librariae Regensbergiana, 1952.
- Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*, Vol. 4., György István Tóth, (ed.), Róma–Budapest, RMA–METEM–MTA TTI, 2005 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 4).
- Kamenic': Taregirk' Hayoc' Lebastani ev Rumeniyoj* [A Kamienieci/ Kamjanyeci Krónika: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei], Łewond Ališan OMeč. (ašx.), Venetik, Mxit'arean Tparan, 1896.
- Step'anosi Rōšk'ay Žamanakagrut'ivn kam tarekank' ekelec'akank'* [Step'anos Rōšk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek], Hamazasp Anton Oskean OMeč. (ašx.), Vienna, Mxit'arean Tparan, 1964.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ASLANIAN, Sebouh David: Reader Response and the Circulation of Mkhitarist Books across the Armenian Communities of the Early Modern Indian Ocean, *Journal of the Society for Armenian Studies*, 22(2013), 31–70.
- ASLANIAN, Sebouh David: „Prepared in the Language of Hagarites”: Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish Grammar, *Journal of the Society for Armenian Studies* 25(2016), 54–86.
- ASLANIAN, Sebouh David: „Many Have Come Here and Have Deceived Us.” Some Notes on Asateur Vardapet (1644–1728), An Itinerant Armenian Monk in Europe, *Handés Amsoreay – Zeitschrift Für Armenische Philologie* 133(2019/1–12), 134–194.
- BLAŽEJOVSKYJ, Dmytro: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of Lviv (1665–1784)*, Rome, PP Basiliani, 1975 (Analecta OSBM, Series 2; Sectio 1., Vol. 29.).

- FOKOLEAN, Łukas: Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean Ařak'elut'ean (1723–1736) [Mxit'ar főapát és a mechitaristák erdélyi missziója, 1723–1736], *Bazmavep*, 143 (1985/3–4), 267–293.
- FAZEKAS István: *A bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951) – Matricula collegii Pazmanieni Viennensis*, Budapest, ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8).
- GALLA Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Budapest–Róma, PPKÉ BTK, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2).
- GALLA Ferenc: *Pálos missziók Magyarországon a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Budapest–Róma, Gondolat, 2015 (Collectanea Vaticana Hungariae, 11).
- HOFFMANN, Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli 1453–1830*, Roma, Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1935 (Orientalia Christiana Analecta, 103).
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens, 1583–1700, *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 17(1983), 572–595.
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Documents archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714), *Revue des Études Arméniennes – N. S.* 19(1985), 351–370.
- KÉVORKIAN, Raymond Haroutioun: Le Patriarcat arménien de Constantinople et l'Occident catholique au XVIIe siècle, *Revue de Monde Arménien moderne et contemporain*, 1(1994), 19–29.
- KOVÁCS, Bálint: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29(2006/1), 18–24.
- KOVÁCS Bálint: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide, in Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás), 47–68.
- KOVÁCS Bálint: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században, in Őze Sándor–Kovács Bálint (szerk.), *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás, 2), 30–46.
- KOVÁCS Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár, *Erdély Múzeum* 74(2012/2), 68–89.
- KRIKORIAN, Mesrob K.: Calcedonia: storia, conflitti cristologici e riconciliazione, in Antonio DUCAY (a cura di.): *Il Concilio di Calcedonia 1550 anni dopo*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2003 (Pontificia Università della Santa Croce), 114–137.
- LUKÁCSY, Christophorus: *Historia Armenorum Transilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, Typis Congregationis Mechitaristicae, 1859.
- MIHALIK Béla Vilmos: A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezési ügye, in Diós Dávid, Marton József (szerk.): *Catholice reformare: a katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Köln, Szent István Társulat–Verbum, 2018, 283–304.

- MNACAKANYAN, Piruza: Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, in Krzysztof Stopka (pod. red.): *Lebahayer – Czasopismo poświęcone dziejom Ormian Polskich*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 123–133.
- MOLNÁR Antal: *Lebetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 8).
- NAGY Kornél: Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése, in Óze Sándor–Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely. Fellekezet és identitás, 2), 156–169.
- NAGY Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról (Az 1693. évi Fidelis relatio), *Történelmi Szemle* 50(2008/2), 251–285.
- NAGY Kornél: Az Elia Mendrul-ügy. A beszercei örmény viszály története (1697–1700), *Századok*, 143(2009/4), 945–974.
- NAGY, Kornél: Did Vardapet Minas, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?, *Haigazian – Armenological Review* 31(2011), 427–442.
- NAGY Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézete, 2012 (Történelmi Emlékek – Értékezések).
- NAGY Kornél: Túlélésre kényszerítve. Az örménység az újkor hajnalán, *Világtörténet* 36 (2014/3), 367–380.
- NAGY Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények, *Erdélyi Múzeum* 78 (2016/1), 68–84.
- NAGY Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza, *Erdélyi Múzeum* 79(2017/1), 102–117.
- NAGY Kornél: Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának a Keleti Gyűjteményében, *Magyar Könyvszemle* 133(2017/2), 197–212.
- NAGY Kornél: Az elképzelt „Aranykor”, Az erdélyi örmény katolikus (unitus) egyház a 18. században, *Történelmi Szemle* 61(2019/2), 267–284.
- NAGY Kornél: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről, *Lymbus – Magyarástudományi közlemények* 17(2019), 451–466.
- NAGY, Kornél: The Foundation of Armenian (Ruthenian) College of L'viv (Lemberg) (1664–1681), *Eastern Theological Journal* 6(2020/1), 35–75.
- NAGY Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*, Nyíregyháza, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2020 (Collectanea Athanasiana, I; Studia, 12).
- NAGY Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében, *Lymbus – Magyarástudományi Közlemények* 18(2020), 317–334.
- OHANJANYAN, Anna: Creedal Controversies among Armenians in the Seventeenth-Century Ottoman Empire. Eremiyah Č'elēpi K'ēōmiwrčean's Polemical Writing against Suk'ias Prusac'i, *Journal of the Society for Armenian Studies* 27(2020), 7–69.

- PETROWICZ, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi, Parte terza 1686–1954*, Roma, Pontificio Institutum Orientalium Studiorum, 1988 (Studia Ecclesiastica 17., Historica, Vol. 10.).
- STOPKA, Krzysztof: *Armenia Christiana, Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Centuries)*, Kraków, Jagellonian University Press, 2017 (Jagellonian Studies in History, 8).
- TOURNEBIZE, François: Araǰelian Khatchatur, in Alfred Baudrillart, Albert Vogt–Urban Roziès (éds.): *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, 3., Paris, Letouzey et Ané Éditeurs, 1912, 1436–1438.

ABSTRACT

Kornél Nagy: *Xač'atur Aṙak'elean OMeč (1666–1740), An Armenian Uniate (Catholic) Missionary and His Relations to the Armenians in Transylvania*

The present study is primarily dedicated to the Mechitarist Father (Monk and Vardapet) Xač'atur Aṙak'elean's relations with the Armenian community in Transylvania from church-historical point of view, resting upon the partly discovered and entirely undiscovered documents kept at archives in Hungary and foreign countries, such as Armenia, Austria, Italy, Romania (Transylvania), and the Vatican City. According to this study, Father Xač'atur Aṙak'elean, born in Erzurum (now in Turkey), was largely instrumental in forging and forming ecclesiastical events among the Armenians in Transylvania after Bishop Oxenio Virziresco's death in 1715. By consent of the Apostolic Holy See's authorities, he explicitly defended the Armenians in Transylvania from the charges, the attacks, and the so-called 'Latinisation' church-policies forcefully initiated by the Roman Catholic (Latin rite) Episcopacy and Diocese in Gyulafehérvár (now *Alba Iulia* in Romania). In this reason, Xač'atur Aṙak'elean, highly and strongly, supported the Armenian Uniate Bishop's appointment at the Apostolic Holy See and the well-educated Uniate clergy's new supplies in Transylvania in the first half of the 18th century. Therefore, as a conclusion, Xač'atur Aṙak'elean was always regarded as an influential key figure and also an important 'Grey Eminence' of the Armenian Uniate (Catholic) Church at the Apostolic Holy See's higher circles in Rome.

Keywords: Xač'atur Aṙak'elean, Mechitarist Father, church-policy, Armenians in Transylvania, Armenian Uniate (Catholic) Church

A GÖTTINGENI EGYETEM
ÉS MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATAI:
JOHANN BECKMANN TECHNOLÓGIA PROFESSZOR
HÁROM LEVELE RIBINYI JÁNOS UDVARI BIZOTTSÁGI
TTTKÁRHOZ A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN¹

Kurucz György

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárában található Vay családi irathagyatékek személyi és levelezési fondja huszonhét darab levelet tartalmaz Johann Beckmanntól (1739–1811), a II. György (1727–60) angol király és hannoveri választófejedelem által alapított göttingeni egyetem technológia professzorától.² Beckmann 1765-től állt az egyetem alkalmazásában, előbb mint a filozófia, majd ezzel összefüggésben 1770-től az elméleti és gyakorlati gazdasági, mezőgazdasági ismeretek tanára.³

Elismertségét magyar és erdélyi protestáns diákok generációi erősítették, amit az is jelez, hogy a sárospataki kollégiumi gyűjteményben két egyetemi kurzusának kéziratos jegyzete is fellelhető 1772-ből.⁴ Ugyanígy önmagáért beszél, hogy amikor a gróf Festetics György (1755–1819) által 1797-ben Keszthelyen alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet „oeconomia” professzorának pozíciója, az egykori debreceni, majd utrechti teológiai tanulmányokat folytató Pethe Ferenc (1762–1832) távozásával megürült, a korabeli lapokban közzétett híradások nyomán számos egykori göttingeni hallgató jelentkezett az állásra, s valamennyien arra hi-

¹ A forrás feltárását, a külföldi kutatások háttérét a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 119577. számú projektje biztosította.

² Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (tovább: SRKTGY], Levéltár, Vay Családi Levéltár, Személyi iratok és családi levelezés, IV. 16. cs. 6.

³ Beckmann munkásságához lásd: Günter Bayerl–Jürgen Beckmann (Hrsg.): *Johann Beckmann (1739–1811). Beiträge zu Leben, Werk und Wirkung des Begründers der Allgemeinen Technologie*, Münster–New York–München–Berlin, Waxmann, 1999. A Georgia Augusta tanárainak átfogó életrajzi gyűjteménye: Karl Arndt–Gerhard Gottschalk–Rudolf Smend (Hrsg.): *Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*, 1–, Wallstein, Göttingen, 2001.

⁴ SRKTGY, Könyvtár, Kézirattár, MS 395, 396. A Georgia Augusta kapcsolataihoz: Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., Akad., 2007.

vatkoztak, hogy göttingeni éveik során Beckmann kurzusait látogatták.⁵ Németh László (1770–1806) győri evangélikus líceumi tanár 1800. október 12-én Festichez intézett levelében úgy ír, hogy „Azon Tudósításnak értelme szerént, melyet Méltóságod az Ujjságokban közönségessé tétetni méltóztatott, merészlem én is magamat a gazdaságbeli Professorságra Méltóságodnál jelenteni”, mivel „praktice” az édesapja rábaközi birtokán szerezte meg ismereteit, „theoretice pedig a Göttingai Universitásban Beckmann Professor urtól, kitől mindaz által mivel akkor szükségesnek nem tartottam bizonyágtévő levelet nem hoztam”.⁶ A körmöcbányai Rombauer Mátyás (?–?) német nyelvű levelében szintén göttingeni tanulmányaira hivatkozott, megemlítve, hogy 1784-től egy éven át hallgatta Beckmann előadásait.⁷ Végül azután Asbóth János (1768–1823) nyerte el a meghirdetett állást, minthogy maga is a göttingeni egyetemen folytatott teológiai tanulmányokat, s ezzel egyidejűleg Beckmann óráit is látogatta.⁸ A *Georgikon* alapítója egyébként határozottan épített a göttingeni kapcsolatrendszerre, melynek köszönhetően Asbóth korábbi késmárki tanítványa, a szintén Göttingenben tanult Rummy Károly György (1780–1847) is a *Georgikon* tanára lett.⁹ Ugyanígy lényeges szempont, hogy Beckmann átfogó mezőgazdasági munkáját a georgikoni oktatás során is alkalmazni kívánta, illetve számos további, Beckmann által sajtó alá rendezett gazdasági, technológiai témájú kiadványt megvásárolt könyvtára számára.¹⁰ Festic egyértelműen különleges, vagyis a kor Európájának élenjáró

⁵ A *Georgikon* történetéhez lásd: Deininger Imre: *A keszthelyi M. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) Évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*, Keszthely, Kardos, 1885; Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon, 1797–1848*, Bp., Akad., 1967; Az alapító életéhez ld. Kurucz György: *Keszthely grófja. Festic György*, Bp., Corvina, 2013.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Festic Levéltár, Directorátusi Ügyiratok P 279 (tovább: MNL OL Fest Lvt), 22. doboz, fol. 384–385; Bodnár–Király Tibor: Államleírás és a „statisztika elmélete” a 18–19. század fordulóján, *Századok* 151(2017/5), 981–983.

⁷ MNL OL Fest Lvt, 22. d., fol. 163–165.

⁸ Uo., 226–227v. Asbóth munkásságához ld. Kurucz György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztii tevékenysége (1801–1818), *Századok* 147(2013/4), 1031–1060.

⁹ Rummy Károly György (1780–1847) történész, georgikoni tanár, a göttingeni egyetem egykori teológus hallgatója. Kurucz: *Keszthely grófja*, 238–242. A késmárki evangélikus líceum történetéhez lásd: Johann Lipták: *Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark*, Kezmarok/Kesmark, Selbstverlag des Lyzealpatronates, 1933; Bruckner Éva: Egy elfelejtett magyar elitiskola: a késmárki líceum, *Polgári Szemle* 12(2016/4–6), www.polgariszemle.hu (utolsó letöltés 2021. 04.12).

¹⁰ Johann Beckmann: *Grundsätze der deutschen Landwirthschaft*, Göttingen–Gotha, Dieterich, 1769. Beckmann átfogó mezőgazdasági szakkönyvének újabb kiadását Festic 1802-ben szerezte be Bécsben. MNL OL Fest Lvt, 30. d., fol. 286–287v. Az 1800. július 24-én kelt „Bétsből hozatott, s Könyvtárba adatott Könyvek lajstroma” szerint nyolc tétel közül kettő Beckmann nevéhez fűződött. Uo., fol. 346.

tudáscentrumaként tekintett a göttingeni egyetemre, mivel a Georgia Augusta egyéb természettudományos és orvosi kiadványait, továbbá az egyetem recenziós folyóiratát, a Göttingische Gelehrte Anzeigent is megrendelte könyvtára számára.¹¹ Szintén nem elhanyagolható adalék, hogy Beckmann mezőgazdasági szak-könyvében az „Oekonomische Reise” címszó alatt – természetesen az újabb kiadásokban tovább bővítve – gazdasági tárgyú útleírásokat ajánl olvasói figyelmébe, melyeket azután Festetics saját könyvtára számára is beszerzett.¹²

Beckmann előbbiekben felvázolt magyarországi ismertsége, hatása, illetve kapcsolatrendszerének rekonstruálása tekintetében mindenképpen kiemelkedő jelentőségű a Sárospatakon található levélgyűjtemény. Leveleinek címzettje Ribinyi János Dániel (1760–1820), akinek apja, a szlovák származású idősb Ribinyi János (1722–1788), 1747-től követte Hajnóczy Dánielt (1690–1747) a soproni evangélikus líceum igazgatói székében.¹³ Az apa hungarus tudatú, patrióta szellemiségű reformokat vezetett be Sopronban, s nemcsak a természettudományos tárgyak kaptak hangsúlyt az intézmény tananyagában, hanem egy latin nyelven elmondott beszédében (*Oratio de cultura linguae*) a magyar nyelv művelése, alkalmazása mellett érvelt.

Aki a magyar nyelvben jártas, kételkedhetik-e ennek a nyelvnek kelleme, előkelő ékessége felől? (...) Az ősoktól nyert nyelvet mellőzni nemes lelket lealacsonyító tudatlanság, a külföldieket csodálván a hazait megvetni illetlenség, és saját nyelvek természeti szépségeit át nem látni tudatlanság.¹⁴

Soproni líceumi tanulmányait követően az ifjabb Ribinyi 1779-ben iratkozott be a *Georgia Augusta* hallgatói sorába, s nemcsak Georg Christoph Lichtenberg (1742–99), a „magyarok barátjaként” számon tartott matematikus előadásait látogatta, hanem a fentebb hivatkozott levélgyűjtés tanúsága szerint Beckmann tanítványi köréhez is csatlakozott.¹⁵ Göttingenből hazatérve titkári pozíciót vál-

¹¹ Krász Lilla: Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről, in Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 425–434.

¹² Kurucz György: „Kedves Hazámfiain, mozdulni kell...” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Bp., Corvina–Ráday Gyűjtemény, 2020, 51–52.

¹³ Németh Sámuel: *A soproni evangélikus líceum egy százada, 1681–1781*, Sopron, Berzsényi Dániel Ev. Líceum, 2007, 79–81. Hajnóczy családi hátteréhez, tevékenységéhez ld. Eva Kowalská: *Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*, Bratislava, Veda, 2008.

¹⁴ Idézi: Fabinyi Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908), in Győrffy Sándor–Hunyadi Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1986, 47–48.

¹⁵ Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), 115.

lalt gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) mellett, aki a II. József (1780–90) által elrendelt magyarországi igazgatási reformok során rövid ideig kerületi biztostként tevékenykedett.¹⁶ Miután Széchényi lemondott hivataláról, a felvilágosodás korának számos főúri és művelt köznemesi családjának tagjaihoz hasonlóan hosszabb nyugat-európai útra vállalkozott.¹⁷ Ribinyi, mint a gróf titkára, maga is együtt utazott Széchényivel 1787-ben. Az ő feljegyzései alapján, illetve kézírásával maradtak fenn a gróf megfigyelései, jóllehet igen nagy valószínűséggel Széchényi diktálta a szöveget, illetve a kor gyakorlatának megfelelően Ribinyi készített tisztázatot. A Széchényi útjáról fennmaradt iratanyag különlegességéhez nagyban hozzájárul, hogy számos, a titkár által készített rajzot is tartalmaz, egyebek mellett egy gőzgépet.¹⁸

A regionális kapcsolatrendszerre és ismeretségre tekintettel fontos megemlítenünk, hogy egy zempléni földbirtokos, az eredetileg szepességi evangélikus családból származó, s a Johannes Weisz családnevét magyarosító Dercsényi János (1755–1837) vármegyei tisztí főorvos fia, Pál (1797–1843), aki természetesen fiatal korában maga is megfordult nyugat-európai országokban, személyesen ismerte Ribinyit. Utóbb úgy emlékezett meg róla, hogy műszaki és technológiai ismeretek tekintetében egészen kiemelkedő felkészültséggel rendelkezett. Számos nyelven magas szinten írt, olvasott és beszélt, így természetesen a latin, a magyar, a francia és a német mellett angolul is megtanult.¹⁹

Ribinyi az 1790-es évek elején Széchényinél betöltött posztjáról – feltehetően anyagi okok miatt – lemondott, s néhány évig Wenzel Anton Eusebius von

¹⁶ H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, Bp., CEU Press, 1997, 304–305.

¹⁷ Kiemelhetjük az erdélyi gróf Teleki József (1738–96), vagy a szintén Göttingenben tanult báró Podmaniczky József (1756–1823), valamint a szepességi származású Berzeviczy Gergely (1763–1822) útjait. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761*, s a. r. Tolnai Gábor, Bp., 1987 (RMPE, 7); Krász Lilla: „Respublica litteraria Podmaniczkyana”. Báró Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útitárs naplójának tükrében, in Gurka Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*, Bp., Gondolat, 2017, 73–87; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*, Bp., Akad., 1967.

¹⁸ MNL OL Széchényi Lt, Széchényi Ferenc hagyatéka, P 623, 1. k., 93. d., No. 12.

¹⁹ Dercsényi János életéhez, családi kapcsolataihoz lásd: Kiss László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János*, Bp.–Dercen, Hódmezővásárhely – Tabáni Református Egyházközség, 2009; Krász Lilla: „Miképpen kellések az egészséget őrizni és becsülni?” Kazinczy Ferenc és orvos barátai, *Sic Itur ad Astra* 20(2009/61), 112–114. Dercsényi Pál visszaemlékezésének részlete Ribinyiről: „Mit tiefer Einsicht umfaßte dieser gründliche vielwischer die verschiedensten Zweige menschlichen Wissens. Mit jugendlichen Feuer verfolgte sein kräftige Geist die Fortschritte in der Kenntniß der drei Naturreiche, der Physik, der Chemie, der Mechanik, der Hydraulik, der Hydrostatik, der Optik, der Astronomie, während derselbe mit gleicher Neigung von den Erfordernissen unserer Landwirtschaften und Krankheiten unserer Säugethiere sprach.” Idéz: Constant von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 26, Wien, Universitäts-Buchdruckerei, 1874, 10–11.

Kaunitz–Rietberg (1711–94) herceg, az egykori diplomata és államkancellár titkáráként dolgozott tovább. Kaunitz halála után bécsi kapcsolatai és ismeretségei révén nyerhette el állami hivatalnoki kinevezését, mivel I. Ferenc (1792–1835) uralkodása idején 1798-tól már a bányászati ügyekkel foglalkozó udvari bizottság titkáráként alkalmazták.²⁰ Ez egyúttal magyarázatul is szolgálhat arra, hogy a birtokaira visszavonult, s egybek mellett salétromfőző üzemet működtető báró Vay Miklós (1756–1824) – maga is komoly természettudományos felkészültséggel rendelkező egykori mérnökkari tiszt – hogyan kerülhetett kapcsolatba Ribinyivel, illetve miért kerülhetett a göttingeni egyetem technológia professzorával folytatott levelezés a Vay családi levéltárba.²¹ Mindemellett további kutatások tárgyát képezheti annak megállapítása, hogy vajon Ribinyi mikor kerülhetett kapcsolatba Vay báróval, aki maga is járt Angliában, s az újkori angol agrárforradalom eredményeit saját birtokainak szántóföldi növénytermesztési gyakorlatában is igyekezett meghonosítani. Nem mellékes, hogy Vay a Georgikon alapítójával is kapcsolatot ápolt, így például a golopi prédikátor fiát maga küldte Keszthelyre tanulni, illetve támogatta tanulmányai idején. Vay érdeklődési körét jellemzi az is, hogy Asbóth János georgikoni tanárral hosszasan értekezett angliai tapasztalatairól 1802 őszén, amikor Pozsonyban találkoztak.²²

Az alábbiakban közlésre kerülő levelek három különböző korszakból, mintegy tízéves időszak elteltével kínálnak betekintést Beckmann és Ribinyi kapcsolatába. Az első levél azért is figyelemre méltó, mivel éppen Széchényi és Ribinyi angliai úti előkészületeihez szolgál adalékokkal, továbbá a Georgia Augusta alapításának jubileumával kapcsolatos előkészületekről, az egyetemi „kisasszonyok” tevékenységéről is tájékoztatja az olvasót. A második levélben igen sok témát érint Beckmann, így a cukortartalmú haszonnövények felhasználására, illetve a háborús időszak miatt fontos hadi alapanyagnak számító salétrom előállításának problematikájára is utal, de a levél végén a korabeli német értelmiség keresztény értékrend melletti elkötelezettségének kérdése is szóba kerül. A harmadik levél nem sokkal Beckmann halála előtt íródott, s ebben jellemző módon a francia megszállás miatti kapcsolattartás nehézségei is felmerülnek, illetve a göttingeni tanár leplezetlenül kimondja véleményét fiatal kollégájáról, Carl Friedrich Gauss (1777–1855) matematikusról.

A Vay család levéltárából származó leveleket sorszámossal, keltezéssel, valamint rövid tartalmi kivonattal ellátva adjuk közre. A szöveget betűhíven, a

²⁰ Wurzbach: *Biographisches Lexikon*, 11.

²¹ Vay Miklós életrajzához, tevékenységéhez ld. Szakály Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*, Bp., Eötvös, 2003.

²² Kurucz: *Keszthely grófja*, 211, 234.

Beckmann által alkalmazott központoszással közöljük. Természetesen bizonyos fogalmakhoz, technológiai szempontból kevésbé ismertnek tekinthető kifejezésekhez, csakúgy, mint a szövegben említett személyekhez, kiegészítő információt tartalmazó annotációt fűzünk. Szögletes zárójellel és három ponttal jelöljük azokat a részeket, melyek olvashatatlanak, vagy feloldhatatlannak bizonyultak.

MELLÉKLET

1.

Göttingen, 1787. augusztus 26.

Utalások Ribinyi tervezett angliai útjára, az ajánlólevelek beszerzésének nehézségeire, valamint a *Georgia Augusta* alapításának jubileumi ünnepségére

Eu[er] Wohlgeb[ohren]

Haben wir eine so große Freude durch Ihren Freundschaftlichen und muntern Brief gemacht, daß ich eile, Ihnen dafür meinen aufrichtigen Dank abzustatten. Da inzwischen Ihr Brief so lange auf der Post geblieben ist, daß ich ihn erst vorgestern erhalten habe, so bin ich sehr zweifelhaft, ob den meinigen Sie noch dort antworten werde.

Auch ich halte noch mancherley Dinge, worüber ich mit Ihnen zu reden gewünscht hatte; aber die Zeit war gar zu kurz. Möchte es Ihnen doch gefällig seyn, mir diesen Verlust durch Briefe zu ersetzen! Erlauben Sie mir wenigstens die Versicherung, daß Sie mich zum größten Danke verpflichten werden, wenn Sie mir einige Ihrer Bemerkungen, nemlich technologischen, mittheilen wollen. Solte ich solche öffentlich brauchen, so soll es sich ehrlich nicht ohne öffentlichen Dank gegen Ihre Freundschaft geschehn. Darf ich noch einen Brief hoffen, so bitte ich, vergeßen Sie nicht, mir den Namen und Titel des Herrn Grafen Com[missaire].²³ mit dem Sie reisen, zu melden. Ich vergaß in Eyle ihn anzumerken.

Gern richte ich Ihnen Adreßten nach London senden, aber ich habe jetzt, ohne Scherz! so wenig Correspondenten dort, daß die Zahl derer in Amerika noch um 1 größer ist. Inzwischen werden Sie gewiß von H[errn]. Doct[or]. Dryander²⁴ im Haufe des H[errn]. Banks²⁵ wohl aufgenommen werden, wenn Sie Ihm einliegende Adreßten geben wollen. H[err]. Dryander ist ein schwedischer Na-

²³ Utalás gróf Széchényi Ferencre (1754–1820), aki II. József (1780–90) időszakában kerületi biztosként tevékenykedett.

²⁴ Dryander, Jonas Carlsson (1748–1810) botanikus, a Linnean Society of London alelnöke, a Royal Society könyvtárosa.

²⁵ Banks, Joseph (1743–1820) botanikus, természettudós, utazó, a Royal Society elnöke.

turalist, der aber eben so fertig Englisch, als Teutsch redet. Er ist ein sehr gefälliger Mann.

Bey der großen Britischen Sammlung oder Museum wird sich auch H[err]. Planta²⁶ meiner erinnern. Dem H[errn]. Pennant²⁷ meinen Aristoteles geschickt, und zwar durch H[errn]. Dryander, aber ich habe von ihm keinen Antwort erhalten. Solten Sie ihn kennen lernen, so bitte ich zu fragen, ob er meinen Brief erhalten habe.

Nun folgen einige gelehrten Wünsche. Erkundigen Sie Sich doch noch der Verarbeitung des Flußspats aus Derbyshire, woraus man in London gar neidliche Sachen machen soll. Ich wünschte gern, wie die Verarbeitung geschähn. Sollen Sie die Münze in Tower besehn, so werden Sie wahrscheinlich vortheilhafte Machiene finden, die wir noch nicht kennen, auch wohl alle, welche zur Geschichte des Münzwesens dienen können. Eben so gern erhielt ich Nachricht von der in Wilt-Shire und an andern erbauenden Scharmühle, deren ich in der dritten Ausgabe der Technol[ogie].²⁸ S[eite]. 69 gedacht habe. Ist Sie wirklich in Großen gebräuchlich? Kommen Sie in die Gobelins zu Paris, so kaufen Sie mir doch: *L'art d'appreter & de teindre toutes sortes de peaux par Quemiser. 1775. in P[aris].*²⁹ Ich habe dieses nützliche Buch in der Technology p. 289 genannt, und daselbst eine Übersetzung gewünscht. Wäre diese nicht vielleicht eine Arbeit leerer Stunden auf der Kaße? Doch ich wage nicht, mehr vorzuschlagen oder zuwünschen von Sie Selbst schon genug samlen werden. Die Auflage für obiges Buch würde ich dankbar erstatten.

Kaum habe ich Ihren Brief erhalten, so besuchte mich H[err]. Nicolai³⁰ der Lobredner von Wien. Ich laß ihm die Stelle Ihres Briefes vor, wo Sie ihm zurufen *gaudeant bene nati*³¹ Er lachte herzlich, jedoch setzte ich ihm nicht den Namen meines Correspondenten. Wenn man den Mann reden hört, muß man wahrlich glauben, daß die entselische [sic] Hierarchie oder wenigsten Religion jetzt mehr als ehemals Überhand nimt [sic], und ich glaube wirklich, daß die Protestanten sich durch die scheinbare Toleranz überlisten laßen.

Wir werden hier d[en]. 17 Sept[ember]. *Georgiae Augustae inaugurationis sacra anniversaria quinquagesima adeoque semiseularia*³² feyern, und zwar so prächtig, als nur

²⁶ Planta, Joseph (1744–1827) filológus, az utrechti és a göttingeni egyetem hallgatója, utóbb a British Library könyvtárosa, igazgatója.

²⁷ Pennant, Thomas (1726–1798) természettudós, utazó, zoológus, számos tudományos társaság tagja.

²⁸ Johann Beckmann: *Anleitung zur Technologie, oder zur Kenntniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1777.

²⁹ Több kiadásban megjelent, színezési eljárásokat tárgyaló technológiai kézikönyv: M. Quemiset: *L'art d'appreter et de teindre toutes sortes de peaux...*, Paris, Jombert, 1775.

³⁰ Nicolai, Friedrich Christoph (1733–1811) porosz államtanácsos, utazó, író.

³¹ Latin mondás, jel. „örüljenek, akik jó családba születtek”.

³² Az alapítóról, vagyis a II. György (1727–1760) angol királyról és hannoveri választófejedelemről elnevezett göttingeni egyetem ötvenéves jubileumának ünnepi kiadványa: August Gottlieb

immer unsere Kleinigkeit erlauben wird. Wirklich wird die Stadt von fremden ganz voll werden, weil schon alle Zimmern vermietet sind. Zwey Minister aus Hannover kommen als *Commissarii regii*. – Ich wolte, daß ich als dann einige Meilen von hier entfernt seyn könnte. Die Demoiselle Schlözer³³ wird als dann zum Magistern erklärt, und die ehemalige Demois[elle]. Gatterer, jetzige verheurathete [sic] Engelhart³⁴ in Cassel wird als Dichterien [sic] gekrönt.

Auch ein Paar Anomalien, aber in anderer Rücksicht, als das *as de pique*,³⁵ welches Sie in Ihr haben. – Ich weis [sic] nicht, wie mir hierbey eine des Apuleius *Apologia*³⁶ einfällt: *amabit sapiens, cupient caeteri*.³⁷

Doch genug dieses mall Meine herzlichen Wünsche werden Sie auf allen Reisen begleiten. Ich empfehle mich Ihrer fernere Freundschaft und bleibe jederzeit
ganz
der Ihrige
Beckmann

Göttingen

den 26 Aug[ust]. [17]87.

A recto külső címzése:

Herrn Secretär
Ribini
Wohlgeb[ohren]
im Hôtel de Bourbon zu Spa

Idegen kézírásak:

bezahlt bis Düsseldorf
14 Sept[ember]. London

Helye: SRKTGY Lvt., *Vay Családi Levéltár, Személyi iratok és családi levelezés*, IV. 16. cs. 6.

Richter: *Georgiae Augustae inaugurationis sacra anniversaria quinquagesima adeoque semisecularia... celebranda in diem XVII Septembris*, Göttingae, Dieterich, 1787.

³³ Schlözer, Dorothea von (1770–1825) a korszak kiemelkedő műveltségű és elismert szépsége, August Ludwig von Schlözer (1735–1809) történész, göttingeni egyetemi tanár lánya, az egyetem első női hallgatója.

³⁴ Gatterer, Magdalene Philippine (1756–1831), költőnő, Johann Christoph Gatterer (1727–99) történész, göttingeni egyetemi tanár lánya, 1780-tól Johann Philipp Engelhard (1753–1818) kasseli jogász, tanácsos felesége.

³⁵ Francia, jel. pikk ász.

³⁶ Lucius Apuleius (cca. 125–180), karthágói platonista filozófus.

³⁷ Latin mondás, jel. „a bölcssek szeretnek, mások csupán tobzódnak”.

2.

Göttingen, 1799. április 7.

**Utalás különböző személyiségekkel való ismeretségre,
a cukor haszonnövényekből való kivonására, a salétromelőállítás
nehézségeire, továbbá egy angol folyóirat felmérésére
az ateisták arányát illetően a német értelmiség körében**

Freylich haben sie mich, bester Freund, lange auf meine Antwort warten laßen, und es ahndet mich schon, daß Sie mir bey lebendigem Leibe, durch Berufsgeschäfte hingerißen, absterben werden. Demnach will ich die Bitte wagen, daß Sie mir, so lang ich lebe, wenigstens zuweilen schreiben und mir Beweise Ihrer dauernden Freundschaft geben wollen. Ich wenigstens werde mich Ihren echt freundschaftlichst erinnern, auch wenn Ihnen Geschäfte keinen Gedanken mehr an mich erlauben solten. Möchten Sie nur immer so glücklich seyn, als ich wünsche!

Aber warum haben Sie mir nicht Ihre jetzige Adresse gemeldet? Nun bin ich ja zweifelhaft, ob Sie diesen Brief erhalten werden. Nun plaudere ich Ihnen über das, was Sie mir geschrieben haben, allerley vor, und zwar mit aller Vertraulichkeit. Daß Sie mir die ruhmvolle Bekanntschaft des H[errn]. Grafen v[on]. Saurau³⁸ Excell[enz]. verschafft haben, ist ein neuer Beweis Ihrer dauernden Freundschaft. Eine Würkung [sic] davon ist ein Brief das H[err]. Prof[essor]. Schultes,³⁹ worin mir dieser das Ruhm [sic] für den H[errn]. Grafen gemachte allgemeiner Register über die 20 Jahr meiner Bibliothek anbiethet. Ich habe diesem schon dafür meinen Dank gemeldet und wenn ich ein brauchbares echt erhalten, so soll es gewiß gedruckt werden. Aber ich vermuthete, es werde nur ein Regißter der angezeigten Bücher seyn, dagegen viele auch ein allgemeines Realregißter wünschen, wozu ich selbst nicht Muth habe. So ehrenvoll mir übrigens der Wunsch oder Vorschlag eines ungeraten, den ich aber zu errathen meinen, in Anzeigen⁴⁰ ist, so werde ich ihn doch nicht ganz erfüllen können. Für die wenigen Jahre?, welche ich noch leben würde, ist es nicht das Mühe werth, wird noch an meiner Bibl[iothek] zu ändern. Die ausführlichen Titel, welche ich bisher angegeben habe, sind mir von echten Litteratoren als Verdienst angerechnet worden, wodurch manche Irrungen verhütet werden. Es ist gut, wenn wenigstens ein Journal die Titel ganz angiebt, welche gleichsam die eigenen Anzeigender [sic] Verfaßer sind. Froh will ich seyn, wenn ich den bisherigen Beyfall noch etwas beybehalten kann. – Zuweilen habe ich mich wohl gedacht, die Biblioth[ek]. ganz aufzugeben, welches doch Freunde zu verhindern suchen.

³⁸ Saurau, Franz Josef (1760–1832), a bécsi Theresianum egykori hallgatója, egy időben pénzügyminiszter, diplomata.

³⁹ Schultes, Joseph August (1773–1831) bécsi születésű orvos, botanikus, utóbb bajor királyi tanácsos, a landshuti Sebészkepző Intézet igazgatója.

⁴⁰ Utalás a *Georgia Augusta* folyóiratára.

Auf höhere Veranlassung von Hannover habe ich in einer Aussage im Hannover[sches]. Magazin S[ei]t[en]. 21 & 22 meine Meinung über den Rübenzucker, welche Gründe sind und verwendet sind, anzeigen müsten. Ich wolte wohl, daß Sie ihn lesen, um Ihr Wohlheit zu nutzen. Vielleicht sende ich Ihnen die 2 Bogen durch die Buchhändler. Herr Achard⁴¹ wolte auch ein mal Eyer durch die Plasticität ausgebeutet haben, und wir dieß einwenden glückten, schwieg er ganz still davon. Ich bin neugierig zu wissen ob die Ungarn wirklich [sic] wissen Zucker aus Mays gemacht haben, wie die Zeitungen melden. Land, Feurung und Arbeitslohn sind bey uns gar zu theuer, und die Abgaben steigen auch immer.

Wo haben Sie denn in Ungarn gediegenen Salpeter? Ist Ihrer echtes von den Vortheilen bekannt, welche die Franzosen aus Noth bey Bereitung des Q⁴² erfunden haben sollen? ich denke, es sey französischer Wind. Aller künstlicher Q kann wegen des hohen Preises der Asche,⁴³ unmöglich mit dem Bengelischen Preis halten. Inzwischen ist ein Dänischer Chemiker, der hier studierte,⁴⁴ nach Frankreich geschickt werden, um das vereinte Geheimniß auszukundschaften. Ich meine auch in manchen von unseren Duckstein Q zu bemerken, so mir Pickel⁴⁵ zu Würzburg auch davon dieses Salz dort gefunden hat.

Von Ihrem Alaunstein möchte ich wohl einprobesehen. Ist die Erdeckung des inländischen Meerschaumes, wovon ich ein Stück Ihrer Güte verdanke, wirklich [sic] nutzbar geworden? H[err]. Penzel⁴⁶ hat wohl nicht abgedankt, sondern er ist abgedankt werden, wie er selbst aus Genua? neulich an H[errn]. Eichhorn⁴⁷ geschrieben hat. Mich hat er grüßen laßen. *Fortunae suae faber.*⁴⁸ Er soll jezt vom Infromiern leben. Als so glücklich war, die Stelle in Laibach zu erhalten, erinnerte ich ihnen die Schicksele [sic] des unglücklichen *antecessoris*⁴⁹ ermahnte ihn freundschaftlich vorsichtig zu leben etc. Es ist mir leid, daß er auch diesen Brief nicht hat abdrucken laßen. Ich erschrack, als ich in seiner Briefsendung 2 Briefe von mir fand. Inzwischen ist er doch vorsichtig in der Wahl gewesen. Schade ist es um seine Gelehrsamkeit! Er versprach mir alte Römische Druckwerke aus

⁴¹ Achard, Franz Carl (1753–1821) természettudós, a cukorrépa feldolgozása során jelenleg is alkalmazott technológiai eljárások kifejlesztője.

⁴² Kálium-nitrát.

⁴³ Utalás a sok fát felemésztő hamuzsírégetésre, minthogy a fahamu alapanyagként hasznosítható nyers kálium-karbonát tartalma miatt.

⁴⁴ A szövegben piros kereszt, s a lap alján piros tintával Beckmann kézírásával H[err]. Ingversen (?-?), azonosíthatatlan.

⁴⁵ Pickel, Johann Georg (1751–1838) orvos vegyész, egyetemi tanár, számos újítás fűződik a nevéhez, egyebek mellett a szőlőskertek tavaszi fagykárokkal szembeni védelmének kidolgozása.

⁴⁶ Penzel, Abraham Jakob (1749–1819) orvos, filológus, egyetemi tanár.

⁴⁷ Eichhorn, Johann Gottfried (1752–1827) orientalista, történész, teológus.

⁴⁸ Latin mondás, jel. „mindenki a maga szerencséjének kovácsa”.

⁴⁹ Latin szó, jel. előd.

Laibach zu senden, aber er hat es nicht gethan. Erschrieb mir gar nicht mehr. Aber seine Briefe sind mir sonst sehr lehrreich gewesen.

Freylich ist mein einziger Sohn nichts mehr der Annalschreiber, vegetirt auf dem Dorfe, hat sat zu eßen, hoft auch immer genug zu haben, um sich die Zeit vertreiben zu können, und damit ist er zufrieden. Übrigens, erfüllet er seine Amtspflichten ganz gut. Ich sehe ihn selten. Wann ich an ohn erinnert werde, muß ich oft zurückhalten, was jenem von seinem Sohn sagte: *non est meus* (Flavius Vopiscus in vita Carini cap. 17).⁵⁰ Inzwischen, ist mein Sohn Gott Lob! weder imperator, noch *homo omniorum contaminatissimus*⁵¹ geworden. Er ist mir gewöhnlicher Beamter, dergleichen unser Land haben will, und auch reichlich hervor bringt. – Wie werden nach meinem Tode meine Bücher und Papiere, in denen jetzt meine Seele machet, zerstört werden!

Meine einzige Troster hat einen Zuwißen zum Manne, der meinen Kleinigkeiten nicht brauchen kann. Sie hat mir neulich einen Enkel gebohren. Ehe dieser auch Amtsschreiber werden kann, bin ich verweset. – D[en]. 4 April ist denn auch unser Gatterer⁵² vertsorben, der noch viel mehr als Lichtenberg⁵³ beklagt und vermißet wird. Historiker sind selten, Straffirer, dergleichen Sp[ecialiter]. verleisten nicht alles, sind sonst vorrätig.

Herzlich danke ich ihnen die Nachricht von [...]. Ich habe sie gleich meinem gelehrten Freunde, dem H[errn]. Miclas⁵⁴ in Lüneburg, geschrieben. Wir beyde sind Ihnen und dem H[errn]. D[oktor]. Weigel⁵⁵ sehr verbunden. Ich bewundere, daß Sie bey Ihren Beschäftigungen, unser Wunsch haben erfüllen wollen. Also H[errn]. Weigel ist noch dort! Sein Andenken, sowie das Andenken des vortreflichen H[errn]. Schmid⁵⁶ [sic] ist mir höchst angenehm.

Was Sie über das Postgeld geschrieben haben, ist ganz richtig, und ich bitte ferner: Franc[furt] Nürn[berg]. auch Ihre Briefe zusetzen, welche wie übrigens mir zu theuer werden können.

Die gelehrte Sperren beklagen mir eben so sehr, als Ihre wackeren Landsleute. Die Universitäten scheint man durchschleihendes Gift morden zu wollen, weil sie mehr gutes leisten, als man wünscht.⁵⁷ Aber man fürchtet sich vor Ges-

⁵⁰ Latin kifejezés: jel. „nem az enyém.” Ld. Gerardus Vossius: *De Historicis Latinis Libri III*, Lugduni Batavorum, Maire, 1651.

⁵¹ A mondat német grammatikai értelmezésének megfelelően: senki meg nem rontotta.

⁵² Gatterer, Johann Christoph (1727–99) történész, egyetemi tanár.

⁵³ Lichtenberg, Georg Christoph (1742–99) matematikus, természettudós, egyetemi tanár.

⁵⁴ Miclas (?-?), azonosíthatatlan.

⁵⁵ Weigel, Christian Ehrenfried (1748–1831) orvos, botanikus, vegyész, a göttingeni egyetem egykori hallgatója.

⁵⁶ Schmid (?-?), azonosíthatatlan.

⁵⁷ A mondat végén piros tintával jelzés, s ennek megfelelően a lap alján ugyanezen színnel a betoldás: oder als man zu brauchen versteht.

penstern. – Inzwischen freuen wir uns hier über die jetzigen Siege der Kayserl[ichen]. Armee. und wünschen viele folgende. – Solte einst die Gefahr, welche die französische Krätze allen Staaten drehet, abnehmen, so wird ja auch wohl die Sperre nachlassen. Sie ist gar zu kleinlich, und schadet gewiß mehr als sie nutzt. Noch denoch der Hannoveraner studiren und reisen, wo er will. – Inzwischen wünsche ich allen Schriftsteller Vorsicht. Den optimus Gotthard⁵⁸ hat Apoplexie fast zu allen Arbeiten unfähig gemacht; ich zweifle daß er liefern kann. Was Sie bey ihm bestellt haben; inzwischen habe ich noch einige Hoffnung. Was der [...] mache[?] er weiset in Teutschland umher, will die Welt durch seine Schöpfungsgeschichte bekehren, verketzert alle Aufklärung, soll uns sehr schaden. Neulich stand in *James's chronicle*⁵⁹: unter 100 teutschen Gelehrten waren 99 Atheisten. Wir haben übrigens den Mann hier noch nicht gesehn, und schwerlich wird er Neugung haben unter uns Sündern zu wahren.

Vom geh[eimer]. R[at]. S–r⁶⁰ hören und reden hier nicht mehr.

Wohin mag das Archiv von Venedig gekommen seyn? Haben es die Franzosen geplündert? Es muß herliche Documente zur Geschichte der Handlung des *medi aeven* enthalten haben. Die Kostbarkeiten, welche die Franzosen durch Raub zusammenbringen, sollen zum Theil schon verderben, und so dicht zusammen gestellet werden, daß der müßte Brand alles zerrichten wird.

Nun noch einmal die Bitte: schreiben Sie bald einander und recht mancherley. Vergeben Sie die Notfälligkeiten meines bey winter Unterbrechung geschriebenen Briefes. Erhalten Sie mich lieb, und glauben, daß ich mit wahrer Hochachtung und Freundschaft stets der Ihrige bleiben werde.

Göttingen d[en]. 7. Apr[il]. 99.

Beckmann

Eben jetzt meldet mir H[err]. Gotthard, er habe sich wieder gebeßert, habe so gleich Ihre Bestellung erfüllet, und alles wohl eingepackt, nebst der Rechnung an H[errn]. Ruprecht⁶¹ vorgestern abgegeben. Sie erhalten das Kästchen also über Leipzig.

A recto külső címzése.

Herrn Ribini

Secretär der K[aiserlichen]. K[öniglichen]. Canal und Bergbau
Compagnie in

⁵⁸ Gotthard, Johann Christian (?–1813) vegyész, közgazdász, szakíró, egyetemi tanár. Fő műve: *Handbuch der praktischen Technologie*, 1–2, Hamburg–Mainz, Vollmer, 1804–5.

⁵⁹ *The St. James's Chronicle, or British Evening Post* címmel 1761 óta megjelenő anglikán folyóirat.

⁶⁰ Azonosíthatatlan.

⁶¹ Ruprecht, Carl Friedrich Günther (1730–1816), a göttingeni egyetem kiadványait megjelentető Vandenhoeck & Ruprecht kiadói vállalkozás vezetője.

Idegen kézírásak:

Wien

bezahlt bis Nürnberg

Zu erfragen in der Schaumburg[ischen]. Buchhandlung

Helye: SRKTGY Lvt., *Vay Családi Levéltár, Személyi iratok és családi levelezés*, IV. 16. cs. 6.

3.

Göttingen, 1810. március 25.

Utalások egy erdélyi magyar hallgató híradására, a német területek francia megszállásának negatív hatásaira, valamint a fiatal matematikus, Gauss nehéz természetére

Den 5 Marz 1809 habe ich Ihren, liebster Freund, auf der Post den letzten und zwar weitleuftigen [sic] Brief geschrieben. Weil er also vor Deutschlands gänzlicher Unverjochung abgeschickt worden, so halte ich seine Überkunst. Aber da ich noch nicht so glücklich gewesen bin, eine Antwort zu erhalten, so schreibe ich abermals durch H[e]r[rn] Joh[ann]. Abats⁶² aus Siebenbürgen, meiner fleißiger Zuhörer, um Sie zu bitten, mir bald Nachricht zu geben, ob Sie und die Ihriger Gesundheit und Vermögen in dem allgemeinen Unglück geweltet haben. Mehr als 1000 mal habe ich um Sie mit Furcht gedacht, und um Rufe zu mindern, hätte ich länszt geschrieben, wenn nicht die Franzosen das Postgeld unmäßig erhöht hätten, daß jeder sich den Posten enthalten muß. Schon habe ich ein Paar Briefe aus Frankreich unerbrochen zurück gehn laßen, weil das Postgeld zu unbillig war. Dadurch leiden schon alle Gewerben noch mehr, und auch unser commer[z]. litterarium, was unsere Universität so weit geruht hat, wird dadurch fast ganz aufgehoben. Aber was helfen Klagen! es ist nun ein maligen Fatiß, daß Theutschland gänzlich entkräftet und ruinirt werden soll. Auch versenken hier immer tiefer ins Verderben. Ich bin mit meinem Alter zufrieden, weil es mich sichert, das algemeine Unglück nicht lange ansehen zu

⁶² Abacs János (1746–1815), református lelkész, református szuperintendens. Az egyetemi matrikula szerint Désen teljesít szolgálatot, „Superintendent der Reformierten”, vagyis Abacs nem fiatal teológusként jutott el Göttingenbe, viszont más magyar teológus hallgatókhoz hasonlóan ő is szorgalmasan járt a technológiai ismeretek európai híró göttingeni tanárának óráira, illetve épített ki kapcsolatot vele. A matrikula adatait ld. Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), 232.

dürfen. Aber so lange ich lebe, möchte ich dacher noch einige vergnügte Augenblicke zu genießen gern Beweise Ihre dauernden Freundschaft erhalten. In zwischen bitte ich Ihren Brief so dünn und leicht als möglich zu machen, mit feiner Schrift, ohne Umschlag, mit wenig Lack. Immer die Frage, wiegen die Briefe mit Geld.

Ich danke Ihnen für die Nachricht von der Begattung der Schlephauben. Ich habe sie in meiner Litteratur der ältere Reisen 2. S. 140 genutzt. O, wie gern hätte ich Ihre Kritik über diese Litteratur! Aber zur Übersendung eines Exemplars wies ich kein Mittel und da alles dort wieder in die alte Gleise kommen soll, so könnt [sic] wirklich mein Buch den dortigen *indicem expurgatorium*⁶³, den letzt Weg den die Bigotterie haben wird. Inzwischen danken wir alte [sic] Gott, daß Österreich noch nicht ganz vernichtet ist, und wünschen ihn herzlich [...], welche aber ohne das Littorale nicht denkbar ist.

Wenn es Ihnen irgend möglich ist, so melden Sie mir doch, ob G[eorg]. v[on] Schwandner⁶⁴, Besitzer des Gutes Roggendorf bey Wien, noch lebt. Ich adreßirte die Briefe an ihn sonst: auf der Kärtnerstraße Nr. 959 in 2ten Stocke. Ich wünsche sehnlichts von diesen vortreflichen Herrn gute Nachricht zu erhalten. Lebt H[err]. Schmidt⁶⁵ noch, und ist Hoffnung zur Beerdigung seines Frachtwerks? Lebt G[eorg]. Host⁶⁶ noch? Ist der 3 Band der *Graminum* zu hoffen? Wenn diese Männer sich auch meinen erinnern, so bitte ich mich Ihnen zu empfehlen. Wo lebt denn jetzt H[err]. Jordan⁶⁷ Es ist als ob man seine Freunde nach einem gefährlichen Schifbruche aufsucht. Meine Gesundheit ist erträglich, aber bald vergeht mir, nach der allgemeinen Untersuchung, Heilerkeit und Muth zu leben. Ermuntern Sie mich durch Ihren Brief und durch *nova litteraria*. Waren auch die Münz- und Juwelen-Sammlung dort beraubt worden? Wird mans wegen ein Verzeichniß deßen erkannt zu machen, was Ihrer Biblioth[ek]. Genommen ist? Daß solle doch wenigstens geschehn. Die unserige hat Gott noch bewahrt, sie wird mich noch durch Ankauf bereichert. Auch soll das Große observator vor dem Greismann Ihrer vollendet werden. Aber im schleuchen das Gift wird uns aufreiben. Für Glück, daß wir noch vorher den Astronom Gaus⁶⁸ erhalten haben; dieß ist der letzte Hannöversche Profeßor. Aber der Mann ist scheußlich⁶⁹ [sic]. Von Ihren guten Landelleuthen dürfen wir wohl künftig

⁶³ Tiltott könyvek jegyzéke.

⁶⁴ Schwandner, Georg (?-?), azonosíthatatlan.

⁶⁵ Feltehetően Schmidt, M. A. (?-?) bécsi kiadó.

⁶⁶ Host, Nikolaus Thomas (1761–1834) szakíró, hivatkozott illusztrált műve az ausztriai füvekről: *Icones et descriptiones graminum Austriacorum*, 1–4, Vienna, Schmidt, 1801–9.

⁶⁷ Jordan, Peter (1751–1817), bécsi egyetemi tanár, mezőgazdász, a göttingeni egyetem egykori hallgatója.

⁶⁸ Gauss, Karl Friedrich (1777–1855), matematikus, csillagász, egyetemi tanár.

⁶⁹ Scheußlich.

keine hoffen. Sie fragten nach Joch[ann]. Lübsch.⁷⁰ Er ist nach einer sehr lutherlichen Lebensart arm und verachtet in Cassel gestorben. Hat Rumi⁷¹ seine Schmiererey fortgesetzt? Ich habe nichts davon gesehn. Aber ich überhäufe [sic] Sie mit Fragen; vergeben Sie meine Unverschämtheit. Schreiben Sie mir bald recht wiederley. Fertig, wenigstens so lange ich denken kann, bleibe ganz der Ihrige. *Vale, fave!*

G[öttingen]. d[en]. 15 Marz
1810

J[ohann]. B[eckmann].
Melden Sie mir genau und
wohlständig ihre Adresse

A recto külső címzése.

Herrn Ribini
K[aiserlicher]. K[öniglicher]. Hochcommissions Secretär
in Wien
durch einen Freund

Helye: SRKTGY Lvt., *Vay Családi Levéltár, Személyi iratok és családi levelezés, IV.*
16. cs. 6.

PRIMÉR FORRÁSOK

- BECKMANN, Johann: *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft*, Göttingen–Gotha, Dieterich, 1769.
- BECKMANN, Johann: *Anleitung zur Technologie, oder zur Kenntniß der Handwerke, Fabriken und Manufacturen*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1777.
- GOTTHARD, Johann Christian: *Handbuch der praktischen Technologie*, 1–2, Hamburg–Mainz, Vollmer, 1804–5.
- HOST, Nikolaus Thomas: *Icones et descriptiones graminum Austriacorum*, 1–4, Vienna, Schmidt, 1801–9.
- QUEMISET, M.: *L'art d'appreter et de teindre toutes sortes de peau*, Paris, Jombert, 1775.
- RICHTER, August Gottlieb: *Georgiae Augustae inaugurationis sacra anniversaria quinquagesima adeoque semisecularia... celebranda in diem XVII Septembris*, Göttingae, Dieterich, 1787.
- VOSSIUS, Gerardus: *De Historicis Latinis Libri III*, Lugduni Batavorum, Maire, 1651.

⁷⁰ Lübsch, Johann (?-?), azonosíthatatlan.

⁷¹ Rumi Károly György (1780–1847) történész, georgikoni tanár, a göttingeni egyetem egykori teológus hallgatója.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARNDT, Karl–GOTTSCHALK, Gerhard–SMEND, Rudolf (Hrsg.): *Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*, 1–2, Wallstein, Göttingen, 2001.
- BAYERL, Günter–BECKMANN, Jürgen (Hrsg.): *Johann Beckmann (1739–1811). Beiträge zu Leben, Werk und Wirkung des Begründers der Allgemeinen Technologie*, Münster–New York–München–Berlin, Waxmann, 1999.
- BODNÁR–KIRÁLY Tibor: Államleírás és a „statisztika elmélete” a 18-19. század fordulóján, *Századok* 151(2017/5), 971–986.
- DEININGER Imre: *A keszthelyi M. Kir. Gazdasági Tanintézet (1865–1885) Évkönyve az itt fennálló Georgicon (1797–1848) rövid történeti vázlatával*, Keszthely, Kardos, 1885.
- Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761, s. a. r.: TOLNAI Gábor, Bp., 1987 (RMPE, 7).
- FABINYI Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908), in Győrffy Sándor–Hunyadi Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*, Bp., Tankönyvkiadó, 1986, 9–200.
- FUTAKY István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Bp., Akad., 2007.
- H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*, Bp., Akad., 1967.
- H. BALÁZS Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, Bp., CEU Press, 1997.
- KISS László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János*, Bp.–Dercen, Hódmezővásárhely–Tabáni Református Egyházközség, 2009.
- KOWALSKÁ, Eva: *Uborská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*, Bratislava, Veda, 2008.
- KRÁSZ Lilla: „Miképpen kellessék az egészséget őrizni és becsülni?” Kazinczy Ferenc és orvos barátai, *Sic Itur ad Astra* 20(2009/61), 97–117.
- KRÁSZ Lilla: Bibliofil főurak: gróf Festetics György orvostudományi könyvgyűjteményéről, in Nyerges Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 425–434.
- KRÁSZ Lilla: „Respublica litteraria Podmaniczkyana”. Báró Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útítárs naplójának tükrében, in Gurka Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*, Bp., Gondolat, 2017, 73–87.
- KURUCZ György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztí tevékenysége (1801–1818), *Századok* 147(2013/4), 1031–1060.
- KURUCZ György: *Keszthely grófja. Festetics György*, Bp., Corvina, 2013.
- KURUCZ György: „Kedves Hazámfiái, mozdulni kell...” *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Bp., Corvina–Ráday Gyűjtemény, 2020.

- LIPTÁK, Johann: *Geschichte des evangelischen Lyzeums A. B. in Kesmark*, Kežmarok/Kesmark, Selbstverlag des Lyzealpatronates, 1933.
- NÉMETH Sámuel: *A soproni evangélikus liceum egy százada, 1681–1781*, Sopron, Berzsenyi Dániel Ev. Líceum, 2007.
- SÜLE Sándor: *A keszthelyi Georgikon, 1797–1848*, Bp., Akad., 1967.
- SZAKÁLY Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*, Bp., Eötvös, 2003.
- SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5).
- TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).
- WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 26, Wien, Universitäts-Buchdruckerei, 1874.

ABSTRACT

György Kurucz: *The Hungarian Connections
of the University of Göttingen Professor Johann Beckmann's Three Letters
to Court Counsellor and Secretary János Ribinyi*

This paper combined with the transcription and publication of letters from Johann Beckmann, Professor of Technology at the University of Göttingen, is intended to elucidate the complexity of the existing network of contemporary academics, intellectuals, and spirited landlords in the final period of the Enlightenment.

The addressee of the above letters is János Dániel Ribinyi, a former student of the University of Göttingen, who subsequently became a mineralogist and member of the Imperial Committee of Mining Affairs in the Habsburg Empire. It should also be noted that Ribinyi accompanied Count Ferenc Széchényi, an enlightened Hungarian aristocrat, on his study tour in the German principalities, England and France in the late 1780s, and Beckmann is referring to their visit to England. In addition, Beckmann's contacts with Hungarian aristocrats, such as Count György Festetics, the founder of Hungary's first college of farming, are quite tell-tale of the varied patterns of the circulation of scientific knowledge because Festetics collected all the major publications of the eminent professors of the University of Göttingen.

The three letters, which have hitherto been unknown to researchers, are held in the class of Vay Papers in the Manuscript Collections of the Library of the Reformed College of Sárospatak.

Keywords: circulation of knowledge, University of Göttingen, Johann Beckmann, János Ribinyi, Count Ferenc Széchenyi, Count György Festetics, Georgicon, Baron Miklós Vay

TERMÉSZET ÉS KULTÚRA JAMES H. CONE ÖKOTEOLÓGIÁJÁBAN¹

Gaal-Szabó Péter

1. BEVEZETÉS

James H. Cone fontos mérföldkő az afro-amerikai vallásos gondolkodás fejlődésében, mivel az 1960-as években ő hirdeti meg a fekete teológia megszületését, ami a fekete aktivizmus a teológia birodalmába történő logikus kiterjesztését testesíti meg. Cone teológiája kétségkívül az 1950-es és 1960-as évek politikai forrongásába ágyazódik be, ebből nyerve az energiáit, így a fekete teológia egyik alapító dokumentuma, Cone *A felszabadulás fekete teológiája*² című műve hordozza az ebben a periódusban történt meglehetősen sokrétű eseménysorozat hatásait, tükrözve az olyan meghatározó jelenségeket is, mint a *Black Power* mozgalom, sőt a militáns Fekete Muszlim csoport programjának elemeit. Bár Cone egy teológiai tudományágot alapozott meg, amelynek a központjában a korabeli (fehér) teológia kritikája áll, ugyanakkor hozzájárult a kultúráról és autenticitásról folytatott korabeli fekete diskurzushoz, amely kiterjesztve jól illeszkedik a környezeti és az ökológiai rasszizmus kritikájához.

Míg Cone a *Mégis kié a Föld?*³ című esszéjében a faji binaritásra támaszkodva teologizál, addig az ökoteológia irányába történő elmozdulása többszörös küzdelmet jelent: egyrészt, hogy kiterjessze a túlnyomórészt faji alapú teológiai diskurzusát, illetve összekapcsolja azt az ökológiai rasszizmussal, amely a korábbi vizsgálódásának további kiegészítése; másrészt, hogy ökológiai kérdéseket használjon fel ahhoz, hogy a fekete aktivizmus számára szélesebb platformot létesítsen; harmadrészt pedig – teológiai szempontból –, hogy úgy mutassa be a természetet mint a bibliai értelemben vett eredeti emberiségre irányuló emlékeztetőt. Cone életműve egészének tekintetében ez utóbbi különösen gyümölcsöző elmozdulásnak bizonyul keresztény antropológiája igazolására.

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² James. H. Cone: *Black Theology of Liberation*, Maryknoll, New York, Orbis Books, 2010 [1970].

³ James H. Cone: Whose Earth Is It Anyway?, *Cross Currents* 50(2000/1–2), 3646.

Az ökoteológia utalhat az environmentalizmusra mint vallásra,⁴ az ökológiai kérdésekkel erkölcsi, politikai tekintetben foglalkozó teológiára, beleértve az ökológiai rasszizmust is,⁵ vagy olyan teológiára, amely a környezet által jut kifejezésre.⁶ Azonban főképpen az ökoteológusoknak „a fizikai világ (a Föld vagy az egész kozmosz) mint Isten cselekedetei és gondoskodása szférájának fáradhatatlan visszakövetelését”⁷ jelöli. Anne Marie Dalton és Henry C. Simon úgy fogja fel az ökoteológiákat, mint amelyek „ellenállnak a hanyatlásnak, mely az ökológiai válságban jut kifejezésre”.⁸ Az ökológiai hanyatlás, melynek kiváltó okai „magukban foglalják a gazdasági expanzió és a globalizáció, a rasszizmus és a szegénység és az elnyomás folytonosságának a szerepét”⁹ rámutat a „társadalmi imaginárius”¹⁰ összeomlására és az „antropocentrizmus bukására”.¹¹

A rosszul értelmezett antropocentrizmus nagyon is adósa a technológia és így a politikai, gazdasági intézmények nyugati fejlődésének, de ezt segítette az is, hogy a teológia folytonosan az „ember» és Isten” kapcsolatára fókuszál,¹² emiatt tehette a történész, Lynn White azt az észrevételt, hogy „a kereszténység tette lehetővé a természet kizsákmányolását a természeti tárgyak érzései iránti közömbösséggel”.¹³ White érvelését alaposan kritizálták, főleg úgy, hogy visszavetették a természet Nyugat általi kizsákmányoló magatartását a görög dualizmusra¹⁴, illetve a reneszánsz humanizmusra.¹⁵ Denis Edwards, például azt állítja, hogy „a reformáció előtti keresztény szemlélet sosem volt egyszerűen csak ant-

⁴ Kimberly N. Ruffin: *Black on Earth: African American Ecoliterary Traditions*, Athens and London, The University of Georgia Press, 2010, 89.

⁵ Glave, Diane D.: *Black Environmental Liberation Theology*, in Dianne D. Glave–Mark Stoll (eds.): *To Love the Wind and the Rain: African Americans and Environmental History*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2006, 190.

⁶ Vö. Broton, Melissa J. (ed.): *Ecotheology in the Humanities: An Interdisciplinary Approach to Understanding the Divine and Nature*, Lanham: Lexington Books, 2018.

⁷ Anne Marie Dalton–Henry C. Simmons: *Ecotheology and The Practice of Hope*, New York: Suny, 2010, 55.

⁸ Uo., 57.

⁹ Uo., 57.

¹⁰ Uo., ix.

¹¹ John B. Cobb: *Protestant Theology and Deep Ecology*, in David Landis Barnhill–Roger S. Gottlieb (ed.): *Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Grounds*, New York, State University of New York Press, 2001, 213.

¹² Uo., 215.

¹³ Lynn White: *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, *Science* 155(1967/3736), 1967. márc. 10., 1205.

¹⁴ Denis Edwards: *Anthropocentrism and its Ecological Critique: A Theological Response*, in David G. Kirchhoffer (ed.): *Being Human: Groundwork for a Theological Anthropology for the 21st Century*, Wipf and Eugene, Oregon, Stock, 2013, 112.

¹⁵ Uo., 113.

ropocentrikus. Mindig magában foglalta az ember, más teremtmények és Isten közötti hármasság kapcsolatát”.¹⁶ Ennek ellenére elismeri, hogy a humanizmus „nem csak (...) az emberre összpontosított sokkal radikálisabban, hanem az emberekről azt tartotta, hogy isteni képességük van a természeti világ saját tetszésük szerinti átalakításához”.¹⁷

Azóta a keresztény antropocentrizmusról úgy vélekednek, mint a teremtett világ feletti emberi dominanciáról. 1Móz 1,26-ra alapozva azonban, ahol Isten azzal a kijelentéssel zárja le a teremtés művét, hogy „akkor ezt mondta Isten: Alkossunk embert a képmásunkra, hozzánk hasonlóvá: uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, az állatokon, az egész földön és mindenben, ami a földön csúszik-mászik”, a környezetet rábízta Ádám gondoskodására, mint olyanra, aki „a legközelebbi látható mutató, hogy Isten hogyan is néz ki”.¹⁸ Habár ez a felismerés olyan argumentumnak tekinthető, amely révén „az ember és az állatok közös materiális eredetét teljesen elnyomják”,¹⁹ ez az igéi rész felfedi azt a megbízást, hogy „és fogta az ÚRisten az embert, elhelyezte az Éden kertjében, hogy azt művelje és őrizze” (1Móz 2,15). Tehát tükrözi a sáfárkodás parancsát és Isten mint Teremtő elismerését, ezért tartja a Szentírás a teremtést „nagyon jónak” (1Móz 1,31): védelmezni kell, mivel Isten művét reprezentálja. Az, hogy az ember joga, hogy uralkodjon a rábízott világ felett a névadás által, úgy értendő, mint sáfárkodás a végső időig, amikor azt jövendölik meg az egész teremtésről, hogy „nem árt, és nem pusztít szent hegyemen senki, mert tele lesz a föld az ÚR ismeretével, ahogyan a tengert víz borítja” (Ézs 11,9).

John Austin Baker mutat rá arra, hogy a Biblia az Isten tervétől való eltérést tényként kezeli, miszerint az emberek Noé után a természet ellenségeivé váltak, ahogy azt 1Móz 9,2–3-ban olvashatjuk („Félelem és rettegés száll [minden teremtményre]”), és hogy „a természet felett gyakorolt zsarnoki és kapzsi emberi hatalom az ember bűnéből származó kudarc”²⁰. Az emberi magatartás bibliakritikáját erőteljesen hangsúlyozza Jób könyvének 38. fejezete, ahol az embereket megfeddik a tudatlanságukért, hogy nem ismerik fel Istent mint mindenható uralkodót a teremtés rendjében és a természetet mint az emberektől független entitást.

Az ember sáfárkodásával együtt, a keresztény teológia a környezetet úgy értelmezi mint Isten szolgálatában álló eszközkészletet. A környezet akár büntetésként, mint Noé történetében, akár védelemként, mint Jónás történetében a

¹⁶ Ua.

¹⁷ Ua.

¹⁸ John Austin Baker: *Biblical View of Nature*, in Charles Birch–William Eakin–Jay B. McDaniel (ed.): *Life: Contemporary Approaches to Ecological Theology*, Eugene, Oregon, Wipf and Stock, 1990, 12.

¹⁹ Uo., 12.

²⁰ Baker: *Biblical View*, 19.

tők esetében, vagy útmutatásként, mint sok esetben a kivonulás során, a Biblia értelmezése szerint Isten hatalmát tükrözi, és hogy arra szolgáljon, hogy felfedje és realizálja Isten terveit. A kinyilatkoztatás utóbbi koncepciója különösen fontosnak bizonyul Cone számára, mivel az emberek a teremtés művébe ágyazottak, és ebben az adott térben történik az, hogy meg tudják érteni az eredeti létezésük jelentését és célját. A szándékos isteni manifesztációk mellett, az emberek a természetben és a természet által tudják megfejteni Isten identitását és működését.

A sáfárság parancsából eredő etikai megfontolások mellett az ökoteológia a természet védelmére összpontosít annak potenciális szent helyként való konstituálódása miatt. Ez egybecseng az afro-amerikai gondolkodásmóddal, mivel a fekete ökoteológiát átszövi a megmaradt afrikai örökségük, melyben a természethez való szimbiotikus közelség és a természettel való kozmológiai összefonódás át tudta változtatni a különböző helyek jelentését.²¹ Valójában, az „afrikai dicsőítő hagyományok, valamint a revivalisztikus kereszténység felhasználásával”²² a rabszolgák gyakran gyakorolták a hitüket „kunyhókban, erdőkben, bozótosokban, üregekben/völgykatlanokban és lugasokban”,²³ hogy elmeneküljenek a fehér egyház rasszista légköréből, és gyakorlatias szempontból is, hogy megspórolják a templomig vezető, sokszor hosszú távolságot.²⁴ Egyrészt a természet a vallási szinkretizmust képviselő kozmológiai entitás volt, másrészt a vadon fel volt ruházva „a rabszolgatartók parancsaival szembeni ellenállás potenciáljával”,²⁵ hogy ellenálljon az euro-amerikai „mechanisztikus világnézetének”.²⁶

Ahogy az Dianne D. Glave könyvének a címe *A földben gyökerezve: az afro-amerikai ökológiai örökség visszaszerzése*²⁷ sugallja, az afro-amerikaiak sokféle módon kötődtek a környezethez, és ezek közül az egyik a vallásos azonosulás volt. Glave azt állítja, hogy a rabszolgák azzal tartották fenn a sokféle afrikai kulturális és vallási hagyományait az új világban, hogy „hittek az emberi, a spirituális és ökológiai területek összefonódásában, és (...) hogy a mások ellen tett sérelem vagy a másokról való gondoskodás szükségszerűen befolyásolja a többieket”.²⁸

²¹ Vö. Ruffin: *Black on Earth*, 91.

²² Albert J. Raboteau: *African American Religion*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1999, 45.

²³ Uo., 47.

²⁴ Ua.

²⁵ Uo., 62.

²⁶ Harvey Sindima: *Community of Life: Ecological Theology in African Perspective*, in Charles Birch–William Eakin–Jay B. McDaniel (ed.): *Liberating Life: Contemporary Approaches to Ecological Theology*, Eugene, Oregon, Wipf and Stock, 2007, 137.

²⁷ Dianne D. Glave: *Rooted in the Earth: Reclaiming the African American Environmental Heritage*, Chicago, Lawrence Hill Books, 2010.

²⁸ Uo., 44.

Sőt, az értelmezés „nem-dualista és nem hierarchikus gondolkodást” sugall,²⁹ ahogyan azt az ökowomanizmus vonatkozásában Melanie Harris ábrázolja, hiszen az az afrikai kozmológiában gyökerezik. Ezt az elgondolást a malawi teológus, Harvey Sindima is megismétli: „A humán szférában az életfolyamat akkor éri el a teljességét, amikor az emberek sok szállal kapcsolódnak egymáshoz, más élőlényekhez és magához a földhöz. Az emberek úgy realizálják a teljességüket, hogy realizálják az élet összetartozását”.³⁰

2. JAMES CONE ÉS AZ ÖKOTEOLÓGIA

Első pillantásra James Cone ökoteológiája a „mérges feketék”³¹ attitűdjét viszi tovább a *Mégis kié a Föld?* című munkájában, és hasonlóan tűnik Melanie Harris megfogalmazásában „a tradicionális (azaz fehér) teológiákra adott reakciós válaszokhoz”³², amelyek ugyanazt a binaritáson alapuló taktikát reprodukálják, figyelmen kívül hagyva az afro-amerikai gondolkodásban meglévő „nem dualista” és „nem hierarchikus” afrikai elemet. Valóban, amikor ahhoz ragaszkodik, hogy „azok az emberek, akik küzdenek a környezet degradálása ellen, de nem foglalják bele a fehér uralom elleni fegyelmezett és lankadatlan harcot, rasszisták,³³ úgy tűnik, hogy Cone a „fehérek” konceptualizálása által ugyanazt – ahogyan ő maga nevezi – a „logikát” mint egyetemes, homogén kategóriát reprodukálja. A „többszire a közép- és felsőosztályhoz tartozót”³⁴ jelentő „fehér” nem mutat, Cone nézete szerint, belső heterogenitást etnikum, társadalmi nem és osztály, kor vagy földrajzi elhelyezkedés szerint. Mindent, ami a „fehér” ezen értelmezésének ellentmond, következetesen úgy kezel, mint ami a színesbőrűekhez kapcsolható. Ily módon azzal, hogy mindent fekete-fehérre fest, nem problematizálja magát a „feketét” sem, mivel arra egyformán egyetemes, homogén kategóriaként tekint, tagadva minden, az environmentalizmust vagy az ökológiai megközelítést nem támogató cselekedetet ebben a csoportban. Azonban, ahogyan a fekete teológus Theodore Walker, Jr. emlékeztet:

²⁹ Melanie L. Harris: African Diaspora, in Willis Jenkins–Mary Evelyn Tucker–John Grim (ed.): *Routledge Handbook of Religion and Ecology*, London and New York, Routledge, 2017, 205.

³⁰ Sindima: Community of Life, 143.

³¹ Cone: Whose Earth, 37.

³² Harris: African Diaspora, 204.

³³ Cone: Whose Earth, 36.

³⁴ Uo., 37.

Míg történelmileg igaz, hogy a legújabb generációk révén ugyanannak az euro-amerikai elnyomásnak az áldozatai voltunk és vagyunk, amely a globális környezetet feláldozta, mindazonáltal az is igaz, hogy jelenleg és ebben a generációban és az euro-amerikai világban való társadalmi elhelyezkedésünkől következően sokan közülünk haszonélvezői vagyunk a környezet kizsákmányolásának.³⁵

A környezet Cone számára társadalmi és faji kategória, és így eleve mindig átpolitizált az érvelésében. Az egyszerűsítő szín-binaritása ismételten ezt hangoztatja az ökológiai rasszizmussal kapcsolatban is. Ahogyan az esszéjében állítja: „a színesbőrű embereket érintő környezetszennyezés aránytalan”.³⁶ Valójában Cone két irányban mozdul el: egyrészt a színbinaritást bármely más marginálizált csoportot beleértve, mint pl. a nőket, apologetikusan használja azért is, hogy kompenzálja azt, hogy a korábbi írásaiban figyelmen kívül hagyta őket. Az esszéjében elismeri a nőpárti teológusokat, mint Delores Williams-öt és másokat az úttörő munkájukért és azokat a női egyháztagokat, akik aktivistákként vesznek részt az ökológiai rasszizmus elleni küzdelemben. Ily módon csoportokat von be az emberjogi/polgárjogi küzdelembe az environmentalizmus irányába való nyitás révén, összekapcsolva azt az ökológiai rasszizmussal.

Másrészt, tágabb értelemben, az új távlat a koalícióépítés alapjául szolgál. A bőrszínhez kapcsolt leegyszerűsített kifejezések lehetővé teszik a probléma kiélezett megfogalmazását, és így alapjául szolgál más csoportokkal történő szövetség építésének: „a tiszta, biztonságos környezet ember- és polgárjogi kérdés, mely hatást gyakorol a szegény feketékre és más marginális csoportokra”³⁷. Hogy hogyan lehet más marginális csoportokat kollektíven „színesbőrűeknek” nevezni, arra nincs magyarázat (ez annak ellenére jogos észrevétel, hogy maga a terminus széles körben használt – és kritizált – az akadémiai berkekben [vö. „people of color” vagy „POC”]), de világos, hogy Amerikát maga mögött hagyja, és Malcolm X nyomdokaiban járva átfogóan pán-afrikai távlatokban gondolkodik. Az álláspontját fekete lelkészekre hivatkozva is megerősíti, akik szintén figyelembe vették a globális hálózatépítés jelentőségét: „A fekete papság is összekapcsolta a helyi problémákat a globális kérdésekkel”.³⁸ Habár számára a környezet rombolása a rasszizmus denotációja marad, a környezetnek a keresztény diskurzusba való beágyazása és az, hogy az a színesbőrű emberekkel globálisan rezonál, esz-

³⁵ Theodore Walker, Jr.: African-American Resources for a More Inclusive Liberation Theology, in Roger S. Gottlieb (ed.): *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment*, New York and London, Routledge, 2004, 254.

³⁶ Cone: *Whose Earth*, 40.

³⁷ Uo., 41.

³⁸ Ua.

közzé válik egy közös érdekhálózat létrehozásában. George B. Thomas már az 1970-es években úgy értékelte, hogy

a fekete teológia feltartóztathatatlanul sodródik afelé, hogy a pán-afrikai kereszténység előőrsé legyen, még Amerikában is. A kereszténység egyetemes érvényessége nem a pontos ideológiai megfogalmazásaiban vagy a proklamációiban rejlik, hanem az emberiségében és az egész emberiség számára az életminőség és a környezet humanizációjáért folytatott missziójában.³⁹

A dualisztikus értelmezésen alapuló koalícióépítésre tett kísérletében Cone ökoteológiája úgy határozza meg a környezetet, mint ahol a rasszizmus kitapintható, de egy olyan területet is sejtet, amely lehetővé tudja tenni a kommunikációt a feketék és a fehérek között, mivel a környezet egy harmadik, közös entitást jelöl, amely ökológiai és teológiai kérdésként rezonál számukra. Míg az esszéje ebben a tekintetben a legteljesebb szekpticizmust sugározza a fehér teológusok felé, elismerve, hogy „mélységesen gyanakvó vagyok a fehér kultúra és vallás teológiai és etikai értékeivel szemben”,⁴⁰ nem zárja ki véglegesen az ilyen módon való kultúraközi/transzraciális közeledést: „Majd ha a fehér teológusok megértik, hogy a rasszizmus elleni harc az emberiségükért vívott harc, akkor lesznek képesek koalícióra lépni a feketékkel, a fehérekkel és más színesbőrűekkel a Föld megmentéséért vívott küzdelemben”.⁴¹ Bár a faji binaritáson nyugvó environmentalizmus mint koncepció elfogadása kérdéses lehet, mégis fontos az, hogy Cone az ökológia kérdését egy másik, a polgárjogokon túli erkölcsi szintre emeli. A humanitásra helyezett hangsúlya a fehér antropocentrizmus újragondolására hív fel, mint ahogy azt Cone valójában egész pályafutása alatt végig tette.

Ökoteológiai szempontból azonban, az emberiség újra konceptualizálásához való ragaszkodása újrahaznosítja a bibliai teremtéstörténetet, amely kifejezi az emberiség bukása előtti cselekedetek szövetségét (*foedus operum*), és az *imago Dei* keresztény antropológiai értelmezését, ami az Istenhez való hasonlatosságon (de nem azonosságon) alapulva feltételezi az emberek egymással való hasonlóságát is. Egyrészt, az Isten eredeti célját tükröző teremtés felfedi a *lex naturalis* törvényt, melyet vissza kellene állítani és betartani, hogy megszűnjön az emberi természet korrupciója. Az eredeti törvény betartása nem csak a helyreállítás és az igazságért folytatott küzdelem módja, hanem a világban való cselekvésmód

³⁹ George B. Thomas: African Religion: A New Focus for Black Theology, in Calvin E. Bruce–William R. Jones (ed.): *Black Theology II: Essays on the Formation and Outreach of Contemporary Black Theology*, Lewisburg, Bucknell University Press, 1978, 105.

⁴⁰ Cone: *Whose Earth*, 43.

⁴¹ Uo., 44-45.

erkölcsi kötelessége is. Cone számára ezért a teremtéstörténet azt is sugallja, ahogyan a *Fekete teológia és fekete hatalom*⁴² című munkájában érvel, hogy „a végső lojalitás csak Istené. Ezért a fekete embereknek meg kell tanítani, hogy ne nyugtalanítsa őket a forradalom vagy a polgári engedetlenség, ha a törvény megsérti Isten emberekkel való célját”.⁴³ A *Black Power* mozgalom értékeit hangoztatva Cone úgy értelmezi a teremtéstörténetet mint a társadalom átpolitizált ellenképét, amely validálja az afro-amerikai polgárjogi célokat. A *Felszabadulás fekete teológiája* (1970) című művében megismétli ezt a természet és társadalom közti dualizmust:

Ezért lehetetlen hűségesebbnek maradni a bibliai nézőponthoz anélkül, hogy úgy tekintenénk a teremtés doktrínájára, mint Istenről és a föld elnyomottairól tett állításra. Isten mint Teremtő azt jelenti, hogy az emberiség teremtmény; a jelentésének és a céljának a forrása a világban nem az elnyomókban, hanem Istenben található meg.⁴⁴

Bár látszólag defókuszálja a fehér világ antropocentrizmusát, valójában más fehér ökoteológusok meggyőződését visszhangozza. Például James Cobb, fehér folyamat ökoteológus, szerint

az aggodalmunk kiterjedhet az emberi fajra, és ki kellene terjednie messze túl azon, Isten teremtett világának, mint egésznek, a jól-létére. (...) Ez nem jelentheti az emberek – mint egyén és közösség - iránti aggodalom csökkenését. És az emberek iránti törődés azokra fókuszál, akik a legkevésbé képesek kielégíteni a saját igényeiket.⁴⁵

A teremtés doktrínáihoz ragaszkodva, Cone kategorikusan visszautasítja a természetellenes hierarchiák elismerését és egyenlővé teszi a társadalmat az isteni célok megmételtyezésével és a teremtés rendjének, illetve maga a teremtés degradálásával. Fordított logika szerint és environmentalista szemszögéből nézve a Föld rombolása a Föld elnyomása, ebből következik, hogy az elnyomottak felszabadítása a környezet felszabadítását jelenti.

Ugyanúgy, ahogyan a kereszt a jóvátétel és megbékélés ígéretét hordozza, a racialis környezet, mint a lincsfá (ahogyan azt a 2011-ben megjelent könyvének

⁴² Uő: *Black Theology and Black Power*, Maryknoll, NY, Orbis Books, 2008 [1969].

⁴³ Uo., 137.

⁴⁴ Uő: *Black Theology of Liberation*, 79.

⁴⁵ Cobb: *Protestant Theology*, 219.

címe *A kereszt és a lincsfá*⁴⁶ közvetetten sugallja) szintén ígéretet hordoz, bármennyire ellentmondásosnak tűnik is. Ez látható Cone eszkatológiai gondolkodásában, ahogyan az kifejezésre jut a *Felszabadulás fekete teológiája* című művében. Ebben előre jelzi, hogy a teremtési rendet meg helyre kell állítani:

A Királyság az új teremtés, ahol az éheseket megetetik, a betegeket meggyógyítják, és az elnyomottakat felszabadítják. Ez az emberiség teljességébe való helyreállítás. Ezt az embert, Jézust megölték, mert fenyegetést jelentett az igazságtalanság rendjére. De Ő feltámadt, mint Úr, ezáltal beteljesítette Isten ígését, hogy szabadságot hoz mindenkinek, aki gyenge és tehetetlen.⁴⁷

A teremtés eredeti értékeit és a kereszt ígését egy végső látomásban kapcsolja össze. A taktikája akkor ér körbe, amikor megkísérel kilépni az *afro-amerikai én* fehér társadalom általi faji konceptualizálásából, s azt a *lex naturalis*-ból származtatja: „Az, hogy Isten a Teremtő azt jelenti, hogy az én lényem megtalálja a forrását Istenben. Fekete vagyok, mert Isten fekete! Isten, mint Teremtő, a feketeségem (lényem) alapja, a jelentés és a cél referencia pontja az univerzumban”.⁴⁸ Az *Imago Dei* az embereknek Istenhez való hasonlóságát jelenti, de Cone megfigyelése szerint, Istennek a hozzájuk való hasonlóságát is. Ez a *létbátorság* azt jelzi Cone számára, hogy a „feketeség» szimbóluma történelmi eszköz az ontológiai valóság jelölésére”, ami által „a feketeség történelmét egy *a priori* ontológiai kijelentéssé változtatja”.⁴⁹

A fekete mivolt Cone-nál a teremtésen és az eredeti emberségen (*status integritatis*) alapuló önazonosításra utal az eredendő bűn (*peccatum originale*) előtt. A bűn eredménye *status corruptionis*-ként értelmezhető, amely Cone számára a racialis énben kulminálódik. Isten és az afro-amerikaiak feketeként való ábrázolása az afro-amerikai én deracializálása, amely ugyanakkor módot kínál a környezeti rasszizmus megállítására. Ezen a mozzanaton keresztül lehet Cone ökológiai értelmezésének teológiai mélységét megragadni, mert egyébként az ökoteológiája túlnyomórészt környezeti rasszizmussal foglalkozik, azaz az ökoteológia számára társadalmi, politikai és legfőképpen faji vonatkozásában kristályosodik ki.

⁴⁶ James H. Cone: *The Cross and the Lynching Tree*, Maryknoll, New York, Orbis, 2011.

⁴⁷ Uő: *Black Theology of Liberation*, 97.

⁴⁸ Uo., 80.

⁴⁹ Stephen D. Long: *Divine Economy: Theology and the Market*, London, Routledge, 2000, 169.

3. KONKLÚZIÓ

Bár Cone állítása alapján „minden teológia a társadalmi környezet terméke”,⁵⁰ Stephen Long szerint Cone írásai mégis „elégtelenül radikálisan historikusak”.⁵¹ Cone elismeri, hogy még mindig küzd a fehér Amerika antropocentrizmusával, bevallva, hogy ugyanazon az alapon mozog ő maga is, amire bizonyítéku­ l szolgál sok írása is. Azonban, ha gondos vizsgálatnak vetjük alá, azt látjuk, hogy Cone mégiscsak egy olyan antropológiát kínál, amely tartalmazza a kritizált antropocentrizmusról való leválás ígéretét. Túl a környezeti rasszizmus felett érzett dühén, Cone ökoteológiája úgy képzeli el a környezetet, mint aminek megvan a potenciálja arra, hogy ismét a spirituális tér reprezentációjává váljon, az Istennel való találkozás színhelyévé, és a fekete mivolt újra konfigurálásával a (vallásos) identitás kifejezőjévé. Az, hogy a fekete ént Istenre alapozza, azt jelenti, hogy visszatér az Antropocén előtti eredeti állapothoz, amelyet a tér tekintetében a természetben és a természettel összefüggésben lát realizálhatónak. Bármennyire is úgy látszik, hogy nincs tudatában a szignifikáns „fehér” ökoteológia érvelésének, azzal, hogy ragaszkodik a fekete mivolthoz vagyis inkább beleszövi azt a teológiai diskurzusba, egyetért Cobbal, aki a környezetről azt tartja, hogy

a többi teremtmény, amely alkotja az ökoszisztémát, szintén értékes önmagában és Isten számára [...], nem egyszerűen emberek számára játszott szerepük miatt [hanem] mert minden egyes faj értékes a saját egyedei számára, és minden faj értékes Isten számára.⁵²

Cone munkája ily módon mégis jelentősen hozzájárul az ökoteológiai gondolkodáshoz, hiszen a gondolkodása hasznos a fekete környezeti felszabadítás teológia megteremtése számára, amint azt Dianne Glave agendaként elének tárja; ismételten még egyszer ugyanúgy, ahogyan a munkája hasznosnak bizonyult a fekete teológia teológiai diszciplínaként való megszületésében.

⁵⁰ James H. Cone: *For My People: Black Theology and the Black Church*, Maryknoll, New York, Orbis, 1984, 172.

⁵¹ Long: *Divine Economy*, 164.

⁵² Cobb: *Protestant Theology*, 220.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKER, John Austin: Biblical View of Nature, in Charles Birch–William Eakin–Jay B. McDaniel (ed.): *Life: Contemporary Approaches to Ecological Theology*, Eugene, Oregon, Wipf and Stock, 1990, 9–26.
- BROTTON, Melissa J. (ed.): *Ecoteology in the Humanities: an Interdisciplinary Approach to Understanding the Divine and Nature*, Lanham, Lexington Books, 2018.
- COBB, John B.: Protestant Theology and Deep Ecology, in David Landis Barnhill–Roger S. Gottlieb (ed.): *Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Grounds*, New York, State University of New York Press, 2001, 213–228.
- CONE, James H.: *Black Theology and Black Power*. Maryknoll, NY, Orbis Books, 2008 [1969].
- CONE, James H.: *Black Theology of Liberation*. Maryknoll, New York, Orbis Books, 2010 [1970].
- CONE, James H.: *For My People: Black Theology and the Black Church*. Maryknoll, New York, Orbis, 1984.
- CONE, James H.: *The Cross and the Lynching Tree*. Maryknoll, New York, Orbis, 2011.
- CONE, James H.: Whose Earth Is It Anyway?, *Cross Currents* 50(2000/1–2), 36–46.
- DALTON, Anne Marie–SIMMONS, Henry C.: *Ecoteology and The Practice of Hope*, New York, Suny, 2010.
- EDWARDS, Denis: Anthropocentrism and its Ecological Critique: A Theological Response, in David G. Kirchhoffer (ed.): *Being Human: Groundwork for a Theological Anthropology for the 21st Century*, Wipf and Eugene, Oregon, Stock, 2013, 107–122.
- GLAVE, Dianne D.: *Rooted in the Earth: Reclaiming the African American Environmental Heritage*, Chicago, Lawrence Hill Books, 2010.
- GLAVE, Diane D.: Black Environmental Liberation Theology, in Dianne D. Glave–Mark Stoll (eds.): *To Love the Wind and the Rain: African Americans and Environmental History*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 2006, 189–199.
- HARRIS, Melanie L.: African Diaspora, in Willis Jenkins–Mary Evelyn Tucker–John Grim (ed): *Routledge Handbook of Religion and Ecology*, London and New York, Routledge, 2017, 199–207.
- LONG, D. Stephen: *Divine Economy: Theology and the Market*. London, Routledge, 2000.
- RABOTEAU, Albert J.: *African American Religion*, Oxford and New York, Oxford University Press, 1999.
- RABOTEAU, Albert J.: *Canaan Land: A Religious History of African Americans*, New York and Oxford, Oxford University Press, 2001.
- RUFĀN, Kimberly N.: *Black on Earth: African American Ecoliterary Traditions*, Athens and London, The University of Georgia Press, 2010.
- SINDIMA, Harvey: Community of Life: Ecological Theology in African Perspective, in Charles Birch–William Eakin–Jay B. McDaniel (ed.): *Liberating Life: Contemporary Approaches to Ecological Theology*, Eugene, Oregon, Wipf and Stock, 2007, 137–148.

- THOMAS, George B.: African Religion: A New Focus for Black Theology, in Calvin E. Bruce–William R. Jones (ed.): *Black Theology II: Essays on the Formation and Outreach of Contemporary Black Theology*, Lewisburg, Bucknell University Press, 1978, 79–114.
- WALKER, Theodore, Jr.: African-American Resources for a More Inclusive Liberation Theology. in Roger S. Gottlieb (ed.): *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment*, New York and London, Routledge, 2004, 249–255.
- WHITE, Lynn: The Historical Roots of Our Ecological Crisis, *Science* 155(1967/3736), 1967. márc. 10., 1203–1207.

ABSTRACT

Péter Gaál-Szabó: *Nature and Culture in James H. Cone's Ecotheology*

Angry as James H. Cone seems to continue being in his *Whose Earth Is It Anyway?* (2001), his move to open toward ecotheology reveals a twofold struggle: expanding and connecting his predominantly racial discourse in theology to matters that are logical extensions of his race-based inquiries, and the selfcritical notion to present African Americans as active, socially, and ecologically aware subjects. Linking issues of race to the degradation of the Earth, Cone equates the defilement of black bodies with the defilement of nature. This is not only just to state the sad fact that degradation takes place where (poor) people (of color) live, but also to indicate that the process has been due to white supremacy. Besides novel trends in the African American community that are concerned with preservation and conservation, environmentalist thinking has always been present in African American religious thought.

The present paper intends to highlight this element in Cone's thought: his writings reveal inherent ecological thinking as he recycles „old-time” themes connected to the space of wilderness and places therein, insisting on a symbiotic bond between African Americans and nature. It is this move that enables him to validate the identification between black oppression and the degradation of the Earth and to contribute to an evolving black environmental liberation theology.

Keywords: African American religion, environmentalism, ecoracism, environmental injustice

A HOLLAND MISSZIÓ: TÜSKI ISTVÁN LAJOS REFORMÁTUS LELKÉSZ HOLLANDIÁBAN¹

Pusztai Gábor

BEVEZETŐ

Tüski István Lajos (1924–2010) református lelkész meghatározó alakja volt a hollandiai magyar református közösségnek, de az egész magyar emigrációnak is. 1948-ban ösztöndíjasként került Hollandiába, azonban a kommunista hatalomátvételt követően sokakkal együtt úgy döntött, nem tér vissza Magyarországra. A Benelux-államokban a szórványban élő magyar reformátusok lelkésze lett és emellett mindent megtett a magyarországi reformátusok segítéséért is. Adományokat gyűjtött Hollandiában, könyvkiadásra, iskolák felszerelésére, lelkészek segélyezésére, határon túli magyar gyülekezetek megsegítésére. A hidegháború évtizedeiben, emigráns magyar lelkészként Hollandiában nem volt egyszerű feladat kapcsolatot tartani a vasfüggönyön túli országokkal. A titkosszolgálatok hamar felfigyeltek a sokat utazó lelkészre, aki hol Magyarországon, hol Németországban, Belgiumban, Ausztriában, Romániában vagy Jugoszláviában bukkant fel. Tüskiek utrecht-i otthona és a vianeni „magyar ház” ráadásul évtizedeken keresztül találkozási pontnak számított a Hollandiába látogató és az ott élő magyarok számára. Püspökök és lelkészek, kutatók és tudományos szakemberek, emigránsok és ösztöndíjas diákok, disszidensek és szélhámosok mind megfordultak náluk. A lakásuk szinte átjáróház volt a magyarok számára, a vendégek egymásnak adták a kilincset.

Tüskit mind Hollandiában, mind magyarországi és közép-kelet-európai utazásai során is megfigyelték.² A budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti

¹ A tanulmány legfontosabb forrása a nyomtatásban megjelent anyagok mellett egy 2010 januárjában, Tüski Istvánnal készített interjú, melyet az utrecht-i otthonukban készítettem én.

² Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletén az 1960-as években, in *A reformáció öröksége*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, KPPI (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 24), 237; Köbel Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint ma 5 perc alatt.” Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben, I, *Betekintő* 14(2020/4), 2020. ápr., 69.

Levéltárában összesen 62 dossziében foglalkoznak Tüski Istvánnal.³ Legidősebb lánya mesélte el egyik kamaszkori élményét, mely sokat elárul a hidegháború időszakáról. A nyolcvanas évek elején Tüski Márta utrechti otthonukban hosszabb telefonbeszélgetést folytatott egyik magyarországi rokonával. Már jó ideje beszéltek, mikor egy halk kattanást követően egy érdes férfihang beleszólt a vonalba magyarul: „Le ne tegyék! Szalagot kell cserélnem!” A lehallgató tiszt valamiért fontosnak tartotta bejelenteni, hogy ő is vonalban van. Mindez rávilágít arra a különleges környezetre és korszakra, melyben Tüski István lelkészi munkáját végezte a hidegháború frontjai között, elszántan, meggyőződéssel, de pengeélen tancolva. Tüskit ugyan a magyar titkosszolgálat és a román Securitate is megfigyelte,⁴ de valószínűleg más országok kémelhárítása is érdeklődött személye és tevékenysége iránt.⁵ A magyar állambiztonsági szervek nem csak adatokat gyűjtöttek Tüskiről, akiről „Orsini” fedőnév alatt nyitottak kutató dossziét, és akiről az első jelentések már 1964-ből valók, de 1981-ben kísérletet tettek ügynökként való beszervezésére is, sikertelenül.⁶

Tüski István a lelkészi, lelkigondozói szolgálat mellett hollandiai kultúrmissziót is végzett. Összefogta a magyar emigránsokat, 1951-ben alapító tagja volt a *Mikes Kelemen Kör*-nek, igyekezett hidat építeni a magyar és a holland kultúra között, kiemelve a közös kapcsolódási pontokat a történelem folyamán. Megemlékezéseket, összejöveteleket szervezett, emléktáblákat helyezett el. Tüski egészen 2010-es haláláig ellátta ezt a kettős missziói szolgálatot, melyben egész családja, felesége és négy gyermeke is segítségére volt.

IFJÚKORA

Tüski István Budapesten született 1924. június 2-án, ekkor hivatalosan még szerb állampolgár volt. Édesapja a bácskai Zentáról (a Trianon utáni Szerb–Horvát–Szlavón Királyság területéről) szökött a sorozás elől egy kézitáskával először Bécsbe, ahol kitanulta a szabóságot, majd innen Budapestre költözött. A magyar fővárosban jól menő szabóüzletet vitt. Tüski István egyedüli gyermekként a fővárosban nőtt fel, hatéves korában lett hivatalosan magyar állampolgár. Az óbudai Magyar Királyi Állami Árpád Reál gimnáziumba járt, ahol egy többnyel-

³ Köbel Szilvia: A múltban, II, *Betekintő* 15(2021/1), 2021. márc., 55.

⁴ Hermán M. János: *Erőtlenség által*, Nagyvárad, 2018, 173.

⁵ A magyar hatóságok részéről rendszeresen felmerült a gyanú, hogy Tüski a holland hatóságok embere és a holland rendőrségnek jelent. Köbel: A múltban, II, 60.

⁶ Végül a magyar hatóságok 1986-ban lezárták az „Orsini-dossziét” és lemondtak Tüski beszervezéséről. Uo., 65.

vű közegbe került, a Pilisről és Óbudáról jött sváb fiúk németül, az óbudai zsidó osztálytársak jiddisül is beszéltek. Az iskolában nagy hatással volt rá vallásánára, Dr. Sipos István. 1942-ben érettségizett. Mielőtt Tüski elkezdte volna teológiai tanulmányait Budapesten, apja kérésére megszerezte a szabó-varró segédlevelet, „mivel a papság nem szakma” – mondta az apja.

Teológiai tanulmányai során jó kapcsolatot alakított ki egyik professzorával, Sebestyén Jenővel (1884–1950). Sebestyén református lelkész, teológus, a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára, 1928–38 között igazgatója, a *Stipendium Bernardinum* ösztöndíjasaként (1907–1910) éveket töltött Hollandiában és az Utrechti Egyetemen folytatott tanulmányokat. A történelmi kálvinizmus és annak holland képviselőjének, Abraham Kuypert, holland teológus, politikus, miniszterelnöknek lelkes híve volt, kiváló holland kapcsolatokkal rendelkezett. Sebestyénnek fontos szerepe volt a *Soli Deo Gloria* mozgalom megalapításában és ő hozta létre 1936-ban a *Kálvin János Társaság*-ot is. A holland-magyar református egyházi kapcsolatok kulcsfigurája volt és jelentős szerepet játszott az első világháború utáni gyermekvonat akcióban is. Tüski István nem a teológián ismerkedett meg Sebestyénnel, hanem már iskolás korában a Nagyvárad téri református gyülekezetben (Emlékezet Temploma). Itt Patay Pál (1888–1971) lelkész mellett Sebestyén presbiterként segítette a gyülekezeti munkát. Ebben a gyülekezetben konfirmált Tüski István 1939-ben. Mikor 1942-ben Tüski felvételizett a teológiára, ajánlólevelet kért a gyülekezetből, melyet Sebestyén Jenő írt. Később úgy mesélte nevetve Tüskinek: „Én, mint presbiter levelet írtam, hogy téged felvegyenek, és én ezt a levelet önmagamnak írtam”.⁷ Teológiai tanulmányai alatt és után is Tüski aktívan részt vett az ifjúsági munkában, ez volt az a terület, ami iránt igazán elhivatottságot érzett.

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot és kiszárvartva elkezdődtek a bombázások. Először 1944. április 3-án bombázta az amerikai légierő Budapestet. A célpont a ferencvárosi pályaudvar és a Dunai Repülőgépgyár volt.⁸ Ez egy hétfői nap volt, Virágvasárnap utáni első munkanapra esett. Tüski István jól ismerte a pályaudvar környékét. Mint a Nagyvárad téri gyülekezet tagja és mint vallásánár oktatta a környékbeli családok gyermekeit. A bombázás után közvetlenül járt a helyszínen és látta a bombázás pusztítását, a megcsonkított, félbevágott holttesteket, a vértócsákat az utcán, a síró gyermekeket és rémült szüleiket, akiket ismert a gyülekezetből és a környékről. Sokkolta a látvány és ez fordulóponthoz jelentett az akkor húsz esztendő fiatal ember életé-

⁷ Interjú Tüski Istvánnal, Utrecht, 2010. jan. 9–13.

⁸ Oláh András Pál: Budapest bombázása a II. világháborúban, *Új Kor* 2019. ápr. 3. <https://ujkor.hu/content/budapest-bombazasa-ii-vilaghaboruban> (Letöltés: 2021. január 12.)

ben. Ekkor tudatosul benne, hogy hivatásának tekinti a mások segítségét, a gyengék, elesettek, védtelenek gyámolítását. „Akkor történt meg, hogy találkoztam a halállal, a háború borzalmával”.⁹ Pedig a borzalmaknak ekkor még korántsem volt vége. A sikertelen kiugrási kísérlet és Horthy rádióbeszéde 1944. október 15-én, majd Szálasi Ferenc hatalomátvétele előrevetítették a következő hónapok tragikus eseményeit. A Vöröskereszt önkénteseként Tüski a Keleti pályaudvaron dolgozott, ahol menekültek tízezrei igyekeztek vonaton elhagyni a fővárost nyugat felé. Budapest ostromát a Ráday utcai teológián élte meg. Az épület tele volt teológusokkal, tanárokkal és hozzátartozóikkal, valamint menekült családokkal, akik a pincében rendezkedtek be. Decemberre teljesen megtelt az épület. Tüski István lett a kollégium skribája, vagyis írnoka, aki az adminisztrációt végezte, többek között regisztrálta a ki- és belépőket, fogadta a telefonokat, értesítette a kollégium vezetőségét a fontosabb hírekről, stb.

Karácsonyra a szovjet csapatok teljesen körbe zárták a várost és elkezdődtek a kegyetlen utcai harcok. Az ostrom alatt az oroszok kihajtották a teológusokat az épületből és arra kényszerítették őket, hogy lószert hordjanak nekik az utcai harcok alatt. Tüski is muníciót cipelt a szovjet katonáknak. Mikor Pesten elhallgattak a fegyverek, de Budán még folytak a harcok, egy orosz katonai különítmény érkezett a Ráday kollégiumhoz, és minden 16–60 év közötti férfit kiharancsoltak az utcára. Az indok az volt, hogy viszik őket regisztrációra, papírokat fognak kapni. A férfiakat Kispestig terelték, ott egy iskolaépületben helyezték el őket. Az ablaktalan épületben, mínusz 10 fokos hidegben aludtak az emberek egymás hegyén-hátán. Egy hétig őrizték itt őket a katonák, aki szökni próbált, lelőtték, enni alig kaptak. Pár nap elteltével önkénteseket kerestek az oroszok favágásra. A foglyok nem mutattak nagy érdeklődést, de Tüski néhány társával jelentkezett a feladatra. Napokon keresztül fát vágtak, de cserébe több ételmezt kaptak. Majd jöttek a kihallgatások. Az NKVD-s tisztek a kihallgatások után négy önkéntes favágót – köztük Tüskit – elengedtek. Így ért véget az egy hetes megpróbáltatás, melyre később, mint az orosz fogságra emlékezett vissza Tüski István. A többi fogvatartott sorsáról nem tudunk biztosat. Nagy valószínűséggel eltűntek a gulág végtelen rengetegében és a szerencsésebbek évek múltán visszatérhettek hazájukba.

⁹ Interjú Tüski Istvánnal.

ÖSZTÖNDÍJ HOLLANDIÁBA

Miután elhallgattak a fegyverek és kezdett visszatérni a normális élet, Tüski is folytatta tanulmányait a teológián. Tanárai bíztatták, hogy jelentkezzen külföldi ösztöndíjra, de mind a svájci, mind a holland ösztöndíjat visszamondta. Úgy érezte, neki itthon van a helye, tanítani akart. 1947 őszén, mikor letette első lelkesítő vizsgáját, már vallástanárként dolgozott több iskolában.

Tüskinek tehát a háború után, az úgynevezett koalíciós időszakban (1945–48), az újjáépítés és a politikai viharok idején indult egyházi munkája. A hidegháború kezdete még egy átmeneti korszak volt, a régi és az új rend között. Churchill 1946 márciusában elhangzott fultoni beszéde, melyben egy kétpólusú világról, a Baltikumtól az Adriáig húzódó vasfüggönyről beszélt, már jelezte egy új ideológiai megosztottság kezdetét. Az 1947-es Truman-doktrína meghirdetése pedig már nyílt szembenállást jelentett a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Ugyanebben az évben kezdődött a Marshall-terv, a nyugati országok létrehozzák a COCOM-listát, 1948 májusában kezdődött a Berlini blokád, melynek az volt a célja, hogy a szovjetek kiszorítsák a szövetségeseket Nyugat-Berlinből. A szovjet megszállás alatt lévő Magyarország sorsa megpecsételődött. Nehéz korszak volt ez az egész ország, de különösen a főváros számára. 1945 ősztől külföldi segélyszervezetek próbálták enyhíteni a háborús pusztítás okozta nyomort. 1946-tól elindultak a gyermekvonatok is, először Svájcba, Dániába, majd Franciaországba, Olaszországba, Belgiumba és Hollandiába is. A cél az volt, hogy az árva, félárva, éhező, lesóványodott magyar gyermekeket olyan külföldi nevelőszülők vegyék szárnyaik alá, akik a háborús traumán átesett kis magyarok számára nyugodt körülményeket, elegendő és jó minőségű ételmet tudnak biztosítani. A gyermekvonatok megszervezésében az egyházaknak hatalmas szerepük volt.

Ellentétben az első világháború utáni gyermekvonat-akcióval, amikor az Országos Gyermekvédő Liga tartotta kézben az itthoni szervezést, a második világháborút követően az egyházaké (elsősorban a katolikus és a református egyházé), a Vöröskereszté és egyéb (főként kommunista hátterű) szervezeteké, mint pl. a Nemzeti Segélyé volt a főszerep. Ez természetesen nem kizárólag humanitárius akció volt, hanem politikai színezetű propaganda és ideológiai erőpróba is.¹⁰ A kommunisták elsősorban belföldi és romániai gyermeküdtetéssel igyekeztek megnyerni a választókat, a kisgazdák és az egyházak pedig ugyanezt tették a saját akcióik égisze alatt. Eközben lendületesen folyt a totális kommunista

¹⁰ Pusztai Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon, in Maarten Aalders–Pusztai Gábor–Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok: Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Bp., L'Harmattan, 2020, 163–194.

hatalomátvétel előkészítése, az üzemek államosítása, a B-listázás, a politikai ellenfelek kiszorítása a hatalomból, a nem kommunista elemek üldözése, deportálása és az egyházi iskolák államosításának előkészítése is. A gyermekvonatok ekkor már javában jártak Svájc, Belgium, Dánia és Hollandia felé, de ezek a vonatok főleg az Actio Catholica vagy a Vöröskereszt szervezésében indultak külföldre.

A reformátusok le voltak maradva a szervezésben. A késésnek több oka is volt. Kezdetben Ravasz László (1882–1975) püspök morális okokból fakadó tétovázása (vajon elfogadhatunk-e ilyen segítséget Hollandiától, mely maga is romokban hever a háború után), majd főleg holland oldalon szervezési nehézségek akadályozták a munkát. Végül 1948 nyarára csúszott a református gyermekvonat indulása Hollandiába. Ez versenyfutás volt az idővel, hiszen a szervezők tudták, bizonytalan, hogy meddig engedi a hatalom nyugat felé a gyermeküldötést. Ekkorra a katolikus gyermekvonatokat már leállították. 1948. június 21-én érkezett vissza az utolsó katolikus gyermekvonat Hollandiából Budapestre és másnap a vonat üresen indult vissza. A református vonatot vajon ki fogja engedni a Dinnyés-kormány akkori kommunista belügyminisztere, Rajk László?

A református egyház vezetői, Ravasz László és a szervezéssel megbízott Pap László (1908–1983) teológiai tanár, valamint Domján János (1905–1983) olyan fiatal teológusokat kerestek, akik hollandiai egyetemeken (elsősorban Utrechtben és Amszterdamban) ösztöndíjjal tanulhatnak és emellett bekapcsolódhatnak a kiutazó 500 magyar református gyermek lelkigondozásába, felügyeletébe is. Így esett a választás Tüski Istvánra. Pap és Sebestyén már 1947-ben elkezdtek levelezni Johannes Severijn (1883–1966) utrechti professzorról¹¹ Tüski ösztöndíjjal kapcsolatban. Végül 1948-ban, nyár elején utazhatott ki Utrechtbe, hogy ott egy holland ösztöndíjnak, a Stipendium Bernardinumnak köszönhetően teológiai tanulmányokat folytasson az egyetemen és emellett egyengesse a magyar gyermekvonatosok útját.¹² Ezt az ösztöndíjat már elfogadta Tüski, és Pap László segítségével június elején először vonattal Prágába, majd onnan repülővel Amszterdamba utazott. Hollandia a második világháború után merőben más képet mutatott, mint az első világháború követően.

¹¹ Severijn 1938-ban a Debreceni Egyetemtől, 1939-ben a Budapesti Teológiai Akadémiától kapott díszdoktori címet. A. de Groot: J. Severijn, in C. Houtman–J. van Sluis–J. H. van de Bank (eds.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, 3, Kampen, Kok, 1988, 328–329.

¹² Hermán M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában, *Historia Ecclesiastica* 4(2013/2), 200.

HOLLANDIA 1945 UTÁN

Hollandia az első világháborúban ugyan semleges tudott maradni, de a második világháború idején ez már nem sikerült. 1940 májusában lerohanták a németek és öt nap alatt elfoglalták a kis országot, mely tehetetlen volt a túlerővel szemben. Hollandiára a megszállás évei vártak, annak minden borzalmával együtt. A zsidó lakosság nagy részét (75%-át) a németek deportálták, koncentrációs táborba zárták. A háború utolsó évében az ország egy része hadszínterré vált. A szövetségeseknek az arnhemi Rajna-híderért folytatott sikertelen küzdelme (*Market Garden* hadművelet 1944. szeptember) nagy megpróbáltatás volt a polgári lakosságnak is. A civileket elsősorban a szövetséges támadással egyidőben meghirdetett vasutas sztrájk érintette, amire azért került sor, hogy a németek ne tudják mozgatni csapataikat. Az ország közlekedése megbénult és nem jutott el az élelmiszer vidékről a nagyvárosokba. Az ország déli részét a szövetségesek 1944–45 telére felszabadították és ezzel a limburgi szénbányákkal megszűnt a kapcsolat, vagyis nem volt fűtőanyag, ami azt eredményezte, hogy a háború legsúlyosabb hónapjai köszöntöttek Hollandiára. A megszálló német csapatok semmit sem tettek a lakosság ellátása érdekében. Nem volt gáz, áram, benzin, fűtőanyag és élelmiszerellátás sem. A nagyvárosokban az emberek éheztek és fáztak, ezért megették a kutyákat, macskákat, virághagymákat, a nyers cukorrépát és általában mindent, ami ehető volt. A szokatlanul kemény télen kivágták tüzelőnek a parkok fáit, felszedték a villamosok talpfáit, illetve tömegesen indultak el gyalog vidékre, hogy a falusi lakoságtól (akiknek volt élelmiszerük) ékszerekért, ruhákért, vagy bármi másért ételt cseréljenek. A *hongerwinter* (az éhezés tele) országszerte közel 30 000 áldozatot követelt. Elsősorban Amszterdam, Rotterdam és Hága lakossága szenvedett sokat.¹³

Hollandiát 1945. május 5-én szabadították fel a szövetségesek (brit, kanadai és lengyel csapatok). A háború vége azonban nem hozott békét. Hollandia legnagyobb gyarmatán, a Holland Indiákon (a későbbi Indonéziában) a bennszülött lakosság kikiáltotta függetlenségét, amit a hollandok nem akartak elfogadni. Négy évig tartó véres gyarmati háború vette kezdetét, melynek végén, 1949-ben Hollandia kénytelen volt elfogadni a független indonéz állam létét. Hollandia minden katonai és gazdasági erőfeszítése ellenére elveszítette legfontosabb gyarmatát, amit a holland társadalom katasztrófaként élt meg. 1945 után Hollandia gazdaságilag lassan állt talpra. Az országban még évekig jegyrendszer volt érvényben. Nem csak az élelmiszereket, de a ruhát, cipőt is jegyre adták.¹⁴

¹³ Antony Beevor: *Arnhem*, Bp., Gold Book, 2018, 402.

¹⁴ A magyar gyermekeket befogadó holland családok külön textiljegyet, illetve ruhajegyet kaptak.

Ennek ellenére a hollandok 1947-ben már fogadtak humanitárius gyermek-transzportokat Magyarországról, Ausztriából, Franciaországból, illetve kelet-európai zsidó gyermekcsoportokat is.¹⁵ A holland kormány aggódott ugyan a szűkös élelmiszerellátás miatt, de mégis azt a határozatot hozta, hogy Hollandia területén összesen egyszerre 7500 külföldi gyermek tartózkodhatott gyermekmentő akciók keretén belül. Ennek a 7500 fős kontingensnek az ellátásáért nem kértek élelmiszerkompenzációt a küldő országtól.¹⁶

MAGYAR GYERMEKVONAT HOLLANDIÁBAN

Tüski István Hollandiába érkezésekor tehát az ország még magán viselte a háború nyomait, de a hollandok készek voltak segítséget nyújtani. A református gyermekvonat 500 fővel július 12-én indult Budapestről. Tüski a gyermekek elosztásában segédkezett tolmácsként. Hollandul akkor még nem tudott, ezért németül próbált beszélni a hollandokkal. A háború és a megszállás borzalmai miatt azonban erre nem minden holland volt hajlandó. Kezdetben nehézkesen ment a kommunikáció. Az 500 beérkezett magyar gyerek közül nem mindenkre jutott nevelőszülő. Az előzetes jelentkezést volt, aki visszamondta, mert elköltözött, beteg lett, emigrált vagy megváltoztak a körülményei. Ezt a problémát hamar kellett orvosolni, a gyerekeket el kellett helyezni. Tüski a későbbiekben is kapcsolatban maradt a gyermekekkel, akiknek vasárnapi iskolát tartott vagy tolmácsolt, ha például megbetegedtek. A gyermekvonatok visszaindulása körül is fontos feladat hárult rá. Ő volt az, aki az akkori hágai magyar nagykövetséggel és személyesen a nagykövettel, Bölöni Györggyel (1882–1959) tartotta a kapcsolatot. Bölöni az őszirózsás forradalmat követően egyszer már volt hágai magyar követ, sőt a Tanácsköztársaság idején is megtartotta tisztségét, ami miatt nem térhetett vissza Magyarországra és 22 éven keresztül Párizsban élt. 1948-tól ismét hágai nagykövetnek nevezték ki Bölönit, aki ekkor már a magyar kommunista párt tagja volt. Bölöni azt mondta Tüskinék, hogy nagyon fontos, hogy mind az 500 gyermek

¹⁵ Jan Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*. Amsterdam, Boom, 2002, 275.

¹⁶ A hollandiai egyházak évekig hiába próbálkoztak a kormánynál, hogy akár élelmiszerkompenzáció ellenében, de fogadjanak német gyermekeket is. A holland minisztérium rendíthetetlen maradt. Csak 1948-ban, a magyar kontingens kiesésével tört meg a jég. Sintemaartensdijk: *De bleekneusjes*, 282.

Amsterdam Hong Kinderen (1948)

visszamenjen Magyarországra, mert ha több gyermek kint marad, akkor a minisztérium nem fogja kiengedni a következő 500 fős gyermekvonatot Hollandiába.

A gyermeküdtetési akció folytatásának záloga tehát az volt, hogy ne maradjanak külföldön magyar gyermekek. Legalábbis ezt szerette volna a magyar kormány elhitetni Bölönin keresztül a hollandiai magyar teológusokkal és a holland szervezőkkel is. Ennek érdekében Tüski és segítői mindent meg is tettek. Végül a vonat 1949. január 19-én érkezett vissza Budapestre, 491 gyermekkel. A hiányzó 9 gyermek betegség miatt maradt kint holland nevelőszülőknél.¹⁷ A minisztérium azonban ennek ellenére nem engedélyezte a következő gyermekvonat indulását. A vonat még érkezésének napján, január 19-én, 23:00 órakor üresen indult vissza, hogy másnap Bécsben 500 osztrák gyermeket vegyen fel és vigyen Hollandiába.¹⁸ Az, hogy a minisztérium nem tartotta be az ígétét, arra döbbsentette rá Tüskit, hogy az új hatalom ígéréseit nem szabad készpénznek venni. Később négyszemközt megkérdezte Bölönitől, hogy tudomása volt-e róla, hogy a második gyermekvonat semmiképpen nem fog elindulni Budapestről. A magyar nagykövet erre azt válaszolta, hogy ő sem tudott a budapesti döntésről. Bölönit a következő évben, 1950-ben rendelte haza Hágából a magyar külügyminisztérium és a továbbiakban nem kapott diplomáciai feladatokat. A ma-

¹⁷ Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Bp., 1949. febr. 2., MRE Zsinati Lvt., 11. fond, 42. doboz.

¹⁸ Jaski, F. C. levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. december 24., Uo.

gyar kulturális életben azonban karriert futott be. Az Irodalmi Alap vezetője, később az *Élet és Irodalom* főszerkesztője, az Irodalmi Tanács és a Magyar PEN Club elnöke lett. Budapesten hunyt el 1959-ben.

MENNI VAGY MARADNI?

Tüski a magyar gyermekeknek nyújtott segítség és a szervező munka mellett egyetemi tanulmányokat is folytatott az Utrechti Egyetem Teológiai Karán, ahol a *Stipendium Bernardinum*-nak köszönhetően ösztöndíjasként tanulhatott. Az egyetemi almanach szerint 1948-ban iratkozott be a teológiai karra, a Johan de Witt straat 10. szám alatt lakott és tagja volt a református hallgatók egyesületének, a *Societas Studiosorum Reformatorum*-nak (S.S.R.).¹⁹ Itt hamar beilleszkedett a hallgatói életbe, belépett a református teológusok egyetemi egyesületébe, a neves 17. századi teológus professzorról, a magyar diákok lelkes pártfogójáról, Gisbertus Voetiusról (1589–1676) elnevezett *Gereformeerde Theologen-vereniging Voetius*ba (Református Teológusok Voetius Egyesülete) is, melynek ekkor több magyar teológus is tagja volt.²⁰ Sebestyén Jenő professzor még Budapesten bizalmas feladattal bízta meg Tüski Istvánt. Sebestyén fia, Ádám Hollandiában volt katonai fogolytáborban, ahonnan a Kuyper család jóállása fejében engedték ki. Ösztöndíjat kapott és az Utrechti Egyetemen tanulhatott. Magyarországra nem mehetett vissza, ezért Tüskivel küldtek ki egy bőrröndnyi ruhát Sebestyén Ádám-nak, aki később az Egyesült Államokba távozott.

Tüski Utrechtben került kapcsolatba a kinti magyar ösztöndíjasokkal, a már említett Sebestyén Ádám-mal, annak unokabátyjával, Sebestyén Pállal, Varga Sándorral, Végh Józseffel, Szekeres Attilával, Kuhinka Ernővel, Göndöcz Kálmánnal, Hidegh Lóránttal, Kovács Ilonával, Enyedi Irénnel, Kövy Attilával, Komjáthy Aladárral, Paksy Jánossal, Papp Kálmánnal, Kerekes Jánossal, valamint az egy évvel később érkezett Tóth Miklóssal. És itt találkozott a holland szervezőkkel, elsősorban G. M. A. Laernoes-szal, aki akkor a *Gereformeerde Kerk in Nederland*, (*synodaal gereformerd*) vagyis a holland szigorú (vagy kuyperiánus) református egyház *Algemeen Kerkelijk Bureau*jának (zsinati irodájának) volt a vezetője. Az irodát 1946-ban hozták létre, és a feladata többek között a menekül-

¹⁹ *Utrechtse Studenten Almanak 1950*, 128. évf., Utrecht, [1949], 620.

²⁰ Az 1947–48-as tanévben lett tag a magyar lelkipásztor és zaandami segédlelkész Kerekes János és Sebestyén Ádám, az 1949-50-es tanévben lett az egyesület tagja Tüski mellett Göndöcz Kálmán, Varga Sándor és Szekeres Attila is. *Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het tiende lustrum der gereformeerde theologen-vereniging Voetius*, Utrecht, [1950], 62–63.

tek és a gyermekvonatosok fogadása, segítése volt.²¹ Erre az időre esik az Egyházak Világtanácsa első nagygyűlése is, melyre 1948. augusztus 22. és szeptember 4. között került sor Amszterdamban. A magyarországi protestáns egyházak ifjúsági megbízottja Szabó Éva volt, de a hollandiai ösztöndíjasokat, köztük Tüskit is meghívták vendégként a nagygyűlésre.

Hollandiában érte meg a fordulatot, mely hazánkban a kommunista hatalomátvételt, egy sztálinista diktatúra kiépítését és Magyarország szovjetizálását jelentette. 1948 márciusában államosították a nagyüzemeket, átálltak a tervgazdálkodásra, június 12-én létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, vagyis a kommunisták bedarálták a szociáldemokratákat, felszámolták a politikai pluralizmust, augusztusban bejelentették a téveszesítés elindítását, államosították az egyházi iskolákat, az egyházi vezetőket megfélemlítették, félreállították, perbe fogták, elítélték. A demokratikus intézmények, ha egyáltalán, már csak papíron léteztek. 1949. augusztus 20-án az új alkotmány értelmében az ország államformája népköztársaság lett. A hatalom az MDP szűk vezetői elitjének kezében összpontosult. A moszkovita kommunista Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József elsősorban a Szovjetunió kiszolgálására összpontosított.

Ilyen körülmények között a hollandiai teológusokban felmerült a kérdés, hogy haza kell-e menni? Sokan Magyarország helyzetét és a sajátjukat is Jeremiás prófétáéhoz hasonlították. Az ószövetségi Jeremiás Jeruzsálem pusztulását jövendöli, mert az elfordult Istentől. A próféta arra buzdítja az embereket, hogy a közelgő babiloni hadseregnek ne álljanak ellent, ha élni akarnak. Fogadják el Isten büntetését és adják meg magukat az ellenségnek. Lerombolják ugyan majd a várost, fogságba hajtják ugyan majd az embereket, de csak azok maradnak életben, akik megadják magukat. A református egyházban a háború és a szovjet megszállás után többen is ilyennek látták az egyház helyzetét 1947–49 Magyarországon. Ha meghajtja a fejét az ateista hatalom előtt az egyház, megmarad, de ha ellenáll, akkor elvész. Ez a fajta behódolás sokak számára nem volt elfogadható alternatíva. Akinek volt választási lehetősége, mint az éppen külföldön tanuló teológusoknak, abban erős volt a kétely. Emellett azt is figyelembe kellett venni, hogy ha több évi nyugat-európai tartózkodás után hazatérnek, akkor mint „nyugatosok” eleve megbízhatatlannak, gyanúsak, fognak számítani a hatalom szemében.

A teológusok közül Hidegh Lóránt hazament, noha felajánlottak neki egy lelkészi állást Belgiumban. Otthon azonnal rendőri megfigyelés alá került, elhelyezték egy apró baranyai faluban, a rendőrség rendszeresen zaklatta, házkutatásokat tartottak nála, feljelentgették. Fizetése nem volt elég a megélhetéshez,

²¹ Laernoes „in comite”, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1965. máj. 29., 14.

ezért kénytelen volt másodállást, fizikai munkát vállalni. Lefordította G. Ingwersen „kék Bibliáját”, egy ifjúsági Bibliát, hollandról magyarra. A fordítás egyik példányát leadta a budapesti kiadónak, a másik példányát pedig belga kereskedőkön keresztül kicsempészte az országból, az így került Hollandiába, ahol Tüski István segítségével szintén kiadták és apránként visszacsempészték Magyarországra.

Kovács Ilona (1924–2001) húsz hónapnyi hollandiai tartózkodás után (ő a kampeni teológián tanult) szintén hazament 1949 elején. Mikor a vonat a magyar határra ért, feltűnt neki a sok politikai tartalmú plakát az állomáson. A határőrök alaposan kikérdezték, később az Állam- és Egyházügyi Hivatal behívatta és megpróbálták rávenni, hogy hagyja ott a vallástanárságot, lelkészséget és menjen tanítónak egy állami iskolába. Kovács Ilonának ez nem volt alternatíva, hiszen ő 1942-ben Budapesten azért kezdte el a teológiát, hogy vallástanárként nevelhesse az ifjúságot. Vallást csak az egyházi iskolák államosításáig taníthatott, vagyis hazaérkezését követően még egy évig. Ezután Miskolcon az avasi református gyülekezetben lett segédlelkész. A rendőrség megfigyelte, többször kihallgatták. Az Avason 1970-ig dolgozott, majd büntetésből elhelyezték Sajóivánkára, mivel Miskolcon túl aktív volt az egyházi ifjúsági munkában. Közben férjhez ment Bartha Árpád orvoshoz, három gyermekük született (Mária 1959, Árpád 1961 és Zsolt 1963). A diktatúra időszakában lehetőségeihez mérten végig kapcsolatban maradt a holland egyházakkal és Tüskiékkel is. Holland gyermekbibliát fordított magyarra, holland lelkészeket fogadott és látott vendégül, akik titokban lelkész-továbbképzéseket tartottak. Nyugdíjazásáig lelkészként dolgozott Sajóivánkán és Perecesen.²²

Más teológusok nem tértek haza. Enyedi Irén például megismerkedett egy amerikai fiatalemberrel Amszterdamban, hozzá ment feleségül és az Egyesült Államokba távozott. Varga Sándor Londonban, Göndöcz Kálmán Münchenben lett lelkész, Papp Kálmán Dél-Afrikába ment. Tóth Miklós is Hollandiában maradt.

A HOLLANDIAI MAGYAR REFORMÁTUSOK LEKÉSZE

A többiekkel együtt Tüski István sem tért vissza szülőföldjére és végleg Hollandiában telepedett le. Missziói szolgálata itt kezdődik igazán. Ez a szolgálat kettős volt: egyrészt a lelkészi, lelkigondozói missziót jelentette, másrészt kultúrmissziót.

1955-ben kezdeményezte a magyar emigránsokat segítő Admiraal De Ruyter Fonds megalapítását, több Nyugaton maradt magyar reformátussal együtt létre-

²² Interjú ifj. Bartha Árpáddal, Miskolc, 2020. nov. 7.

hozta a SZEMRE-t, a Szórványban Élő Magyar Református Egyházat (a későbbi Nyugat-Európai Lelkigondozói Szolgálatot). A holland református zsinattól megbízást kapott, legyen a Benelux-államokban a református magyarok szórványlelkésze. Mindemellett igyekezett kapcsolatot tartani a magyarországi reformátusokkal és segítséget nyújtani nekik. Ehhez persze tárgyalnia kellett egyházi vezetőkkel, a Magyar Népköztársaság állami hivatalnokaival, diplomatáival. Ennek szükségességét nem mindenki értette meg.²³ Volt, aki a kommunista állampárt által kontrollált és befolyásolt református egyházzal nem szívesen tartott kapcsolatot. De Tüski tisztában volt vele, hogy a nyugati segélyek csak az állami és egyházi vezetőkön keresztül érhetnek célba.

Magyar teológusok Hollandiában (1948)

1951-ben ő is alapító tagja volt a Mikes Kelemen Körnek, a magyar műveltség és nyelv hollandiai ápolásáért és megismertetéséért létrehozott egyesületnek. A Mikesen belül és azon kívül is rengeteget tett a magyar-holland kulturális és történeti kapcsolatok ápolásáért, az emlékek gondozásáért. Ő az, aki Hollandiában számos magyar vonatkozású, többnyelvű emléktábla elhelyezésének kezdeményezője volt, s ezzel hollandiai emlékezhelyeket hozott létre. Például Harderwijkban az egykori egyetemen doktoráló Apáczai Csere János (1625–1659), a *Magyar Encyklopaedia* szerzője, Vlissingenben Michiel de Ruyter admirális (1607–1676) a magyar gályarabok kiszabadítója, Amsterdamban a nyomdász Misztótfalusi

²³ Tóth Miklós: Tüski Istvánra emlékezünk, *Mikes International* 10(2010/4), okt–dec., 17.

Kis Miklós (1650–1702), a magyar nyelvű *Aranyos Biblia* kinyomtatója nevét őrzik az emlékhelyek. Dokumentumfilmekben működött közre mint tanácsadó, előadásokat, találkozókot szervezett, igyekezett összefogni a hollandiai magyarságot.

Tüski István 1953-ban tanácsadóként működött közre egy könyvszállítmány Budapestre juttatásában. A holland alapítvány *Oecumenische Hulp aan Kerken en Vluchtelingen* (Egyházak és Menekültek Ökumenikus Segélyszervezete) kisebb könyvadományt juttatott el a Budapesti Református Teológiai Akadémia számára.²⁴ Tüski a könyvek kiválogatásában és a szállítmány célba juttatásában játszott szerepet.

Sztálin 1953-as halála után felcsillant a változás reménye Magyarország számára is. Tüski a Szabad Európa rádió és az Amerika Hangja magyar nyelvű adásain keresztül követte a magyarországi eseményeket.²⁵ A három évvel később kitört forradalom miatt Magyarország megkülönböztetett figyelemben részesült a nyugati médiában. Hollandia is kiemelten foglalkozott a magyar eseményekkel.

A MAGYAR FORRADALOM ÉS HOLLANDIAI KÖVETKEZMÉNYEI

1956-ban új feladat várt Tüskire. A magyar forradalom kitörése Hollandiában lelkesedést váltott ki, vérbe fojtása hatalmas felháborodást keltett. Szimpátiatüntetések voltak a magyar szabadságharc mellett és dühös demonstrálók gyűltek össze a CPN (Communistische Partij Nederland = Holland Kommunista Párt) amszterdami székháza előtt, mivel a párt a szovjetek irányvonalát követve nyilatkozatban közölte, szükségesnek tartja az orosz beavatkozást. A holland kommunisták szerint Magyarországon nyugati imperialista ügynökök által támogatott, magyar fasiszták által vezetett ellenforradalom zajlik.²⁶ Ezzel a véleménnyel azonban a holland kommunisták egyedül voltak saját hazájukban. A holland lakosság dühödten tüntetett a kommunista párt amszterdami székháza előtt és a harmincezer demonstráló a párt betiltását követelte. A kommunista könyvkereskedés, a Pegasus kirakatát betörték, a tömeg feltörte az utcaköveket és megdobálta, majd megpróbálta felgyújtani a pártszékházat, ami részben sikerült is. A székház összes ablakát betörték.²⁷ A rendőrség kénytelen volt fegyvert használni a tüntetők ellen, néhányan megsebesültek.²⁸

²⁴ Theologische werken naar Hongarije, *Trouw*, 1953. máj. 7., 2.

²⁵ 'Nederland jegens Hongaren zeer hartverwarmend', *Nederlands Dagblad*, 1992. okt. 24., 13.

²⁶ Jan de Vette: De CNP en de Hongaarse opstand (1956), *Historiek* 2019. júl. 21. <https://historiek.net/cnp-hongaarse-opstand-1956/110527/> (Letöltés: 2021. március 30.)

²⁷ Anti-communistische demonstraties in Amsterdam en Den Haag, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 5., 4.

²⁸ Vette: De CNP.

Tüski István is aktív szerepet vállalt ezeken a demonstrációkon. Amszterdamban a holland televízióknak is nyilatkozott és magyarul üzent a Hollandiában és Belgiumban tartózkodó honfitársainak.²⁹ Holland fiatalokkal együtt a hágai külügyminisztérium előtt is tüntetett, követelve, hogy a hollandok gyakoroljanak nyomást a Szovjetunióra, hogy az vonja ki csapatait Magyarországról. A többszáz demonstráló Hága belvárosában olyan transzparenszekkel vonult fel, mint „Szabadságot Kelet-Európának!”, „Vallásszabadságot”, „Független bíróságot” vagy „Szabad, demokratikus választásokat”. Több holland felszólaló mellett Tüski volt a tüntetés egyik vezérszónoka.³⁰ A külügyminisztérium elől a tömeg a szovjet nagykövetség épülete elé akart vonulni, de a rendőrség ezt még időben meg tudta akadályozni. Motorizált egységek zárták le a nagykövetséghez vezető utcákat. „Vrijheid voor Hongarije!” (Szabadságot Magyarországnak!) skandálta a tömeg és többször megpróbálta áttörni a rendőrkordont, sikertelenül.³¹

November első napjaiban, mikor a magyar forradalom csillaga még felfelé ívelt és volt remény a megegyezésre, Tüskit felkérték, tartson hálaadó istentiszteletet az amszterdami *Nieuwe Kerk*-ben. Az istentisztelet időpontját november 4-re tették. Az előző napok eseményei alapján a prédikáció szövegét a szabadság, a remény és a forradalom eszméje hatotta át, de mikor útban Amszterdam felé hallotta a rádióban, hogy a szovjet csapatok offenzívát indítottak és harcok vannak Budapesten, az egész szöveget át kellett fogalmazni. Ami örömnépnek indult, egy pillanat alatt szorongó könyörgéssé változott.³² November 8-ára a Hága melletti, tengerparti városba, Scheveningenbe hívtak össze egy tiltakozó nagygyűlést a holland politikai pártok ifjúsági szervezetei. Több holland szónok mellett (prof. Dr. H. Brugmans, prof. Dr. Th. Keulemans, Dr. S. Van der Woude, C. W. I. Wittevaal van Stootwegen) Tüski István is beszédet mondott az összejövetelen.³³

A forradalmat követően az országot elhagyó mintegy kétszázévezres tömeg először nagyrészt ausztriai táborokba került és innen indult tovább más befogadó országok felé. A Judenauban lévő menekülttábort hollandok üzemeltették. Itt az ezer fő befogadására alkalmas, de csak 600 menekültnek menedéket nyújtó táborban a Holland Vöröskereszt 1956 decemberéig nyolc fős csapattal volt jelen, melyet azonban karácsony előtt további három fővel (egy ápoló egy szakács és egy segítő) egészítettek ki és az *Amsterdam helpt Hongarije* (Amszterdami Ma-

²⁹ Nederland en België zagen demonstratie op de Dam, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 6., 11.

³⁰ Jongeren betogen voor vrijheid in O.-Europa, *Friese Koerier*, 1956. nov. 3., 2.

³¹ Politie voorkwam optocht naar Russische ambassade, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 3., 3.

³² Nederland jegens Hongaren zeer hartverwarmend, *Nederlands Dagblad*, 1956. okt. 24., 13; Hoe de omroep reageerde, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 5., 4.

³³ Protestvergadering Hongarije, *Het Vaderland*, 1956. nov. 6., 8.

gyar Segély) nevű szervezet ezer karácsonyi csomagot küldött a táborba.³⁴ Tüski a holland kormány és a Vöröskereszt megbízásából egy holland bizottság tagjaként járta az ausztriai menekülttáborokat, és magyar menekültek ezreit indította útnak Hollandia felé.

Traiskirchen volt a legnagyobb tábor, ahol Tüski István magyar menekülteket toborzott és válogatott Hollandia számára. Az egykori, 1903-ban épült kadétiskola, később nemzetiszocialista nevelőintézet (NAPOLA), majd a háború után a szovjet katonai parancsnokságnak helyet adó épület 1956-ban lett először menekülteket befogadó intézmény. Traiskirchenben mintegy 6000 magyar menekült gyűlt össze.³⁵ Tüski legalább négy vöröskeresztes menekültvonatot kísért Ausztriából Hollandiába.³⁶ Az első 670 menekültet szállító vonat 1956. november 14-én érkezett Hollandiába, az utrechti állomásra. Ennek megszervezésében és lebonyolításában Tarnóczy Imre, a holland ellenállási mozgalom volt tagja, a királynő magyar tolmácsa játszott fontos szerepet.³⁷ Az állomás melletti Jaarbeurs téren álló Juliana-Halban fogadták a menekülteket, ahol fotósok és újságírók között vöröskeresztes önkéntesek kínálták az elcsigázott menekülteket némi meleg kávéval és süteménnyel. Itt Tüski István köszöntötte magyarul a hazájukat elhagyni kényszerült honfitársait.³⁸

A hollandok segítőkészségét és nagylelkűségét mutatja, hogy november 15-ig már több mint egy millió gulden gyűlt össze a Vöröskereszt segélyszámláján a magyar menekültek megsegítésére.³⁹ Ez mai árfolyamon 3 345 000 eurónak felelne meg. A gyűjtés kezdeményezője Baracs Sándor és Gijs van Hall (1904–1977), mindketten aktív tagjai voltak a holland ellenállási mozgalomnak a második világháború alatt. Az országos akció eredményeként hamarosan 8 millió gulden folyt be (mai áron: 26 760 000 euró) a magyar menekültek megsegítésére.⁴⁰ 1956 decemberében már valamivel több, mint 3000 magyar menekült volt Hollandiában. Az utolsó, negyedik vonat 350 emberrel december 17-én érkezett Utrecht-

³⁴ Kerstfeest voor de Hongaren, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1956. dec. 20., 3.

³⁵ Traiskirchen a mai napig menekültközpontként működik. <https://www.traiskirchen.gv.at/portrait-traiskirchen/erstaufnahmезentrum/> (Letöltés: 2021. március 29.)

³⁶ Tüski István a cikkben öt vonatot említ, más forrás négy vonatról beszél. *Nederland jegens Hongaren*, 13.

³⁷ Tóth Miklós: Concordia Discors II, *Mikes International* 2(2002/3), 2002. júl.–szept., 58; Kibédi-Varga Sándor Áron: Herinnering en dank, *Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 50. évfordulója*, Hollandiai Magyar Szövetség, Rotterdam, 2006. okt. 22., 2. Tarnóczy később a Hollandiai Magyar Szövetség elnöke (sorrendben a harmadik) lett. Ld. Megemlékezés, *Hollandiai Magyar Hírek*, 2003, 2.

³⁸ Eerste groep Hongaarse vluchtelingen in ons land, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 15., 5.

³⁹ Uo., 5.

⁴⁰ Tóth: Concordia Discors II, 58; Kibédi-Varga: Herinnering, 2.

be.⁴¹ Tüskinek jelentős szerepe volt a magyar menekültek Hollandiába juttatásában és az előkészítő-munkában. Ebben is szorosan együttműködött a holland szervekkel és a királyi családdal is. 1956 novemberében magyar menekültek szűk csoportját kísérte el a királyi palotába, Soesdijkba, ahol Julianna királynő fogadta a maroknyi magyart és egy negyedórán keresztül társalgott velük.⁴² Tüski itt találkozott először személyesen a királynővel, de a királyi családdal való kapcsolata élete végéig szoros maradt. 1956. december 17-én ismét egy népes magyar csoport kísérőjeként látogatott el az Apeldoorn melletti *Het Loo* királyi palotába. Ezúttal 350 menekülttel együtt volt vendégségben a királyi családnál, akiket Vilma holland hercegnő fogadott.⁴³ December 19-én Utrechtben, a Juliana-Halban a Vöröskereszt tartott karácsonyi ünnepséget a magyarok számára. A református istentiszteletet Tüski István tartotta, a katolikusoknak a menekültekkel érkező magyar jezsuita, Radányi Rókus (1914–78) celebrált misét.⁴⁴

A forradalom hetei alatt és annak leverése után is Tüski István beszédeket tartott, felhívásokat tett közzé a holland rádióban, gyűjtést rendezett, intézkedett⁴⁵ vagy lelkészként prédikált, esketett.⁴⁶ Sikerült magyar nyelvű, református énekeskönyveket nyomtatattatnia, melyeket ausztriai menekülttáborokba kívánt eljuttatni a magyar menekültekhez. A postán érkező küldeményt azonban az osztrák vámhatóság nem engedte tovább, mivel magyar nyelvtudás híján nem tudták, mi is lehet a küldemény tartalma. Tüski nagy nehezen visszaszerezte az osztrákoktól az énekeskönyveket és a vöröskeresztes vonatokkal küldte azokat ismét Ausztriába, ahol végre megérkeztek a címzettekhez.⁴⁷ A *Gereformeerde Kerken Nederland*, felismerve a Tüskire háruló lelkigondozási, szervezési és kommunikációs terhek nagyságát, munkáját könnyítendő egy autót bocsátott rendelkezésére, sofőrrel addig, míg a fiatal magyar lelkész jogosítványt nem szerez.⁴⁸

Ez az időszak fizikailag és szellemileg is nagy terhet rótt Tüskire. Ha nem éppen ausztriai menekülttáborokban szervezte a hollandiai transzportokat, repülőgépen ült Amszterdam és Bécs között vagy magyar menekültvonatokon kísérte honfitársait egy új haza felé, akkor Utrechtben, Amszterdamban vagy Hágában tárgyalt, prédikált, gyűjtött, nyilatkozott vagy éppen esketett. Utrechti

⁴¹ Laatste groep Hongaren te Utrecht gearriveerd, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 18., 5.

⁴² Hongaarse vluchtelingen in Soesdijk, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 28., 1.

⁴³ Hongaars kerstfeest in paleis Het Loo, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 28., 5.

⁴⁴ Kerstfeest voor de Hongaren, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1956. dec. 20., 3.

⁴⁵ H. de J.: Band Hongarije-Nederland eeuwenoud, *Eilanden-Nieuws*, 1956. november 23., 2.

⁴⁶ 1956 decemberében Zeistban fiatal magyar menekültpárt adott össze Tüski István. Vier Hongaarse paartjes in Zeist getrouwd, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 3., 6.

⁴⁷ Douane vertrouwdde psalmboekjes niet, *Trouw*, 1956. dec 22., 10.

⁴⁸ Ds. Tüski sprak 15.000 mensen, *Trouw*, 1956. dec. 22., 10.

otthonában állandóan csörgött a telefon. Szállásadói alig győzték feljegyezni és továbbadni az üzeneteket a Vöröskeresztől, hágai kormánytisztviselőktől, a királyi családtól, a menekültügyi szervezetektől vagy aggódó magyaroktól. Tüski ekkor napi 16 órát dolgozott, sötét hajnalban kelt, késő éjjel ért haza. Ha újságírók tettek fel neki kérdéseket ezekben a hetekben, az volt az egyetlen kérése, hogy a beszélgetés rövid legyen, mert rettenetesen fáradt.⁴⁹ A forradalom vérbefojtása után is fontos szerepe volt a hollandiai magyar menekültek lelki gondozásában és a forradalom eszméjének életben tartásában.

A FORRADALOM EMLÉKEZETE

Ez utóbbinak az eszköze elsősorban a megemlékezés volt, mégpedig úgy, hogy ez ne csupán magyar ügy legyen, hanem a hollandok is magukénak érezzék. Az egyéves évfordulón Hollandia szerte tartottak megemlékezéseket Hágában, Rotterdamban, Utrechtben, Heerlenben, Groningenben, Helmondban, Enschedeben, Leeuwardenben, de a legnagyobb esemény Amszterdamban volt.⁵⁰ 1957. november 3-án, vasárnap, a Hollandiai Magyar Szövetség az amszterdami Krasnapolsky szállodában nagyszabású megemlékezést tartott. Julianna holland királynő (uralkodott 1948–80) engedélyt adott, hogy a téren felállítsák a magyar forradalom jelképének számító, fekete gyászszalaggal díszített lyukas zászlót⁵¹ melyet 1956 novemberében, Utrechtben egy fiatal magyar menekült ajándékozott a holland királynőnek.⁵² A díszőrséget holland veteránok adták. Itt összegyűlt a magyar emigráció. Bánki Ödön (1903–78), a Hollandiai Magyar Szövetség elnöke, 1940-óta már holland állampolgár,⁵³ civilben roermondi ideggyógyász szakorvos tartott beszédet, egy fiatal magyar forradalmár elszavalt egy Illyés Gyula verset, majd koszorút helyeztek el a holland nemzeti emlékhelyen, a Dam téren. A koszorúzáson részt vett Kéthly Anna (1889–1976) a harmadik Nagy Imre-kormány volt államminisztere is. Különös jelentősége volt a *Federatieve Raad van het voormalig Verzet Nederland* (Holland Ellenállók Szövetségi Tanácsa) koszorúzásának.⁵⁴

Azzal, hogy a hollandok a magyar forradalmat összekötötték a saját ellenállási mozgalmukkal a második világháború alatt, és a holland ellenállók nyilvánosan kiálltak a magyar forradalom ügye mellett, minden holland számára világos-

⁴⁹ Uo., 10.

⁵⁰ Hongaren in Nederland herdenken vrijheidsstrijd, *Haarlem's Dagblad*, 1957. okt. 11., 11.

⁵¹ Herdenking Hongaarse vrijheidsstrijd in Amsterdam, *De Vrije Zeeuw* 1957. nov. 4., 1.

⁵² Hongaarse vluchtelingen in Soesdijk, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 28., 1.

⁵³ Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 1940. máj. 1., 1.

⁵⁴ Vrijheidsstrijd der Hongaren herdacht, *Haarlem's Dagblad*, 1957. nov. 4., 2.

sá vált, hogy a magyar szabadságharc az elnyomás elleni küzdelem, a szabadságvágy és a diktatúra elleni harc szimbóluma. Ahogyan a volt limburgi ellenálló, Jacques Crasborn fogalmazott a heerleni megemlékezésen: „Hosszú évek elnyomása után a magyar nép felkelt a zsarnokság ellen, mely sokkal rosszabb volt, mint amit nekünk kellett elszenvednünk 1940 és 1945 között. Magyarország hős fiaira emlékezünk most, akik életüket adták népükért.”⁵⁵ A párhuzam Hollandia német megszállása és Magyarország szovjet megszállása között szimpátiát keltett a hollandokban és a társadalom széles körű, tartós támogatását jelentette. A megemlékezés egyházi színtereken is zajlott: a *Sint Nicolaas Kerk*-ben (Szent Miklós templom) Radányi Rókus celebrált misét, a *Nieuwe Kerk*-ben (Új templom) Tüski István tartott istentiszteletet. A 400 magyar résztvevő mellett néhány száz holland is megjelent az ünnepségen, köztük az amszterdami polgármester, felsőházi képviselő, volt második világháborús ellenálló, Gijs van Hall (1904–77) is.⁵⁶

Az egyéves évforduló alkalmából mutatták be a holland nyelvű, *Hongarije in Vlammen* (Magyarország lángokban) című dokumentumfilmet, mely az 1956-os eseményeket dolgozta fel.⁵⁷ A filmet először Hágában vetítették, október 22-én, majd az ország filmszínházaiban mindenhol műsorra tűzték.⁵⁸ A megemlékezés keretében Tüski István 1957. november 3-án a protestáns holland rádióadó, az NCRV (Nederlandse Christelijke Radio Vereniging = Holland Keresztény Rádió Egyesület) hullámain negyedórás, magyar nyelvű beszédet tartott.⁵⁹

1957-ben a De Ruyter-Fonds anyagi segítségének köszönhetően sikerült újraindítani a Hollandiában megjelenő *Jöjjetek* című magyar nyelvű református lapot. Az újságot 1948-ban, eredetileg Ausztriában alapította Harsányi András és Koppány János, de anyagi gondok miatt 1956-ban megszűnt.⁶⁰ Az 1956 végén, 1957 elején nagy tömegben Hollandiába érkező magyar menekültek jelenléte azonban indokoltá tette a lap újraindítását. Az új hollandiai szerkesztőségben ott találjuk H. Berkhof, E. Blokland-Tóth, G. Brillenburg-Wurth és H. de Jong mellett Tüski Istvánt, Tóth Miklóst, Varga Sándort és Végh Józsefet is, a szerkesztőségi titkár Jancsó Pál volt.⁶¹ A megemlékezéseknek, melyek a forradalom

⁵⁵ Hongaren herdachten hun heroïsche verzetsstrijd, *Limburgsch Dagblad*, 1957. okt. 28., 2.

⁵⁶ Gijs van Hall és testvére Walraven második világháború idején folytatott ellenálló-tevékenységéről 2018-ban film is készült *De bankier van het verzet* (Az ellenállás bankára) címmel.

⁵⁷ Hongaren in Nederland herdenken vrijheidsstrijd, *Haarlem's Dagblad*, 1957. okt. 11., 11; Hongarije in Vlammen, *Trouw*, 1957. okt. 12., 2.

⁵⁸ Première in Haarlem Hongarije in Vlammen, *Haarlem's Dagblad*, 1957. nov. 20., 11.

⁵⁹ Herdenking, *Haarlem's Dagblad*, 1957. okt. 31., 5.

⁶⁰ Hermán: *Erőtlenység által*, 127.

⁶¹ Hongaars Christelijk blad, *De Gids – Orgaan van het christelijk nationaal vakverbond in Nederland*, 1957. jún. 15., 4.

eszméjét tartották életben külföldön és melyek közös platformra hozták a hollandiai magyarságot, állandó résztvevője és szervezője volt Tüski István is.⁶²

HOLLAND DELEGÁCIÓKKAL MAGYARORSZÁGON

1966-ban a *Gereformeerde Kerken Nederland* (Holland Református Egyházak) zsinatának megbízásából Tüski István és G. M. A. Laernoes Magyarországra látogatott. A látogatás célja a kapcsolatok felélénkítése, vagy inkább újraélesztése volt. Az 1920-as, 30-as években rendkívül gazdag és kiváló egyházi kapcsolatok Hollandia és Magyarország között a második világháború után mélypontra kerültek. Ezen igyekeztek változtatni 1966-ban, mikor a kéttagú holland küldöttség új bibliafordításban való együttműködésről, holland ifjúsági csoportok magyarországi látogatásáról és teológiai oktatók kölcsönös meghívásáról is tárgyalt.⁶³ Emellett előkészítették az egy év múlva, 1967-ben esedékes hivatalos holland delegáció látogatását is, melynek apropója a Magyar Református Egyház megalakulásának 400. évfordulója volt. Ebből az alkalomból holland delegáció látogatott Magyarországra, melynek J. de Graaf professzor, H. Kohlbrugge, G. M. A. Laernoes és A. Th. van Leeuwen mellett Tüski István is tagja volt. A delegáció ellátogatott Romániába is, hogy ott felvegyék a kapcsolatot a református egyházzal. Beszédében Nagy Gyula püspök Kolozsvárott arra emlékeztetett, hogy utoljára 1927-ben járt holland delegáció Erdélyben.⁶⁴

A Nyugat-Európai Lelkigondozói Szolgálat segítségével Tüski adományokat gyűjtött magyarországi lelkészek, iskolák, egyházi intézmények számára. De juttattak segílyt Erdélybe, Kárpátaljára, a Felvidékre, Bácskába és más magyarlakta határon túli területre is. A kárpátaljai református iskolák ügye különösen közel állt a szívéhez.⁶⁵ Tüski István először Utrechtben hozott létre Magyar Házat, majd magánadományoknak és a holland Kulturális Minisztérium támogatásának köszönhetően Vianenben is felépült a Magyar Otthon, vagyis a Magyar Missziói és Kulturális Központ, mely 1977. május 21-én nyitotta meg kapuit.⁶⁶ Itt műkö-

⁶² Az éves megemlékezésekről lásd: Hongaren herdachten in Amsterdam de tweede keer de opstand, *Ijmuider Courant*, 1958. nov., 3., 5; Herdenking in Amsterdam van Hongaarse opstand, *Ijmuider Courant*, 1958. okt. 29., 9; Herdenking door Hongaren in Haarlem, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1958. okt. 23., 3; Hongaren herdenken Vrijheidsstrijd, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1957. okt. 11., 5. Tüski 1959. dec. 23-án beszélt az NCRV rádióban *Ver van thuis en toch thuis* (Messze az otthontól és mégis otthon) című műsorban a magyar menekültekhez, *Vrije Geluiden*, 1959. dec. 23., 45.

⁶³ Hongaarse gereformeerden, *Provinciaal Zeeuwsche Courant*, 1966. febr. 12.

⁶⁴ Nederlandse kerken herstellen contact met Roemenië, *Gereformeed Gezinsblad*, 1967. okt. 24., 4.

⁶⁵ Szabó Dániel: Tüski István hollandiai református lelképásztor emlékezete, *Mikes International* 10(2010/4), okt.–dec., 15.

⁶⁶ Hongaars Centrum in Vianen, *Trouw*, 1977. máj. 23., 2.

dött a Hollandiai Magyar Protestáns-Keresztény Lelkigondozói Szolgálat, melynek motorja Tüski István és felesége Szabó Márta voltak. Tüski 1968-ban kötött házasságot a szintén református lelkész végzettségű Szabó Mártával Magyarországon. Évtizedeken keresztül tartottak magyar nyelvű istentiszteleteket Utrechtben, Vianenben, Haarlemben, Amsterdamban és más holland városokban, szerveztek találkozokat és megemlékezéseket a hollandiai magyarok körében. Utrechti lakásuk állandó vendégfogadó hely volt magyar és más látogatók számára. A missziói munkában az egész Tüski család részt vett: felesége mellett gyermekeik, Márta, aki szintén református lelkész lett, Gabriella, István és Anna is.

Tüski István és Szabó Márta (2007)

A rendszerváltás utáni helyzet nagyobb mozgásteret engedett a segélyezési tevékenységnek is. Tüski István az egyházi iskolák újraindítását és felszerelését elsődleges feladatának tekintette. Ennek érdekében alapította és vezette az ETI-t (Educa Transfer International). Személyesen sokat fáradozott a Károli Gáspár Református Egyetem 1993-as újraindításán is. Munkásságát széles körben, állami és nemzetközi szinten is elismerték, többször kítüntették.

Áldásokban gazdag életének gyümölcsei a legtagabb értelemben vett missziós tevékenységének voltak köszönhetőek. Nemcsak lelkészként fogta össze a hollandiai szórványban élő magyar reformátusokat és végzett szolgálatot a határon túli magyarság körében is, de kulturmissziót is végzett. Fontosnak tekintette a magyar kultúra hollandiai megismertetését és igyekezett a holland kultúrát közelebb hozni Magyarországhoz. Életének 87. évében, 2010. július 27-én hunyt el Utrechtben.

INTERJÚK

- Interjú Tüski Istvánnal, Utrecht, 2010. jan. 9–13.
Interjú ifj. Bartha Árpáddal, Miskolc, 2020. nov. 7.

PRIMÉR FORRÁSOK

- Jaski, F. C. levele Pap Lászlónak, Hága, 1948. dec. 24., Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára, 11. fond, 42. doboz.
Pap László beszámolója a Magyar Református Konvent elnökségének, Budapest, 1949. február 2., MRE Zsinati Lvt., 11. fond, 42. doboz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anti-communistische demonstraties in Amsterdam en Den Haag, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 5., 4.
BEEVOR, Antony: *Arnhem*, Bp., Gold Book, 2018.
Douane vertrouwde psalmboekjes niet, *Trouw*, 1956. dec. 22., 10.
Ds. Tüski sprak 15.000 mensen, *Trouw*, 1956. dec. 22., 10.
Eerste groep Hongaarse vluchtelingen in ons land, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 15., 5.
Gedenkeboekje uitegegeven ter gelegenheid van het tiende lustrum der gereformeerde theologen-vereniging Voetius, Utrecht, [1950].
GROOT, A. de: J. Severijn. in C. Houtman–J. van Sluis–J. H. van de Bank (eds.): *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, 3, Kampen, Kok, 1988, 328–329.
H. de J.: Band Hongarije-Nederland eeuwenoud, *Eilanden-Nieuws*, 1956. nov. 23., 2.
Herdenking, *Haarlem's Dagblad*, 1957. okt. 31., 5.
Herdenking door Hongaren in Haarlem, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1958. okt. 23., 3.
Herdenking Hongaarse vrijheidsstrijd in Amsterdam, *De Vrije Zeeuw* 1957. nov. 4., 1.
Herdenking in Amsterdam van Hongaarse opstand, *IJmuider Courant*, 1958. okt. 29., 9.
HERMÁN M. János: Adalékok a hollandiai magyar gyermekmentés történetéhez. Ismeretlen hollandiai adatok: K. H. Miskotte részvétele a magyar gyermekek felkarolásában, *Historia Ecclesiastica* 4(2013/2), 165–213.
HERMÁN M. János: *Erőtlenység által. Hitvallók és mártírok. Száműzöttek, menekültek, befogadók, maradók. Dokumentumok és dolgozatok a XX. századi magyar reformátusok egyházi életéből*, Nagyvárad, 2018.
HIDEGH Loránt: Üzenet Hollandiából magyar szülőkhöz, *Élet és Jövő*, 1948. nov. 27., 2.
Hoe de omroep reageerde, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 5., 4.
Hongaars Centrum in Vianen, *Trouw*, 1977. máj. 23., 2.
Hongaars Christelijk blad, *De Gids – Orgaan van het christelijk nationaal vakverbond in Nederland*, 1957. jún. 15., 4.
Hongaars kerstfeest in paleis Het Loo, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 28., 5.
Hongaarse gereformeerden, *Provinciaal Zeeuwsche Courant*, 1966. febr. 12.

- Hongaarse vluchtelingen in Soesdijk, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 28., 1.
- Hongaren herdachten hun heroïsche verzetsstrijd, *Limburgsch Dagblad*, 1957. okt. 28., 2.
- Hongaren herdachten in Amsterdam de tweede keer de opstand, *IJmüder Courant*, 1958. nov. 3., 5.
- Hongaren herdenken Vrijheidsstrijd, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1957. okt. 11., 5.
- Hongaren in Nederland herdenken vrijheidsstrijd, *Haarlem's Dagblad*, 1957. okt. 11., 11.
- Hongarije in Vlammen, *Trouw*, 1957. okt. 12., 2.
- JÁNOSI Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években. in *A reformáció öröksége*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, KPTI, 2018 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 24), 219–245.
- Jongeren betogen voor vrijheid in O.-Europa, *Friese Koerier*, 1956. nov. 3., 2.
- Kerstfeest voor de Hongaren, *Nieuwe Haarlemse Courant*, 1956. dec. 20., 3.
- KIBÉDI-VARGA Sándor Áron: Herinnering en dank, *Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc 50. évfordulója*, Hollandiai Magyar Szövetség, Rotterdam, 2006. okt. 22., 2.
- KÖBEL Szilvia: „A múltban ezer év alatt nem hazudtak annyit, mint ma 5 perc alatt.” Magyar református lelkészek hollandiai emigrációban az államszocializmus évtizedeiben, I, *Betekintő* 14(2020/4), 2020. ápr., 69–98; II, 15(2021/1), 2021. márc., 55–93.
- Laatste groep Hongaren te Utrecht gearriveerd, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 18., 5.
- Laernoës „in comite”, *Nieuwe Leidsche Courant*, 1965. máj. 29., 14.
- Megemlékezés, *Hollandiai Magyar Hírek*, 2003., 2.
- Nederland en België zagen demonstratie op de Dam, *Algemeen Handelsblad*, 1956. nov. 6., 11.
- Nederland jegens Hongaren zeer hartverwarmend, *Nederlands Dagblad*, 1992. okt. 24., 13
- Nederlandse kerken herstellen contact met Roemenië, *Gereformeerd Gezinsblad*, 1967. okt. 24., 4.
- OLÁH András Pál: Budapest bombázása a II. világháborúban, *Új Kor*, 2019. ápr. 3. <https://ujkor.hu/content/budapest-bombazasa-ii-vilaghaboruban>
- Première in Haarlem Hongarije in Vlammen, *Haarlem's Dagblad*, 1957. nov. 20., 11.
- PUSZTAI Gábor: Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon, in Maarten Aalders, Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok: Élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Bp., L'Harmattan, 2020, 163–194.
- Politie voorkwam optocht naar Russische ambassade, *Haarlem's Dagblad*, 1956. nov. 3., 3.
- Protestvergadering Hongarije, *Het Vaderland*, 1956. nov. 6., 8.
- SINTEMAARTENSDIJK, Jan: *De bleekneusjes van 1945. De uitzending van Nederlandse kinderen naar het buitenland*. Amsterdam, Boom 2002.
- Stadsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1940. máj. 1., 1.
- SZABÓ Dániel: Tüski István hollandiai református lelképásztor emlékezete, *Mikes International* 10(2010/4), 2010. okt.–dec., 15.
- Theologische werken naar Hongarije, *Trouw*, 1953. május 7., 2.
- TÓTH Miklós: Concordia Discors II, *Mikes International* 2(2002/), júl.–sept., 58.

- TÓTH Miklós: Tüski Istvánra emlékezünk, *Mikes International* 10(2010/4), okt.–dec., 17.
Traiskirchen: https://www.traiskirchen.gv.at/portrait-traiskirchen/erstaufnahmezentrum/Utrechtse_Studenten_Almanak_1950, 128. évfolyam, Utrecht, [1949].
Vier Hongaarse paartjes in Zeist getrouwd, *Haarlem's Dagblad*, 1956. dec. 3., 6.
VETTE, Jan de: De CNP en de Hongaarse opstand (1956), *Historiek* 2019. júl. 21. <https://historiek.net/cpn-hongaarse-opstand-1956/110527/>
Vrije Geluiden, 1959. dec. 23., 45.
Vrijheidsstrijd der Hongaren herdacht, *Haarlem's Dagblad*, 1957. nov. 4., 2.

ABSTRACT

Gábor Pusztai: *The Dutch mission:
István Lajos Tüski Reformed Pastor in the Netherlands*

István Lajos Tüski, a Reformed pastor, was an iconic figure of the Hungarian emigration to the Netherlands. He came to the Netherlands with a scholarship of the „Stipendium Bernardinum” in 1948 but did not return to his homeland after the communist takeover. He became pastor of the scattered Hungarian Reformed people across the Benelux states, and he also did his best to help the Hungarian Reformed Church. He collected donations in the Netherlands to publish books, equip schools, assist pastors, and help Hungarian congregations across the border. Another field of operation was his cultural mission. He united Hungarian emigrants, was a founding member of the Mikes Kelemen Circle in 1951 and tried to build a bridge between Hungarian and Dutch culture, highlighting their commonalities throughout history. He organized commemorations, gatherings, and placed memorial plaques. During the decades of the Cold War, it was not an easy task to manoeuvre in the collision zones of the great powers. The secret services soon noticed the well-travelled pastor, who was at home in the Netherlands, Hungary, Germany, Belgium, Romania, and Yugoslavia, among others. Until his death in 2010, Tüski served in this dual missionary service, with the help of his entire family, his wife, and four children.

Keywords: Tüski István, the Netherlands, Hungary, Hungarian Reformed Church, Cold War

LAUDÁCIÓ

Lakatos Nella

*„Menjetez el szerte az egész világba,
hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek.” (Mk 16,15)*

2019 telén a Nagybányai Református Egyházmegye Presbiteri Szövetsége továbbképzést szervezett az egyházmegye presbiteri és diakónusai számára. A képzés Petőfi Sándor egyik kedvenc tartózkodási helyén, Koltón zajlott le, az előadók pedig a Sárospataki Református Teológiai Akadémia professzorai voltak. Itt került sor arra, hogy az Akadémia jeles személyiségei közül megismerjük dr. Fodor Ferenc, dr. Enghy Sándor és dr. Dienes Dénes pataki professzor urakat. Ők voltak azok, akik színvonalas előadásaikkal mélyítették az ismereteinket az Ószövetség, az Újszövetség és az egyháztörténet titokzatos világában.

Evangélizációs lelkületű lelkipásztorok, az előadásaikkal a református identitástudatunkat erősítették, missziói szerepet végeztek. Kiváló szakemberek, fáradságot nem ismerő kitartással, önzetlenül gyümölcsöztették szakmai tudásukat. Nagyrabecsült szellemiségükkel, egyenes jellemükkel, számunkra példaként állítható elkötelezettséggel végezték azt a hivatást, amiből sugárzik a szeretet lángját tápláló gyertyafény. Az előadók a Kollégium falain túl, az országhatárt is átlépve végezték küldetésüket, felelősséget éreztek az anyaországtól elszakadt magyar reformátusokért, a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben: Szatmár, Nagykároly, Nagybánya, Zilah egyházmegyéiben. Vállalták azt, hogy kéthetente, kora hajnalban, télvíz idején elinduljanak a Bodrog-parti Athénból, és Krisztus evangéliumához méltó viselkedésükkel egy lélekben, egy szívvel küzdjenek az evangélium hitéért. Úgy mint előadók, lelkipásztorok és pedagógusok, áldozatos cselekedetükkel mély nyomot hagytak a hallgatók szívében, méltók a vállalt hivatáshoz.

Olyan egyéniségek, akikre illik Németh László gondolata:

„az, hogy az iskola – és benne a tanár – milyen volt, csak jó tíz évvel az iskola elvégzése után kezd kiderülni. A tanár nem is tudja – fogalma sincs –, hogy mikor hat igazán a növendékre, egy gesztussal, egy szóval, odavetett tréfás félmondatall!”

Igaz, mi már nem vagyunk kisdíákok, de az előadások alatt diákként szívtuk magunkba a professzor urak szavait, akik híven követik jézusi küldetésüket. Há-lásak vagyunk mindazért, amit értünk cselekedtek! És sok erőt, Isten gazdag ál-dását kérjük további életükre, szolgálataikra!

SOLI DEO GLORIA

AZ I. KÖTET SZERZŐI

- Baráth Béla Levente** (1971), PhD, dr. habil. Végzettsége: teológus, történész. Munkahelye: DRHE, egyetemi tanár. Kutatási területe: 19–20. századi református egyháztörténet.
Email: baratbb@drbe.hu.
- Biró László**, tiszteletbeli presbiter (Rugonfalva), pópresbiter (Dorog).
- Bujtás László Zsigmond** (1957), dr. univ. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak. Munkahelye: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék. Kutatócsoport: *Inscriptiones Alborum Amicorum*, főmunkatárs. Kutatási területe: művelődéstörténet, magyar–holland kapcsolatok.
Email: bujtaslaszlo@yahoo.com.
- Emódi András** (1970). Végzettsége: földrajz–történelem szakos tanár. Munkahelye: Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára / Nagyvárad, levéltáros. Kutatási területe: helytörténet, könyv- és nyomdatörténet, egyháztörténet.
Email: aemodi@gmail.com.
- Gaál-Szabó Péter** (1975), PhD, dr. habil. Végzettsége: református teológus, külügyi szakértő, angol és irodalom szakos középiskolai tanár, német nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár; specializációk: európai tanulmányok, hollandisztika, üzleti angol. Munkahelye: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, főiskolai tanár. Kutatócsoport: Interkulturális Tanulmányok Intézete. Pályázat: ÚNKP-20-5. Kutatási területe: amerikanisztika, afro-amerikai irodalom és kultúra, kulturális emlékezet, kulturális tér.
Email: gaal.szabo.peter@drbe.hu.
- Győri L. János** (1958), PhD. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom–német nyelv és irodalom tanári szak. Munkahelye: TTREK Gyűjtemények, igazgató. Kutatási területe: reformáció és magyar irodalom, magyar művelődéstörténet.
Email: gyorilj@drkg.hu.

- Kónya Annamária** (1982), PhD. Végzettsége: történelem–filozófia tanárszak. Munkahelye: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), BTK, Történelmi Intézet, egyetemi docens. Kutatási területe: kora újkor, reformáció, református egyház története. Pályázat: *VEGA 1/0477/20 Pramene k dejinám cirkeví na Slovensku v ranom novoveku*.
Email: *annamaria.konyova@unipo.sk*.
- Kovács Teofil** (1973), PhD. Végzettsége: történelem–német szakos középiskolai tanár. Munkahelye: TTRE Nagykönyvtára, tudományos főmunkatárs. Kutatási területe: 18–19. századi egyház-, társadalom- és művelődéstörténet Magyarországon és Közép-Európában.
Email: *tkovacs@silver.drk.hu*.
- Kurucz György** (1959), PhD, dr. habil. Végzettsége: történelem–angol tanári szak. Munkahelye: KRE BTK Történettudományi Intézet, Korájkori Történeti, Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék, intézetvezető, rektorhelyettes. Kutatási területe: 18–19. századi gazdaság- és művelődéstörténet.
Email: *kurucz49@freemail.hu*.
- Lakatos Nella**, a Nagybányai Egyházmegye Presbiteri Szövetségének elnöke.
- Lovász Krisztián** (1977), doktorandusz (DRHE). Végzettsége: református teológus–lelkipásztor. Munkahelye: Debrecen-Széchenyi kerti Református Egyházközség, lelkipásztor. Kutatási területe: Révész Imre püspök teológiai gondolkodása.
Email cím: *kperucz77@gmail.com*.
- Nagy Kornél** (1973), PhD. Végzettsége: armenológus–történész. Munkahelye: ELKH (korábban MTA) BTK Történettudományi Intézete, tudományos főmunkatárs. Kutatási területe: armenológia, örmények a Magyar Királyságban.
Email: *nagy.kornel@abtk.hu; nkornel@yahoo.co.uk*.
- Nagyné Nádasi Erika**, Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma valóstanára.
- Oláh Róbert** (1979), PhD. Végzettsége: régi könyves könyvtáros. Munkahelye: Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (Debrecen), régi könyves könyvtáros. Kutatási területe: művelődéstörténet, egyháztörténet, irodalomtörténet.
Email: *lapislydius@gmail.com*.

- Őze Sándor** (1963), DSc. habil. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom és történelem szakos középiskolai tanár. Munkahelye: PPKÉ, Történelemtudományi Intézet, intézetvezető egyetemi tanár. Kutatási területe: 16–18. századi művelődéstörténet.
Email: oze@btk.ppk.e.hu.
- Petróczi Éva** (1951), PhD, dr. habil. Végzettsége: angol nyelv és irodalom speciális képzés. Munkahelye: Károli Gáspár Református Egyetem BTK, nyugalmazott intézetvezető docens. Kutatási területe: magyar és angolszász puritán irodalom.
Email: hetpetty@hungarnet.hu.
- Pusztai Gábor** (1971), PhD, dr. habil. Végzettsége: néderlandista, germanista. Munkahelye: Debreceni Egyetem, BTK, Néderlandisztika Tanszék, tanszékvezető, egyetemi docens. Kutatási területe: magyar–holland kapcsolatok, holland és német (poszt)koloniális irodalom.
Email: gpusztai@unideb.hu.
- Sárai Szabó Katalin** (1964), PhD. Végzettsége: néprajz. Munkahelye: DmREK Ráday Gyűjteménye, kéziratár. Kutatási területe: 19. század és 20. század első felének társadalomtörténete, nőtörténete.
Email: sszkatata@gmail.com.
- Sipos Gábor** (1951), PhD, dr. habil. Végzettsége: történelemtanár. Munkahelye: Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, BBTE Magyar Történelmi Intézet, nyugalmazott levéltáros, professor emeritus. Kutatási területe: erdélyi református egyháztörténet, könyv- és nyomdatörténet.
Email: gsipos13@gmail.com.
- Szabadi István** (1964), PhD, dr. habil. Végzettsége: történelem–latin tanárszak, teológia MA. Munkahelye: TTREL (Debrecen), gyűjteményi igazgatóhelyettes, levéltár igazgató; Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, egyetemi docens. Kutatócsoport: *A magyar arisztokrácia kapcsolatrendszere a 16–20. században* (NKFI 120197) Kutatócsoport, tag. Kutatási területe: Erdély és Partium, 16–18. század, egyház- és művelődéstörténet.
Email: iszabadi@gmail.com.
- Szabó András** (1954), DSc. Végzettsége: magyar–latin szakos középiskolai tanár. Munkahelye: Selye János Egyetem Tanárképző Kara Révkomárom/Komárno, egyetemi tanár; Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest, professor emeritus. Kutatási területe: reformáció, késő humanizmus, peregrináció, magyar–német kapcsolatok.
Email: szabo.andras@hungarnet.hu.

Ugrai János (1977), PhD, dr. habil. Végzettsége: történelem tanárszak. Munkahelye: Tokaj-Hegyalja Egyetem, Comenius Intézet, egyetemi docens/ tanár. Kutatócsoport: *Professzionizáció-történet* Kutatócsoport. Kutatási területe: oktatástörténet, egyházi társadalomtörténet.
Email: *ugraj@gmail.com*.

Verók Attila (1975), PhD, dr. habil. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom-történelem tanárszak–könyvtár (régí könyves) szak. Munkahelye: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem (Eger), BMK, Történelemtudományi Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár. Kutatási területe: művelődés-, könyvtár-, könyv- és peregrinációtörténet (16–18. sz.).
Email: *verok.attila@uni-eszterhazy.hu*.

A Reformáció Öröksége sorozat eddig megjelent kötetei

1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2018*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 310 pp.
3. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2019*, I–II. kötet, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 470, 468 pp.
4. Lányi Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 255 pp.
5. Szabó Gábor: *Emlékeim: Alsósegedtől Kecskemétig*, szerk. Rigó Róbert, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021, 271 pp.
6. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2020*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021. 428 pp.